

પાંત્રી—

ગોદાવરી નામક વસ્તુને બાળકોના હાથે મૂકવા,
જોમ જો, જોમ, જોમ, જોમ.

કવચ—

ગાથા ના નામક વસ્તુને

સુદર્શન

ગોદાવરી નામક વસ્તુને
બાળકોના હાથે મૂકવા,
જોમ જો, જોમ, જોમ, જોમ.

(ધર્મ-વૃદ્ધ-આદિત્ય-આદિ વિદ્યા અને તત્સબંધી વિચાર.)

“નત્યં પરં ધીમહિ” —ભાગવતમં

[પુસ્તક રૂ. ૧-૨.] (માસિક.) [ઓક્ટોબર-નવેમ્બર ૧૯૦૩]

વિષયનાનુક્રમ	પૃષ્ઠ
૧. હાથે મૂકવા...	૧
૨. જોમ જોમ જોમ જોમ...	૨
૩. ગોદાવરી...	૩
૪. ગોદાવરી...	૪
૫. ગોદાવરી...	૫
૬. ગોદાવરી...	૬
૭. ગોદાવરી...	૭
૮. ગોદાવરી...	૮
૯. ગોદાવરી...	૯
૧૦. ગોદાવરી...	૧૦
૧૧. ગોદાવરી...	૧૧
૧૨. ગોદાવરી...	૧૨
૧૩. ગોદાવરી...	૧૩
૧૪. ગોદાવરી...	૧૪

— ૨ —

અમદાવાદ

II અમદાવાદ સુનિયમ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ, કંપની લીમિટેડ.

સૂચના.

સુદર્શનને નિયમિત દરવાનું પાળા છતાં કેટલાક આવધારિક અનિયમ કરવાને લીધેને આ આકા બહાર લાવવામાં વિલંબ થયો છે; પરંતુ દરેકી તેને નિયમિત કરવામાં બનતી તરફ રાખવામાં આવશે, તથા તે માટે સંદર્ભ વાચક વર્ગ પાસે અનુચિત હોવા છતાં અન્યતઃ હીલગીરી સાથે ક્ષતિય દ્રષ્ટિથી અવલોકાવવું હિત ધારીએ છીએ.

દેવત્રી.

મફત !

મફત !

મફત !

સુસ્મૃત્રુપી અમુદ્ય રતને જાળવવું એજ જીવગીની મોટી દાસત છે વંશપરમપરાધી બનતો સુલક મશહુર જામનગરનો પ્રખ્યાત શુદ્ધ

સાચા મોતીનો સુરમો

આ સુરમો વાપરવાથી આંખનાં અસંખ્ય દરદીઓ કુતેદમદ થયા છે.

સર્વે મનુષ્યને સ્વસ્મૃત્રુપી રતને જાળવવા શરીરના તમામ અવયવો કરતાં વધારે જા રવું છે. જેના સાધન તરીકે અમારો સુરમો જાંબ, ઝમર, પાણીનું ખરવું, દુધું, પરવાળા ખીસ, હુંકા નજર, ખડકો, કટણ, દુખવા આવવું, અજાઈ જવું, જાળા બેંધાવાં, ગરમ રતારા ચીપડા થવા, પાંપણનું ખરવું તથા ચોટી મળું, કોડ આંગણી તથા ખીંગત બિ કર્યા થતાં આંખનાં અસંખ્ય દરદો જેના કે ધુમાડાથી બહુ વાંચવાથી ઉજારા છૂટ્યા દિ ગમે તે કારણથી થએલ દદ્દું નિવારણ કરેછે આ સુરમો રોગી તથા નરોગી તેમજ વાંચનવર્ગ તથા લેખકવર્ગ તમામને એક સરખી રીતે હાવધારિક થઈ પડે છે કિમ નંબર ૧ ના તોલા ૧ નાં ૨, ૪ નંબર ૨ નો ૩, ૧૧ નંબર ૩ નો ૩, ૧ નંબર ૪ નો ૩, ૧૧ નો પૈસાની ટીકાટ મોકલવાથી તમને મફત મળશે.

જામનગર.

નુરભાઈ ઇસ્માઈલજી મુલાં અમીજી અત્તરવાળા

દુધાનગર.

જામનગર.

સુદર્શન.

જાણીતો [પ્રાચીન] ૧૨ ૧૨

—પ્રકાશન—

જોશી ભાઈ
જોશી ભાઈ
જોશી ભાઈ
જોશી ભાઈ
જોશી ભાઈ

ત્રી-૧

(ધર્મ-શુદ્ધ-સાહિત્ય-આદિ વિદ્યા અને તત્સર્જની વિચાર.)

“સત્યં પરં ધીમહિ” — માગતવ

[પુસ્તક ૧૬. અંક ૧]

(માસિક)

[અક્ટોબર ૧૯૦૩]

મુદ્રિત સ્તવન.

(મળેલ)

બાલિનિ શ્રુત

જનમ મરણ સૌને શિખો છે કરેલું,
વય જન કરાને નિશનાયે કરેલું
સુખદ સમય દેખી, મશિને સર્વ જુને,
નિજ તણી કરી સ્નાધા, માનવો અર્થ ફૂલે

૧

પણ પ્રભુ ! સમરે છે, બપોરે દુ ખ દેખે,
નિજ તણી તજ જાતિ, સલ વિસ્વેશ પેખે,
જન કથન ખડ છે, સોની મુખે સમરે છે,
પણ દુ ખ પડતા ન્તો, નાયતુ નામ લે છે

૨

ભૂયો જઈ નિજ ડેરા, વૈભવોમા પ્રભુને,
નન કદિ નિજ ધ્યાને, ધારતો તે વિજુને,
મૂઠ જન બહુ એવા, આશિષ આનતામા,
ખની જઈ અતિ નમ્ર, લાગતા પ્રાર્થનામા

૩

રવિ શશિ તણી દેખો, છે ગતિ ભિન્ન કેવી,
પુરણ કહો કળામે, જ્યોત્સ્ના હોય તેવી ?

વળિ દિન પણ જાયે, તેહને અસ્ત થાયે!
અગર 'દશધી' પામે, સદૃષ્ટ તો અદ્યતાએ.

ભરતી હૃદયિ કેરી, ધાંચ ને ઉતરે છે,
ધડી માહિ નિર ઝાઝું, આવી પાછું ફરે છે;
જળ જળ જળ જળાદિ, યાય તે હામ માહિ,
ક્ષણ પછી તવ બિંદુ, દેખીએ એક લાંબી !

તદ્યત જન જોતું, સુખ સંસાર કેદ,
વિપુલ મળા શકે છે, વૃથા કુટુંબ કેદ !!
જ્યમ ખિન્ની યુષ્માને સેજ માહિ ખરે છે,
ત્યમ વિપુલ કુટુંબી, - માં ચકી કંઈ મરે છે !

દિન શુભ ધ્વનિ થાયે, એક લાંબે મુણાયે,
થવણ હૃદય બેદી, ચન્દ્ર લાં તો ધણાયે;
સમય સમય જૂદા બાગ્યથી માનવોના,
દિન સુખ દુઃખ માંહી, ચિત્તા છે જનોના.

સમજી રહી હમેશો, સત આ સત ધારી,
જગત સકળ જૂઠું, સત ! છે ત્રિપુસરી;
(તેના) ચરણ કમળ માંહે, ચિત્ત હમેશ રાખો,
અવર સકળ ચિંતા. ચિત્તથી કાઢી નાંખો.

અસત સત ગણીને, મોહથી મન આજ,
વિપરિત ધરી ચિંતા—જે કરે સુખ લાજ;
નશ્વર તન આને, અન્ય તેવાં સુખો છે,
નિજ સમિપ જણાયે, તોય તેમાં રમે છે.

પછી કયમ કદી આવે, શાંતિની રે ! ક્ષણેક,
નહિ ધરી હરિ ઇચ્છે, ચિત્તમાં ઇદ્રિ ટેક,
વિરલ જન ગયા છે, જગત છોડી ઉપાધિ,
સુખદ ગણી દર સાચી, એક નિએ સમાધિ.

ગીતિ.

શ્રી મહેશ્વર સેવે, ધ્યાન મરી ત્રય કાળ મહેશ્વરનું,
શિવ ! શિવ ! શિવ ! વદતો, ધન્ય ધન્ય છે ! માનવ તત્ત્વ તેનું.

છંદગીતા લહાવ:

(મળેલું.)

જગતની છંદગીતા લહાવ જુલવી જાતના છે !

દીસે કે ખ્યાલ ખોટા તો સુએ સુખ દુઃખના છે !—જગતનીં

અગમગતાં દે ઝાંઝયાં વસુંધરનાં રૂતન !

તારલીયાનાં તેડલાં શિખવે સુંદર સસા—જગતનીં

ધડી રાતું ધડી હસતું ખુબીએ ખલમાં છે !

અંજા રંગી હયાતીમાં મગ્ન કેરી આદા ! એ ?—જગતનીં

આલખ ધુતારી “આજ” એ નાલુક નખરાં ખોર,

નયવે એવીને ન નર નટવર નવલ કિશોર—જગતનીં

મએ કલોલ ન્યાં હમેશ લીલા લહેર ગમે;

ઉડા આનન્દનો ગેખી અતુભવ ક્રાંત ત્યાં છે !—જગતનીં

થમે સફલ કરતાં હૈવન પ્રવાસ થાય પ્રસાર,

આંસુગાંની આપ લે સરલ કરે સંસાર—જગતનીં

લલિત.

રાજ યોગ.

(અતુસંધાન ગત. વર્ષ—૫૯ ૩૬૨ થી.)

॥ ૐ ॥

॥ શ્રી વાંકયસુધા અથવા દગ્દશ્ય વિવેક ॥

॥ શ્રીગણેશાયનમઃ ॥

અનંત આત્મા ।

રૂપં દૃશ્યં લોચનં દગ્દશ્યં દક્તુ માનસમ્ ।

દૃશ્યાધી વૃત્તયઃ સાક્ષી દગેવ નતુ દૃશ્યતે ॥ ૧ ॥

* રા. રા. મણિસાલના અગ્રેજી ગ્રંથને આધારે.

નીલપીત સ્થૂલ સૂક્ષ્મ દ્વસ્વ દીર્ઘાદિ ભેદતઃ ॥

નાના વિધાનિ રૂપાણિ પદયેદ્ભોચનમેકધા ॥ ૨ ॥

આંધ્યમાંઘપદુત્ત્વેષુ નેત્રધર્મેષુચૈકધા ॥

સંકલ્પયેન્મનઃ શ્રોત્રત્વગાદૌ યોજ્જપતા મિદમ્ ॥ ૩ ॥

કામઃ સંકલ્પ સંદેહો શ્રદ્ધાશ્રદ્ધા ધૃતીતરે ।

દ્વીર્ધર્માર્ભારિત્યેવમાદીન્ભાસયત્યેકધા ચિત્તિઃ ॥ ૪ ॥

નાંદેતિ નાસ્તમેત્યેષા ન વૃદ્ધિયાતિ નક્ષયં ।

સ્વયં વિભાત્યથોન્યાનિ ભાસયેત્ સાધનં ત્રિનાં ॥ ૫ ॥

માવાર્થ ।—૩૫ દૃશ્ય છે, અને આપણા સર્વ દૃશ્યપદાર્થોનો દૃષ્ટા અ-
ક્ષિ છે; વર્ણી અક્ષિનો દૃષ્ટા મન છે, વર્ણી તે સદાસ્થિત દૃષ્ટા આત્માનો દૃ-
શ્ય વિષય છે, અને તે આ કુમમાં કદાપિ કોઈપણ અતીત જ્ઞાનનો દૃશ્ય
વિષય થઈ શકતો નથી.—૧.

નીલ, પીત, સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ, દ્વસ્વ, દીર્ઘ આદિ વિવિધ પ્રકારનાં ૩૫
અવલોકતાં, અક્ષિ સદા—તેની તેજ રહે છે.—સદા અસર થયા વિનાની તથા
સદાએ એકજ.—૨.

અંધાષો, ટુંડી દૃષ્ટિ, સારી દૃષ્ટિ, આદિ નેત્રના વિવિધ ધર્મો વિલો-
કતાં મનસુ એક તથા અસંગ રહે છે. તેમની યોજનાનુસાર ઇન્દ્રિય જ્ઞાનનાં
અન્ય અવયવો શ્રોત્ર, ત્વક્ આદિ માટે પણ આનુઆજ કહી શકાય.—૩

કામ, સંકલ્પ, સંદેહ, શ્રદ્ધા, અશ્રદ્ધા, ધૃતિ, લજ્જા, બુદ્ધિ, ભીતિ, આદિ
મનના સર્વ પ્રદર્શનને, સદા એક અને શ્રેષ્ઠ ચિત્ત ભોજમાનુ કરે છે.—૪.

આનો ઉદય અથવા અસ્ત થતો નથી; વૃદ્ધિ અથવા ક્ષય પણ નથી
તે પોતાના પ્રકારથી જ પ્રકાશે છે તથા અન્ય સર્વને સાધન વિના ભાસ-
માનુ કરે છે. ૫.

ટિકા—ચિત્તિ, ચિત્ત, ચેતના, એટલે પદાર્થો જેના વડે પોતાની જાતને અનુભવે છે,
તે ચક્રિતાના નામથી વ્યવહારથી સમગ્ર પાતની પાતના અસ્તિત્વને સિદ્ધ કરવા માટે આ પાંચ
શ્લોકનો ઉપક્રમ છે. તેને અગ્નિતત્ત્વ સત્ત્વ કહી શકાય. તે જડ પણ સંભવિ શકે નહિ, કા-
રણ કે આપણે જડ વિશે જે સર્વ જાણીએ છીએ તે માત્ર ૩૫ વિશે જ છે અને ૩૫
સદા વિવર્તીત છે, તથા વિવર્તી કોઈ વિવર્તીત દૃષ્ટા સમ્યવાય છે. મૂળજડ પોતાની
જાતને કદાપિ અનુભવી શકશે નહિ, તથા અંધારણી ગમે તેટલી સક્ષમતાદારાપણુ તે

પોતાની જાતની પાર કંઈ પણ પેદા કરવાને અસમર્થ છે. એમ કહી શકાય કે તેને રૂપોને વિશેષ છે, પરંતુ એટલું ના નહિ પાડી શકાય કે, તેને પણ પોતાના રૂપોનો એક પ્રકાર હોય છે તથા તેમને વિશેષવાને તેની પારની કોઈ સતત દૃષ્ટાની આવશ્યકતા ખડી થાય છે. સર્વ રૂપોનો દૃષ્ટ ગમે તો જડ રૂપોનો અથવા મધ્યસ્થ નેત્રનો રૂપોનો મનસ્ છે અને તે અસ્તિત્વનું અંતીમ તત્વ સંભવિ શકે. આમ થઈ શકતું નથી. વળી મન પણ હમરો રૂપો ધારણ કરે છે, અને તેટલા માટે કોઈ સતત દૃષ્ટાની જરૂર પડે છે. મનનું સ્વ-સંવેદનીયત્વ વિરોધ કર્તા છે.* આ અંતીમ દૃષ્ટ પદાર્થોનો અશ્વય વિશ્વનો આત્મા છે. તે સકારણનું કારણ છે તથા અસ્તિત્વનું સત્ત્વ છે. ચિત્તની તે આ નિલ વાત છે કે જ્યાંથી આપણે કદાપિ બચી શકતા નથી. તે પોતે પોતાને આવગોડે છે, અથવા વિશેષ યથાર્થ રીતે કહીએ તો તે દર્શન પોતે જ છે, તે સર્વ વાતની વાત છે. તે પ્રકૃતિનો નિયમ છે, અરે તેજ નિયમ છે, અને તેનો પ્રારંભ હોઈ શકતો નથી, તેનો પોતાનો તેની પોતાની પારનો કંઈ ખુલાસો થઈ શકતો નથી. તે કદા જદલાતું નથી, અને આવા ઘણા સાદુ કારણને લીધે તે એક અસ્તિત્વનો પ્રબલ નિયમ છે, સમગ્ર ચિત્ત અથવા જ્ઞાન, તથા મન પદાર્થોમાં સર્વદા સ્થિત છે.

૧૦૬

તે આજ વાત છે કે જે સમજવાની તથા અનુભવવાની છે. અન્ય સર્વ તો રૂપ અને વાણિનો વિલાસ છે. રાજયોગમાં પ્રથમાર્ંભનું પગથિ છે. આ વિવેક છે, તે યથાર્થતાની સમગ્ર દૃશ્યની સત્ વસ્તુની પ્રકૃતિને સ્પષ્ટ સમજાવે છે. દૃશ્ય વિપયો અસલ છે, અને એમ હોવાથી તેમને શોધવાની જરૂર નથી; તેથી વિવેક પછી અન્ય પગલું વૈરાગ્ય છે, દૃશ્ય વિપયે માટે શ્રેષ્ઠ વિરાગ, તથા સત્તા સંપૂર્ણ પ્રવિણપન.

સાર એમ છે કે, જે પોતાના પ્રકાશથી જ પ્રકાશનું નથી તે અદકારની પેઠે વિવર્તી થીન છે. વળી આત્મા સર્વનો સાક્ષી—દૃષ્ટ રૂપે પ્રકાશક છે અને તેથી વિવર્તી થીન નથી; કારણ કે જે જડ વિના સ્વતંત્ર પ્રકાશી શકતું નથી, તે અદકારની પેઠે નિર્વિકાર હોતું નથી. આ પ્રકારે આત્મા નિર્વિકાર તથા સ્વયં પ્રકાશ હોવાથી સર્વ જ્ઞાનનો સદા દૃષ્ટ તરીકે રહે છે તથા કોઈ પ્રકારના અંતીમ જ્ઞાનનો દૃશ્ય વિપય થઈ શકતો નથી. આ દૃષ્ટ આત્મા આ કારણે સરનાના સિદ્ધ થાય છે. તત્ત્વનાસ્તિ શુભિમાં ત્વનયો સ્વયંવાતો તે છે, તથા તેમાં તેમાં સત્ત્વી દર્શવાના પરમાત્મા કાયે અભિજ છે. જે કે આ પ્રમાણે આત્માને પરમાત્મા એક અને તેના તે જ છે તો પણ તેમના ઐશ્વાનુભવ માટે વસ્ત્રે આવતા અજ્ઞાનને દૂર કરવાની જરૂર છે.—૧-૫

લિંગ દેહ ।

ચિહ્નાયા વેશતો બુદ્ધૌ માનં ધીસ્તુ દ્વિધા સ્થિતા ।
एकाहं कृति रन्यास्पादितःकरण रुपिणी ॥ ૬ ॥

* યોગસૂત્રના અનુર્થપાદમાં પતંજલિએ આ વિશેષ સ્પષ્ટ નિગદરણ કર્યું છે. નેત્રને દૃષ્ટિ

છાયાહંકારયો રૈવયં તપ્તાયઃ પિંડવન્મતં ।
 તદહંકાર તાદાત્મ્યા દેહથેતનાતામગાત્ ॥ ૭ ॥
 અહંકારસ્ય તાદાત્મ્યં ચિચ્છાયા દેહ સાક્ષિભિઃ ।
 સહજં કર્મજં ભ્રાંતિ જન્યં ચ ત્રિવિધે ક્રમાત્ ॥ ૮ ॥
 સંવંધિનઃ સતોર્નાસ્તિ નિવૃત્તિઃ સહજસ્યતુ ।
 કર્મક્ષયા ત્મવોધાય નિવર્તેતે ક્રમાદુભે ॥ ૯ ॥
 અહંકાર લયે સુષ્પ્તૌ ભવેદેહોપ્ય ચેતનઃ ।
 અહંકાર વિકાસોર્ધઃ સ્વપ્નઃ સર્વસ્તુ જાગરઃ ॥ ૧૦ ॥
 અંતઃકરણં વૃત્તિથ ચિતિચ્છાયૈવ્ય માગતા ।
 વાસના કલ્પયેત્સ્વપ્ને ત્રોધેક્ષૌર્વિપયાન્વહિઃ ॥ ૧૧ ॥
 મનોહંકૃત્યુપાદાનં લિંગમેકં જડાત્મકં ।
 અવસ્થાત્રયમન્વેતિ જાયતે ત્રિયતેતથા ॥ ૧૨ ॥

માર્વાર્ધ—ખુદિમાનો આત્માની છાયાનો આવેશ તેને પ્રકાશિત કરે છે. ખુદિ બે પ્રકારની છે. અહંકાર અને અંતકરણ.—૬

એક તપેલો લોહપિંડ અને તેને તથાવનાર અગ્નિની પેઠે, આત્માના પ્રતિબિંબ અને અહંકારનું એકય છે. અહંકારના બહિર્ સ્થૂલશરીરસાથેના તાદાત્મ્યને લીધે દેહ ચેતનતાને પામે છે.—૭.

આત્માના પ્રતિબિંબ સાથેનું, બહિર્ સ્થૂલ શરીર સાથેનું તથા સર્વ જ્ઞાનના સાક્ષિ-આત્મા-સાથેનું, અહંકારનું તાદાત્મ્ય અનુક્રમે અહજ, કર્મજન્ય તથા અવિદ્યા જન્ય છે.—૮.

આ ત્રણમાંના, આત્માના પ્રતિબિંબ સાથેના અહંકારના સહજતાદાત્મ્યનો કદાપિ નાશ થતો નથી; જ્યારે તેના અન્ય બે સાથેના તાદાત્મ્યનો વિનાશ કર્મ ક્ષય તથા જ્ઞાનથી અનુક્રમે થાય છે.—૯.

નિદ્રામાં અહંકારનો લય થવાને લીધે બહિર્ દેહ પણ અચેતન થાય છે, જ્યારે અહંકાર અર્ધ જાગૃત હોય છે ત્યારે સ્વપ્નાવસ્થા પ્રવર્તે છે, અને જ્યારે તે સંપૂર્ણ જાગૃત હોય છે ત્યારે જાગૃતવસ્થા પ્રવર્તે છે.—૧૦.

અંતકરણ એટલે તેની વૃત્તિ આત્માના પ્રતિબિંબ સાથે અભેદ રીતે એક હોવાથી, સ્વપ્નાવસ્થામાં કર્મને માટે આવશ્યક વાસનાઓ પેદા કરે છે

તથા જાત્રદવસ્થામાં કર્મના વિવિધ માર્ગોદ્વારા બહિરુ સ્થિતિ ખડી કરે છે.—૧૧,

‘મનસ્ અને અહંકારનું કારણ’ લિંગ-દેહની પ્રકૃતિ મૂખ્યત્વે કરીને જ-
હાત્મક છે. સ્વપ્ન, જાગૃત, અને સુષુપ્તિની ત્રણ અવસ્થા અનુભવનાર તથા જ-
ન્મ મેરણ પામનાર તે આજ છે.—૧૨.

ટીકા—સર્વવ્યાપક, અતર્ક્ય તથા અનંત આત્માની પ્રકૃતિને વર્ણવીને, તે એક ભૂ-
મામાં શી રીતે ભિન્નતા પેદા થાય છે એ અત્રે સમજાવવાનો ઉપક્રમ છે. એક ક્રિતાં વધારે
વાર કહેવામાં આવ્યું છે કે, જ્યારે અથવા આત્માનું સહવર્તન આગળ સર્વ દૃશ્યતંત્રનું મૂલ
છે. જ્યારે તેની વૃદ્ધિની અમુક સ્થિતિએ, તે અભેદજીવન કે જે સદા સર્વત્ર વ્યાપક છે તેને
તેમાં દર્શાવવાને તે પરિપક્વ થાય છે, ત્યારે તેની વૃદ્ધિની તે સ્થિતિને અંતઃકરણ કહેવામાં
આવે છે. અન્ય રીતે કહેવા માગીએ તો આ સમયે જ તેના જડ સાથેના સંઘાતને લીધે
સર્વ વ્યાપક જીવન જનરૂ પોતાની જાત વિના હોય તેમ પોતાની જાતને જુએ છે. એટલું
ક્યારનું એ સમજાવવામાં આવ્યું છે કે આપણા સર્વ જ્ઞાનનો સમાવેશ મનની વૃત્તિઓમાં થાય
છે. આવી દરેક વૃત્તિ એક વાસનાને જન્મ આપે છે, અને એક જીવન-સમયથી એકઠી ય-
યલી વાસનાઓ અનુસાર બહિર્નો માર્ગ નિયમાય છે. કારણ કે બ્યધિ વિષયક વાસનાઓ
ખાસ કરીને અન્યોન્યથી ભિન્ન હોય છે, તેથી અનુભવનું એક સંબંધિત નથી. દરેક સ-
ત્વનો અવિનાશી અથવા લય ન થઈ શકે એવો આ વાસનાઓનો સમૂહ છે, અને આ
વાસના સમૂહને લિંગ દેહ કહેવામાં આવે છે. વાસના પેદા કરનાર કારણ અંતઃકરણ છે અને
તેટલા માટે તેને વારંવાર લિંગ—દેહ સાથે એક રૂપે વર્ણવવામાં આવે છે. એ જ પ્રકારે
લિંગ દેહને પંચ પ્રાણ, પંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય, પંચ કર્મેન્દ્રિય તથા મન અને બુદ્ધિ રૂપ સત્તર વિ-
ભાગમાં વહેંચી નાખવામાં આવે છે. પરંતુ આથી પણ એટલું જ સચવાય છે કે આ સ-
ત્તર વાસનાના માર્ગ છે, લિંગ દેહના બધારણ રૂપ. પરંતુ વૃત્તિ અથવા વાસના અથવા અં-
તઃકરણને લીધે કોઈ પણ પ્રાણિ તે જે હોય છે તે હોવું અસંભવિત છે જેમ દરેક બહિર્ને
તેના કર્મથી પેદા થયેલો વાસનાઓનો લિંગ દેહ હોય છે, તેમજ સમજીને પણ અનંતતામાં
શરૂ થતો વાસનાઓનો લિંગ દેહ હોય છે. સર્વ પ્રકારના સર્વ જ્ઞાનનું કારણ લિંગ દેહ છે.
અને સાથે સાથે જ પ્રકૃતિની ગતિરૂપકમાન છે લિંગ—દેહ પોતાની રચૂલ ઉપાધિને કા-
ર્યમાં શી રીતે મૂકે છે તે સમજાવતા પૂર્વ, અંતઃકરણ, મનસ, ચિત્ત, અહંકાર, અને બુદ્ધિનું
જનરૂ છે, એ સમજાવવું આવશ્યક છે, (જુઓ—પ્રવેશક); અને સર્વ પ્રકારનું સર્વ
કર્મ અહંકાર પેદા કરે છે, એ જાણવું જરૂર છે. આ વાતને બહાર લાવવા માટે જ મૂલમાં
અંતઃકરણને માત્ર અહંકાર અને અંતઃકરણના વિભાગમાં વહેંચાયેલું દર્શાવવામાં આવ્યું છે.
સર્વ વ્યાપક જીવન જડમાં દૃશ્ય થાય છે કે તુર્ત જ અભેદ રીતે અહંકાર પણ તેની સાથે
જ પેદા થાય છે. વૃદ્ધિ ક્રમ ભિન્નતા દર્શાવે છે; તથા વિવર્ત પ્રારંભાતો અહંકાર પ્રારંભાય
છે. તેટલા માટે જ મૂલમાં આગળ ઉપર આ સંબંધને પ્રાકૃતિક રૂપે વર્ણવવામાં આવ્યો છે,
એટલે એટલો બધો અભેદ કે જ્યાં સુધી સમગ્ર દર્પણ (અંતઃકરણ) કે જેમાં આત્મા પ્ર-
તિબિંબિત થાય છે તે એમ કહેવા માગીએ તો નાશ ન પામે ત્યાં સુધી પ્રતિજ્ઞ અને
અહંકારનું એક, આત્મિક અને તેના વડે તમ થયેલો લોહપિંડ જેટલું ગાઢ છે. ત્યારે તો કર્મ

પ્રતિ દોરી જનાર અંદકાર છે એક અનુભવનો દૃષ્ટાંત આપીને આ સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે (૨૦) નિદ્રામાં હોય છે તેમ જ્યારે અહમ્મો સપૂર્ણ લય થાય છે ત્યારે કોઈ કાંઈ પરિણમતું નથી, જ્યારે તે અર્ધ જાગૃત હોય છે ત્યારે એવા પ્રકારની વાસનાઓને સંજવન કરે છે તેથી તેમની સાથે તાદાત્મ્ય પામે છે કે જેથી આત્મમાં સ્વપ્ન સૃષ્ટિ પડી થાય છે, જ્યારે તે સપૂર્ણ જાગૃત હોય છે ત્યારે તે લિંગ-દેહના સ્થૂલ દેહ સાથે સંપૂર્ણતાદાત્મ્ય પામે છે, ઇન્દ્રિયોને કર્મમાં પ્રવર્તાવે છે તથા તેમને બહિર્ પદાર્થોનું દર્શન કરાવે છે. (૧૧), આ સર્વ વૃત્તિદ્વારાજ સ્થૂલકોષાધિ સાથેનું અહકારનું તાદાત્મ્ય વાસનાનું પરિણામ છે, તે કર્મનું પરિણામ છે, અને અહકારનું સર્વ વ્યાપક ચિત્ત (બ્રહ્મ) સાથેનું તાદાત્મ્ય, જે તાદાત્મ્ય કર્મનું કારણ છે, તે અનાદિ અવિદ્યાથી પેદા થાય છે આત્માના પ્રતિબિંબો સાથે, સ્થૂલ દેહ સાથે તથા આત્મા પોતાની સાથે અહકાર વિવિધ મળધોમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે, એ આથી સ્પષ્ટ થાય છે સર્વથ તે સખધ એક જ નિના અન્ય નથી. પ્રથમનો કદાપિ નાશ થઈ શકતો નથી પરંતુ દ્વિતીય અને તૃતીયનો કર્મ કાય અને જ્ઞાનથી અનુક્રમે નાશ થઈ શકે છે. બ્રહ્મથી બિન્ન રૂપે અહકારની યથાર્થ પ્રકૃતિ જ્ઞાન દ્વારા ખુલી થાય છે, તથા તે વિંગ-દેહના એક નિર્માણ રૂપે, વાસનાઓના સમૂહ રૂપે, કર્મના પરિણામ રૂપે છે, એમ સ્પષ્ટ પ્રતિત થાય છે સુષુપ્તિ સ્વપ્ન અને જાગૃતની ત્રણ અવસ્થાઓ અનુભવનાર તથા અનેક જન્મોદ્ધારા વિવિધ ભૂમિકાઓમાં પસાર થતો અહકારથી નિયમવ્યવસ્થા લિંગ-દેહ છે યથાર્થ જ્ઞાનદ્વારા અહકારનો એવો નિરોધ થશે કે જેથી અન્ય રીતે અતક્ય કર્મનો નિયમ વાસનાઓ સમગ્રી શકશે નહિ કર્મક્રમનો અર્થ માત્ર અહકાર નિરોધ તથા તે પછી પરિણમતો વાસનાનો અભાવ થાય છે, કારણ કે પ્રકૃતિનો માર્ગ કદાપિ અટકતો નથી વામનાને એક પ્રવાહ સાથે સર આવવામાં આવે છે, અને જે કે પ્રવાહ સદા વહ્યા કરે છે, તોપણ જે પોતાની જાતે પ્રવાહની સાથે એકાત્મી નથી તે પાણીના માર્ગથી ક્ષોભ પામ્યા વિના રહે છે વિંગ-દેહ અને તેના કાર્યના આટલા ખુલાસાથી રાજયોગનો અન્ય અનુભવગમ્ય નિયમ સૂચવાય તે અહકારનો નાશ કરો, એટલે કર્મના અતકર્ચ નિયમોના પરિણામોને તમારા પોતા ઉપર ના લઈ રહો, અને આ પ્રકારે સદા માટે વાસનાથી વિમુક્ત રહો બ્રહ્મ સાથે તાદાત્મ્ય મા મના નિનાની અન્ય વામનાને તમારા અંત કરણની શ્રેષ્ઠ વાસના થવા દેશો નહિ તમારું કાર્ય કરો, તે જમે તે હોય, એટલું જ નહિ પરંતુ સર્વોત્તમ રીતે તેને પાર પાડો, પરંતુ કદાપિ પરિણામ માટે પદ્મ રાગશો નહિ પ્રથમ નિયમ આપરૂ ચિત્તવશ સ્વયં છે, આ અન્ય એ અભ્યાસના પણ પૂર્ણ નિરાગતો હશે કરે છે

ઉપતત્તી

(આગળ ચાલુ)

“ માર્ગ-પ્રદીપિકા । ”

(અનુસંધાન ગત વર્ષ ૧૯૨૫—૧૯૨૬ થી.)*

“ તમારા વલ અને સૌંદર્યને આકર્ષનાર વૃદ્ધિની ઇચ્છા નહિ પરંતુ અનંતનો જ હોવી જોડે । ”

તેના ક્રમના આરંભના ભાગમાં અભ્યાસિને ઉદ્દેશિ બનાવતો હેતુ વૃદ્ધિની ઇચ્છા છે, અને તે તે સમયે યોગ્ય છે, પરંતુ વૃદ્ધિ સાથે હેતુ પણ બદલાય છે, અને જે એક સમયે શુભ હેતુ હતો તે સ્વાર્થી પ્રેરણા થઈ પડે છે. ગમે તેમ હો તોપણ તેને બાળ્યા વિના જીવાત્મા બાળ્યે જ ઇચ્છા કરે છે, એ પણ દૃઢ અને ચિરસ્થાયિ છે, તથા હાથિક ઇચ્છા-માંથી અનંતના નિત્ય જ્ઞાનમાં ફેરફાર, જ્ઞાન વિનાનો, અજ્ઞાત હોય છે. દિવ્ય માનવની પરિપૂર્ણતામાં સર્વ પાસાની વૃદ્ધિને સચવતાં, બલ અને સૌંદર્ય તથા ઉચ્ચ શક્તિ અને ઐશ્વર્ય શાન્તિ જોવામાં આવે છે, અને દરેક અભ્યાસિ જે પામવાની આશા રાખે છે તે આ છે.

“ કારણકે એક પ્રસંગમાં તમે શુદ્ધતાની સમૃદ્ધિમાં વૃદ્ધિ પામો છો તથા અન્યમાં સ્વસ્થિતિના મવલ રાગને લીધે તમે કઠિન થતા જાઓ છો । ”

અભ્યાસિના માર્ગમાં આવી પડતાં પ્રસંગનો એટલાં બધાં સુક્ષ્મ હોય છે કે ઘણી વખતે તો તેની વિવેક શક્તિને આંધળી બનાવી દે છે, અસત્માંથી સત્ને જુદા પાડવાની તેની શક્તિને હરી લે છે; અને જીવાત્માના નાટકમાં બ્યઢિવાચક સ્વ એટલો બધો અગત્યનો ભાગ બજાવે છે કે ઘણી વખત તેની પ્રાપ્તિઓને પરમાત્માની હોય એમ ભૂલથી માનવામાં આવે છે. વળી આપણે માટે સ્વ—સંશોધનની આવશ્યકતા દર્શાવવામાં આવે છે, અને જ્યારે કોઈ ખાસ અગત્યનું કાર્ય કરવાનું હોય ત્યારે પ્રથમ આ પ્રશ્ન પૂછવાની જરૂર છે કે, “ આતે મારા પોતાના સ્વ-લાભ માટે છે અથવા અન્યના લાભ માટે છે. ” એટલું ખાતરીથી માનજો કે સામાન્ય લાભ કરતાં પ્રથમ સ્વનો હિસાબ ગણવાનો નથી.

“ તમારા અંતરમાં છે, મમ્મત તેની જ ઇચ્છા કરો । ”

આપણામાં જે સર્વ છે તેને આપણે અનુભવીએ છીએ ત્યારે આપણે વધારે માટે બાળ્યે જ પ્રશ્ન કરીએ છીએ, કારણ કે દંકાયશી અથવા સુખ શક્તિઓને ખીલવતાં ઘણો સમય વિતશે. આપણી વૃદ્ધિની હાલની જૂનિદાએ, જ્ઞાન કે જે હજુ પણ વિશેષ વૃદ્ધિ પામવાનું સાધન છે તે પામવાને આપણું ધ્યાન આંતરમાં ખેંચવામાં આવ્યું છે. આપણા વૃદ્ધિ ક્રમની અમુક દિશામાં જ આપણે વધવું જોઈએ, તથા અન્ય દિશાઓમાં જતા પૂર્વે તેમાંથી

* થીઓસોફીસ્ટમાં આવેલા ‘ Light on the Path ’ નામના લેખને આધારે.

જે મળી શકે એમ હોય તે અનુલવવું જોઈએ. હાલતો આંતર હ્રવનમાંથી આપણા ઉપ-
દેશો મેળવાય છે, અને ચારિત્રને સંપૂર્ણ બનાવવામાં, અધમ શુભોને ઉચ્ચમાં ફેરવવામાં,
ઉચ્ચ નીતિનાં ધોરણો શોધવામાં, પ્રકૃતિના મહાન નિયમોનું શીઘ્ર અને ઉંડું અવલોકન વધા-
રવામાં, આપણી શક્તિને લગાડવામાં આપણે ચેતવણી છીએ

“તમારી પારનાનીજ માત્ર ઇચ્છા કરો।”

પ્રથમ વાચતી વખતે તો આ પૂર્વના નિયમથી વિરુદ્ધ લાગે છે, તથાપિ જે હાલ આ-
પણી પાર છે તે આપણામાં સુપ્ર સ્થિતિમાં હોઈ શકે આપણે જે ક્યારનુંએ મેળવ્યું હોય
છે તેને માટે આપણે ઇચ્છા રાખતા નથી, પરંતુ જે હવે સુધી આપણી પહેંચની બહાર
હોય છે તેને મટે તે હોય છે, અને તેથી જે તેની પાર છે તેને માટે આપણે સતત પ્રયત્ન
કરીએ છીએ, અને તે થીંજી જઈ જાય લાયક લાગે છે કારણ કે તે આપણી પાસે હોતું
નથી, અમુક ધૃદ્યર્થ આપણી પાસે હોય તેથી કંઈ આપણને તેની કીમત ધટતી નથી,
પરંતુ તે વિપયની સભાળ લેવાની આપણે મરી જાય છે, તથા તે મેળવવાની પ્રયત્નપર-
પણી બધા જાય છે. આત્મિકવૃદ્ધિમાં હવે પણ આપણામાં કંઈક ઉમેરાવાનું છે, એવું આ-
પણે જાણીએ છીએ ત્યાં સુધી તેને આપણી હાલની વૃદ્ધિની પારની ગણીએ છીએ તથા
તેટલા માટે તે ઇચ્છ્યા યોગ્ય છે.

“અપ્રાપ્યનીજ માત્ર ઇચ્છા રાखો।”

અને અન્ય દેખીતો વિરોધ છે, તથાપિ તેને ગરોબર વિચાર કરતાં માલુમ પડે છે કે,
અપ્રાપ્ય તો આપણા અંતર તેમ બહિર, ઉભયસ્થાને છે. આપણે જેની ઇચ્છા રાખતા હોઈએ
તે અપ્રાપ્ય હોય કારણ કે તે આપણી હાલની સમજણ અથવા વર્ણનશક્તિની પાર છે.
આ મોહક આકર્ષણ કે જે આપણા અંદરની સહજપર હોય છે તથા ઉત્સુકતાથી અનુસરણ
છે, તે ન હોત તો વૃદ્ધિનું આકર્ષણ દૂર થાત અપ્રાપ્યમાં આપણે આનંદ લઈએ છીએ તેના
ઉપર તથા તેને પામવાની આપણી ઇચ્છાની દૃઢતા ઉપર આપણું બાવિના સર્વ વૃદ્ધિ
ક્રમો આધાર છે.

સારાંશ ।

માનવ જીવાત્માને તેના વિકાસ ક્રમને આગળ વધારવાને આંતર અથવા બાહ્યમાંથી
એકાદ ઉત્સાહકબલની આવશ્યકતા માલુમ પડે છે, અન્યથા તે અનુદોષિ તથા ક્રિયાવિ-
હીન રહે છે. આટલા માટે પ્રકૃતિએ શુભાનું નિર્માણ કર્યું છે, દરેક હ્રવનમાં જડી આવતા
પ્રકૃતિના ત્રણ શુભો, અને જ્યાં સુધી તે મરણીઓ થઈને પોતાની જાતને મદદ કરવાને તૈ-
યાર થાય છે ત્યાં સુધી આ શુભો જીવાત્મા ઉપર અસર ઉપજાવ્યાં જાય છે. સ્વ-સંવર્ધનના
માર્ગમાં એકવાર પણ પળાયો પછી, માનવ વિકાસ ક્રમના માર્ગમાં હવે જે ને જે ચઢવા
માટે તેણે શા માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, એ વાતમાં તેને અનેક કારણો માલુમ પડે છે;
તેની પાર પણ તેને અન્ય શ્રેષ્ઠ દિવ્યવિકાસક્રમ માલુમ પડે છે, અને કોઈ ભાવિ સમયે

તે માર્ગે પણવાને તેના હક પણ હોય. માનવ અને દિવ્ય વિકાસ ક્રમના આ અદ્ભુત સમૂહમાં, મૂલભૂતસંદિધી તે દેવસૃષ્ટિ સુધી અને તેની પાર અનંતતામાં પણ, દરેક વ્યક્તિના માર્ગને અમુક નિશ્ચિત ભૂમિકાઓ નિયમિત કરે છે; અને જો કે વિકાસ ક્રમમાં ઉચ્ચ માર્ગે લાખો અને કરોડો જીવાત્માઓ ધીમે ધીમે પ્રમાણુ કર્યાં જાય છે, જેમટો વિચાર આપણાં શરીરોદ્ધાર પાર પાડવામાં આવે છે.

“કારણ કે તમારામાં વિશ્વની જ્યોતિષ છે—માર્ગ ઉપર મક્તશી શક્તી માત્ર એક જ જ્યોતિષ.”

આપણા અંતરમાં આ જ્યોતિષ ક્યાંથી આવે છે? વિશ્વાત્મામાંથી અવતરતો સ્ફુલ્લિંગ, વાં એક કોણુતો તે ન હોય? સીદ્ધે ડૉક્ટરીન નામના અંથમાં કહ્યું છે કે, “જોડતના સુક્ષ્મ સ્ત્રવ દ્વારા જ્યોતિષમાંથી સ્ફુલ્લિંગ અવતરે છે;” એટલે, જીવનસત્ત્વજીવાત્મા પોતાના મૂળ સાથે જોડાયેલો રહે છે-સર્વ રૂપસૃષ્ટિમાં વ્યાપક એક જીવન. આ જીવાત્મા, પ્રદર્શનમાં અવતરતાં કોપોથી એટલો જાણે વિગ્રહ જાય છે કે, તેનો પ્રકાશ તદન દૂર ધૂઈ જાય છે, પરંતુ ઉચ્ચ ક્રમમાં આપણને તેના અસ્તિત્વનું વધારે વધારે જ્ઞાન થતું જાય છે, તથા જેમ જેમ આપણે જડતાનાં બંધનોને દૂર કરતા જઈએ છીએ તેમ તેમ તે જ્યોતિષ વધારે વધારે પ્રકાશમાન થતી જાય છે. તેથી એટલું ફલિત થાય છે કે જ્યોતિષ સદા આપણી સાથે હોય છે, અને આપણી હાલની સ્થલતમ પ્રકૃતિને લીધે આપણે તેની સ્પષ્ટ જાંખી કરી શકતા નથી.

“જો તમે તમારા અંતરમાં તેનાં દર્શન ન કરી શક્યા હો તો અન્ય સ્થંભે તેને માટે શોધ કરવી નિરર્થક છે.”

પર્યર્થ શેવા કરવાને શક્તિવાન ધર્મ શક્યા માટે અન્ય પરિવર્તનો તથા સારા સમયની આશા રાખનારાઓને જેવું કહેવામાં આવે છે, તેવું જ અત્રે કહેવામાં આવ્યું છે પોતે જે સ્થિતિમાં હોય છે ત્યાંથી જો તે દુનિયાને ઉપયોગિ ધર્મ ન પડે તો, (ક્રમના નિયમાનુસાર જે સ્થિતિ તેને માટે શ્રેષ્ઠ છે તથા તે પરિપૂર્ણ કરવાને પણ જરૂર લાયક છે.) તેને ગમે તે સ્થિતિમાં મૂકવામાં આવે તો પણ અન્ય કોઈ સ્થિતિમાં તે ગિલકુલ ઉપયોગી થઈ શકતો નથી. એટલું માનવું પણ યુક્તિ પુરઃસર છે કે, આપણા અંતરમાં આપણાંથી જ્યોતિષનાં દર્શન ન થાય તો, તે ગમે તેટલા પ્રકાશથી પ્રકાશે તો પણ બહિર્ જ્યોતિષ પ્રતિ પણ આપણે સરખી રીતે જ આંધળા રહીશું. આપણામાં તે છે એટલું જાણ્યા પછી, આપણી દૃષ્ટિની ખોડની ખુંમે પાડવા કરતાં, દર્શન શક્તિને કેળવવાનું એકદમ શરૂ કરવું વધારે હિતકર છે, અને યોગ્ય ધણા પ્રમાણમાં પણ આપણા પ્રયત્નોનું પરિણામ ખાત્રીથી આવશે.

“તે તમારી પાર છે: કારણ કે જ્યારે તમે તે અનુભવો છો ત્યારે તમારી જાતનું વિસ્મરણ થાય છે.”

અત્રે અર્થ જેવા અંચવાડાંઓ છે પરંતુ એટલો ખુબીસો આખી શકાય કે, ઉચ્ચ-સ્વમાં (કારણ શરીરમાં) પૂનર્જન્મ પામતાં જીવાત્મામાં જ્યોતિષનો સમાવેશ થાય છે, અને તેથી તે સદા

બ્યક્તિ વાચક સ્વની પાર છે, અને જ્યારે જ્યોતિનાં દર્શન થાય છે ત્યારે ક્ષણિક અને ન-
શ્વર પ્રતિભા મોહ દૂર પળે છે. આપણી જાત-સ્વ, આપણે શાને કહીએ છીએ, એમાં અત્રની
વાતનો સમાવેશ થાય છે—આપણી જાતનો કયા શરીર સાથે આપણે અભેદ સ્વીકારીએ
છીએ. તથા જ્યોતિ સાથેનો આપણો સંબંધ. જીવન સમુદ્રમાં આપણે નાવિકો જેવા છીએ,
અને તોફાન, ભીતિ, વિનાશ તથા નિષ્ફળતા ધારા, સ્થંભઅસ્થિતત્વનાં વિરોધની પાર શાંત
સ્વર્ગમાં દોરનાર પ્રકાશ પણ એ જ્યોતિ છે, જ્યાં આપણને શાંતિ તથા સુખ માલૂમ પડે
છે, તથા વિલુંના રક્ષણમાં વિશ્રાન્તિ લેઈએ છીએ.

“ આ કસોડી સહન થવી જ જોઈએ : જીવનમાર્ગ પ્રાપ્તિ હૃદય જતી મયમદ
નિસરણીના મયમ પગથીએ જ આમ થાય : અંતીમ પગથીઆ મુઠી આમ ના
પળ થાય ! ”

આ દુનિયા કોઈ કાસે પણ જાણશે તેના કરતાં કર્મના દિસાખનાં જોઈ ઉધાર પાસાં
ધણાં ને અરોગર તથા નિયમસર હોય છે. તેના પ્રમાણિક દેવાને પનગ્યા વિના કોઈને આ-
લવાનું નથી; જો કે એકદુ કરવાના કામમાં લીલ કરવામાં આવે તો પણ પાપના બદલાને
મોડી વાળવામાં આવે નથી; નિયમ આવે છે. અભ્યાસિ આ જાણતો હોવાથી આ કસો-
ડીમાંથી પસાર થવાને હિમત પૂર્વક તૈયાર થાય છે, તથા ગતમૂર્ખાઈનાં પરિણામોને સ્થિતિ
અનુસાર બની શકે તેટલી હિમત અને ધીરજથી સહન કરે છે; વળી તે એટલું જાણે છે
કે તે જે દુઃખ ભોગવે છે તેને ક્ષીધે તેના આરિત્રમાંથી કસકો ભુરી નાખવાને મદદ મળશે,
તથા દુઃખાગ્નિ ધારા તે શુદ્ધ બનશે.

સારાંશ ।

પાપનાં કારણો અને પરિણામો જીવાત્માના અભ્યાસ ક્રમમાં ગદાન અવધવો છે. તે
વિના જડતાનો તામસિક ગુણ વધી જાય તથા બ્યક્તિના વિકાસ, વૃદ્ધિને આધરૂપ નિરૂડે; જે
તેની તરતની જડીયાતો પૂરીપડાવી હોતતો તેની પાસે જે છે તેથી તે સંતોષ પ્રાપ્ત
તથા બવિધ્ય માટે જરા પણ વિચાર કરત નહિ. પાપધારા થતું દુઃખ એક ઉત્સાહકબલરૂપે
છે; આધુનિક અસંતોષમાંથી બચવાને માટે મનુષ્ય પાસે તે અન્ય સ્થિતિમાંની શોધ કરાવે
છે; તે વિચાર અને વિવેકને જાગ્રત કરે છે તથા શોધ અને કાર્યને પ્રવર્તાવે છે. રજસના
પર્વાય રૂપે પાપ શબ્દને ગણવામાં આવે છે, તે જડને વિનાશ કરતો છે, તથા વિવર્ત પમા-
ડવાના અર્થમાં તે વિનાશ કરતો છે; વિવર્ત કે જે અવસ્થ કરીને વિનાશ નથી, પરંતુ અંતમાં
એક પ્રાપ્તિ રૂપે છે, કારણ કે અત્રેય અથવા વિવર્ત પામેલા શ્રેયમાંથી શ્રેયજ સંભવે છે,
શ્રેય નિત્ય છે, અત્રેય અનિત્ય છે.

“ પરંતુ હે અભ્યાસિ એટલું તો યાદ રાખ કે તે તો તારે સહન કરવું જ
પડશે, આ તારી શક્તિયોને કાર્યમાં લગાડ ! ”

જીવનમાં કેટલાંક ગમે એવાં, અને કેટલાંક ન ગમે એવાં કર્તવ્યો કરવાનાં હોય છે પરંતુ તેમાંના દરેકમાં પ્રાપ્ત પ્રસંગાનુસાર થવું તથા શક્તિઅનુસાર દોલ વિના તે કરવું એ ઉત્તમ છે. કર્તવ્ય કરવામાં દીલ કરવી તથા વેનાથી દૂર રહેવું નિર્બલતા તથા મૌખિક સૂચવે છે, અને ન ગમે એવાં વૃત્તાંતોની ધારતીને જ માત્ર વધારે છે. અવ્યાસિતા ક્રમમાં આવતી કસોડીઓ, તેનું પ્રકૃતિ પ્રતિનું દેવું છે, અનુભવ અને જ્ઞાન માટે આપતી કીમત છે, જ્ઞાનના દ્વાર ખુલતી કૂચિઓ છે. કોઈ અણુધારી કસોડીમાં આણી મૂક્યા વિના, અથવા સ્વાર્થમાંથી પેદા થતી કોઈ આશા અથવા કામનાને દબાવ્યા વિના, વિકાસ ક્રમનું ચક્ર ગાળતો ગાળ કર્યા કરે છે, એમ કોઈ ભાગ્યે જ આશા રાખી શકે; પરંતુ અનુસરતા દુઃખ દ્વારા તે ઉચ્ચ આશય અને હેતુ પૂર્વક નવીન વિચાર અને શક્તિને શક્તિ પ્રમાણે.

“વર્તમાનમાં તેમ જ ભાવિમાં નહિ પરંતુ અનંતમાં જીવન ગઝાવું જોઈએ.”

જે વ્યક્તિત્વને વિસારે પાડી શકતો નથી, જે પોતાની જાતનો અનંતજીવન સાથે અબેદ ઉપજીવી શકતો નથી, તેવાને માટે આ નિયમાનુસાર વર્તવાનું જીવન કઠિન છે. “અનંતતા” શબ્દ, વિશાલતાનો, કદાપિ અંત ન પામતા કાલ અને દિશો, એવી ભાવ સૂચન કરે છે કે જેમાં ચેતના વિલીન થઈ જાય છે તથા તેની બહાર જે છે તે ઉભય વચ્ચેની સરખામણીમાં તે શૂન્યવાદ જાય છે. વર્તમાન વ્યાપારની અગત્યને ઓછી કરવાના પ્રયત્ન દ્વારા તંત્રા ભાવિના લોભને બોધકારક રૂપે સર્વ શક્તિ અને ધ્યાન તેમાં જ ન લાગી જાય એમ કરવાને પ્રયત્ન કરવા દ્વારા, કદાચ થોડો થણો પ્રારંભ થઈ શકે; અને તોપણ આપણે ભાવિમાં જીવન ગાળવામાંથી વળી દૂર રહેવાનું છે, વ્યક્તિવાચક સ્વના (અહ) ભાવિ મુખ્ય સંતોષ માટે શુક્તિયો યોજવાની નથી. આ વાતોનો વિચાર કરવામાં પણ આપણો પ્રદેશ વિસ્તૃત થતો હોય એમ લાગે છે તથા અનંત જીવનના વિશાલ અને મહાન જ્ઞાન માટે નોંધાયો નંખાય છે, અને શરીરોનું બંધન નહિ હોવાથી એવા ભુવનો ઉપર કે જે દ્વારા જીવાત્મા ધમ્માનુસાર વિચરી શકે છે તંત્રા પરમાત્માની કામનાને પૂરી કરવાને હોયે થતો જાય છે.

“આ રાક્ષસી રોપો સાં પુણ્ણિત યદ્ શક્તો નથી: અનંત વિચારના વાતાધરણવહે જ અસ્તિત્વ ઉપરનું આ કલંક ધોવાઈ જાય છે.”

જાગમાં વિશાલ આકાશ નિચે મૂકવામાં આવતાં માંદા પડતા તથા મરી જતા ઉબ્બુ-ગૃહના રેખાઓની પેઠે, જે પાપ અનંતમાં પ્રુણ્ણિત થઈ શકતું ન હોય તો તે એક એવા પ્રકારનો રોપો હોવો જોઈએ કે જે બંધનોને અનુકૂળ છે. અનુકૂળ ભૂમિમાં પાપ ઉત્તમ શક્તિ પામે છે; પોતાના સદૃશ પરિવર્તનોમાંથી પણ તેમજ; તેનું પોષણ પણ તેમાંથી જ થયાં જાય છે. જ્યારે આ બધું સર્વ સેવામાં આવે છે ત્યારે તે કુશળ હોય છે તથા મદદ વિનાનું થઈ પડે છે અને તેના પ્રયત્નો પરિણામ વિનાના નિવડે છે. પ્રકૃતિએ નિર્મિત કરેલી લાભકારક સંગવડોમાંની આ એક છે, જેના દ્વારા મનુષ્ય આપતી ગૃહાભિમાંથી બચી શકે, અને તેમાં જીવન ગાળવાની અને વિચારવાની શક્તિને વિકસાવી શકે-સતત વર્તતા કાલના સમુદ્રમાં.

“ મેદના મંધને દૂર કરો । ”

આત્મિકશરીર સહજ વિકાસ પામેલા મનુષ્યથી આ નિયમ સંપૂર્ણ રીતે પાળી શકાશે એમ ધારી શકાતું નથી, પરંતુ સર્વેએ વિશેષ નહિ તો પ્રયત્ન પણ કરી જોવો જોઈએ તથા તેમના જાતિ ભાઈથી સાથેના તેમનો ઐક્યનો સંબંધ વિશેષ ગાઢ થતો જાય એમ કરવાને તેમનાથી બની શકે તેટલું કરવું જોઈએ. પાપી મનુષ્યે શુભકાર્ય કરવું તેમાં તેને ઘણો લાભ છે તેમજ ત્સારા મનુષ્યે પોતાના જીવનનો ભોગ આપવો તે પણ તેવું જ છે; દરેક પોતાનામાં સમાવેશ થતા સમગ્ર જીવને દર્શાવે છે, દરેક પોતાના વિકાસની ભૂમિકાનુસાર દર્શાવે છે, ભેદ એ સ્વાર્થ છે, અન્ય હજારો પાપ પ્રતિદેશતું પાપનું અધમમાં અધમ સ્વરૂપ છે; રિચિત અને ગુણિતાં બધેનામાં માનનારાઓમાંના, બાધકરૂપે જાણીતાઓનું આ એક સામાન્ય લક્ષણ છે. એક પ્રકારનો સ્વાભિમાન કે જે તેમનાથી થોડાં ભાગ્યવાળા સાથીઓ પ્રતિ તેમનાં મન અને હૃદયને મારી નાંખે છે. સર્વ વ્યાપક ભ્રાતૃભાવનાનો વિચાર એક સમય કલ્પના રૂપ ગણી કાઢવામાં આવે છે તથા બેદનો ખાડો અનેક પૂનર્જન્મોનાં કર્મના બદલા દ્વારા પૂરાય નહિ જ્યાં સુધી ઘણો જ વિશાસ થતો જાય છે.

“ ઇન્દ્રિયજ્ઞાન માટેની ઇચ્છાને દૂર કરો । ”

બહિર્સંસ્કારોપ્રતિના કામિકશરીરમાં ઉદ્ભવતા પ્રતિકતરદ્વારા ઇન્દ્રિયજ્ઞાન માટેની ઇચ્છાનો જન્મ છે. જે આપણા સૂક્ષ્મ શરીરમાં ઇન્દ્રિય આકર્ષણોને પ્રતિ ઉત્તરઆપતો પદાર્થ નહિ હોય તો કામનાઓને નિયમવામાં આપણને મહેનત પડશે નહિ—માટે કામનાને મારી નાખવાને આઅનિચ્છિત પદાર્થને દૂર કરવાની જરૂર છે. કેવી રીતે ? કામનામાંથી ઉદ્ભવતા વિચારોને દટાતા તથા આગ્રહ પૂર્વક ન પોષવા દ્વારા તથા તેમના સ્થાને અન્ય શ્રેષ્ઠ પ્રકારના વિચારોને સ્થાપવા દ્વારા, તેમ થઈ શકે છે જ્યાં લાલચો ગાલમ પડે તેવાં સ્થાનો અને સ્થિતિયોના ત્યાગ દ્વારા, અને તે પણ ત્યાં સુધી કે અતે તેમનામાં લલચાવવાની શક્તિ રહેતી નથી, તે દ્વારા પણ આમ થાય છે. નિશ્ચય તથા ક્રમ પૂર્વક અશુદ્ધ સૂક્ષ્મ જડની દૃઢિને ઓછી કરવા દ્વારા તથા ઉચ્ચ સ્ફુરણોને પ્રતિકતર આપી શકે એવા જડના તેના સ્થાનમાં સ્થાપન દ્વારા. ઘણા લાંબા સમય પર્વત ચાલતા અબ્યાસની આમાં જરૂર છે, પરંતુ જે વીર યથાર્થ અને સત્ય શુદ્ધ લાવે છે તે અતે નહિ વિન્ય પામે છે.

સારાંશ ।

ભેદ અને ઇન્દ્રિયજ્ઞાન એ સામાન્ય ગુણો છે. એટલા બધા સાધારણ કે દુનિયામાં તે જરા અચા બિલકુલ નહિ જેવું ધ્યાન ખેંચે છે; પરંતુ જેઓ ઉડો વિચાર કરી મનન કરવાનું શિખ્યા છે તેમને આમ થતું નથી. જ્યારે પદાર્થોના તલ નીચે આપણે જોતાં શિખિયે છીએ ત્યારે આપણે જીવનને તે જેવું છે તેવું જોવા માંડીએ છીએ તથા મનુષ્યની સૂક્ષ્મ પ્રકૃતિને સ્વાભિમાન કેટલી બધી ઝાંખી પાડી દે છે; એ પણ જણાય છે. અશુભતા દેખાવાના

આપણા પરિચયને લીધે, અશુભ કાર્યના પરિણામની ખોટી ગંજુત્રી કરવાનું આપણને મન થાય છે, અને જ્યાં સુધી તેનું બલ આપણા કરતાં વિશેષ વૃદ્ધિ પામે છે તથા આપણે તેનાથી ઘણા દુઃખ વિના છૂટી શકતા નથી ત્યાં સુધી તે આરત્રને કેવો આકાર અર્પે છે તથા કેવી રીતે ઘટે છે, એ જાણવાનું આપણાથી બની શકતું નથી. ગમે તો સમગ્ર દુનિયા અમુક અશુભ કાર્ય કરવામાં જોડાઈ હોય, પણ આપણે તેના કરતાં ઉત્તમને જાણતા હોઈએ ત્યારે, તેમના પ્રભાણે વર્તવું ખીલકુલ યોગ્ય ગણી શકાશે નહિ, કારણ કે તેમ કરવાથી તો અશ્રેયનો અશ્રેય ઉપર સંચય કરવા સમાન થાય તથા તે માટે સમયચીતતાં સખ શિક્ષા થાય. શ્રેય માટે જ શ્રેય આદરો, શિક્ષાની બીતિ માટે નહિ, પરંતુ તમારા આંતરમાં વસતા દિવ્ય જીવનની કીર્તિ માટે, તથા અશ્રેયના દુઃખી વાતાવરણથી અંખાયા વિનાના દિવ્ય પ્રકાશ વડે તેને પ્રકાશવાનું છે.

(આગળ ચાલુ)

ઉપતત્ત્રી.

સુખ શાન્તિનો ઉદય.

દુનિયા—માનસિક સ્થિતિનું પ્રતિબિંબ.

(અનુસંધાન ગત વર્ષ-૧૯૪૮-૨૮૪ થી.)

જેવાં તમે છો તેવી તમારી દુનિયા છે. બ્રહ્માંડમાંના સર્વનો તમારા પોતાના આંતર અનુભવમાં સમાવેશ થાય છે. બહારની શી સ્થિતિ છે તેનો કંઈ હિસાબ નથી, કારણ કે તે સર્વ તમારા પોતાના આંતરકરણની સ્થિતિનું પ્રતિબિંબ છે. તમારી આંતર-સ્થિતિ શી છે, તેના ઉપર તમારો સર્વ આધાર છે, કારણ કે બહિરનું સર્વ તેનુસાર પ્રતિબિંબિત થશે તથા રંગાશે.

જેટલું તમે નિશ્ચયથી જાણી શકો તેનો તમારા અનુભવમાં સમાવેશ થાય છે; તમે હવે પછીથી જે જે જાણશો તે સર્વને અનુભવના દ્વારમાંથી પસાર થવું પડશે, અને એમ એ પણ તમારો એક વિભાગ થઈ પડશે.

તમારા પોતાના વિચારો, કામનાઓ, વાસનાઓની જ તમારી દુનિયા બનેલી છે, અને સૌંદર્ય, આનંદ તથા સુખવાળું અથવા કુરૂપ, દોષગીરી તથા દુઃખવાળું તમને વિંધમાં જે જે લાગે છે, તેનો તમારા પોતામાં સમાવેશ થાય છે. તમે તમારા જીવનને, તમારી દુનિ-

જ્ઞાને, તમારા વિચ્છેને તમારા પોતાના વિચારોદ્ધારા સુધારી શકે છે. અથવા બગાડી શકે છે. વિચારશક્તિદ્વારા તમે જેનું આંતર બધારણ બાંધતા જાઓ છો, તેનુસાર તમારે બહિર્ જીવન તથા પરિવર્તનો પણ તેમની મેળે તે પ્રમાણે ગોઠવાયાં જાય છે. તમારા આંતઃકરણના ઉદ્ધારમાં ઉડા વિભાગોમાં તમે જે જે સંબંધ હશે તે સર્વ વહેલું અથવા મોટું પ્રતિષ્ઠિતના અનિવાર્ય નિયંત્રણનુસાર પોતાની મેળે તમારા બહિર્ જીવનમાં પ્રદર્શિત થશે. જે જીવાત્મા અશુદ્ધ, અધમ, તથા સ્વાર્થી છે તે અચૂક ક્રમાનુસાર દુઃખ અને ભીતિ તરફ આકર્ષાયાં જાય છે; જે જીવાત્મા શુદ્ધ, નિસ્વાર્થી તથા ઉચ્ચ હોય છે તે પણ તે દેહલાભ નિશ્ચય પૂર્વક સુખ સમૃદ્ધિ તરફ આકર્ષાયાં જાય છે. દરેક જીવાત્મા પોતપોતાનું આકર્ષે છે, અને તેનું નથી હોતું તેવું તેને કંઈ જાણે જ થાય છે. આટલું અનુભવવું, એ દિવ્ય નિયમની સર્વ માન્યતા સ્વીકાર્યા બરોબર છે. દરેક માનવ જીવનના બનાવો કે જે સુધારનાર તેમજ બગાડનાર ઉભયે છે, તેના પોતાના આંતર વિચાર-જીવનના ગુણ અને શક્તિ અનુસાર તેના પ્રતિ આકર્ષાયેલા હોય છે. દરેક જીવાત્મા, એકદા કરાયેલા અનુભવો અને વિચારોનું શૂંચવાડવાળું મિશ્રણ છે અને તેના પ્રદર્શન માટે શરીર એક માત્ર શુષ્ક ઉપાધિ છે. તેટલા માટે તમારા જે વિચારો હોય છે તેજ તમારી યથાર્થ જાત છે; અને જડતથા ચેતન ઉભયે આસપાસની દુનિયાને તમારા વિચારો જેનું સ્વરૂપ અર્પણ કરે છે તેવું તે ધારણ કરે છે. "આપણે જેવા છીએ તે, આપણે જે વિચારો હોય છે તેનું પરિણામ છે; તેના આધાર આપણા વિચારો ઉપર હોય છે; તે આપણા વિચારોનું બનેલું છે." આ પ્રમાણે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે ઉપદેશ્યું હતું, અને તેથી એટલું ક્ષણિત થાય છે કે, જે અમુક મનુષ્ય સુખી હોય, તો તે તેમ છે તેનું કારણ એટલું જ કે તે સુખી વિચારોમાં રહે છે; જે તે દુઃખી હોય તો તેનું પણ કારણ એટલું જ છે કે, તે ઉદાસિન તથા નિર્બેલ વિચારોમાં રહે છે. જમો તો અમુક મનુષ્ય, ભીતિ સહિત અથવા ભીતિ સહિત હોય, મૂર્ખ અથવા ડહોલો હોય, ક્ષુભિત અથવા શાંત હોય, તોપણ તે જીવાત્મામાં તેની પોતાની સ્થિતિ યોગ્યતાનું કારણ હોય છે, અને કદાપિ બહાર હોતું નથી. અને હવે આપણે કેટલાક એમ કહેતાં સાંભળીએ છીએ કે, "પરંતુ તમે શું યથાર્થ રીતે એમ કહેવા માગો છો કે બહારના બનાવો આપણા માનસોને અસર કરતા નથી ?" માફ એમ કહેવું નથી, પરંતુ માફ આમ માનવું છે તથા એટલું હું ભીતિ સહિત સસ માનું છું કે, બનાવોથી માત્ર તમને તેટલી જ અસર થાય કે, જેટલી તેમને તમારા ઉપર કરવા દે. જાનાવો તમારા ઉપર રાજ્ય કરે છે કારણ કે તમને વિચારના પ્રકૃતિ, ઉપયોગ તથા શક્તિની યથાર્થ સમજણ નથી. તમે એમ માનો છો (અને આ એક માનવા, જેવા નાના શબ્દ ઉપર આપણા આનંદ અને દુઃખનો આધાર રહેલો છે) કે બહારના બનાવોમાં તમારા જીવનને સુધારવાની વા બગાડવાની શક્તિ છે. આમ કરવાથી તમે બહિર્જના પદાર્થોને તાબે થાઓ છો કમુલ કરી છો કે તમે તેમના ગૂલામ છો, અને તેઓ તમારા શરત વિનાના રાજા છે; આમ કરવાથી તમે તેમને એક એવી શક્તિ આપો છો કે જે તેમનામાં મૂલ્યથી હતી નહિ, અને યથાર્થ રીતે તમે માત્ર બનાવોને સરણ થાઓ છો એટલું જ નહિ પરંતુ તમારા વિચાર-પ્રદેશે તેમની આસપાસ પસારેલાં, આનંદ અથવા શોકને, ભીતિ અથવા આશાને, યત્ર અથવા નિર્બેલતાને સરણ થાઓ છો.

મને જે મનુષ્યો યાદ આવે છે કે જેઓ ત્રાની વધમા વણા વર્ષોથી મુશ્કેલીથી એ કહો કરેલે પૈસો ગુમાવી બેઠા એમને ધણુંજ લાગી આવ્યું. અને શોક કે પાત કડા લાગ્યો સારના આવાડીકપત્રમા અન્યના વાંચવામા આવ્યું કે જે બેન્કમા તેમણે પૈસા મળ્યા હતા તે નિરાશા ભરેલી રીતે આગી પડી છે અને તેથી તેનું મર્વ મથુ છે, તેણે શાન્તિથી અને દૃઢતાથી વિચાર્યું કે, 'બલે એતો મથુ, તે કંઈ દુખ શોધ કરનાર્યાં પાછું આવવાનું નથી, પરંતુ સખ્ત ઉદ્યમગ તો આવશે તેણે નવા ઉત્સાહથી કાર્ય આગર્યું અને જનદીથી મથુદિનાજો થયો પ્રથમ મનુષ્યે પોતાના પૈસાના નાશનો જ શોક કર્યાકે નવાને લીધે તથા તેના 'અ-આમ્ય' ગાટે બગડ્યા કરવાને લીધે, ખતમ બનાવેના યત્ર તથા રમકડારૂપ યત્ર નજો. યથાર્થ રીતે તેના પોતાના નબળા અને ગુલામી ભરેલા વિચારોનો પૈસાનો નિનાશ એકને આપ સગાન યત્ર પડ્યો કારણ કે તેણે તે મનાવને કાળા અને કટાંગા ભરેલા વિચારોથી વિટી કાઢ્યો. અન્યને તે આસિદ્ધિ યત્ર પડ્યો કારણ કે તેણે તેને પ્રાપ્ત્ય, આશા તથા નવા ઉત્સાહના વિચારોથી નિટી લીધો.

જો બનાવોમાજ સુખી અથવા દુખી બનાવવાની શક્તિ હોત તો, તેઓ નસર્વ મનુષ્યોને સુખી રીતે સુખી તથા દુખી બનાવી શકત પરંતુ એક જ પ્રકારના બનાવો વિવિધ જાતનાઓને મરખી રીતે સુખી તથા દુખી બનાવતા હોય છે એટલું સાબિત થાય છે કે બનાવોમાં સાર અથવા નરસુ નથી, પરંતુ તેમના સળધમા આવનારના મનમા જ માન હોય છે. જ્યારે તમે આત્મ અનુભવનો પ્રારંભ કરશો ત્યારે તમે તમાગ વિચારોને નિયમિત શરૂ કરશો, તથા સર્વ નકામા અને માવ લિનાના પદાર્થોને દૂર કરીને તમારા જાતમાત્ર આત્મ મંદિર પુનઃ આધારા માડશો, તથા તમારા પોતામા માન સુખ અને શાન્તિના, બલ અને જીવનના, દયા અને પ્રેમના સૌદર્ય અને અમરત્વના વિચારો જ સંગ્રહ કરશો, અને તમે જોમ જોમ આમ કરતા જશો તેમ તેમ તમે આનંદ અને શાન્ત જનવાન અને દદ, દયાનાન અને પ્રેમી તથા અમરત્વના સૌદર્ય સહિત સૌદર્યનાળા થતા જાઓ છો.

વળી જોમ આપણે બનાવોને આપણા પોતાના વિચારના આવરણોથી વિટાળતા જાએ છીએ તેમ તેવી જ રીતે આસપાસની દૃશ્ય સૃષ્ટિના પદાર્થોને આપણે વિટાળી લઈએ છીએ, અને જ્યાં એકને ઝીંક્ય અને સૌદર્ય જણાય છે ત્યાં અન્યને નિરરકાર પેદા કરે એવી નિરહતા લાગે છે એક સમયે એક લૌતિકવિદ્યાનશાસ્ત્રી પોતાની શોધના આ કર્ણથી જગતોમા બટકતો બટકતો એક ક્ષેત્ર પાસે એક મેલા પશુની આબોનીયા પાસે આવી પહોંચ્યો. તેણે સફેદરોડક્ય નવડે તપાસ કરવા માટે પાણીની એક રોશી બરતા બરતા વિરે કરતા વિશેષ ઉત્સાહને લીધે પાસેના એક ખેડુતના છોકરાને એ આમેલીયા માની શુભ વ્ર્ધા અસખ્ય ખુબીઓ સમજાવના માંડી તથા અતે કહ્યું કે, "હા, માગ મિત્ર ! જો આપણી પાસે તેમને જાણવાની માન એક ધનિત્રય અથવા સાધન હોત તો, આ આમેલીયામાં લાખો ચારે કરોડો સૃષ્ટિઓના સમાવેશ થાય છે, એ માલુમ પડત" વળી તે રહેમ નિનાના ખેડુતના પુત્રે નિર્ચા કરીને કહ્યું કે, "હું જાણું છું કે, પાણી જીવજીવુ ગોધી ભરપુર છે અને તેમને સહેલથી પકડી લકાય એમ છે."

પ્રાકૃતિક સત્યોના જ્ઞાનથી ભરેલા મનવાળા ભૌતિકશાસ્ત્રીને જ્યાં સૌદર્ય, ઐક્ય તથા હ્રુદય રહસ્ય જણાયુ, ત્યાં એ વિષયોથી અજ્ઞાત મનને માત્ર ગંધ મારતું પાણીનું ખાખો-ઝીંડુ જણાયુ.

આકર્ષિતક આવનારજનાર વિચારવિના વનપુષ્પને પગ તળે ચગદી નાખે છે ત્યાં કવીની દિવ્યદૃષ્ટિને એક દેવદૂત જણાય છે. ઘણાંઓને સમુદ્ર એક નકામા પાણીના વિસ્તારરૂપે તથાતેના ઉપર વહાણો ચાલે છે તથા ભાગી જાય છે, એટલા સ્વરૂપમાં છે; ગવૈયાના જીવાત્માને તે એક જનત વસ્તુ છે, તથા તેના બદલાતા સૂરોમાં દિવ્ય સંગીતો શ્રુણુયા જાય છે. જ્યાં સાધારણ મનુષ્યને દુખ અને ગુન્નવાડો માલુમ પડે છે ત્યાં તત્ત્વજ્ઞાના મનુષ્યને દાર્યકારણ્યનો તદ્દન સંપૂર્ણ ક્રમ જણાય છે, તથા જ્યાં જરૂરપાદીને અનંત મૃત્યુ વિના કંઈપણ દેખાતું નથી ત્યાં આત્મવાદીને અનંત તથા ધમધમી રહેલું જીવન માલુમ પડે છે.

જન્મ આપણે બનાવે અને પદાર્થો ઉભયને આપણા પોતાના વિચારોથી વિંટળી લઈએ છીએ તેમ તેથીજ રીતે અન્યના જીવાત્માઓને પણ આપણા વિચારોના વસ્ત્રો પહેરાવીએ છીએ શકાશીલ પુરુષ સર્વને શંકાશીલ માને છે, જૂઠાં મનુષ્ય એવા વિચારમાં સતોષ શોધે છે કે, એક પણ તદ્દન સત્યપરાયણ મનુષ્ય સંભવિ શકે, એવો વિચાર માનના જોડેલો તે મૂર્ખ નથી, દ્વેષીમનુષ્ય દરેક જીવાત્મામાં દ્વેષ નિહાળે છે, કૃપણ મનુષ્ય ધારે છે કે દરેક જણ તેના પૈમા મેળવવાને ઉત્સુક હોય છે, જોરે ધન સમૃદ્ધ કરવામાં પોતાના હૃદયને ગૂતામ બનાવી દીધું છે, તે પોતાના ઉશ્કેરણની ભરેલી પીસ્તોલ સમીપે મુકે છે, તમા એવા મોહમાં ફમાપતો હોય છે કે તેને લૂટવામાં ઉત્સુક એવા હૃદય વિનાના લોકોથી દુનિયા ઉતારાઈ જાય છે, સર્વથી સ્વતંત્રતા વિવશી, સાધુને ઢોંગી રૂપે માને છે. અન્યપાસા જેઓ પ્રેમમય વિચારોમાં મગ્ન થાળે છે, તેમને જે જે તેમનો પ્રેમ તથા હૃદય ભાવ આકર્ષે છે તેમાં તે જોવામાં આવે છે, વિશ્વાસુ અને પ્રમાણિક પુરુષોને, શંકાશીલ પુરુષોથી હેરાન કરી શકતા નથી, સારા સ્વભાવના અને દાનશીલ પુરુષો અન્યના સારા નશિમથી આનંદ પામે છે, ત્રયા દ્વેષ એટલે શું તે બાંધે જ જાય છે, જેને પોતાના અતરૂમાં દિવ્યા માનો અનુભવ થયો છે, તે તેને સર્વ પ્રાણીઓમાં, પશુઓમાં પણ જુએ છે.

પુરુષ અને સ્ત્રીઓ તેમની માનસિક વિચાર-સ્થિતિમાં નિશ્ચિત હોય છે, એનું કારણ એટલું જ કે કાર્ય અને કારણના, કર્મના નિયમદ્વારા તેઓ જેવું બહિર્ મોકલે છે તેવું તેમના પ્રતિ આકર્ષે છે અને આ પ્રમાણે તેમના જેવા જ લોકોના સળધમાં આવે છે. “સમાન શીલવાળાઓમાં મધ્ય હોય છે” એ પ્રાચીન વાક્યમાં ધારવામાં આવે છે તેના કરતા ઘણું ઉંડા રહસ્યનો સમાવેશ થાય છે, કારણ કે વિચાર સ્થિતિમાં જડ સ્થિતિની ગાંધક જ દરેક પોતપોતાના સદૃશપ્રતિ આકર્ષાય છે.

“દયા” માટે તમારી મુશ્કેલી છે ? દયાળુ થાઓ,

“તમે સહને શોધો છો ? સહ પરમપણુ યાઓ;

“તમે તમારી મતને જે અર્પણો, તે તમને જડશે.

“તમારી દુનિયા તમારૂં જ” પ્રતિબિંબ છે.”

મરણ પછીની સુખી દુનિયા માટે પ્રાર્થના કરનારાઓમાંના તથા તે સુખી દુનિયા માટે સહ જોનારાઓમાંના તમે એક હોતા તમારે માટે આ એક આનંદદાયક સંદેશ છે, આ ક્ષણે હમણાં જ તમે તે સુખી દુનિયામાં પ્રવેશ કરો તથા અનુભવ લ્યો; તો સર્વ અ-હાંડમાં બાપી રહેલી છે તથા તમારા શોધવાની, કબુલ કરવાની, તથા તેમાં વિહરવાની તે તમારી ઘાટ જુએ છે: અસ્તિત્વના આંતર નિયમો જાણનાર એક મહાત્માએ કહ્યું છે કે, “જ્યારે અનુષ્ઠો એમ કહે કે આજ અથવા ત્યાર, ત્યારે તેમની પાછવાડે આમ તેમ દોડશે નહિ; વિલુપ્ત સામ્રાજ્યનો તમારા આંતરમાં છે.”

તમારે જે કરવાનું છે તે આટલું માનવાનું જ છે, શકની હાયા વિનાના મનથી જ માત્ર માનવાનું છે; અને પછીથી તમારાથી તે સમગ્રપણે સુધી તેનું મનન કરવાનું છે, ત્યાર પછી જ તમે તમારા આંતર જીવનને શુદ્ધ કરવાનો તથા બાંધવાનો પ્રારંભ કરશો, અને જેમ જેમ એક આંતર દર્શનથી અન્ય આંતર દર્શન દ્વારા, એક અનુભવથી અન્ય અ-અનુભવ દ્વારા તમે આગળ વધતા જશો તેમ તેમ તમને બહિર્ પ્રદાયોની તદ્દન નિરર્થકતા માલુમ પડતી જશે તથા સંયમિત જીવાત્માની મહાન્ શક્તિનો પ્રભાવ જણાશે.

(આગળ ચાલુ.)

ઉપતત્તી.

પ્રારબ્ધ અને પુરુષાર્થ.*

જીવનના વિવિધ સિદ્ધાંતો વિશે ઉપયોગી થઈ પડતા વિચારોથી અભેદવાદના ઉપદેશો ઉત્તરાર્ધ જાણ છે. આપણા સાહિત્યનાં પૃથ્થ દ્વારા આમાંના એકાદને અવલોકતાં તથા વિવિધ રમણે વેરાપણા સિદ્ધાંતોને એકત્ર કરતાં તેનો સ્પષ્ટ સાર તથા વધારે સંતોષકારક ખુલાસો આપણે મેળવી શકીએ છીએ; ધણીવાર તેમની મદદ વિના તે મેળવી શકાતા નથી. આપણે એક આગળ પડતા સિદ્ધાંતને-પ્રારબ્ધ અને પુરુષાર્થનાને-અભેદવાદના શ્રેષ્ઠ લેખકોના અભિ-પ્રાયોનુસાર અવલોકીએ.

આ સિદ્ધાંતનો વિચાર કરતાં તથા દિશામાં વિતર્ક સંભવિ શકે છે. તેમાંના એક દ્વારા પ્રતિવિતરનો શોધ કરવો જોઈએ.

૧. આપણે અનિયતિત પુરુષાર્થ મેળવીએ છીએ.

* શીઆસીરીસ્ટમાં આવેલા એક લેખને આધારે.

૨ આપણે પ્રારબ્ધના સામાન્યતા છીએ, જેમાં પુરુષાર્થનો ગિલકલ અન્યથા નથી

૩ માનવ વિકાસક્રમમાં પ્રારબ્ધ અને પુરુષાર્થ, ઉભય સહાય છે

શ્રી સીનેટ 'ઓથ ઓફ ધી મોલ' નામના પુસ્તકમાં પૃષ્ઠ-૧૨૩ એ પ્રારબ્ધ અને પુરુષાર્થ ઉભય વિશે દુકામાં નિચે પ્રમાણે વિચાર દર્શાવે છે

'જનનમાં વૃદ્ધિક્રમના દરેક પગથીએ કાર્યના વિવિધ માર્ગોમાંથી એકાદ પમદ કરવાનું કાર્ય સ્વતંત્ર હોય છે, એમ દરેક મનુષ્ય પોતાના મનમાં ધારે છે, એ વિચાર આપણને કેવો ઉત્તમ નાગે છે એ વિશે સપૂર્ણ તર્ક ચલાવો તેને આટલું આમ લાગે છે એટલું જ નહિ પરંતુ જો તેને એક સુક્તિ યુક્ત પ્રાણીની મધક અપર પ્રારબ્ધમાં જન્મમાં માટે લેશ પણ શ્રદ્ધા હોય છે તો-તે ગમે તે હોય તો પણ-તેને લાગે છે કે માનવ પ્રાણીઓને સ્વતંત્ર કૃતિ શક્તિ હોવી જોઈએ, અથવા ઐદિક જન્મના જન્મના રૂપે પ્રથમ આત્મિક પરિણામો તેમને પ્રાપ્ત થાય છે. જો કૃતિના એક નિયમ રૂપે નીતિના કાર્ય સમયે જ્યાં એકસંતુ ચર્ચ શકતું નથી તે આ સ્પષ્ટ મહાત્મા અને પાપીઓને જાણે અથવા શિક્ષા આપનારા આવે તો, જનમના તેમના જન્મનમરી ભરેલા સ્વતંત્ર ક્ષયાનુમાર નહિ પરંતુ સામાન્ય ભોગવતી એક સક્તિ એ તેમની પાસે તે મેળોતે કરાવ્યા તત્તુસાર માર્ગ પડે, દરેક વિચાર અને ગતિ કે જેના તેઓ પોતાની જાતને કરતા રૂપ માટે છે તેના તે મહાન શક્તિનો પ્રભાવ છે-તો ખાતરીથી આના પ્રકારની સમાજ્ય ભોગવતી શક્તિ, નીતિ અને જ્યેષ્ઠને જાહેર હાકડતી દૃષ્ટતાનું તત્ત્વ દર્શાવશે'

'અન્યપાસા પ્રારબ્ધનો વાદ અનુદિત નૈસર્ગિક તર્કની માફકના આધાર વાગે છે વિશાલ અથવા લેના આપણે તેને એક આનંદ્યતા રૂપે સ્વીકારીએ છીએ તદ્દન અધમ તાની સ્થિતિમાં જન્મેલા, નુબ કાય તથા શુભ દામતાના સર્વ હેતુઓના અચાનમાં ઉછરેલા લો આપણે જાણીએ છીએ કે મર પ્રકારના પ્રયોજનો તથા દુર્ગુણ અને પાપની પ્રવચ્છામાં વિટાવલા મોટા યતા તેમને અનુજ્ઞ કાર્યો કરવા માટે છે, દિવ્યામા તન્તા લામના દુષ્ટ ઉપર તોફાન અને ભયંતિની સક્તિઓની પેઠે તેમના પાપી કાર્યો મૂખ્ય રૂપે કરીને નૈતિક અસરોના પરિણામ હોય છે તેવી જ રીતે આત્મ-મયમગા તથા ઘણા જ પરોપમરી અન્ય જીવોના-જે મનુષ્યો અતુ જન ગાળે છે, તેમના મોટા યતાના ઉપદેશો તથા અસરો ઉપર તેમના સામાન્ય ચારિત્રનો આધાર હોય છે વિચરના અન્ય વિચારાનુમાર તેમને લાગે કે જ્યારેથી તેઓ મોટા થઈ રહેકેનો ઉપયોગ કરવા લાગ્યા લાગ્યા અસ્થિતવના પ્રાપ્ત પ્રમગોના નિશ્ચિત મા યતા તત્ત્વને યોગ્યતા તેઓ પેતાની સ્વતંત્ર મહા શક્તિનો ઉપયોગ કરતા હતા પરંતુ તેમનામાંના ઘણા શ્રેષ્ઠ પુરો એ પશુ બુદ્ધિ વિચાર ખાતરીથી, જનનના માન વાદરૂપે પ્રારબ્ધને સપૂર્ણ રીતે સ્વીકારે છે.' આ ઉભયમાનો (ન ૧ અથવા ન ૨) એક પણ વિચાર તદ્દન મદલ કરવા યોગ્ય અથવા લાગ વા યોગ્ય નથી પ્રારબ્ધ અને પુરુષાર્થ ઉભયનું સમાધાન કરતો વિચાર જ (ન ૩) માત્ર સતોયકારક છે, અને જો આપણે અભેદવાદના ઉપદેશો તરફ વળીએ તો તે "માનવ અને દિવ્ય પ્રકૃતિઓના ઐક્યમાં તથા કર્મ અને પ્રવર્તનના વાદમાં ટેકો મળે છે (સમ મોબેલેસ આદિ નામક-૫ ૨૬)

સપૂર્ણ અને આપેક્ષિક પુરુષાર્થ

આપણે જો વિચારીએ જોઈએ કે, એક સપૂર્ણ અને અસ્થિત છે, આ પ્રદર્શિત વિશ્વ તેનું આભાષિત દૃશ્ય પ્રદર્શન છે, તેમાંથી તે જન્મે છે તથા તેમાં જ નિવરણ થાય છે તથા તેના શિવાય અવશ્યથી તે હવ્યપર્વત મમત્ર વિશ્વ માત્ર એક આપેક્ષિક યથાર્થતા છે એ સપૂર્ણ યથાર્થતાની કૃત્રિ આશય છે, પ્રદર્શિત અસ્થિતતાની કૃત્રિ દૃષ્ટ છે, કારણ કે મૂળ દૃષ્ટતામાં નિવર્તે તે પ્રદર્શન, તથા એ પ્રકારે પ્રકૃતિના ઉભય અંતો જોઈ શકાય છે તે ઉપરિચિત થાય છે, ઉભય અંતો જોઈ શકાય છે, જન્મ મેતન, ૨૧—૨૫, પ્રગલ્ભ—નિર્મલ, પ્રાદુર્ભાવ—પ્રાદુર્ભાવ જન્મ અને મેતનનું મૂળ જન્મ એક સપૂર્ણ અસ્થિત છે, તેમ તેના સપૂર્ણ ઇચ્છારૂપે અન્ય સ્વરૂપમાં તે પ્રારબ્ધ અને પુરુષાર્થનો મૂલાધાર છે એ કમ્પતલના ઉભય અંત, તેઓ કદાપિ જુદા જોવામાં આવતા નથી જન્મ જન્મિના મેતન નથી તથા મેતન વિના જન્મ નથી તેમ પ્રારબ્ધ વિના પુરુષાર્થનો સંભવ નથી તથા પુરુષાર્થ વિના પ્રારબ્ધનો સંભવ નથી જન્મ અને મેતનનો મનુષ્ય અલોકતા મૌન પડે છે, તેમજો જોઈ અવગમમાં અન્ય સ્થળ બુદ્ધ ઉપર ધ્યાન દોરે છે, આ આપણે જોઈ જોઈ અનુભવી સમગ્રતમ જુવનો પ્રતિ અનુભવીએ છીએ તમ તેમ તે જોઈ ધ્યાન દોરે છે જોઈ જોઈ છે, જોઈ તેટલો જોઈ તો પણ તે પ્રદર્શન જન્મ બુદ્ધ ઉપર અસ્થિત ધરાવે છે તથા જન્મ અને મેતનના અદ્વય યોગ સાથે, તેઓ કદીથી એક અમિશ્રિત અમિશ્રિત પ્રવિભાષે છે તે સાથે તે અદ્વય થાય છે પ્રારબ્ધ અને પુરુષાર્થનું પણ તેમજ સ્થૂળ જુવન માત્ર અને દિવ્ય બધોનામાં જોઈની નિરુદ્ધતા વધી-૨૨૫ દોષ છે, પરંતુ પ્રદર્શનના સમ્પૂર્ણ બુદ્ધનો ઉપર બદલાતા પ્રગલ્ભમાં અસ્થિત ધરાવે છે બધોનામાં વિશ્વમાં પુરુષાર્થ સદ્ય આપેક્ષિક હોય છે, કારણ કે સપૂર્ણ ઇચ્છાતો એક અદ્વય યથાર્થતાનો ગુણ છે, જે જન્મ તેમજ મેતન તથા પ્રારબ્ધ તેમજ પુરુષાર્થ, ઉભયમાંથી એક પણ નથી, પરંતુ મર્મ પ્રદર્શનનું છે તેમ તે ઉભયનું મૂળ છે

અવતરકૃતિ શક્તિનો કમ્પિગમ્ય

આ એક સપૂર્ણ ઇચ્છા તેના પ્રદર્શનોમાં આપણને સ્વતંત્ર લાગે છે તે ઇચ્છાનુસાર મર્મ રિમિનમાં જુદું છે, સર્વને તે ઇચ્છાનુસાર ગતિમાન થયાનું છે, અને તેજ કમ્પિગમ્યની એક સીધી લીની દર્શાવશે કે જોઈથી નામ તથા દક્ષિણ એક તરફ પણ જન્મનું હોઈ નથી (અવતરકૃતિ—૨૪—૮૮—૨૪) પરંતુ મનુષ્યમાંના જન્મમાં વિશ્વમાં સાથે એક હોઈથી, તે સપૂર્ણ ઇચ્છા સાથે પણ એક છે અને તેટલા માટે આત્મનિર્મિત બધોનામાં સ્વતંત્ર છે આપણા જીવાત્માના વિશ્વમાં માથેના એકમાં સ્વતંત્ર કૃતિશક્તિના મલનો સમાવેશ થાય છે તથા પ્રદર્શિત અસ્થિતતાના આવરણ બધોના સાથેની મૂલ દૃષ્ટતાને લીધે પ્રારબ્ધ તેના ઉપસિદ્ધાત છે આ બધોનાને દૂર કર્યા એ કમ વિકાસનું કાર્ય છે તથા પુરુષાર્થ પ્રદર્શન કે જે સર્વ જન્મમાં સુષુપ્તમાં એક છે, તે આપણા કમ વિકાસની જૂનિકાઓમાંથી એકનું સૂચન કરે છે “ જોઈ-૨૫-૨૪-૨૪ ” નામના મનુષ્યમાંના સુષુપ્ત જન્મમાંના આત્મિક વિકાસ તે કદીકમ “ મનુષ્યમાંના જીવા મા પોતાના કમવિકાસની

લાગી મુસાફરીનો પ્રારંભ દિવ્યજીવનના એક સ્ફુલ્લિગરૂપે કરે છે, તથા તેનામાં બીજરૂપે અથવા સુખ સ્થિતિમાં સર્વ દિવ્ય શક્તિયો અથવા ગુણો હોય છે જે વિશ્વમાં જીવતાંને મૂકનામાં આ યો હોય તેના પદાર્થોના સસંગૈથી ઉપજતા સસ્કારો દ્વારા આ શક્તિયો દેશ થઈ શકે છે, આથી પેદા થતા સધર્મણુ દ્વારા તેમના પ્રેતમાહનોને અધીન થયેલા જીવનમાંથી, પ્રતિકૃતરૂપ સ્ફુરણો પેદા થાય છે અને ક્રમે ક્રમે જીવનશક્તિયો સુખસ્થિતિમાંથી જન્યત સ્થિતિમાં આવે છે (એનશ્યન્ડવીઝમ—૫—૨૧૪—૨૧૫)

જના જ્યાં પ્રદર્શન હોય છે ત્યાં જ્યાં જીવન, ચેતના, ઈન્દ્રિયા, હોય છે, પ્રકૃતિના અધમ ભુવનોથી તે ક્રમે ક્રમે માનવ પ્રદેશમાં સ્વ-ચેત ॥ તથા સતત પ્રકૃતિશક્તિ પર્વત, વિશ્વભૂમિમંડળોમાં આ શોધી નીકળે છે નિમસક્રમના અવેર્ણન ઉપર વૃદ્ધિ ગત આ હતા (સ્વ-ચેત ॥) તેમજ વ્યક્તિનિયમસ્વતત્ત્વપ્રકૃતિશક્તિ, જેમાંનું કંઈ દેખાતું નથી, પરંતુ સર્વ પદાર્થોને નિર્મિત વિકાસક્રમમાં ખાનીથી તથા દહનાથી દોગતી એક દિવ્ય ઈન્દ્રિયા તેમજ સ્થાન રોકે છે ચેતનનું જડમાં ॥ અનંતરણનું અધમમાં અધમ રશન ખનિજ વર્ગ મા—ચેતનીય અને ઇન્દ્રિયાના અધમ બિંદુ સાથે મળતું આવે છે અને એક ઈન્દ્રિયા શક્તિની તેની તેજ પ્રેરણા અનુસાર વિકાસક્રમના ઉચ્ચતાવતિ પ્રચાલના સમયમાં જીવતામાં બધન અને રૂપની સ્થૂલતાને અધીન કરતા શિખે છે, ખનિજ વર્ગનું દેખાતું અમાન વનસ્પતિ વર્ગમાં એ પ્રકારના સહજ જાનમાં ખીંતે છે, પ્રાણી વર્ગમાં સ્પષ્ટ જાન ખીંતી નીકળે છે તથા અતે જાનના વર્ગમાં સ્વ-જાન (સ્વજાન) માં વિકસે છે તેજ પ્રમાણે સતત પ્રકૃતિશક્તિમાં સ્વ-ચેતનનાની પ્રાપ્તિ સાથે પ્રદર્શિત થતા ઇન્દ્રિયાના વિકાસ ક્રમને વિશિષ્ટ ભૂમિમંડળોમાં અવશેષીએ છીએ “ અધમ ભુવનોમાં નિયમ નિર્મિત છે, અને તેમને તેની પ્રેરણાને અધીન થવું પડે છે ખનિજ સૃષ્ટિમાં નિયમ ફરજ રૂપે છે દરેક ખનિજ પદાર્થ નિયમાનુસાર ગતિમાન થાય છે તથા એકની ઇન્દ્રિયાના રિશ્દ કાર્યમાં પોતાના તરફની મોઢ પછી પ્રેરણા તે કરી શકતો નથી વનસ્પતિ સૃષ્ટિમાં પણ નિયમ સ્થાપિત છે તથા દરેક વનસ્પતિ પોતામાંના નિયમાનુસાર યોગ્ય રીતે વધે છે, તેના વર્ગની રીતિ અનુસાર તથા દહતાથી તે વૃદ્ધિ પામે છે તથા તેનાથી પોતાની જાતની મોઢ પ્રેરણા વચ્ચે લાગી શકાથી નથી પ્રાણી સૃષ્ટિમાં પણ—કદાચ તેમાંના ઉચ્ચ પ્રાણીઓ પ્રતિ આપણે આવીએ તે વિના પોતાના નિયમ ॥ અધીનમાં સર્વને લેતો નિયમ હજુ પણ સામાન્ય બોગવે છે, સર્વજીવતા વસ્તુઓને ધારણ કરતો પોતાના દ્વારા સર્વને ચલાવે છે પરંતુ માનવ સૃષ્ટિમાં તેમ નથી મનુષ્યમાંતો ઈશ્વર પોતેજ પોતાની એક પ્રતિમા ખડી કરે છે, અધમ વર્ગમાં આમ હોતું નથી જીવન વિકાસ પામતું જાય છે તેમ તેમ એક બધી એક રક્તિ બહાર આવતી જાય છે, અને મનુષ્યમાં મધ્યસ્થ જીવન બહાર પ્રદર્શિત થતું જાય છે કારણ કે ઇન્દ્રિયાની મહાનશક્તિના વિકાસને માટે યોગ્ય સમય પ્રાપ્ત થયો છે, પરમાત્મ જીવનના વિભાગરૂપે સ્વનિર્મિત ગતિ હવે જે થાય છે તે આ છે આપણામાં સ્થિત થયેલા આત્મામાંથી, કે જે પોતે જાતેજ આપણામાં છે, તેમાંથી મહાન ઇન્દ્રિયા શક્તિનો પ્રવાહ આત્માને મારણ કરતાં પ્રયોગ વહેવા ખાંડે છે પ્રયોગ દ્વારા શક્તિ બહાર પ્રદર્શિત થતી જાય છે, તથા તેમને પોતાની કેટલીક પ્રકૃતિ અર્પે છે, અને દરેક માં પોતાની જ ઇન્દ્રિયાનું અર્પે છે

પ્રતિબિંબ ખડું કરવાને પ્રારંભ કરે છે, અને આપણને એક શરીરનું “અહ” પ્રાપ્ત થાય છે કે જે એક માર્ગે જવા માગે છે, વળી એક સમ અથવા વાસનાનું “અહ” પ્રાપ્ત થાય છે કે જે અન્ય માર્ગે વળવા માગે છે, વળી એક મનસનું “અહ” પ્રાપ્ત થાય છે કે જે એક ત્રીજા માર્ગે જવા માગે છે; અને આમાંના કોઈ પણ માર્ગે વિભુ આત્માનો નથી. આ નો ગાનવીની મોહક કામનાઓ છે, તથા તેમને યથાર્થ ઈચ્છાથી જુદી રાડવાનો એક માર્ગ છે. તે દરેક પોતપોતાની દિશામાં બહિર આકર્ષણથી નિશ્ચિત થયેલી હોય છે, અંતરિયત ઈશ્વરથી નહિ પરંતુ જાણે બહિરના ઈશ્વરથી ચલી હોય તેમ; આસપાસના વિશ્વથી આકર્ષાય છે પરંતુ અંતરવર્તિત આત્માથી નહિ, હજી સુધી તેણે વિશ્વનું સામ્રાજ્ય મેળવ્યું હોતું નથી.” (અવતાર-૫-૪૯-૫૦.)

એક ઈચ્છાશક્તિનાં પ્રતિબિંબ હોવાથી, આમોહક કામનાઓ વિકાસક્રમની ઘણી આગળ વધેલી ભૂમિકા પર્યંત આપણાં કાર્યોને લલચાવવામા સંપૂર્ણ રીતે યથાર્થ તથા સ્વતંત્ર છે; વિકાસ ક્રમને નિયમની એક ઈચ્છા શક્તિના વિરુદ્ધ વર્તવાની આપણને ધણીક વાર દુર્જન પાડે છે, તથા તેના વિરુદ્ધ વર્તતી સર્વ શક્તિયો તેનાથી પાછી હાંતુતી હોવાથી દુઃખમાં નાંખે છે. અનુભવ અને દુઃખદ્વારા ગાન ઉદય થાય છે, અને જેમ જેમ આપણે આમોહક ઈચ્છાઓને આપણા અંતરિયત એક ઈચ્છાના અધીનમાં લાવી એકમ ઉપજાવવાનું શિખના જઈએ છીએ, દિવ્ય ઈચ્છા સાથે અભેદ ભાવથી વર્તના જઈએ છીએ તેમતેમ આપણું સ્વાતંત્ર્ય હમેશા દરતાં વધારે સત્ય થતું જાય છે, કારણ કે નિયમ વિરુદ્ધ વર્તનમાં સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યનો સમાવેશ થતો નથી પરંતુ વિકાસક્રમના સીધા માર્ગને દર્શાવતી એક દિવ્ય ઈચ્છા શક્તિ સાથેના અભેદાનુભવમાં થાય છે.

“દુઃખનો અંત આવે તથા સાથે સાથે જ ઈચ્છાતુરસ્વાતંત્ર્ય પણ જળવાઈ શકાય, એ સિદ્ધાંતનો ખુલાસો માનવ વર્ગમાં કરવાની જરૂર છે, અનિવાર્ય રીતે શ્રેષ્ઠ રૂપે ઈચ્છાને નિશ્ચિત કરવી, તો પણ તે શ્રેષ્ઠને પસંદગીની વાતરૂપે સંખ્યુ. શ્રેષ્ઠને પસંદ કરવાનું છે, પરંતુ આગળથી નિશ્ચિત થયેલા નિશ્ચયરૂપે સ્વનિર્મિત ઈચ્છાદ્વારા તે પણ યશે. પોતાનું કારણ નિશ્ચિત કરવામાં દરેક સ્વતંત્ર એવી અનેક ઈચ્છા શક્તિયોદ્વારા તે સખ નિયમની ખાત્રી મળે છે. જાણવામાં આવતાં એ સિદ્ધાંતનો ખુલાસો સ્પષ્ટ છે પરંતુ પ્રથમ દૃષ્ટિપાતે તો તે વિરોધ અનિવાર્ય લાગે છે પોતાનાં કાર્યો પસંદ કરવામાં મનુષ્યને સ્વતંત્ર રહેવાનો, પરંતુ દરેક કાર્યને અનિવાર્ય પરિણામ પણ લાવવા ધો; કામનાના પદાર્થોમાં તેને સ્વાતંત્ર્યથી ભટકવા ધો તથા તેની જે ઈચ્છા થાય તે અહણ કરવા ધો, પરંતુ સારાં અથવા નરસાં તેની પુનઃગીનાં પરિણામ પણ તેને મળવા ધો. હાલ તો, જે જે પદાર્થોનું અહણ્ય અતે દુઃખ દે છે તેવા પદાર્થોનો તે સ્વતંત્રપણે ત્યાગ કરશે. જ્યારે તે સંપૂર્ણ રીતે અનુભવે છે કે તેમના અહણ્યના અંતમાં શોક છે ત્યારે તે તેમની વધારે વાર કામના કરતો નથી. આનંદને સંઘડી દુઃખને દુર કરવાનું તેને શુદ્ધ કરવા ધો; તો પણ તે નિયમના વખોમાં સપડ્યા વિના રહેશે નહિ, તથા જેટલી વાર જરૂર જણાશે તેટલી વાર તેનો તે ઉપદેશ તેને પુનઃ પુનઃ આપવામાં આવશે; આગમમાં આગમ શિખનારને જરૂર હોય છે તેટલા જન્મો પૂર્વજન્મ પૂરા પાડે છે. ધીમે ધીમે, અંતમાં દુઃખ કર્તા પદાર્થની ઈચ્છા મ-

રી નય છે, અને જ્યારે તે પદાર્થ સંપૂર્ણ ભયકાદર આકર્ષણમાં જણાય છે ત્યારે પણ, એજ એજ નહિ પરંતુ સ્વતંત્ર પસંદગીદાર તેનો ત્યાગ કરાય છે. તે હવે વધારે વારંવાર ધ્વજિત રહી શકતો નથી, તેજે તેની શક્તિ ઊંચી છે. આજ પ્રમાણે એકથી અનેક પદાર્થનું; નિયમ આવેના ઐક્ય પ્રતિ પસંદગી વધારે વર્જે છે. " દોષના અનેક માર્ગ છે, સત્યનો એકજ માર્ગ છે. " જ્યારે દોષરૂપ માર્ગોમાંથી પસાર થવાય છે, જ્યારે તે સર્વ દુઃખમાં અંત પામેતા માલૂમ થયે છે, ત્યારે સત્યના પથમાં પળવાની પસંદગી માનના આધારવાળી હોવાથી નિશ્ચિત હોય છે. નિયમના બલદાર અધમ વર્ગો, સંશ્લિષ્ટો ઐક્યથી કાર્ય કર્યા નય છે, માનવસૃષ્ટિ, નિયમના વિરુદ્ધ શુદ્ધ ચલાવતી બળવો ઉદાગતી અન્યોન્ય વિરુદ્ધ વર્તતી કામનાઓનો અસ્તવ્યસ્ત સમૂહ છે, હમણાં હમણાંમાં તેમાથી એક ઉચ્ચ ઐક્ય વિકાસ પામે છે, ધ્વજિત અધીનતાનો એક અનુરૂપ અભિલાષ—અધીનતા કે ને, ધ્વજિત હોવાથી, માનના આધારવાળી હોવાથી તથા અનધીનતાનાં પરિણામોની સ્મૃતિનો આધારવાળી હોવાથી, રિયર હોય છે તથા કોઈ પણ લાલચથી દૂર પળતી નથી, અગાની, અનુભવિ પુરૂષો હંમેશાં પતનની ભીતિમાં હોય છે; પ્રભુની પેઠે, અનુભવદાર સારનસ્ત્ર જાણતા હોવાથી તેમનો એવનો અભિલાષ ફેરફારના સંભવની પાર પહોંચે છે (" જોનસન-ડીઝમ-૫-૨૮૦-૨૮૨)

એક મહાન ધ્વજાશક્તિસાથે અનેક મધ્યવર્તન વ્યક્તિ વિવિધ સ્વતંત્રકૃતિશક્તિ માટે એક આવશ્યક સ્થિતિ છે, કારણ કે કોઈ સદ્વર્તન રેકા વિનાના અનેક કામનાઓનાં કાર્યોનો અંત વિરોધ અને અવ્યવસ્થામાં આપશે તથા વ્યક્તિવાચક સ્વતંત્રકૃતિ શક્તિવિનાશ કાગ્નિ નિવડશે. રાજ્યના બધારણ તથા નિયમનમાં અને આપણા ભતિભાષાઓ પ્રત્યેના સામાજિક સંબંધોને નિયમતા નિયમોમાં, આપણ સર્વેને આત્મિક માલૂમપડે છે. આ નિયમોનો ભંગ કરવાને આપણે સ્વતંત્ર છીએ પરંતુ તેમાથી પરિણમતી શિક્ષાના ભેખમે તથા આવા આત્મિક મોહક બનાવતો બંધન વડે. નિયમોને ધ્વજાપૂર્વક અધીન થવામાં તથા તેઓ સર્વેના સામાન્ય શ્રેય માટે છે વ્યક્તિના તથા પ્રજાના લાભ માટે છે, એમ અનુભવવામાં, આપણા યથાર્થ સ્વાતંત્ર્યનો રાખોય ચાલ છે. દુષિત થાસનો, શુભ કરવાનો સંભવ આપણને આપવામાં આવ્યો છે, આવશ્યકપણ છે, તે એટલા માટે કે ધ્વજાશક્તિ વિકાસ પામે તથા મનુષ્ય ક્રેજવણ અને શ્રદ્ધ પામે, કારણ કે પ્રાપ્ત કરવાનો હેતુ, અતઃ એવો નથી કે નથી તે પળવા માટે નહિ કરાંચલા ત્રાસોમાં અધ્યત્મ પળનાર ચંત્રરૂપ યદ પડે, પરંતુ તે એ છે કે જોથી જલનું પેતાનું જ પ્રતિભિંબ ચોક્ક શકાય. પ્રજાવાન અને સંપૂર્ણતાને પામેલા મનુષ્યનો સંધ જમાવો દેશાય કે જે જાણતા તથા સજાતા હોવાથી એકને જ પસંદ કરશે, જે એકેપને દૂર કરશે, કારણ કે અનુભવદારો તેની અયોગ્યતા તથા જે ગ્રાહક પ્રતિતે લઈ જુઓ છે તે, તેઓ સિખ્યા હોય છે. (પાથ આંદ્રી કીમાધ્યવ-શીપ-૫-૧૦.)

" કોઈ પણ મનુષ્ય, વિશ્વવિવિધ નિયમના વિરુદ્ધ ચર્ચાશક્તિ નથી; દિવ્ય વિકાસકમની મહાન શ્રદ્ધ કોઈ માણસથી ખાણી શકતી નથી, પરંતુ મનુષ્ય તેના સાથે સાથે અથવા વિરુદ્ધ વર્તી શકે. તે સારા અથવા નરસા માટે કાર્ય કરી શકે શક્તિનાં માન અને દિ-

વ્યતી નહીં તે તેની સાથે કાર્ય માટે તથા દિવ્ય ક્રમમાં અધીનમાં કાર્ય કરે. અર્થવા પ્રકૃતિની કૌશલ્ય શક્તિયોનું તેના ચોતાના ભક્તિ લાભ માટે અંદર કરવાનો પ્રયત્ન કરે. અને તેમને દિવ્ય હેતુને પાર પાડવાના કાર્યમાં ચોજવાનો અંદર તેના મોના ક્ષણિક ભક્તિય તથા સ્વાર્થી સંતોષ માટે ઉપયોગમાં લે. વિશ્વવિષયક નિયમનો વિશાલ વિસ્તારમાં તેનો સમાવેશ થઈ જાય છે. તેને આગળ તે આગળ લીધા જાય છે. પરંતુ તે મોતાની વ્યક્તિવિષયક શક્તિના સંકોચ વર્તુલમાં તેને મોતાને માટે દુઃખ પશુ ઉપજવી શકે. કારણ કે તેને વિશ્વવિષયક નિયમનો સ્વાર્થી ઉપયોગ કરશે તો તેનું પરિણામ પણ સ્વાર્થી જ આવશે તથા આ પ્રકારે આ એક મદાન નિયમમાં જ સુખી અને દુઃખી વ્યક્તિવિષયક કર્મો પેદા થાય છે. (પાય. ચો. ક્રીસાધપદશીપ-૫. ૧૨૪.)

આ ઉપરથી આપણે

કર્મ અને પુનર્જન્મના.

વિચાર ઉપર આવીએ છીએ. આ વિચારને કારણે જ્યારે આસ્તિત્વના ક્રમ પાસાં જઈ અને ચેતન, પ્રારબ્ધ અને પુરુષાર્થ અન્યોન્ય ઉપર હમેશાં કાર્ય પ્રતિકાર કરે છે. મનુષ્ય સ્વતંત્ર છે. પરંતુ તેનાથી કાર્ય થઈ શકતાં જનાં સર્વ જીવો ઉપર શક્તિયોને મોકલે છે, આ શક્તિયો-તેમની જાતે સમૂહ અને ગુણમાં ગતી કાલના કાર્યોનો પરિણામ હોય છે તેનાથી વાંસ થતી દરેક શક્તિમાં તેમનાથી ગતિમાં મકાતા કારણ છે. તેમનાથી તેના ચોતાના તથા અન્યના ઉપર અમુક નિશ્ચિત પરિણામ ઉપજાવે છે. અને તેનામાંથી કદં રૂપે આ સર્વ કારણો તેના કાર્યના સમગ્ર ક્ષેત્ર ઉપર ઉત્પન્ન થતાં હોવાથી, તેમનાથી નિષ્પન્ન પરિણામો માટે તે જવાબદાર છે જેમ જુવકને ચોતાનું જુવક ક્ષેત્ર હોય છે એક પ્રદેશ કે જેમાં તેની સર્વ શક્તિયો કાર્ય કરે છે. તેમ કદંક મનુષ્યને અસર ઉત્પન્ન કરનાર ક્ષેત્ર હોય છે કે જેમાં તેનાથી ઉત્પન્ન થતી શક્તિયો કાર્ય કરે છે. તથા આ શક્તિયો મોકલનારના પ્રતિ વક્રમાં કાર્ય કરે છે. તેઓ જે કદંકમાંથી ઉત્પન્ન થઈ તેમાં નિરૂપ થાય છે. (એનસ-ટવીક્રમ-૫-૩૩૪.)

આપણી રચના નૈતિક તથા માનસિક શક્તિયોથી ઉપજતાં જુવકાવાળાં તથા વિચિત્ર મિશ્રણો તેમના એકત્ર સ્વરૂપમાં આપણું કર્મ કહેવામાં આવે છે. અને તેના દ્વારા આપણી સ્વતંત્ર પ્રકૃતિશક્તિને નિશ્ચિત સ્વર્નિમિત બધેનો સાથે અથડાવું પડે છે. આપણા સર્વ બનાવો, આપણી નૈતિક તથા માનસિક શક્તિયો, અને બધેનો, આપણી જાતે જ ઉપજાવેલાં કાર્યોનું પરિણામ છે. આરબ્ધ રૂપે અંધધાં આકર્ષિત રૂપે કોઈ પણ પદાર્થ નથી. દરેક બનાવ, પૂર્વગામિ કારણ તથા આગામિ પરિણામ સાથે જોડાયેલો હોય છે. સર્વ વિચારો, કાર્યો, બનાવો, કારણ રૂપે જાત કાલ સાથે સંબંધ ધરાવે છે તથા કારણ રૂપે જોડી સમયને પણ અસર કરે. જાત અને બાવિ ઉભયને આપણું અંતર આપણી દૃષ્ટિ દ્વારા જાત હોવાથી, બધી કવાર જાણ એકદમ અન્યમાંથી આવતાં હોય, આકર્ષિત રૂપે હોય તેમ બનાવો બનતા જાય છે. પરંતુ આ કણનું તદ્દન શ્રાંતિ નેનક છે. તદ્દન આપણી જાતની

ખામીને લીધે છે. જ્યારે અઘાપિ વગર વિચારે પ્રારબ્ધને અર્થાપણા એક પ્રદેશમાંના અનિ-
વાર્ય, અતર્ક્ય નિયમનો આ વિચાર. મનમાં મધ્યમવાર હૃદય પામે છે, ત્યારે તે એક અર્થમાં
નિરાધાર સ્થિતિની ભાવનામાં, તદન નૈતિક અને આનસિક શત્પતાની ભાવનામાં પરિણમવાનો
સંભવ રહે છે. જિજ્ઞુસ પ્રારબ્ધના માદમાં મનુષ્ય કૃત્તાયસો હોય એમ લાગે છે, તથા મુસ-
લમાનોનું ધ્વજશ્ધીન “કિસ્મત” જ માત્ર યોગ્ય તાત્વિક ઉદ્ગાર લાગે છે. અજ્ઞાપી ભરેલી-
બુદ્ધિમાં સ્થૂલ નિયમનો પ્રથમ હૃદય યતાં તથા શરીરની દરેક ગતિ, બહિર વિશ્વની દરેક
ગતિ, અતર્ક્ય નિયમો અનુસાર પ્રવર્ત્યાન્ય છે, એટલું ધિખાતાં, એક સામાન્ય મનુષ્યને
પણ આવી જ ભાવના થાય. ક્રમે ક્રમે તેના જાણવામાં આવે છે કે પ્રાકૃતિક નિયમો તો
માત્ર રિથતિયો નિર્મિત કરે છે કે જેમાં સ્થિતિ જ કાર્યો કર્યા જ્યાં જોઈએ, પરંતુ તેઓ
કંઈ કાર્યોનું નિર્માણ કરી આપતા નથી. તેથી મધ્યધિગમાં તો મનુષ્ય સદા સ્વતંત્ર રહે છે,
પરંતુ તેના બહિર કાર્યોમાં જે ભુવન ઉપર તે કાર્યો કરવામાં આવતાં હોય છે તેની રિથતિયો
અનુસાર તેને બંધનમાં રહેવું પડે છે. તેના વિશેષ જાણવામાં આવે છે કે રિથતિયો તેના
ઉપર આધિપત્ય સ્થાપતી જાય છે, તથા તેમનાથી અર્જીત હોય છે અથવા તેમને જાણીને
તેમના સામે યયાં જાય છે ત્યાં સુધી વારે ધડીએ તેના મહાન પ્રયત્નોને, પણ નિષ્ફલ કરી
નાંખે છે; જ્યારે તે તેમને સમજે છે, તેમની દિશાઓનો ભોમીઓ થાય છે તથા તેમની
શક્તિયોનો હિસાબ રાખતો થાય છે ત્યારે તે તેમને પોતાને અધીન કરે છે અને તેઓ પણ
તેના શેવકો અને સહાયકો રૂપ નિર્વડે છે.”

“તેને જાંધી લેતી સાંકળો તેની પોતાની બનાવટની છે, અને તે, તેમને તોડી નાંખી
શકે, અથવા બંધન વિશેષ દદ કરી શકે; જે ગૃહમાં તો વાસો વસે છે, તે તેનું પોતાનું જ
જાંધી છે, અને તે તેને સુધારી શકે, પડી જવાદે અથવા તેની મરજી અનુસાર ફરીથી જાંધી
શકે. ઘાટ ધડી શકાય એવી શક્તિમાં આપણે સદા કાર્ય કર્યાં જઈએ છીએ, તથા તેનો
આપણી કૃપનાનુસાર ઘાટ પણ ધડી શકીએ, પરંતુ આપણે તેને જેનું રૂપ આપીએ છીએ
તેનું ધારણ કરીને શક્તિ સમ્પત્તિ જાય છે, લોહ સમાન પ્રધ: પડે છે. હિતોપદેશમાંનું
એક વચન મળી આવે છે:—“વિચારો, શક્તિ સુકાયા પછી લોહ સમાન ધર્મ પડે છે, પરંતુ
કુંભકાર શક્તિના ઘાટ ધડે છે; આને પ્રારબ્ધ ઉપરી છે; ગદ્ય કાલે મનુષ્ય ઉપરી હોતો.”

“આપણી ગદ્ય-કાલોનાં પરિણામોથી આજે ગમે તેટલા અટકાવાયા છતાં આપણી
આવતી-કાલોના આપણે આ પ્રમાણે શાશકો, ઉપરીઓ છીએ.” (એનક્ષન્ટ વીઝડમ)
૫૨-૩૨૦ તથા, ૩૨૮)

આપણી ગદ્ય કાલો અને આવતી કાલોથી આપણા વર્તમાન જીવનના નજીકના જૂત
ભાવિને માત્ર આપણે સમજવાનથી, પરંતુ ધણ જ. યમાર્થ અર્થમાં આપણા જૂત અને ભાવિ
પુનર્જન્મો રૂપે સમજાએ છીએ તથા તેઓ અન્યોન્ય સાથે કાર્ય-કારણ રૂપે જોડાયલા છે.
વિકાસક્રમ ધીમો, પરંતુ નિશ્ચિત છે; એકાદ જન્મમાં જ સર્વ ઉપદેશો શિખી શકાતા નથી,
અગાન જ્ઞાનમાં બહુલ: જનું નથી તથા આપણાં ગતકર્મનાં બંધનો દર યતાં નથી. જ્યાં
સુધી વાસના અને અગાન પ્રવર્ત્યાં જાય છે—વાસનાક્ષય તથા સંપૂર્ણ જ્ઞાનથી હજી આપણે

ધણી દર છીએ એની કોણ નો પાંડો સંસ્કારે-ત્યાં સુધી આપણે આટલે મનીષ કર્મે ચોખ્ખામાં જાય છે તથા સાચીસાચે જ જૂની કંઈતો ક્ષય થયો જાય છે અને સનિ તથા સ્વતંત્રકૃતિ-શક્તિના વિકાસ માટે પુનઃજન્મ જેટલા જિંદગી તેટલા ઉપદેશો પૂરા પાડશે.

જ્યારે અમુક મનુષ્ય અમુક કાર્ય કરવાની અનેકવાર ઇચ્છા કરે છે ત્યારે અંતે તે પોતાની ઇચ્છાને અચલ રીતે નિશ્ચિત કરે છે, પરંતુ તેને કાર્ય કરવાનો ક્યારે લાગ મળશે, એટલો જ પ્રશ્ન રહે છે. જ્યાં સુધી તે વિચારી શકે છે ત્યાં સુધી તેની પસંદગીનું સ્વાતંત્ર્ય રહે છે, કારણ કે જૂના વિચાર સામે નવાને કડીને, વિરુદ્ધ વિચારોના સ્થાપનદ્વારા ક્રમે ક્રમે તેને ધસવી નાંખે છે, પરંતુ જ્યાં અમુક ઉત્સાહના પ્રતિકૃતિમાં જીવાતમાના અન્ય સ્ફુરણોનો અર્થ કાર્ય થાય છે, ત્યાંથી પસંદગીની શક્તિ દૂર પળે છે.” “પ્રારબ્ધ અને પુરુષાર્થના પ્રાચીન સિદ્ધાન્તના ખુલાસાનો સમાવેશ અત્રે જ થાય છે; સ્વતંત્રકૃતિશક્તિના ઉપ-યોગદ્વારા મનુષ્ય ક્રમે ક્રમે પોતા માટે ઈચ્છીઆતો ખડી કરે છે, અને હંમુષ અંતો વચ્ચે પ્રારબ્ધ અને પુરુષાર્થનાં સર્વ મિશ્રણોનો સમાવેશ થાય છે કે જે આપણે જાણીએ છીએ એવા વિરોધો આપણા પોતામાં ખડા કરે છે. ઇચ્છાથી દોરવાયલાં હેતુ પૂર્વક નિર્ધારિત ફરી ફરી કરવા દ્વારા આપણે હમેશાં ટેવ પેદા કરીએ છીએ; પછીથી ટેવ એક બંધન રૂપ થઈ પડે છે અને આપણે પશ્ચાત્ત કાર્ય કર્યાં જઈએ છીએ. પછીથી કદાચ આપણે એવા સાર ઉપર આવીએ છીએ કે, એ ટેવ એક ખરાબ-પ્રકારની છે, અને વિરુદ્ધ પ્રકારના વિચારો દ્વારા તેને દૂર કરવાને આપણે સક્ષમ મહેનત કરીએ છીએ, તથા ધણી વખતે અનિવાર્ય રીતે તેની તો જૂલોડાં થઈ પછી નવીન વિચાર પ્રગટ તેના પ્રગટને બદલે છે અને આપણને સં-પૂર્ણ સ્વતંત્ર્ય પ્રાપ્ત થાય છે, પછી પુનઃ ફરીથી ક્રમે ક્રમે અન્ય બંધન પણ ઉપરિધિત થાય છે, તેથી જૂની વિચારલેઈયો સ્વૈર્ય જોગવે છે તથા આપણી વિચાર શક્તિને બાંધી લે છે અને વ્યક્તિવિષયક તથા પ્રાંતવિષયક બૃહ ભરેલા વિચારો રૂપે જીંદગી બાંધે છે. ધણી-એ તો જાણતા પણ નથી કે તેઓ આવા પ્રકારના બંધનમાં છે, તથા તેમનાં બંધનના અગાનને લીધે તેઓ શાંતિથી તેમનાં બંધનોમાં કાર્ય કર્યા જાય છે; જેઓ તેમની પ્રકૃતિ વિશેનું સત્ય જાણે છે તેઓ સ્વતંત્ર થાય છે. આપણે જ્યાં મસ્તિષક તથા ગાનતંત્રસંસ્થાનાં બંધારણ જાસ જીંદગી આવતાં આચર્યક સાધેનાં છે; આપણા ગેતવિચારોદ્વારા આપણે આમને અનિવાર્ય બનાવ્યાં હોય છે, અને તેઓ હવે આપણને બાંધી લે છે તથા આપણે તેમના સામે બબડ્યાં કરીએ છીએ, ધીમેથી તથા ક્રમે ક્રમે તેમને સુધારી શકાય, બંધ-નોનો વિસ્તાર કરી શકાય પરંતુ એકદમ તેમની પાર કુદી શકાય નહિ.” (એનસ્યન્ડવી-ડમ-પૃષ્ઠ-૩૪૪-૩૪૫.)

આપણા ભૂતકાલનાં બંધનોમાં બંધાયેલા તથા અગાનથી બાંધેલાં બંધનો, આપણે પ્રકૃતિના દરેક વિભાગમાં નિશ્ચિત નિયમોના મધ્યમાં રહીએ છીએ તથા ગતિ કરીએ છીએ; જેટલા પ્રમાણમાં આપણે ભૂતકાલનાં ક્રમે ભોગવી છૂટીએ છીએ તથા અગાનને ગાનમાં ફેરવતા જઈએ છીએ તેટલા પ્રમાણમાં આપણે સ્વતંત્ર થતા જઈએ છીએ. જેમ જેમ દૃષ્ટિ શુદ્ધ થતી જાય છે તેમ તેમ શક્તિ વૃદ્ધિ પામતી જાય છે; જેમ જેમ આપણે ઉચ્ચ સ્થિતિએ ચઢતા જઈએ છીએ તેમ તેમ સ્વતંત્ર્ય વૃદ્ધિ પામતું જાય છે અને આખરે આપણે

એવા કેન્દ્રમાં આવીએ છીએ કે જ્યાં સ્વ-શક્તિનો વાસ હોય છે. આપણે પ્રારબ્ધથી બંધાયેલા છીએ પરંતુ આપણે તેની પાર વધતા જઈએ છીએ. આપણે સ્વતંત્ર તરીકે પરંતુ સ્વાતંત્ર્ય તરફ વિકાસ પામતા જઈએ છીએ. આપણી દિવ્યતાનો જેમ જેમ વધારે વધારે અનુભવ કરતા જઈએ છીએ તેમ તેમ આપણે વધારે વધારે સ્વતંત્ર થતા જઈએ છીએ અને ન્યાયે ખીલેલી તથા સ્વ-અંતિમતા આપણી બિન ઇચ્છા શક્તિઓ મૂલ ઇચ્છા શક્તિમાં અભેદ પામીને પ્રવિહોષે છે. વધારે આપણે સ્વાતંત્ર્યની વ્યથાથી અનુભવીએ છીએ અને આની પૂર્વશરણીને આપણે પુરુષાર્થમાં શ્રદ્ધા રાખતા જઈએ છીએ. (સમગ્રાંશિકા સંસ્કૃતિ-૧૦૦)

સાર.

પ્રારબ્ધ અને પુરુષાર્થના સિદ્ધાન્તનો હંકો સારસંગ્રહ નિચે પ્રમાણે —

૧. એકે આત્મા, અનેક શુદ્ધ, અદૃશ્ય, વ્યથાચરિતો છે અને તેમ માન સંપૂર્ણ રીતે સ્વતંત્ર છે.

૨. તેમાંથી, ચેતન અને જડતા, જીવન અને રૂપનો, કૌટલાય દશાવતું આદૃશ્ય વિશ્વ, અનેક રૂપોમાં પ્રદર્શન શોધતું એક જીવન.

૩. એકની સંપૂર્ણ ઇચ્છાશક્તિ, અનેકની આપેક્ષિક સ્વતંત્ર ઇચ્છાશક્તિનો આધાર છે. આપેક્ષિક સ્વતંત્ર ક્રિયાશક્તિ બંધન સ્વયે છે; તેથી પ્રારબ્ધ અને પુરુષાર્થ, એક તત્વના સંપૂર્ણ ઇચ્છાશક્તિના પ્રદર્શિત ઉભય આતો છે. એક આત્મ તત્વના, ચેતન અને જડ વિશ્વ પક્ષે છે, તથાપિ તે તત્વ ચેતન તેમજ જડ એક પૃથ્વી તરીકે પરંતુ ઉભયતું પ્રભવસ્થાન છે, તેની પેઠે.

૪. પ્રારબ્ધ અને પુરુષાર્થના વિકાસક્રમની વિવિધ ભૂમિકાઓમાં અનેક ભેદ હોય છે પરંતુ અન્યોન્ય સાથે સદા માટે અભેદ રીતે જોડાયેલા છે. પ્રારબ્ધ વિના કંઈ પુરુષાર્થ નહિ તેમ પુરુષાર્થ વિના કંઈ પ્રારબ્ધ નહિ.

૫. મનુષ્યમાંની જીવાત્મા, વિશ્વ વ્યાપક આત્મા સાથે એક છે અને તેટલા માટે સ્વનિર્મિત બંધનોમાં પણ તે સ્વતંત્ર છે.

૬. વ્યક્તિ વિષયક સ્વતંત્ર કૃતિશક્તિ માનવશક્તિનો એક ગુણ છે તથા વિકાસક્રમને અધીન છે; અધમ સૃષ્ટિઓ નિયમના કબાળે તબે જ વિકાસ પામ્યા જાય છે તથા એકની ઇચ્છાના વિરુદ્ધ તેમનું પોતાનું કાર્ય કરવાને એક પંજી ટ્રેરણી વચમાં આવેલી નથી. અધમ સૃષ્ટિમાંની ઇચ્છા અને ચેતના, અનિવર્ય સૃષ્ટિમાં સ્વતંત્ર ઇચ્છા શક્તિ તથા સ્વ-ચેતનોમાં શ્રદ્ધા માટે છે.

૭. એક દિવ્ય ઇચ્છા શક્તિ પેઠે સર્વ નિમગ્નાયક છે તથા તેજ વિકાસ ક્રમના સીમા

૮૬ માણેને ફરીથી આપે છે. તે તેના આગળ વધવાને અટકાવવા શક્તિવાન નથી નિયમના અધીનમાં અથવા વિરુદ્ધમાં કાર્ય કરવામાં પોતાની જાતનો વ્યક્તિ વિષયક વિકાસ ક્રમ કે જોના હમેશા વિશ્વવિષયક વિકાસક્રમનાં સહાન પ્રવાહમાં જ સમાવેશ થાય છે, તેને આગળ વધારવામાં અથવા પાછો હાથવવામાં, મનુષ્ય સ્વતંત્ર છે

૮૭ માણેને ફરીથી આપે છે.

૮ મનુષ્ય પોતાના કાયા માટે જવાબદાર છે તથા તે કારા પોતાનું કર્મ પેદા કરે છે, આ પછી વધુ ન, નૈતિક તથા માનસિક શક્તિયોથી નિર્માણલા શુભવાડા ભરેલા તથા વિચિત્ર મિશ્રણોના સરવાળાનું નામ કર્મ

૯ આપણા કર્મનું પરિણામ આપણા સર્વ જન્મો છે તેથી આપણે માટે પ્રારબ્ધ ઘડાય છે આ ૨૧-નિમિત્ત બધેનોમાં આપણી ઇચ્છાશક્તિ બધાપણી છે એકદમ તેમની પાસે જ રાતે અશક્ત છે, પરંતુ આપણા બધેનોનો વિસ્તાર અથવા સંકોચ કરવામાં તથા બંધિને સુધારવામાં તે હેતુ સ્વતંત્ર છે

૯૧

૧૦ બધનું કારણ અચા. છે મોક્ષનું સાધન જ્ઞાન છે કર્મનો ક્ષય થવા માટે તથા જ્ઞાન અને સ્વતંત્ર શક્તિશક્તિના નિમિત્ત માટે પૂર્વજન્મ પ્રકૃતિનો ભાગ છે

૧૧ ૧ ને મનુષ્યોને પોતાને માટે નિર્મિત થયેલા ભાગે અધની પેડે આત્માના ચત્રવત્ ન થવું હોય, પરંતુ સ્વતંત્ર અને જવાબદાર કાર્ય કરનારાઓ, જેમનામાં ઇચ્છાશક્તિઓનું ઔક્ય તથા એક દિવ્ય ઇચ્છાશક્તિ માથેનું બહિર્ગુના ડબ્બાથી નહિ પરંતુ જ્ઞાન ઉપર આધાર ગર્ભાતી આત્મ જ્ઞાન પૂર્વક અનેદમ્ય મહાવર્તન જોનામાં આવે છે, તેવા થવું હોય તો, તેકારની ઇચ્છા શક્તિઓના વિરોધની તથા વિકાસ ક્રમના મીઠા ભાગમાંથી બંધ થવાના સંભવની આશંકા છે

૧૨ અચાની મનુષ્ય નિધારણ છે કાળુ કે તે મિત્રતાના મોહને અધીન થાય છે તથા તેને લીધે માન વિમસ ક્રમના નિમિત્ત વિરુદ્ધ અર્થાં હેતુ માટે મર્ચ કરવાને તેલન ચાય છે, જ્ઞાની મનુષ્ય સ્વતંત્ર છે, કારણ કે દિવ્ય જીવન સાથે તે પોતાની જાતનું ઔક્ય જાણે છે તથા પોતરૂપ દિવ્ય ઇચ્છા વિના અન્ય કશાને તે જોણતો નથી આપણા આત્મરૂપ આત્મરૂપ દેહમાં આપણે દિવ્ય ઇચ્છા શક્તિ છીએ અને તેથી સ્વતંત્ર છીએ, માત્ર આપણે આટલું અનુભવવાનું છે તથા દિવ્ય ઇચ્છા શક્તિને આપણા કારા કાર્ય કરવા દેવાનું છે

(આગળ ચાલુ)

દરેક વેદાન્તિને “અભેદ જ્ઞાન મહત્ત્વ” માં દાખલ થવાની શી જરૂર ?

(અનુસંધાન-ગત વર્ષ-૫૪-૨૩૬ પા) *

રામાનુજાચાર્યનો વિશિષ્ટાદ્વૈત.

૧. રામાનુજના અનુયાયીઓ એમ માને છે કે, માત્ર પરબ્રહ્મ એક સત્ય અને યથાર્થ વાત છે.

૨. તેને તેઓ, અનાદિ, અનંત, સર્વગ, સર્વવ્યાપક, સર્વશક્તિમાન, ઇલાદિરૂપે જુઓ છે તે આ બ્રહ્માનું પ્રાકૃતિકારણ, નિમિત્તકારણ તથા સહકારિકારણ છે.

૩. વેદોમા તેને, સત્, આત્મા, બ્રહ્મ, ઈદં ઇશ્વર વિષ્ણુ, નારાયણ આદિ ના મોટાં વ્યવહારવામાં આવ્યું છે અને શાસ્ત્રીય પુસ્તકોમાં તેને પુરૂષોત્તમ, વિષ્ણુ, નારાયણ, ઇલાદિ નામોના વ્યવહારવામાં આવ્યું છે.

૪. તે, ચિત્ (આત્મા) અને અચિત્ (અનાત્મા), અન્ય બે યથાર્થ સત્યો સાથે અબેદ સમ્બંધમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે જ્યાં તેજ અવસ્થામાં જેવું છે, પરંતુ તે જગત્તમ નથી તે ચિત્ અને અચિત્તથી ભિન્ન છે અને બુદ્ધિ વિષયક પ્રકૃતિનું છે.

૫. પરબ્રહ્મ માત્ર સ્વતંત્ર સત્તા છે અને ચિત્ અચિત્ તેના આધિષ્ઠ છે આ ત્રણ ભિન્ન અસ્તિત્વ ધરાવતા નથી, પરંતુ પદાર્થ અને ગુણની પેરે, અન્યોન્ય માથે અબેદ સમ્બંધમાં જોડાયેલા રહે છે બ્રહ્મનો પદાર્થ સાથે સમ્બંધવામાં આવે છે અને દાખલા તરીકે, રંગ કદ ઇલાદિ કાગળના ગુણો છે, તેમ ચિત્ અને અચિત્તને ગુણ સાથે સમ્બંધ વામાં આવે છે.

૬. બ્રહ્મ નો શરીર છે, તેના શરીર રૂપે ચિત્ અને અચિત્તને ગણવામાં આવે છે.

૭. વિશિષ્ટાદ્વૈત શબ્દનો અર્થ એવો છે કે, અ-દ્વૈત અથવા એક મત—પરબ્રહ્મ-કે નો પોતાના ગુણો ચિત્ અચિત્ સાથે અબેદ રીતે જોડાયેલા છે.

૮. નિર્ગુણ શબ્દથી એમ સૂચવાતું નથી કે બ્રહ્મા કોઈ પણ પ્રકારના ગુણો નથી, કારણ કે દરેક સલામાં ગુણો હોવા જ જોઈએ એનો અર્થ એમ છે કે, પ્રકૃતિના નો ગુણોને માનવ જાત અધીન છે, તેથી બ્રહ્મ સ્વદિત છે, ગુણો જેવા કે દુર્ગુણો—રમણબંધનો અને ખામીઓરૂપી.

૯. બ્રહ્મ નામ સ્વદિત કહેવાય છે, કારણ કે તેનું કોઈ ખાસ નામ નથી અપરોક્ષ રીતે અથવા પરોક્ષ રીતે તે તો સર્વ નામોથી સૂચવાય છે અગ્નિ, ઇન્દ્ર અને એવાં અન્ય

* થીઓસોફીસ્ટમાં આવેલા ૯૭ કૃષ્ણ શાસ્ત્રીના લેખને આધારે

નામો કોકો સમયે, પરોક્ષ રીતે અને કોકો સમયે અપરોક્ષ રીતે તેને દર્શાવે છે. તારાવધુ, વિષ્ણુ, વાસુદેવ અને એવાં, અન્ય નામો તેને અપરોક્ષપણે દર્શાવે છે.

૧૦. તે આકાર. ૩૫, અને ૨૪ સંહિત છે કારણ કે તે, સર્વેમાં સ્થિત, સર્વવ્યાપક તથા અનંત છે, પરંતુ તે પોતાની મેળે, પોતાની ઇચ્છાનુસાર, ગમે તે ૩૫ અથવા શરીર (જે સાંત હોય છે) સર્વેના પ્રભુ સમાન, ધારણ કરે છે.

૧૧. આત્મ શરીર કર્મે જન્મ હોતુ નથી.

૧૨. તે સામાન્ય જડતુ બનેલું હોતુ નથી. તે તો શુદ્ધ સત્યત્વ બનેલું હોય છે, કે જે એક પ્રકારનો ખાસ બુદ્ધિ વિષયક પદાર્થ છે.

૧૩. અપૌરુષેય દેવતુ ધ્યાન ધરતું અસંખ્યવિન હોવાથી મોઝીઓના ધ્યાનને સુગમ કરી આપવાને ઇશ્વર આ શરીર ધારણ કરે છે.

૧૪. અચિત્ત ત્રણ પ્રકારનું છે—કાલ, મૂલ પ્રકૃતિ, શુદ્ધ સત્વ (બુદ્ધિક પદાર્થ.)

૧૫. વૃદ્ધિક્રમ શરૂ થયા પૂર્વે પ્રકૃતિ ૩૫ વિનુતી તથા અજ્ઞેય હતી. તથાપિ તેને અભિવિયયક કહી શકાય. તેના સ્વભાવ સુખ સ્થિતિમાં હતા.

૧૬. શુદ્ધ સત્વ જડના શુભોને અધીન નથી, તથા તેમનાથી તે ભિન્ન છે. આ શુદ્ધ સત્ત્વનું વૈકુઠ (વિષ્ણુનું સ્વર્ગ) બનેલું છે, તથા ઇશ્વર અને સુકૃત પુરુષો જ્યારે તેઓ તેમની સ્વતંત્ર ઇચ્છાથી શરીરો ધારણ કરે છે ત્યારે તે પણ આનાં જ બનેલાં હોય છે. તે પ્રકૃતિમાં બુદ્ધિ વિષયક છે પરંતુ હજી સુધી જીવાત્મા ૩૫ નહિ હોવાથી, તેને અચિત્તમાં ગણવામાં આવ્યું છે.

૧૭. જીવાત્મા, ચિત્ત છે અને તે જડ નથી. તે અનાદિ છે, અન્ય કશાથી તે પેદા થતો નથી, તથા અચિત્ત અને ઇશ્વરથી વિસદ્દશુ છે. દરેક અક્રિયાના જીવાત્મા અન્યો-ન્યથી ભિન્ન છે.

૧૮. તે શુદ્ધ છે, આનંદ સ્વરૂપ છે, અણુરૂપ છે, બુદ્ધિ વિષયક છે, અતર્ક્ય છે, બુદ્ધિનું કેન્દ્ર છે, આત્મા (મોક્ષ ન પામે, ત્યાં સુધી કર્માધીન) છે, તથા પરમાત્માને અધીન છે. તે મોક્ષ ન પામે ત્યાં સુધી પ્રકૃતિ વિના અસ્તિત્વ ધરાવી શકતો નથી.

૧૯. પ્રકૃતિના દરેક અણુમાં જીવનો સમાવેશ થાય છે, તથા તેમાં જેનો સમાવેશ થતો હોય છે તે જીવનું તે શરીર હોય છે. દરેક જીવને અંતર્યામી રૂપે શ્રેષ્ઠ વિશુ હોય છે. દરેક જીવમાં તેમ જ જડના દરેક અણુમાં સર્વત્ર પરબ્રહ્મ વ્યાપક છે.

૨૦. જીવો ત્રણ પ્રકારના હોય છે:—

૧૧ (૧) નિસંજીવો, જો તો કે અનંત । ગરુડ, વિશ્વકેસર, ધૈર્યાદિ, સ્ત્રીઓ - મોક્ષ સુખ અનુભવે છે અને જો કદાપિ જડને અથવા કર્મને "અધીન મથી" તેઓ સર્વગ હોય છે તથા વૈકુઠમાં વસે છે

૧૨ (૨) સુખાનંદો, જો તો મોક્ષ પામ્યા હોય છે તથા આ પ્રમાણે સર્વ દુઃખો તથા જડતા બધેનમાથી છૂટા થયા હોય છે તથા સર્વગ થયા હોના છે ।

(૩) બહુજીવો જો તો સર્વ કર્મને તથા જડ મધાતમાથી પેદા થતા દુઃખોને અધીન હોય છે આવા, દેવો, માનવપ્રાણીઓ, પશુઓ આદિ છે

૨૧ જો કે જડ વિશ્વનો જડ આધાર છે તો પણ તેના શુદ્ધ અથવા શરીર હોવાને લીધે પરબ્રહ્મ વિના તે અસ્તિત્વ ધરાવી શકતું નથી જડ બે રિચતિઓમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે—સુક્ષ્મ, અથવા અભિન્ન અને રૂપ, અથવા બિન્ન, રચત્વ રિપતિમાં જગત્ નામનો રૂપ સમૂહ ઉપજાવે છે જડને તેની સુમરિચિતિમાં કાણુ કહેવામાં આવે છે, તથા તેની દૃશ્ય રિચિતિમાં ક્ષીણ કહેવામાં આવે છે પરંતુ ગમે તો તે દૃશ્ય અથવા અદૃશ્ય (સુક્ષ્મ) હોય તો પણ તેના < તેજ જડને સદા, પરબ્રહ્મના શરીરરૂપે માનવામાં આવે છે, અને તે તેના શરીર અથવા કેન્દ્રરૂપે મનાય છે

૨૨ પરબ્રહ્મને નિમિત્ત કારણ માનવામાં આવે છે કારણ કે તેના કદાચુદ્ધાર જડ તેનામાંથી જગત્ ઉપજાવે છે કાવને વિશ્વનુ સહકારિ કારણ ગણનામાં આવે છે, પરબ્રહ્મ મનનું કેન્દ્ર હોવાથી તેને પણ 'સહકારિ કારણ' કહેવામાં આવે છે

૨૩ સૃષ્ટિ શરૂ થયે પછી અર્થસૂચક નથી પૂર્વથી અસ્તિત્વ ધરાવતા જડમાંથી પદ્મ બ્રહ્મ જગતને વિકસાવે છે, અને જડ પરમાત્માની ઈચ્છાનુસાર પોતામાંથી જગત્ સરળ છે આ કર્મને સૃષ્ટિ કહેવામાં આવે છે ઈ પછી ન હોય તેમાંથી કદાચ ઉપજાવી શકાય, એમ માનવું તદ્દન અશક્ય છે સૃષ્ટિને બે પ્રકારની તેમજ ત્રી પ્રકારની કહેવામાં આવે છે

૨૪ બે પ્રકારની સૃષ્ટિઓ આ પ્રમાણે છે—(૧) સાધારણ સૃષ્ટિ, અને (૨) અસાધારણ સૃષ્ટિ પરબ્રહ્મની ઈચ્છાનુસાર મહત્ અદ્ભુત કારણિય સરળ તે સાધારણ સૃષ્ટિ અસ્તિત્વમાં આવ્યા પછીના પચતત્વેના જરોર પ્રમાણમાં મિશ્રણદ્વારા મરજતિ અસાધારણ સૃષ્ટિ છે આવા મિશ્રણ વિના કોઈ પણ વ્યક્તિવિષય નર્જન ઈર્ષ શકે નહિ । અને કર્મની સહાયવાળા આ સર્જનદ્વારા જગત્તાત્ત્વિવિધ શરીરો સર્જાય છે, આ શરીરો ચાર પ્રકારના છે—(૧) સુર (દેવો), (૨) મનુષ્ય (પ્રાણીઓ), (૩) તિર્થંક (પ્રાણીઓ), (૪) રથાનર (ઔષધિ પર્વતાદિ) (આગળ ચાન)

આઘ ૨૪૮

‘ જો કે અભેદમાર્ગ-પ્રવાસી
બ્રહ્મનિષ્ઠ મરિચિકાચ નભ્યભાર્ષ.

સુદર્શન.

માધવલાલ નાથુભાઈ દિવેદી.

કથાનગી—

જોડેસર આનંદરાંકર બાપુભાઈ મુ
જોશ. જો. જોશ. જોલ. બી.

વર્તી—

(ધર્મ-ગૃહ-સાહિત્ય-આદિ વિદ્યા અને તત્સંબંધી વિચાર.)

“સત્યં પરં ધીમહિ.”—માગવતમ્.

[પુસ્તક ૧૯૨૬ એક ૨.]

(માસિક.)

[નવેમ્બર. ૧૯૦૩].

પ્રેમ વિનિમય.

વસંત તિલકા.

(મળેલું.)

માગી લહે લલિત ગ્રાણ પ્રવીણ પ્યારી ।
આપું ગમે હાથ ને તુજ હોય બહાલી;
બહાલી વદી વચન બહાવ જણાવ તારે,
જેણે કરે સફળ આ જીવનું કું મારે,
માગું પ્રભુ પરમ તારણ પ્રેમ પ્યારા,
માગું ધરો પ્રભુમ; સીખા સુકે માળા; તારી
માગું સપ્તેમ મદનાંતક બેટ વિજા; તારી
માગું રહે હૃદય દારી હરે તરેલી; તારી
માગી

સુદર્શન

સાંત્વન.

(મંજુલું.)

નગર દેસ્તી ચુપ્પ કેવિથી,
 કપૂત હલી પ્રિયે । આમ ખેલ્યા ॥
 હતરી એહો નવું રહે કાં રીસે ॥
 અપરિચિત લાં દુઃખ શું વસે ॥
 દરદ દિલનું કાન ફરે મને ।
 હૃદય હેતથી આ સ્વીકારશે ।

ન શિખ આમ તું ખિન્ન તો થતા ।
 સ્મિતની સુરખી છાવો ખલ્લમાં ।
 નર્ગનો હુંદગી વેપ કુંધર ।
 નવ વિચારવા વૃપ્ત લેશ છે ।
 સમયને-મિથિતિ સ્થાવરી બંતે, *મિથિ* ॥
 ન ધસડાતું કાં મૂખડે બહીસે ?

~ ~ ~ ~ ~ લલિત ~ ~ ~ ~ ~

વૈરાગ્ય.

(મંજુલું.)

ભૈરવી-દાદરાં.

મયને તો યારો બંધૂત લગાયા,
 જગતકો જલાકે ખૂચ બરિમ ખનાયા.....મયને.
 ખાક કેળે મને ફૂલ વામે ગયે બૂલ બૂલ
 અંતમે જે દેખો મેલે ધૂલસે મિલાયા.....મયને.
 ગયે અંબનમે જે દોને ચોર માલ ગયે છીન,
 જહાતક જે લીને લીને યહાતકે અંમાયા.....મયને.
 ધ્યાનમે જે ધરા માલ લુટ શકે કોનહાલ
 ઇન્દ્રતક જે બરી ઝાલ તોડકે જમાયા.....મયને.
 પ્રેમકા મોલાય પાની અંમેર દર્શ મુગ ધલની
 મયને અંત યહી ગાની અંમેરસે ધમાયા.....મયને.
 અરલ ખુપ્પી સૂખ અંભીલી બરદે જામ મયને પીલી
 બ્યબ) કયેદકી ઝંઝીર દીલી મસ્ત હો ઉડાયા.....મયને.

પ્રથમ અધ્યાયમાં આ પ્રકારનો પ્રશ્ન થયો છે. આ પ્રશ્નને ઉત્તર આપીને
(અનુસંધાન-ગતવર્ણ-પુષ્ક-૨૭૦ થી)

વિભાગ-૬.

(ગાનમાર્ગ : અદ્વૈત)

“સદાના એ પ્રકાર છે, એક રૂપસંહિત અને અન્ય અરૂપ એક મંદુશ્ચીલ અને અન્ય અમર
વળી એક સાંત અને અન્ય અનંત; એક અસ્તિત્વ ધરાવતું અને અન્ય તેની પાર.” (પુષ્ક-
દારણ્યકોપનિષદ્ ૨-૪, ૧.)

૧. મનસુની અયથાર્થતા.

૧. આ ઉપદેશ, તેમના અર્થનું ચારંવાર મતનું પુરાધી મત ઉપર તેમના સં-
સ્કાર પાડે છે.

૨. દુનિયામાં એતનવા અએતન ગમે તે રૂપે ને ને જણાય છે, તે સર્વને સુધૃષ્ટિ
અવસ્થામાંના સ્વાનના રૂઆવની પેઠે જાણે, તથા ને રૂપના અતિ સાંત ધાય છે.

૩. સુદિના પ્રદેશમાં જેમ સ્વપ્ન અને કામનાઓ પોતાની મેળે ઉત્પન્ન થઈને સમી
નંધ છે તેમ મન્દિચોદારા તેમના મૂલ વિચારોના સંસ્કારો પુરુષાધી મનમાં પદાર્થોના
વિચારો દર્શાવેલા આબ્યાસરે છે.

૪. જૂલ બરેલું ચાન, પોતે સુદિમાં પ્રતિબિંબિત ધાય છે તથા તેની પાસે યજ્ઞ
જૂલો કરાવે છે.

૫. તેટલા માટે, જે સંસાર છે અને જે અસંસાર છે તે પ્રશ્નો આના કરતાં
ઉત્તમ પુણસો અન્ય નથી કે, સર્વ સૃષ્ટિઓ સરખી રીતે અસંસાર તથા આધારિત છે.

૬. કારણ કે આ સર્વ (સૃષ્ટિઓ) અસંસાર હોવા છતાં, આંતરમાં આંતર કોષમાં
સ્થિત યજ્ઞેલી સુદિની યથાર્થતાને લીધે રૂક્ષા હોવં એમ લાગે છે તથા આ સર્વ પ્રતિ-
માઓને પ્રતિબિંબિત કરે છે.

૭. દુનિયાના અસંસાર પદાર્થોની સ્થિતિમાંથી ઉત્પન્ન થતી આ પ્રતિમાઓ, જેમ જા-
ગ્રવાન, નીરની તટીમાં તીપજતાં મેખાં અજગ્રવાન નીર જોઈલાં અસંસાર છે, તેમ સુદિમાં
પોતાનું પ્રતિબિંબ અર્પતા તે પદાર્થોના જટલી જ અસંસાર છે.

* પીઆસોશીરમાં આવેલા એક લેખને આધારે.

૮. એટલું જણો કે, મારા તારાની આત્મસિદ્ધિ પ્રતિમાઓ તથા આસપાસના સર્વ પદાર્થો એકલા મનમોનાં જ પ્રતિબિંબો છે. ૧૫

૬. કારણ કે આ સત્યને સમજવા માટે, સ્વપ્ન અને ભ્રાંતિ, કામના અને કલ્પના, તેમજ વળી ભાવના અને વિચાર, એ ઉત્તમ દૃષ્ટાંતો રૂપે છે.

૧૦. સમુદ્ર કે જોના વિસ્તારમાં પોતાના વારિ વિના અન્ય કંઈ નથી, તેની પેઠે સં-
સારનો, (ઔદિક અસ્તિત્વનો) આધાર આપ-શબ્દો (વિચારો) ઉપર છે. ॥૧૦॥

૧૧. મનસ પોતાની જાતે સ્વેચ્છિત શક્તિરૂપે વિકાસ પામે છે તથા સર્વ સંમયે તે તેના સંકલ્પોનો ઉપયોગ કર્યા કરે છે, તથા તે દ્વારા આ વિશાલ ઇન્દ્રિયરૂપ દુનિયાનો દેખાવ આપણને જણાય છે.

૧૨. તેમ આપણે બંદીમાં જતાં મધ્યાર્થમાં જાને સ્વર્ગપરિચામાં સંસાર પે સ્વીકારીએ છીએ તેમ આ અપધાર્થ મનસ્ પોતાની મેળે દશ્ય જગતના અસલ અને બદલાતા રૂપ આવીને વિસ્તારે છે.

૧૩. આપાં ઉપર આકાશમાં અસલ હોવા છતાં દેખાતા સ્થાન વર્ણની જેઠા આ
વિશ્વ પ્રદર્શિત થયું છે.

૧૪. બહિર જગત્ મધ્યાંશરૂપે જણાય છે, પરંતુ સત્ત્વ રીતે નેતા આપણાં સંકલ્પની માત્ર એક સંપ્તિ છે; ભાવના સમક્ષ ચિત્ર અથવા ઇન્દ્રિયભક્તના દેખાવની પેઠે આપણા સમક્ષ વિસ્તારાયેલી છે.

૧૫. આ દૃશ્ય દુનિયા, હમેશનાં દુઃખ, જન્મ, મરણ, વિનાશનું પ્રદર્શન છે, તથા જીવંત, સ્વપ્નમાં અને સુષુપ્તિની અવસ્થાઓમાં અપેક્ષા જોડે, ખોટું સ્વપ્ન, સદૃશ તથા અશા-
સ્વપત સંવચ્ચને દર્શાવે છે.

સાચું જ્ઞાન મેળવવા માટે આપણને ધર્મના નિયમો અને શિક્ષણની જરૂર છે. જેથી આપણને સાચું જ્ઞાન મેળવવામાં મદદ થાય.

શ્રીરામ હશે છે.

२. आपल्या रागना अध्यायार्था तथा मोहशपी दीर्घरात्रीमां आपल्या आनसिक प्रवेशांमां अत्रंतव उडतां ध्रुवडा इपे'दुर्गलो'छे'त' -

૩. 'મોહક તથા દુઃખકારક' અહંકાર-રૂપી યત્રુની મને વધણી ભીતિ લાગે છે, તે માયા દ્વારા બંને ભેદો છે તથા મારામાં સર્વેન વ્યાપી રહ્યો છે.

૪. એક રાક્ષસના ખોટા ભૂતથી એક બાલક ભીતિ પામે તેમ, ખોટાને ખરા રૂપે દર્શાવતા મારા દુષ્ટ મનના અધનમાં મારી જાતને જોઈ છું.

૫. આ જગત, એક દીર્ઘ સતત પ્રવર્તતી રાત્રીનું. સૂચન કરે છે કે, જેમાં એક શિકારીની પેઠે આપણે અહંકાર સંકલ્પની જાળો પાયરે છે.

૬. માનવ દુઃખ-શી રીતે જોણું કરી શકાય, એ વિચાર તરફોટરમાં, રહેલા અભિની પેઠે મને આળી નાંખે છે.

૭. મારા હૃદયમાં દુનિયાના દુઃખનો ભાર ધણો ભારે લાગે છે, તથા મારા શ્વાસ પ્રશ્વાસને, પણુ ફેધી લે છે.

૩૫ સદ્ અને ૩૫ હીન વિચારકર્તા સાથે સંબંધ ધરાવતા અદિર તથા આંતર પદાર્થો વચ્ચેના જ્ઞાનની ઉભય પ્રકૃતિયો વચ્ચેના, વિવેક મહત્ત્વ વિશે યોગવશિષ્ટનો વૈરાગ્યકાંડ ઉપદેશ છે. અસ્તિત્વનો ૩૫ પક્ષ. આંતરાત્માથી બિન્ન હોવા છતાં, “સત્ય નથી પરંતુ દણુ સુધી તદ્દન અસત્ય નથી.” આ દ્વૈત પ્રદર્શનનો અપરોક્ષાતુભવ, વૈરાગ્યનું, માત્ર સત્યને શોધતા અદિર પદાર્થો પ્રતિના વિરાગનું કારણ છે.

મનોમય કોષનાં કામના-ચિત્રો વાસનાઓ છે; અદિર પદાર્થોનાં રાગદ્વારા પોતાની મેળેજ તેમનાં જેવું સ્વરૂપ ધારણ કરતું અધમ મનસ્. વિદ્વાનમયકોષના પુદ્ગલવિપયક પક્ષના વિચારોની વૃત્તિયો સંકલ્પ છે.

૩. વિચારની પ્રકૃતિ.

સંકલ્પ વિના અસ્તિત્વ ધરાવતા યોગ રૂપેજ યથાર્થતાની વ્યાખ્યા થઈ શકે છે.

વશિષ્ઠ કહે છે.

૧. વનસ્પતિમાં એક વનસ્પતિ જીવન હોય છે, ‘પશુ’ અને પક્ષિઓમાં એક પ્રાણી-જીવન હોય છે; મનુષ્ય એક વિચારમય જીવન ગણે છે, પરંતુ યથાર્થ જીવન તો વિચારની પાર છે.

૨. ભ્રમણ કરતી સંધિયોયોના દેખાવને, જીવાત્માના ખોલી અવકાશમાં મનસલાં શુદ્ધ રહ્યોનાં માત્ર પરિણામ કરતાં, તથા બાલકની દૃષ્ટિને કલ્પિત ભૂતપિશાચની ગતિ અને ચાળા કરતાં, જરાં પણ વંધારે યથાર્થ ગણવાનો નથી.

૩ આ પ્રમાણે જે અસલ નવાઇઓ સ્વપ્નામાં અથવા આકાશમાં (મનસ્સા) આપણને દરરોજ જણાય છે, તે માત્ર ચિત્રપટમાંના અમિસદૃશ છે, જે અગ્નિ, અગ્નિ વિના પ્રજ્વલિત હોય એમ જણાય છે

૪ સ્વપ્નમાંના દેખાવની પેઠે, દૃશ્ય જગત્ તેથી અલગીકારની અવધાર્યતાની બૂલ દૂર થઈ જાય, કારણ કે જે સ્વપ્ન રચનાની અસલતા જાણે છે તે બૂલમાં (તેમને સહ્ય ગણવાની) ભાગ્યે જ પડશે

૫ ચેતન તેમજ જેકે એટલે દૃષ્ટો તેથી દૃશ્ય, ઉભય/કલ્પનામાં એક/માત્ર છે, અને તેમના વિલયદ્વારા જ અગ્રાત રીતે પણ આત્મદશન થાય છે

૬ જેમ એક ચિત્રિત સર્પના શાનને લીધે આપણી તેની સર્પરૂપ બીતિ દૂર થાય છે, તેમ જગત્ની અસલતાની ખાતરીદ્વારા તેના અસ્તિત્વની આપણી બૂલ દૂર થઈ જાય છે

૭ જેમ એક કલ્પિત ભવન કાઢીને સુખ વા દુઃખ હેતુ નથી તેમ જગત્ની બૂલ શરેલી ભાવનાના સબધમાં પણ છે

૮ અલ્પવિદ્યાની કૃત્રિમણી કરતા વિશેષ કથાની જરૂર નથી, અને તે દ્વારા સહ્યગાન થતાં, જાઝવાંતા નીરને સ્પષ્ટરૂપે જોતા તૃપ્તિ પામેલા મુસાફર ની પેઠે, જગત્ની બૂલો સ્પષ્ટરૂપે જોવામાં આવે છે

૯ જાત્યત અવસ્થામાં આવ્યા પછી સ્વપ્નાવસ્થાના શાનને લીધે સ્વપ્નમાં ઉદ્ભવતા વિચારો દૂર પડે છે તેમ જગત્ના અસ્તિત્વ ધત્તવતા સર્વ દેખાવો, તેમજ, પદ્મ મનન થતાં અદૃશ્ય થઈ જાય છે

૧૦ પરિપક્વ થયેલી બુદ્ધિને, ઇન્દ્રિયગતના પદાર્થોના શાનદ્વારા પેતાથી થતી બૂલો આલૂમ થઈ છે, તથા તેના જાણવામાં આવે છે કે, જન્મ અને જીવન તથા જન્મત રિથિતિનાં સર્વ કાર્યો અને દેખાવો સ્વપ્નવત્ મિથ્યા છે

૧૧ વિચારણીય પદાર્થોનો વિચાર કરનાર નિર્બલ બુદ્ધિ છે, પરંતુ પરિપક્વ બુદ્ધિ તો સમગ્ર વિચારોથી વિરમી જાય છે

૧૨ જેમ જેમ સમય વીતતા આપણે યથાર્થનું શાન પામતા જઈએ છીએ તેમ તેમ આપણા દૃષ્ટિ માર્ગમાંથી દૃશ્ય પદાર્થોનો દેખાવ એકદમ દૂર પડે છે આ સહ્યનું શાન હોવાથી બુદ્ધિમાં કાલક્રમે વધવાનો સહ્ય છે, અને પછીથી આમાં નિ સશય દૂર પડે છે

૧૩ જે જે આંતરૂ વિચારો છે તથા આંતરૂ બુદ્ધિમાં સરકાર થયેલા છે, તે ક-

કાપિ અસલ નથી. પરંતુ મતસ્રમાં બહારથી પ્રવેશ-કરતા વિચારો અસલ છે, અને યથાર્થ ચિંતવનદ્વારા તથા પદ્મવિવેકદ્વારા આ ક્ષવેની ક્ષાતિ દૂર પડે છે. પરંતુ માનવજીવાત્માની કોઈ ગમે તે કાર્યમાં શ્રદ્ધાને તથા તેમાં મંડળા રહેવાની વૃત્તિને દરેકજણ સંસ્કરે ગણે છે.

૧૪. જેમ અમુક મનુષ્યની દૃષ્ટિમાંથી પસાર થતો એક પદાર્થ અથવા કાર્ય, તેના દૃષ્ટાને સલ લાગે છે, તેમ જે જે વિચાર તેના મનમાંથી પસાર થાય છે તેને તે સલરૂપે માને છે. પરંતુ જે જે કંઈ અન્યથી જોવાયું નથી અથવા વિચારાયું નથી, તે અન્ય કોઈને કદાપિ જણાતું નથી અથવા શ્રદ્ધાને વિષય થઈ પડતું નથી, અથવા તેને પણ તે સલ રૂપે લાગતું નથી.

૧૫. તમારા સમક્ષ પ્રદર્શિત થતા દૃશ્ય જગતને માત્ર માંધા રૂપે જાણો; અને દૃશ્ય અપયાર્થતાને નિઃસંશય યથાર્થતા રૂપે જાણો છો તે તમારી તદ્દન ક્ષાતિ છે.

૧૬. જેમ વૃક્ષની છાયાઓ સરોવર રૂપ દર્પણમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે તેમ મનના દર્પણમાં સર્વ દૃશ્ય પ્રતિબિંબિત થાય છે: (મદાત્માઓ) સ્વમાવસ્થામાં સ્વરૂપના કટકોને શ્રદ્ધા કરવાની પોતાની ક્ષાતિને સમજે છે તેમ, તેમની અપયાર્થતાના સપૂર્ણ જ્ઞાન પૂર્વક તેમને તે જાણે છે.

૧૭. (વળી જગદ્વસ્થા સ્વમાવસ્થાના સદૃશ છે, કારણ કે,) સ્વમમાં જણાયલા પદાર્થોના અદૃશ્ય યવાથી તેમની અસલતા સિદ્ધ થતી નથી તેમજ જગદ્વસ્થા અને સ્વમાવસ્થાઓ વચ્ચે કોઈ પ્રકારનો ભેદ પડતો નથી; કારણ કે એક મનુષ્યથી સ્વમમાં જોવાતા પદાર્થો, એક મુસાફરથી પરદેશમાં જોવાતા પદાર્થોના જેવા છે કે જે તેના સ્વદેશમાં પાછા આવવા સાથે અદૃશ્ય થાય છે, અને આ દુનિયાના દેખાવો પણ મરણ પછી એક દમ અદૃશ્ય થાય છે; માટે ઉભય તેટલો સમય તો સલ છે તથા ઉભય સરખી રીતે અતે અસલ અને ક્ષણિક છે.

૧૮. જે કે મનના બૂલ જરેલા વિચારો આટલા જવા શીઘ્ર તથા ક્ષણિક છે, તેપણુ તેનામાં જગત્પત્ની સ્થિતિ અને જગત્પત્ની વિશેના વિચારો ચલાવવાની શક્તિ છે, તેમજ કંઈ પણ ન હોય તેમાંથી સર્વ વસ્તુઓના નવીન વિચારો ઉપજાવવાની શક્તિ પણ તેનામાં છે.

૧૯. અંધકારનો ક્ષણ વિશાળ વિસ્તાર હોવાથી, દૂરમાં દૂરની સૃષ્ટિઓને, પોતાના દૃષ્ટિ પ્રદેશમાં વિસ્તારાયલી જાણે છે, પરંતુ અંધકાર રહિત પુરૂષ, જેમ આપણી અક્ષિયો તેમનામાં રહેલા ડોળાને જોતી નથી તેમ, પાસેના પદાર્થોને પણ જોતો નથી.

૨૦. જેમ ચરીરનાં નખોઆદિ, તેના આધીનમાં તથા તેને લાગેલાં છે એ જાણીતું છે છતાં પણ તેમનો વિચાર બાજ્યેજ કરવામાં આવે છે, તેમ મનને પ્રકૃતિના સર્વ જડ અમોચેતન પદાર્થોનું તેની સુષુપ્તિ અવસ્થામાં અમાન સંભવે છે, તે સમયે તે પોતાના સ્વમાનમાંજ સ્થિત હોય છે.

૨૧. જીવાત્માનું અહંકાર રૂપે બાન, એજ સર્વ કાર્યોનું મૂલ છે; તથા વ્યક્તિવાચક, સત્વના આંતર વિચારો શક્તિનું પ્રભવસ્થાન છે, અને સર્વ કાર્યોને પ્રોત્સાહન આપે છે.

૨૨. જ્યાંસુધી અહંકારની ભાવના હોય છે ત્યાંસુધી અંશુક મનુષ્યને શોક અને તેનાં દુ ખોના અર્ધાનગા રહેવું પડે છે; પરંતુ તેનાથી દૂર થતાં તે શાંત થાય છે.

૨૩. કારણ કે કોઇ અંશુક પદાર્થની હાજરી, અને ગેરહાજરી, તથા અંશુક પદાર્થની પ્રાપ્તિ અર્થવા નાશ થતા સુખદુઃખની ભાવના, એ સર્વ માત્ર ભાવનામય, તથા મનની આકાશિકકલ્પનામય છે.

૨૪. અહંકારની આંતર ભાવના તથા સૃષ્ટિનું બહિર દર્શન, ચાર્ય એવલોકિત દ્વારા અસલ નિવડે છે તથા પછી તેથીજ આત્મબાન ઉદય પામે છે.

૨૫. વાર્દળા વિનાના તથા પ્રકાશિત પ્રદેશ (ગતસ્) ના જેવા એક આકાશને જ્ઞાન દીપ દર્શને છે, પરંતુ અહંકાર અથવા દોષવડેજ સૃષ્ટિને એક ઝાંખા કાલ્પનિક પ્રદેશ (કામ) તો દેખાવ અર્પાય છે.

૨૬ દશ્યપદાર્થોની ભાવનાને મનમાથી નિર્મૂલ કરો અને માત્ર અતઃસ્થિત વિશ્વ વ્યાપક આત્માના જ્ઞાનમાં શ્રદ્ધા રાખો.

૨૭. કોઇ પણ પદાર્થના અમરણને તેની કલ્પના રૂપે જાણો તથા તેનું વિસ્મરણ યત્ન એજ શ્રેષ્ઠ છે; તેટલા માટે મનમાંથી જાણે કદાપિ યવાજ ન હોય તેવી રીતે પૂર્વના સર્વ સંસ્કારોને દૂર કરો.

૨૮. કારણ કે આ પદાર્થોના અમરણથી દશ્ય અમૂલ્યના વિચારો મનમાં પુનઃમથત થાય છે, તથા તેમની મેજે ભૂલ બરેલી ભાવનાઓમાં વિસ્તરે છે.

૨૯. સમય વીતતા આ સર્વ ખૂલી નીકળે છે અને હજારો શાખાઓ પુટે છે તથા એક અણુમાં સતાયા પછી એવા મોટા યદ્ય પડે છે કે જાણે તેઓ સદા માટે પહોંચ્યો.

૩૦. પરંતુ અજડ, બુદ્ધિના ખાલી પ્રદેશમાં દેખાતા અનંત પદાર્થો માત્ર, પ્રતિરૂપ છે તથા કલ્પનાની સૃષ્ટિ છે.

૩૧. મન અને સ્મરણ શક્તિમાંથી જે જે અનુભવાયુ અને કલ્પાયુ છે તે સર્વને (વાસનાઓ અને સંકલ્પોને) દૂર કરો, તથા એમ તેવા સર્વ પદાર્થોના વિસ્મરણ પછી શાંત દાંત રહો.

૩૨. કારણ કે આ અસલ્ય દર્શનોનું કંઈ પણ જ્ઞાન ન હોય એ ઉત્તમ છે તેથી માત્ર સલ્યપદાર્થતાનેજ જાણો તથા અસલ્ય દર્શનોના કદાપિ વિચાર પણ કરતા નહિ.

૩૩. કર્તવ્યોના સાગને માટે, તેમની કૃતિના જ્ઞાનમાં રહેવું બસ છે; તથા તે માટેનાં અન્ય સાધનો તમને તેમની મેજે જડી રહેશે.

૩૪. કામના વિનાનું એક કર્મ, અજ્ઞાનનું એક કાર્ય છે, તથા તેમનામાના નેઓથી મન ઉપર તેમની મેળે છાપ પાડી શકાતી નથી તેમને કર્મરૂપે ગણીશકાતાં નથી.

૩૫ કારણ કે કર્તવ્યોના સાગથી નહિ પરંતુ બહિર દુનિયાના જ્ઞાનના સાગ દ્વારા તેમનો સાગ સિદ્ધ થઈ શકે છે.

૩૬. જેમ એક દેખાનું અદૃશ્ય, યથુ તેના જોનારને નહિ જોનાર રૂપે ઠરાવે છે, તેમ દુનિયામાં જે, જે સત્ અથવા અસત્ છે. તેમાંથી મનની વિદૂર યવાની સ્થિતિને પણ તેના જોવીજ નીચી.

૪ આત્માની પ્રકૃતિ.

સર્વ દૃશ્યનો વિલય થતા અવશેષ તે આતેજ રહે છે.

૧. બુદ્ધિ પોતાના સર્વ વિષયોથી અપલૂન થતા આત્માના પ્રતિષ્ઠાને દર્શાવે છે કે જે આનાથી સંપૂર્ણ તથા સર્વ બુદ્ધિયો રહિત છે. અનત અવકાશના કોયમાં તે વિદાયલ છે તથા સંપૂર્ણ શુદ્ધ અને દુનિયાની ભૂસોથી નહિત છે.

૨. જ્યારે નિશિત અને પકડબુદ્ધિ પરમશ્રેયની મુખ્ય સ્થાનપ્રતિના એક માર્ગમાં મળે છે ત્યારે મેયપદાર્થોનું તેનું જ્ઞાન દૂર પળે છે તથા “એક અને અદ્વિતીય” ના સમ ક્ષમાનું તેનું આત્મ-ભાન પણ દૂર યાય.

૩. જે જીવાત્મા, કારણને, પરિણામને, અથવા કાર્યની કૃતિને, તેમજ સાગવા અથવા અદ્વયા યોગ્ય ને ને હોય તેને, લક્ષમાં લેતો નથી તે શરીરમાં વસવા છતાં અદ્વારી રિ કહેવાય છે.

૪. તેજ માત્ર એક અસ્તિત્વ ધરાવે છે કે જેને કોઈપણ પ્રકારનું ઇન્દ્રિયજ્ઞાન (વાસના) નથી તથા જુએ અનત અવકાશ સ્વરૂપ હોય તેના કરતાં તે, અનુભવી : તેજ તે અજેય અવકાશમય રૂપ છે, તથા શુદ્ધ જ્ઞાનપણુ તેજ છે કે જે સમગ્ર અસ્તિત્વનું સત્વ અને તત્વ છે.

૫ કારણ કે સર્વ શરીરધારી સત્વોના સત્ કરણમાં સ્થિત થયેલુત્તમજ્ઞાન તત્ત્વ આત્મા છે, તેની સદ્મતાને લીધે તે દૃષ્ટિ વિષય થતો નથી તથા તે સર્વ દૃશ્ય વિષયોથી તદ્દન પર છે અને તેટલા માટે તે સર્વમાં સર્વગત તથા સર્વેત્ર સર્વવ્યાપક છે.

૬. જેમ ધ્યાનદશામાં બહિર દુનિયાનું અસ્તિત્વ સવિત્તા (consciousness) વિલય પામે છે તેમ તેવાજ પ્રકારે પરમાત્માનું જ્ઞાન મનસૂના ઉદાણમાં વિલય પામે છે.

૭. મારાની, તારાની, બહિરદુનિયાની જાવનાઓ ભ્રમિત બુદ્ધિના માત્ર વિવર્તો છે. તથા ફક્ત અજ્ઞાનજ મનસૂના કોયમાં તેને તેના કલ્પવાનુંસાર એકને અનેકરૂપે દર્શાવે છે.

જાણી શકે, સર્વવ્યાપક, અવિનિર્મિત, તથા અતરિચ્છિત મહાન્ આત્માને અક્રિતવાચક તથા બાહ્ય જીવાત્માઓની અનંતતામાં મહેતી નાખવામાં આવ્યો છે. કારણ કે વિશ્વવ્યાપક બને આંતર અધ્યમાન, તેમાંથી વિકાસ પામતી અસંખ્ય વ્યક્તિઓનો સમાવેશ થઈ જાય છે.

વિચારની પ્રકૃતિવિશેના તથા બાહ્યમનસની અધ્યયનતા વિશેના શ્રીવસિષ્ઠના ઉપદેશોમાં વિજ્ઞાનમય કોષ, શુદ્ધ મનસની આંતર રચિતિ વિશે પણ સંબોધવામાં આવ્યું છે. કામ-માનસિક પ્રકૃતિની ઉદ્દોગિતા અનંત વૃત્તિઓને જન્મ આપે છે. આ સર્વની અસલ તાત્પર્ય વિચાર કરવામાં આવ્યો છે તથા સાથે સાથે તેમના નિયમનો માર્ગો (શર્મ) વિશે પણ ઉપદેશવામાં આવ્યું છે.

(આગળ ચાલુ)

ઉપતંત્રી.

શ્રી જ્ઞાતમયુદ્ધ :

(અનુસન્ધાન ગતવર્ષ પૃષ્ઠ ૩૪૪ થી)

(મહેલું) §

શાક્યની રાજ્યક્રિય સ્થિતિ—યુદ્ધ ધર્મ પ્રચારમાં તેનું પૂર્વવર્ણન સંસ્કાર ત્યાં, મોક્ષ માર્ગ પ્રાપ્તિ આદિ અનેક વિષયોનું દલીલ યંત્રાંશોનું વાર્તાવિહી તારતમ્ય સમક્રાંતિ તેમ છે, વાર્તા પ્રથમ યુદ્ધના ચારિત્રની વિગતોનું વર્ણન કરવું બાજબી છે.

યુદ્ધના જન્મ પરત્વે અશ્વધોષ કંવિ નિચેના યોદ્ધાઓ યોદ્ધાઓ વહે છે, કહે :—

વિદાય રાજ્ય ત્રિપ્રયે સ્વનાસ્થ સ્તીયૈઃ પ્રયત્નૈરાધિગમ્યતત્ત્વં ।

જગત્પયં મોહતમોનિહંતું જ્વલિપ્યતિ જ્ઞાનમયોદિસ્યઃ ॥

રાજ્ય, અને વિષય મોહાત્મી, અનારયણનો ત્યાગ કરી, તીવ્રપ્રયત્નના યોગે તત્ત્વ જ્ઞાણી; જ્ઞાનના મુદ્ધે મોહવાળા અજ્ઞાન તમનો નાશ કરવા મારે, આ જ્ઞાનમય સુર્ય પ્રકાશિત થયો.

§ લેખક—શ્રી રા. મહુકર.

ગૌતમ બુદ્ધનો જન્મ ઉરૂસેસેની પૂર્વે પંખજ નામના કપિલ વસ્તુનામના એક પ્રાચીન શહેર મધ્યે થયો હતો. તેના પિતાનું નામ શુદ્ધોદન; અને માતાનું નામ માયાદેવી હતું. શુદ્ધોદન તે સમયના શાક્ય નામના ક્ષત્રિયનો પ્રમુખ હતો; અને કપિલવસ્તુ તેની રાજધાનીનું શહેર હતું. આશાક્યવંશ કૌસલ નામના એક મોટા પ્રાચીન ક્ષત્રિય વંશની ઉપશાખા હતી. શુદ્ધોદનાદિક રાજા, ઇક્ષ્વાકુ રાજાના વંશજ તરીકે પોતાને ઓળખાવતા આવી રીતે જોતા જ સૂર્યવંશમાં પ્રખ્યાત રાજા રામચંદ્ર નિર્માણ યુગ હતા, તેજ વંશની એક શાખામાં બુદ્ધનો જન્મ થયો હતો. શાક્યવંશી શાખાને માટે એમ પણ કહેવાય છે; કે ઇક્ષ્વાકુવંશનો એક મનુષ્ય, પિતૃશાપમરત યદીને ગૌતમવંશના આગ્રમમાં-શાક્ય, જાડમાં છુપાઈને રહેતો, તેનાથી એ કુલ શાક્ય, અને ગૌતમના નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

આ આપેલોમન, સેકેડબુદ્ધસ આદિ ધી ઇરઠ નામના પ્રાકૃત સર મેકસમ્યુલર દૃત ગ્રન્થમાળામાં પ્રસિદ્ધ થયેલ ધર્મમથદના ભાષાન્તરમાં જોડેલા ઉપોદ્યાતપરથી લાધી છે પરંતુ આ વિષે વિદ્વાન શોધકોમાં અધાપિવાદ આગુજ છે.

એ શહેર, રાહિણી નદિના તીરે કાશીક્ષેત્રથી ઇશાનમાં સુમારે સા. મૈત્રપર આવેલું છે. સામ્રાટ સમયે આ શહેરનું ખંડીયર; એંગલ નોર્થવેસ્ટર્ન રેલવેના ક્ષોજ માનગંજની ઉત્તરે અદાર મૈલને છેડે, રૂમીનદેઇ અથવા રૂપદેવીના નામથી ઓળખાય છે. બુદ્ધની આ જન્મ ભૂમિ, મુંબાઈસેન્ટ્રેલિયર્સ કોલેજના માંછ પ્રાકૃત સર, અને હાલ વાયવ્ય પ્રાંતોની સરકારના આરથયોલોજીકલ સરવેયર રોકટર પુહરરે, નૂના લેખેની શોધ ઓળ કત્તો નેપાળ તરફથી શોધી કાઢી છે. તેમાં નેપાળના મહારાજા સરણીર સમશેરે પોતાના ભાઈ સરદાર ખડગ સમશેરને રદાય કરવા કરમાયું છે. નેપાળના એક ધાંમલામાં ઈ. સ. પૂર્વે ૨૩૯ નો એક લેખ છે તે ઉપરથી તે પ્રખ્યાત રાજા અયોધના વખતનો પૂરાવો આવે છે. રાજા અશોક બુદ્ધ ધર્મી હતો, અને કાશીની જન્મની સ્થળ વંચ અંગાઉ તે રોજ્યે કરી ગયો હતો. અશોકના કાતરાવેલા સંખ્યાબ લેખો પૈકી પ્રથમ લેખ, પુરપતન વિદ્યાન મંદિર ઉપર સ્થાપિત છે. આ કાલ નૂતનપદ્ધતિ, લેસામાં આવે છે. બુદ્ધ આ જન્મસ્થાન ઈ. સ. ૧૩૨ ના સુમારે હુએનસંગ નામના એક બુદ્ધ ધર્મનુયાયીની પ્રવાસીએ જોઈ પોતાના પ્રવાસ વૃતાન્તમાં તત્સંગ્રહ્યે એવું વર્ણન કર્યું છે, કે "આ પ્રાચીન શહેરના કેટલાક ભાગો અધાપિ સુખજ નેવામાં આવે છે. રાજાના મંદિરની, અને ઉદ્યાનની ભૂતિ પણ નિદાનવામાં આવે છે. અને તેનો ધેરાવો ત્રણ મૈલનો છે. તુટી જમીન હોતી થયેલા કેટલાક ભાગો મધ્યે બુદ્ધની માતાનું નિદાનશુદ્ધ અને બુદ્ધને વિદ્યાભ્યાસ કરાવવાનાં કેટલાં દૃષ્ટિએ પડે છે." એમ તે પ્રવાસી કહે છે. કપિલવસ્તુ શહેર માટે એવી દ્વન્ત કથા છે, કે તે કપિલ નામના એક મહન્તના રમરણ્યે વસાવેલ છે. આ કપિલ પ્રસિદ્ધ સાંખ્ય દર્શનના પ્રવર્તક હતા, એવો કેટલાકનો તર્ક છે. આ દ્વન્તકથાને અમધોપકૃત બુદ્ધ ચરિતના ઉદગ્રધિષ્ણ્યંગનેડચગ્રંથ પુર મહર્ષકપિલસ્ય વસ્તુ (આ) વચનનો આધાર છે.

શાક્યવંશી, વસાવેશી પ્રાંત^૧. કૌસલ દેશ^૨ શસિ^૩. નદિના ઉત્તરે ભાગધી શરૂ થયેને, નેપાળ દેશ સુધી ગયેલા દિગ્પાલય; પૂર્વતનાં કમળીયાં સુધી પ્રસરેલ હતો. આ પ્રાંતની પેઠી બાળુ રોહિણી^૪ નદિ આવેલ છે. આ નદિની પેઠી તરફ શાક્યવંશનો બિજાકુલ હક્કનું શાક્યોનો આ પ્રાંત ઘણી સારી રીતે સમાપ્ત હોવાથી કલકુપ^૫ છે. દિગ્પાલયથી વહે પાણીનાં નાનાં નાનાં આ પ્રાંતમાં જમા થતાં, જમી કરીને પાણીની સગવડતાના આ પ્રાંતમાં બહુ ઘટ્ટમ પ્રકારનું બાત્ત થતું હતું. શાક્યવંશનાં જોડા સરદારો પે જમીન પોતે જ ખેડતાં. પુદ્ગલોદન રાજાનું આસન વંતન હતું, હાંતે પોતાની રૂખ નીચે બાત વવરાવવાની સગવડ કરતો. તેના નામપરથી પણ આ તરફ સંભવિ

‘શુદ્ધોદનનું રાજ્ય’ નાંતું છતાં તેનાં પર કોઈની સત્તા નહોતી. આ ‘રાજની’ કૌસલ અને મગધના બંધનતર રાજ્યો હતાં. શાક્યવંશી રાજાઓ યુદ્ધલા હતાં. જ્યાં પાસેનાં રાજાઓ તેની સાથે લડાઈ કરવાને અસામર્થ્યવાન હતાં. આ રીતે પોતાની સ્વાતંત્ર્યતા સાચવી રહ્યો હતો.

શુદ્ધોદન પરમ ધાર્મિક હતો તેથી તેના સરદારોની, અને પ્રજાઓની અસંત પ્રીતિ હતી. પોને મહાનુ યરતીર અને આથી હોવાથી પ્રજાનું પુનર્વત્ત પા રોહિણી નદિની બીજી બાજુએ કોણિયને નામના કાપ્રિય વંશે એક રાજ્ય વસાવ્યું હતું. આ કૌસલ પ્રાંતના કૌસલિયનવંશી દેવદાહના પુત્ર અંબરન મહારાજાએ પોતાની બે પુત્રોઓનો વિવાહ, શાક્યવંશી શુદ્ધોદન રાજા સાથે કર્યો હતો. એક પુત્રીનું નામ માયાદેવી અથવા મહામાયા, અને બીજી પુત્રનું નામ મહા પ્રજાવત્સી અથવા ગૌતમી હતું. આ બંને બીજો પૈકી એકને સંતતિ તદ્દિ થવાને લીધે રાજા યશો ઉદાસી તહેતો હતો. ‘પુત્ર સુખ’ જોયા વિના કદાચ અત્યુ આવે. તો મારી પાછળ આદાદિક ક્રિયા કરનાર અને મારા કુળનું નામ

૧ શાક્યના આ પ્રાંતનો સમાવેશ, હાલના ગોરખપુર પરમણાથી, વિનાયકપુર અને બાંસી, તેમજ હવેલી પરમણાની પશ્ચિમ બાજુએ અષ્ટો ભાગ આવેલ છે. તે મધ્યે થાય છે.

૨ આને આધુનિક અયોધ્યાપ્રાંત કહે છે. આ નદિ અયોધ્યા પ્રાંતથી ઈરાના દિશા તરફ વહેતી જઈ ગંગા નદિને મળે છે. આ નદિ યુદ્ધવર્માન્યમાં અચિરવતીના નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

૪ આ નદિ ગોરખપુર પાસે રાસિને મળે છે. એ સગમનું ઠેકાણું, કાશી ક્ષેત્રથી ઉત્તરે સો મેલ પર છે.

૫ શુદ્ધોદન=મર્તિ. આ રાજાના બીજાં ચાર બાઈનાં નામ, શુદ્ધોદનપદને વિશે પૂર્ણ લંબાડી બતાવ્યા છે. તે નામ આ પ્રમાણે:—

શુક્લોદન, અમૃતોદન, ધૌતાદન, અને અગણિતોદન.

અમર રાખનાર કૌર્ષ છેજ નહિ. અને મારા પૂર્વજોને, નરકવાસ થયાનો.” આવા અપુત્રસ્ય ગતિનાસ્તિત્વા વિચારે શુદ્ધાદન રાજા દુઃખી થતો હતો. છેવટ માયાદેવી ૪૫ વર્ષની ઉંમરે ગર્ભવતી થઇ, તેથી તેને ઘણો આનંદ થયો. મહારાણી ગર્ભવતી થયાના સાતમે દહાડે તે રાજસ્યાપર સુતેલી છે. હાં તેને નિદ્રામાં આવું સ્વપ્ન આવ્યું, કે “ચાર સ્વર્ગના દૂતો, તેનું બિજાનું ઉપાડી હિમાલયપર લઇ ગયા. સાંધી ૬૦ યોજનને છેડે ઝાડની નીચે ઉતારી તેઓ આદરસહ ઉભા રહ્યા. સારખાદ મહારાણીનું પાંચવું કર્મ દૂર કરવાં સારું હતો તેને એક દિવ્ય સરોવરમાં સ્નાન કરવા લેઇ ગયા. મહારાણીને સુવેણું મહેલની અંદર સ્વર્ગિય રાખ્યાપર સુવારી, કે તુરતજ એક સફેદ હસ્તિ સુંઠની અંદર સફેદ પદ્મ ધારણ કરી, ગમ્ભીર ગર્ભનાવેડે ગોતરે કંપાધમાન દરેતો મહેલમાં આવી વણું વર્ષત મસ્તિષ્ક નમાવી મહારાણીનું દક્ષિણ પાસું કોરી ગર્ભમાં પેઠા.” આવું સ્વપ્ન આવતાં મહારાણીની નિદ્રા ઉડી ગઇ, નિદ્રામાંથી જાગત થતાં રાણીશ્રીએ રાજાને સ્વપ્નની હકીકત નિવેદન કરી, રાજાએ વંવપ્રતો ગર્ભ જળથવાને ૬૪ જ્યોતિષીઓને બોલાવ્યા. જ્યોતિષીઓએ સ્વપ્નનો સાર સાંભળી કહ્યું. “મહારાજ ચિન્તાતુર થશો નહિ. રાણી સગર્ભા થઈ છે. આ ગર્ભમાં આપને પુત્ર થશે. જે આ પુત્ર ગૃહધર્મ પાળશે તો સાર્વભૌમ રાજા થશે, અને ધર્મશ્રમ ગ્રહણ કરશે તો પૃથિવીના અજ્ઞાન અને પાપનો નાશ કરશે.” માયાદેવી પોતાનાં પિયેર જવાને માટે નિઃશ્ચિ. દેવદત્ત જે પોતાના પિતાની રાજધાનીનું શહેર હતું, હાં પહેલેયતાં પહેલાં રસ્તામાં હુંબિની નામના એકે અતિ રમંજિય શાલ-વૃક્ષ નિચે એક પુત્રને પ્રસવ આપ્યો. (૧) અ.

પુત્રજન્મ. સ્વભાષાની પ્રમુતિની વાત સાંભળી રાજા પોતે હાં આવ્યો, અને જુએ છે તો રાણીએ એક પુત્ર રતને જન્મ આપ્યો છે. આ સ્મયે રાજાના અનદદ આનંદની સીમા વર્ણવી શકાય તેવી નહોતી. તે સમયની રાજક્રિયપદ્ધતિને અનુસરી પુત્ર પ્રાપ્તિના માટે જે કાંઈ કરવાનું હતું તે અતિ ઉપવચે કરવામાં આવ્યું. શુદ્ધાદનના ઘર

(૧) પૃથ્વીમાં ધર્મ સ્થાપકોના જન્મ વિષે અલૈકિક વાતો ગુપ્તેલી જોવામાં આવે છે. તેવી રીતે યુદ્ધના જન્મ વૃતાન્તને, નાના પ્રકારના અલૈકિક બનાવોથી ભરપૂર કહ્યો છે.” યુદ્ધના જન્મ સમયે દેવતાઓએ તેની વંદના કરી હતી, અને યુદ્ધ સાત પગલાં આસીને બોધ્યા હતા, કે “હું ભૂમણ્ડલમાં સર્વથી શ્રેષ્ઠ” આવું કહીને પર્વત કાનનને કંપાધમાન કરીને ગર્ભના કરી ઉઠવા હતા.

(જુઓ. રા. નારાયણ હેમચંદ્રવાણી ગૂર્જર-ભાષાન્તર પૃષ્ઠ ૧૦)

અ કુમાર સમ્ભવમાં પાર્વતીના જન્મ કાલે, અને રઘુવંશમાં રઘુજન્મ કાલે; કોલિદાસે જે પ્રકારનાં શુભ જણાવ્યાં હતાં, તેવાંજ શુભ ચિહ્ન અસંધાય નામનાં કવિ-એ, યુદ્ધના જન્મ સમયે જણાવ્યાં છે.

શાલામાલંબનીયાઃ પુષ્પમારાવલંબિનીં ।
દેવ્યા કુક્ષિવિમિદ્યાશુ વોધિસત્વો વિનિર્યયૌ ॥

અધિવો અને પ્રજાજનોએ મોટા આનંદ પ્રદર્શિત કર્યો. આખા શહેરમાં આનંદની ધ્વનિ યંદી રહી. સર્વે પૂરજનોએ આજકને આશિર્વાદ આપી તેનું કલ્યાણ ઇચ્છ્યું. (૧)

આ આનંદપ્રસંગે કપિલવસ્તુની આનંદમય સ્થિતિનું વર્ણન કરતાં એકઘોષ કવિ બુદ્ધ ચરિત્ર કાવ્યનો અગવત્પ્રસૂતિ નામનો પ્રથમ સર્ગ પૂરો કરે છે. જેનો અંતિમ શ્લોક આ છે.—

इति नरपति पुत्र जन्म वृद्धासजनं पदं कापिलान्हयंपुरंतत् ।

धनदपुरमिवाणसंरोડवकीर्णं मुदितमभून्नलंकूवरं प्रसूतौ ॥૪૪॥

પુત્રની, વૃત્તકર્માદિ યયોચિત વિધિ યથાપદી નામ પાડવાના સમયે વિચાર ક્યો કે, જેના જન્મવાથી મારી સર્વ આશા પરિપૂર્ણ થઈ છે, તેને માટે

(૧) આ સ્થળે એક સુંદર આખ્યાયિકા છે, કે જ્યારે પૃથ્વિમાં બુદ્ધનો જન્મ થયો, ત્યારે શુદ્ધોદન પરમહિતસ્વી કાલદેવસ નામના ઋષિ મધ્યાનહનુ જોજન જમી, સ્વર્ગમાં, વિશ્રામ કરવા ગયા હતા, સાં જાળને જુએ છે તો દેવ દત્તો ઘણાજ આનંદમાં નિમગ્ન થયા હતા. તેનું કારણ પૂછવાથી તેઓ જોલ્યા “શુદ્ધોદનને એક પુત્ર થયો છે આ પુત્ર બુદ્ધ તરૂં મૂળમાં બેસીને બુદ્ધ થશે, અને પૃથ્વિમાં સર્મરોમ્પ સ્થાપન કરશે. “અમે તેમની પતિતપાવની શક્તિ અને અમૃત ભરેલી વાત સાંભળીશું. એટલા માટે અમે આનંદિત થઈએ છીએ.” મહર્ષિ આ વાત સાંભળીને જાણીથી રાજમૂવને તારક ગયા. સાં જાળ તેમણે રાજને કહ્યું “હે રાજન! મેં હમણાં સાંભળ્યું છે કે તમને એક પુત્ર થયો છે, તેમને જાણીથી લાવો.” રાજ આનંદની સાથે પ્રણામ કરાવવા માટે પુત્રને લઈ આવ્યો. પુત્રે પ્રણામ કરવાનું તો એક બાલ્યુએ મુક્યું, પણ હાલો મહર્ષિના માથાપર પડ્યું મુકયો; “કારણ બુદ્ધિસત્તના પ્રણામ યોગ્ય કાંઈ નથી. પ્રણામ કરત તો મહર્ષિનું, નમ્રાથું ચિંતાર્થ જાત. પોતાનો નાશ પોતે કાણ કરે?” આમ કહીને કાલદેવે બે બાજકને પ્રણામ કર્યો. આ જોવાથી રાજાએ પણ પોતાના પુત્રને પ્રણામ કર્યો. ત્રિકાલજ મહર્ષિએ “યોગનેત્રથી અવિષ્યની ઉપર નજર કરી જોયું તો “આ બાળક નિશ્ચય બુદ્ધ થશે.” એમ મનમાં આવતાં હસતાં હસતાં તે જોલ્યા “આ અતિ આશ્ચર્યકારક બાલક છે.” પરંતુ તરત તેનું હંસતું મોં ઝાંખું થઈ ગયું. નિઃશ્વાસ નિઃકળવા લાગ્યો. મહર્ષિની આંખમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં, તેથી તેના ગાલ ઝીંજાયા. સઘળા માણસોએ આ બતાવું જોઇને આશ્ચર્ય પામી અચલીત ઘંઘને પૂછ્યું “મહર્ષિ! આપ પહેલાં તો હસતા હતા, અને હમણાં આમ રવાંજો કેમ? અમારાં પ્રભુના પુત્રને કાંઈ અશુભ બતાવ બનશે કે શું?” “મહર્ષિએ કહ્યું” બાળકને કાંઈ પણ અમંગલ થશે નહિ. એ નિશ્ચય બુદ્ધ થશે. પરંતુ એ જ્યારે બુદ્ધ થશે, ત્યારે હું આ પૃથ્વિમાં રહેવા પામીશ નહિ એ દુઃખથી રોજાણું.”

ભાગ્ય યોગ્ય છે. આ નામને પુરજનો તરફથી, પણ પ્રુદિ મુળી, કારણ કે, મુગ જ-
નોની આશા પણ એ પુત્ર રત્નથી. સિદ્ધ થઈ હતી.*

મહર્ષિનો ભાણેજ નાલક આ નાલકનું પુદ્ગલ્ય જોશે. એમ યોગ્ય નેત્રથી જોવાથી
નાલકને વંદના કરી મહર્ષિ પોતાની પુત્રને ઘેર ગયા, અને નાલકને કહેવા લાગ્યા “રાજ
પુદ્ગલનના પુત્ર ૩૫ વર્ષ પછી પુદ્ગલ્ય થશે. તું તે જોઈશ એટલા માટે સંસાર ત્યાગ
કર.” નાલકની માસે પુષ્કળ ધન, દોલત દારૂ, પરંતુ મહર્ષિના કહેવાથી તેણે સર્વ ત્યાગ
કર્યું, ભગવાં વસ્ત્ર પહેરી, હાથમાં માટીનું પાસણ લઈ, સુડિત કેશથી પુદ્ગલ્ય દર્શન કર-
વાની ઇચ્છાથી ધરમાંથી નીકળ્યો. નાલકે અને પુદ્ગલ પાસેથી પરિત્રાણનો મૂળમંત્ર મેળવી
નંધરદેહનો ત્યાગ કર્યો (જુઓ રા. ના. હે. પુ. ભાગ્યંતર પૃષ્ઠ. ૧૧ થી ૧૪)

* સિદ્ધાર્થ અથવા સર્વાર્થ સિદ્ધનું નામ પાડવાની વેળાએ રામ, દેવજ, મં-
ત્રિણ, કોંડાન્ય, ભોજ, સુયામ, અને મુદત્ત નામના દેવજ અને જિવેન્દ્રિય બ્રાહ્મ-
ણોને આમંત્રણ કીધું હતું જેઓમાંથી માત્ર કોંડાન્ય વિના સર્વએ એ આંગળી ઊઠી
કરીને કહ્યું “ જેનાં શરીર ઉપર આવાં લક્ષણો હોય, અને તે જો વૃદ્ધસ્થાશ્રમી
થાય તો તે ચક્રવર્તી રાજા થાય, અને જો તે સન્યાસાશ્રમ ગ્રહણ કરે તો
પુદ્ગલ થાય.” કોંડાન્યે એક આંગળી ઊઠી કરી કહ્યું કે “ આ બાળક કદી પણ
ધરમાં રહેશે નહિ, હું નિશ્ચય કરી કહું છું કે એ પુદ્ગલ થશે. અને પૃથ્વીમાંથી
પાપ તેમજ અજ્ઞાનપણું દૂર કરશે.”—એ સાંભળી રાજાએ પૂછ્યું “ તું જોવાથી
મારો પુત્ર સંસાર છોડશે ? તે કહી શકે તો કહો “બ્રાહ્મણે કહ્યું “ જરા જાણું વૃદ્ધ,
રોગથી પીડાતો મનુષ્ય, મરેલો માણસ, અને બિશુક (આ) જોઈને સંસારનો
ત્યાગ કરશે. રાજાએ મનમાં વિચાર કરી એ વસ્તુએ જોવા ન પામે તેવો બદોખરત
કરવા પુરત અનુચરને હુકમ આપ્યો કે સહેરની આરે જાણુએ એક કાશને છેટે પ્રક-
રીઓએ ૧ જરા જાણું વૃદ્ધ, ૨ રોગથી પીડાતો મનુષ્ય, ૩ મરેલો માણસ,
અને ૪ બિશુક એ ચાર જાણુને આવવા દેવા નહિ. શુદ્ધાદન વિધાતાની કૃતિ દેશવત
માગે છે, તે તેની શક્તિની ખબર છે. વિધાતાની શક્તિને કોઈ અટકાવી શકતું નથી.
પુદ્ગલના નામના દિવસોએ પુષ્કળ રાત્રોએ પોતપોતાના પુત્રને આમ કહીને રાજ-
પુત્રને અર્પણ કર્યો. “ જો તમે પુદ્ગલ થાઓ તો આ ક્ષત્રિય, સન્યાસીને
ઘેરી રહેશે; અને જો ચક્રવર્તી રાજા થાઓ તો સભાસદ થઈને રહેશે.”—
બ્રાહ્મણોએ પોતપોતાને ઘેર જઈ પોતાના પુત્રને આ પ્રમાણે કહ્યું—અમે તો
વૃદ્ધ થયા છીએ રાજપુત્રને પુદ્ગલ થાય ત્યાં સુધી જાણીશું કે નહિ ? તે તમે જા-
ણતા નથી. પ્રેરત તમે તેમના ધર્મનું અનુસરણ કરજો. કોંડાન્યની યોડી હમ્મર
હતી. તેણે પોતાની સર્વ સમ્પત્તિને ત્યાગ કરી ઉરોમિદ્ધ પત્ની રમણિમતા જોવા માટે
રહી, પાપની સાથે સંશ્રામ કરવામાં પ્રવૃત્ત થયો. અને પુદ્ગલની વાટ જોવા લાગ્યો. બ્યારે
તેણે સાંભળ્યું, કે સિદ્ધાર્થ સંસાર ત્યાગ કર્યો, ત્યારે ઉપર કહેલા બ્રાહ્મણોના પુત્રોને સંસારનો
ત્યાગ કરાવવા માટે ઉત્તેજન આપવા લાગ્યો. ત્રણ જાણુ સંસારનું બંધન કાંપી શક્યા
નહિ. ખીજા ચાર જાણુએ કોંડાન્યને નેતા બનાવી સંસારાશ્રમનો ત્યાગ કર્યો. એ પાંચ
સર્વથી શ્રેષ્ઠ સિદ્ધાર્થ થયા.

(જુઓ રા. ના. હે. પુ. ભાગ્યંતર પૃષ્ઠ. ૧૫ થી ૧૮)

આ ચરિત્ર નાયકની માતૃએ પ્રસવનો સાતમે દિવસે આલોકનો લાગ કર્યો. આ અશુભ પ્રસંગે કવિ અશ્વધાપ કેવું રહ્યું એતાને છે ?

દેવતિ માયા વિવુધ વિકલ્પ દષ્ટા વિશાલ તનુ પ્રભાવે ।

જાતે પ્રદર્ષે ન શશાક સોઢું તતોઽવિનાશાય દિવં જગામ ॥૧૥॥

મહારાણી માયાદેવી પરમ રૂપવતી હોવાથી તે સમયની દુલિન ઓઝામાં તે પોતાના સદૃશ્યોથી પંકિત થયેલો હતો. પોતાને સુપુત્ર, હૃતપુત્ર, યદુ ઉત્પન્ન થવાની ઉન્નતિ કરવાનું સામર્થ્ય તેના શરીરમાં આવે, એટલા વાસ્તે તે ગર્ભવતી યયા પછી નાના પ્રકારના વૃત્ત કરતી હતી, જ્યાં તેની પ્રકૃતિ ક્ષીણ, યદુ ગર્ભ હતી. તેથી પ્રસૂતિના વખત પછી એક સમયે તેનું શ્વેત યયું એમ કહેવાય છે.

સર્વાર્થસિદ્ધને હવે માયાદેવીની ખીણ જોઈને મહાશયનવતી હતી, તેની હાથ નિચે ઉછરવાનું આવ્યું. માતૃએ સર્વાર્થસિદ્ધને પોતાના પુત્ર પ્રભાણે ઉછરવા માંડ્યો. સર્વાર્થસિદ્ધ પણ પ્રતિ દિવસ મોટો થવા લાગ્યો.

સંસ્કાર પ્રતિ, તિરસ્કાર એમ કહેવાય છે કે પુત્રની શાંત વૃત્તિ અને સુખોપભોગ વિષયે અપ્રિયતા જોઈને રાજા બેઠું દુઃખી થયો. ખીણ તરુજનને આ પ્રભાણે પોતાનું વર્તન રાખે, અને સંસારમાં ચિત્ત ઘોંટાડે, તેમ જ સંકાષ્ટ પણ વાતથી આસંતોષી ન થાય એટલા સારુ; રાજાએ પોતાના પુત્ર માટે, નાના પ્રકારની યોજનાઓ સાવધગિરીથી શોધી રાખી હતી. નિરનિશાનીઃ કષ્ટમાં રહેવા સારુ ત્રણ મંત્રો આપ્યા હતા, તેની અંતર્ગત રચના મનોરમ્યા હતી. અહિં રહેવાથી તેના ચિત્તમાં સર્વદા એકિક સુખ પાછળઃ વૃત્તિ મુજોરી; પણ પર દુઃખ જોઈને તેનું ચિત્ત હલિસ થતું. તેને આ લોકનું સુખ ખીલકૂલ ખમતું નહિ. આવી રાજાને ખચ પડવાથી દુઃખ અતે વિપત્તિની. પુત્રને અંકુશ ન પડે એવો તેનો યદોગ્રસ્ત કર્યો. પોતાનો પુત્ર એકાલિન જ રહેતો સંસાર સુખ લાલસામાં તે પડે, આમ ધારી નાના પ્રકારની યોજના અને હાથ આરમ્ભવા ચોજ્યા પણ તેના સર્વ પ્રયત્નો નિષ્ફળ થયા. પુત્રની ઉદાસ વૃત્તિ ઉત્તરોત્તર દૃઢ થતી, સંસાર પરત્વે અગ્રેમ તેના હૃદય

અશ્વધાપ કવિની વાણી એવી તો વારાની મોઢે આવે છે કે, એકવાર આપણે કવિ કુલ શુર કલિદાસને પણ ખૂબી જાએ છીએ કલિદાસ કુમાર સંભવમાં પાવતીની વૃદ્ધિ દિનેદિને સાપરિવર્ધમાના લલ્લોદયા ચાંદ્રમસીવલેલા આવી રીતે વધુ છે. અશ્વધાપ પુત્રની વૃદ્ધિ એવી પણ અમલારીક રીતે વધુ છે.

તતઃ સવાલાકલ્લોદયસ્થઃ સમીરિતો ચન્દ્રિવાન્નિલન ॥૧૭॥

ક્રમેણ સમ્યગ્વૃદ્ધે કુમારસ્તારાધિકઃ પદ્મદવાતમસ્કે ॥૧૮॥

મંદિરમાં ક્રમાનુસાર શદ્ધાંત યતો ગયો. પુણી આવી વૃત્તિ જોઈને રાજાને દિશાએ એનું પકડું નહિ પોતાના પુત્રનું સંસાર ઉપરથી હડી જતું મન જોઈ તેને એકાદ લાવણ્ય સમ્પન્ન સ્ત્રી સાથે વિવાહ સમ્પન્ન સ્ત્રી કળથી સાંકળી લેવે, કે જેથી તેની વૃત્તિમાં તકાવત પડી એકિ સુખીનુભવમાં લુપ્ત થયો.

“ પુણી ઓઠાંસિમંતા સંજન-મે રાં નાં હે વાળાં બાપાંતરમાં આંવો ઉલ્લેખ છે (જુઓ પૃષ્ઠ ૨૨-૨૨...) ”

“ શાકાન્ત માત્રા જેનું હરમેશ આવતું છે, બાગેલી છુપડીને જેને માથું મુકવાનું ઠેકાણું છે, સેંકડો જગાએ શદ્ધેલાં એલાં વચ્ચે, જેની લગ્ન, નિવારે છે તે, વિચાર કરે છે, કે રાજભૂવન સુખભૂવન છે? શોક, અને દુઃખ, ભૂખ અને તરસ સમૂળમાં રાજભૂવનમાં પ્રવેશ કરી શકતાં નહિ હોય (I). પણ શું એમ જાનું હશે કે ધન હોવાથી સર્વ દુઃખનો નાશ થાય છે? આપણે ખીજી તરફ જોઈએ તો, ભોગવિલાસથી કષ્ટપ્રદ થયા છે, ધન કે અજાત કષ્ટ જેમણે આખી ઉમરમાં જાણ્યું નથી, તેઓમાંથી પણ દુઃખ પ્રસંગો સ્થાપની શોષમાં, ભિક્ષાપાત્ર હાથમાં લઈ સંસાર હોડી ચાલી નીકળ્યા છે... આખા સંસારમાં સાર મેળવવા માટે, માનવ હૃદયમાં કેવી એક સ્વાભાવિક અગાધ, તરસ છે તે તરસનો જ્યારે ઉદ્દેશ થાય છે, ત્યારે ધનવાન માણસો પણ હૃદયને સુખી કરી શકતાં નથી. આ રાની મોહ પમાડનારી શક્તિ, પાપની કુદકિની માયા, સંસારની અવજળતા; મોહનું કંઈ આનંદાન બેઠી, આત્મા, જ્યારે જીવનના ભૂત, ભવિષ્યના વિચારમાં મગ્ન થાય છે. જીવન યંદોલકોનો તાગ લાવવામાં આત્મા જ્યારે નિયુક્ત થાય છે, ત્યારે હૃદયમાંથી આ અસાર સંસાર, અસાર ધન, અને અસાર એશ્વર્ય એવો ભાવ નિકળે છે.”

“ પુણી વિવાહ વિશે રાં નાં હે વાળાં બાપાંતરમાં આંવું વ્યાખ્યાન છે (જુઓ પૃષ્ઠ ૨૩ થી ૨૫...)... કેટલાક શરણીએ આવી રાજાને કહ્યું કે મહારાજા! કુમારે સાંસારિક વિષયમાં હતાસી હોય તેમ જણાય છે. જલદીથી તેમનું લગ્ન નહિ કરશે તો તેમને સંસારમાં રાખવા જ રહેશે ધર્મ પડશે. વિવાહ સિવાય બીજે કોઈ ઉપાયે સંસારમાં અનુરક્ત રાખવાનો અમે જોતા નથી. ગ્રેમ ચંબેલા સજ્જ હોખડીની સંકલ્પો પેટ મળજીત છે, એ કોમળ પ્રુપ્તનું બાપન તેને જાંધી શકશે. વિવાહ વિષયમાં રાજકુમારનો અભિપ્રાય પૂછવા રાજાએ મન્ત્રીને કુમારનો પાસે મોકલ્યો. કુમારે વિચાર કર્યો કે હવે જીવનની મહાન સમસ્યાનો નિર્ણય કરવાનો વખત આવ્યો છે.” સાત દિવસ પછી હાતર આપવાનું કહી તેણે સર્વને વિદાય કીધા. હડા હૃદયમાં તેણે હૃદય અલાયખાનું યવાલાર્થ રાત્રિ દિવસ આ પ્રશ્નની મીમાંસામાં જ તે ગુલાઇ રહી. પરંતુ કોઈ જાતનો સિદ્ધાન્ત કરી શકવા તે પામ્યો નહિ. એક દિવસ વિચાર કરતાં એનું ચર્યું કે, “ સંસારમાં મને જે સુખ પ્રાપ્ત થયો, તેમાં તુષ્ટિ તો મળી જ નહિ. મહારાજા એ શું વિવાહ કરવા જોઈએ? લગ્ન સર્વ પ્રકારના સુખ દુઃખનું મૂળ છે. ભોગ-વિલાસમાં તો ખારી પ્રવૃત્તિ જ નથી. તો વિજન અરણ્યમાં ધનિદ્ર્ય વૃત્તિ નિરોધ કરી ગમ્મીર ધ્યાનસમાધિમાં નિમગ્ન થઈ નિર્મળ સુખરૂપ ભોગ કરવા માટે જીવનની તો એ જ આશા છે. હું શું બીજી પરથી થર માંડું ?

વિવાહ. વિવાહ વિષે એક એવી વાત ચાલતી આવેલા છે, કે સિદ્ધાર્થે જો કન્યા પર પોતાનું સંતોષી પાછું બતાવે, તેની સાથે જ તેનો વિવાહ કરવો. અને તે કારણથી શુદ્ધોદન રાજાએ, જૂદા જૂદા સરદારોની કન્યાઓને કોઇ પણ પ્રકારના ઉત્સવની મિથે પોતાની રોજ દરબારમાં બોલાવી, તેઓની પાસે પૂછે પૂછે એક એવાની બેઠીસ આપવાનો સમરેખ સિદ્ધાર્થનો હાથે કર્યાની તદ્દનીર-યુક્તિ રચી રાખી હતી. પિતાની આગળે અનુસરી કુમારે બેઠીસ આપના લાગ્યો, અનેક બાળા સિદ્ધાર્થ પાસે, જ્યાં જ્યાં સુધે લેવા લાગી, આ પ્રમાણે કમ ચાલતો હતો, તેમાં સિદ્ધાર્થનું લક્ષ કોની બાળા તરફ વિશેષ પ્રકારે બધું છે, તે નિહાળવા માટે રાજાએ કેટલાક હુસિયાર સેવકોને પાસે ઉભા રાખ્યા હતા, તેઓએ રાજા પાસે ઉભા રાખ્યા હતા; તેઓએ રાજા પાસે આવી નિવેદન કીધું કે; "સુપ્રમુદની કન્યા તરફ

તે શું મારા જીવનમાં શોભે છે? વેળા એક દિવસે તેણે વિચાર કર્યો કે, "જનું હૃદય ચિન્તારૂપી સંકેત દિશાનો કેવળો જાળમાં થયું છે; એક તરફથી પોતાની દુઃખથી અને બીજા તરફ પૃથ્વીનો દુઃખથી, જોનો પ્રેમ જીવરિત થયો છે, મનુષ્યનું દુઃખ શોધી દૂર થાય? એ પ્રશ્નની જાણમાં જોના જીવનની મહાન સમસ્યા છે, સર્વ પ્રકારની બંધનથી છુટવું તે જ માત્ર જોના જીવનનું લક્ષ્ય છે તેણે શું વિચારની સંકળમાં બેઠીસ જોઇએ?" ફરી એક દિવસે વિચાર કર્યો કે, "હવે, મને સર્વસ્વ નહિ આપું તો, મરનારોની કુર્મતિ કેમ દૂર થશે? આરંભ પિરમતે મહિ થાકે તો જીવનમાં મરનારોની પ્રાપ્તિ શું થશે? મરનારો આરંભ તો એક જ છે, તે હું કેટલાને આપું? પૃથ્વીને આપું? કે જોને આપું? હવે એક દિવસે હવે વિચારમાં નિર્મમ થઈ બેઠો હતો, એટલામાં તેને સર્વ બંધનને અને સર્વ જીવન રંગા અને જીવનું કૌંસ શું છે? તે તેણે નક્કી કર્યું નિશ્ચય કર્યો કે "સંસારમાં તો હું રહીશ—પણ તેથી મુક્ત રહીશ (I) જો સધળા મોં જુસો સંસાર છોડી ચાર્ણી બનવું તો સંહિતો પણ ધ્વંસ થાય. વનમાં જીવને ધર્મનું પોલન કરવું એ તો સદા છે. શ્રી યજ્ઞને ધર્મનું પ્રાણ કેવી રીતે યાય, તે મરનારો જીવનમાં કેળવીશ, સંસારના માણસોને ધર્મ પ્રાણનો માર્ગ શોધી ના આપું તો, કરોડો નરનારીના ઉદારને બીજો માર્ગ શો? લોકને સિદ્ધિ આપવું આપર્યક છે, પેકવતો કીચડો તો ઉછરે, અને પ્રાણીમાં જ શોભે. માટે મારે વિવાહ તો કરવો જોઇએ." આવી રીતે નિશ્ચય કરી તેણે સાતમે દિવસે જવાણ આપ્યો.

જુ કેસિયન વંશમાં બે સમયે સુપ્રમુદ રાજા હતો કે નહિ? તે સંશયોત્કિષ્ટ વાત છે, પરંતુ એ વંશની કન્યા સુમત્રા ઉદે યશોધરા સાથે બુદ્ધનું લગ્ન થયાની વાત અશ્વેષોપ કવિ પંથુ સ્વીકરે છે. કળું કુમારમિત્ર આર્થો જૂદું કહે છે; તે તો કેસિયન વંશના હંડ પાણિની રાજની કન્યા ગોપા, જે મહામૌયા દેવીની લાઈની દોકરી થતી હતી, તેની સાથે વિવાહ થયો હતો એમ કહે છે.

(જુઓ રા. ના. હ. કૃત ભાષાન્તર પૃષ્ઠ ૨૬૧.)
સિદ્ધના પરિણીત અંતાપુર ત્રિદારમાં એવો શૃંગારસ વર્ણવ્યો છે, કે શૃંગારસ રસને, ખેડો, બેળાના પથ્થર અથવા પથ્થરની શૃંગારસ પરવેની કસોટીને કોઇ પણ કૃપણ લગાડી નિષ્ક્રિયા નથી. જૂદા શૃંગારથી, બાવર, પૂર્ણસથી, લાસિસથી

સીજનુવતું લક્ષ્ય જતાં, સર્વોમાં કાંઈક ફેર પડ્યો હતો. અને તે તેની તરફ તાંકીને જોતો હતો. અમને જણાય છે કે એ કન્યા જ્યાં બીજા કોઈ પ્રભુ રૂપવતી અને ગુણી કન્યા છે નહિ, તેથી તેની સાથે રાજપુતનો વિવાદ કરી આપવો હીક છે.”

સેવક જનોએ આમ વિદિત કીધેલું. સાંભળી રાજને મોટો હર્ષ થયો. અને તુરંત જ કાંડી સંસ્થાનિક સુપ્રસુદ્ધ રાજા પાસે, તેની કન્યા સમ્બન્ધ માગણી માહલાવી, આ સંસ્થાનિક, રાજાએ આ પ્રમાણે પ્રત્યુત્તર આપ્યું કે “આપણા ક્ષત્રિયકુલનો એવો પરિપાક છે, કે આપણી કન્યા જેને આપવાની હોય તેના અંગમાં ધૃતર સર્વ તરુણ ક્ષત્રિય વીર કરતાં અધિક બલ અને પુરુષ કૌશલ્ય છે. એવી આપણને ખાતરી થવી જોઈએ; પરંતુ આપના પુત્ર માટે લોકો રીતે હું ને કાંઈ સંભળું છું તેથી કરીને એમ સમજાવું છે, કે તેના અંગમાં આ કમોટી લાવવાવાળા ગુણો પ્રથમથી જ વૃદ્ધિને પામેલ નથી. કારણ કે તે પોતાના મહેલની અંદર સહોદિત વિચારમાં જ બેસી રહે છે. આવી સ્થિતિ મધ્યે મારી કન્યાના સ્વયંવરની યોજના કરી, કન્યાને વરવા ઇચ્છનારા તરુણ ક્ષત્રિય વીરોને બોલાવતાં; તે સ્પર્ધાના પર સરમાઈ દેખાડી આપી, મારી કન્યાને વરવાનું સામર્થ્ય સિદ્ધાર્થના શરીરમાં છે? એવું હું ધારતો નથી. આથી કરીને આપે કૌલ માગણીનો આગ્રહ આપે છોડી દેવો મને તો હીક જણાય છે.”

સુપ્રજુદનું આતું કહેવું સાંભળી રાજા મોટા વિચારમાં પડી ગયો, પણ પછી રાજપુત્ર પામેથી આશ્વાસન મળવાના લીધે, તે સુપ્રજુદના કહેવા પ્રમાણે કબૂત ચઇ, ચારે બાજુએ જોવો ફરેરો ફરવા લાગ્યો, કે, સિદ્ધાર્થ રાજપુત્રના મનમાં સુપ્રજુદની કન્યા સાથે વિવાહ કરવાનું છે, તો તે કન્યાને વળા ઇચ્છનારા એકંદર તરફ દુનિઓએ, બાળથી સાત દિવસ

અને શબ્દ માધુર્યથી પિયનીની સ્ત્રીકૃતિ વાંચનારના મનને રીઝવતો પ્રસિદ્ધ પ્રવચક આપો જ
નય એજ પ્રેરણાશુભ, તાત્પર્યમોટા સંવેના મનમાં અપૂર્વ ભાવ ઉત્પન્ન કરી, ઉડા અન-
વરમાં પ્રીતિના શીજ સારે અનન્ય અભિલાષ ઉત્પન્ન કરે તેજ ખરો શૃંગારરસ કહેવાય
છે. અશ્વઘોષ કવિ શૃંગારરસનું આ પ્રકારે જ વર્ણન કરે છે. કાલિદાસના શૃંગાર કરતાં,
આ શૃંગાર અમતે તો વધારે પ્રિય લાગે છે. વળા કોઈએ પંજુરુચુદ્દેવ જેવા ધર્મપ્રવર્તકને
ઉદ્દેશીને લખાણ છે, એટલે શૃંગારરસ સ્વાસ્થ્યશુભ અને ઉડાણમાં પ્રવેશીને શોભે છે. ઉ-
પમામાં, શબ્દ સંયોજનમાં, અને ક્રમાંતકમ આતુર્થમાં, પૂણ અશ્વઘોષ કવિ, કાલીદાસ, માધ,
અને ભાસ્વી વગેરે આપણને બહુ પરિચીત કરીઓથી નય તેવા નથી. આ બુદ્ધ, ચરિત
એ સર્વે કવિઓની પૂર્વે ગઈ પાંચ છ સદી પૂર્વે અને હું હોવાથી આપણને વધારે આશ્ચર્ય
ઉત્પન્ન કરે છે. કાલિદાસની પહેલાંના ભાસ, અને હરિશ્ચન્દ્રવર્મા કોઈ કવિની વાણી આ-
ટલી સરળ અને માધુર્ય પૂર્ણ બેવામાં આવતી નથી, એટલે અશ્વઘોષને આપણે નેટકું
માન આપીએ તેટલું યોગ્ય છે. મધુ અને ઈંદુમતિના વિહાર પ્રસંગે જેવું જ, સર્વાર્થસિદ્ધ
અને રાણીયશોધરાના વિવાહનું વર્ણન અશ્વઘોષે કરેલું છે. તેમાંથી એ ત્રણ દુકા નિચે
આપીએ છીએ:—

સુધી કરવેલે ઠેકાણે આવવું અને પોતાના અમના યુદ્ધ કલાદિક સુલ્ય બતાવના આ પ્રકારે કરતાં જેની બીજા તમામ પર સરસાર્થ સાબિત થયે, તેને એ કન્યા મળશે” એકત્ર થયેલ સર્વ તરણોએ પોતાના અમના કીશક્યની અને બલની શિક્ષા કરી; પરંતુ એ સર્વેમાં સિ હાથે જ જ્ય મેળવ્યો અને સુપ્રજુહની કન્યાનો વિવાહ પણ તેની સાથે થયો, ઓગણીસ વર્ષની ઉંમરે પોતાના મામાની કન્યા માથે છુદ્દો લગ્ન કર્યું આથી કુમારના સ્વાતંત્ર્ય પગમા એકી જડાઈ જે પછી અનંત આકાશમાં અચ્છ દે વિચરણ કરતું હતું તે હવે એક પિન્નરમાં પૂરાયું

વિવાહ થયા પછી ઓગણીસ વર્ષની ઉંમર પર્યંતમાં સસાર સુખના અનુભવ શિ વાય, અન્ય કાર્ય, પણ બાહ્યના લાયક હખીકત સિદ્ધાર્થ સમ્યગ્ધે ની નહિ મળી આવવા રિષેનો તેના આરિત્ય નિરુપકોનો ઉત્તેજ છે *

(આગળ ચાલુ)

* છુદ્દના સસાર સુખના અનુભવ માટે અશ્વધોર કરિ મહુ સુદ્ધ બાતીમાં વર્ણન મેરે છે

અયાપરં ભૂમિપતૈઃ પ્રિયોઽયંસનત્કુમાર પ્રતિમઃકુમારઃ
સાર્થતયાશાસ્ય નરેન્દ્ર વલ્લા શચ્યા શહસ્રાક્ષ ઇવાભિરેમે

હર્મ્યેષુ સર્વેતુ સુસ્તાશ્રયેષુ
કલૌંદ્રિચાપીકર વદ્ધકક્ષે નારીક્રુરાદ્યામિહતૈર્મૃદંગૈઃ
વરાણસરોનૃત્યસમૈશ્વર્યૈઃ કૈલાસવત્તદ્ભવનરરાજ
વાગ્મિઃકલાભિર્લભિતૈશ્વહરૈ મદૈઃ સસ્ત્રેર્મધુરૈશ્વહાસૈઃ
તં તત્રનાયૌરમયાવધૂયુઃ

‘તતશ્વકામાશ્રય પદિતાભિઃ સ્ત્રીભિર્મુદ્દીતો રતિકર્કશામિઃ

(જુઓ ગુજરાતી તારીખ ૨૦ મે-૮૪ તો, બુદ્ધદેવચરિતનો લેખ)

ન્યાય ૪

વ્યાસિ ખંડ

પ્રકરણ ૪

(અનુસંધાન ગત વર્ષ પૃષ્ઠ—૩૮૨ થી)

કાર્ય કારણને અવશિષ્ટ રૂપે બતાવવાની ક્રિયા

અવલોકન અને પ્રયોગ

૧. કારણતાનો વિચાર કરાયા બાદ સંયોજન અને અસરોના શુદ્ધનો વિચાર કરવાનો પ્રાપ્ત થાય છે એમાં કેટલાક કાર્ય કે કારણ સાથે સંબંધ રાખે છે કેટલાક નથી ગણતા

એમ દર્શાવત જ વિચારીને સારી આભાસ સરીર પ્રિતિપત્તિ પ્રાપ્ત પુરુષ પરદેશમાં જઈ નસે છે, તે ત્યાં પ્રાપ્ત નવો ધર્મ લેઈ એમ છે ધીમે ધીમે એનું શરીર બગડવા માડે છે એવી રીતે શરીર બગડે તેનું કાર્ય કારણ તેનું જોઈએ આપણે એમ માનીએ કે જો માણસ એના મૂળ સ્થાનમાં અને મૂળ ધર્મમાં રહ્યા હોત તો એને કશું થાત નહિ, તો એટલું જ છે કે એના શરીરમાં વિકૃતિ થવાનું કારણ એનો નવો નિવાસ અને નવો ધર્મ તેજ હોવા જોઈએ આ નવા સંબંધમાં કારણ અનેક હોઈ શકે દા. વધારે રીત કે ઉષ્ણ હોય, પાણી બારે કે દલક હોય છત્વાદિ તેમ જ નવો ધર્મ પણ નયમના ધર્મ કળા જુદી જાતનો હોય આના અનેક કારણમાં કેટલાક ખરેખરા કારણ હોય અને કેટલાક ન પણ હોય ત્યારે પ્રશ્ન એ જ છે કે ખરું કારણ કયા છે ? આખા સંયોજનમાંથી ખરા વ્યાપારગત કારણ (કારણ) કયા છે ? બધું કાઢી નાખતા ખરા કારણ રૂપે અવશેષ શું રહે છે ?

આજ દરમિયાન આપણે તે વ્યાપ્તિનિર્ણયનો સારામાં સારો પ્રસંગ છે, પણ સાધારણ રીતે તો અમુક અમુક શક્તિ—ઉષ્ણતા, શીત, વિદ્યુત આદિ—ની માણસની શરીર ઉપર થી અસર થાય છે તેજ નક્કી કરવાનું હોય છે એ બધાને જુદી જુદી અસર કરવાની શક્તિ છે, પણ જે પ્રસંગનો આપણે વિચાર કરીએ છીએ તેમાં એમાંના કેટલાક અસર કરે છે, કેટલાક નથી કરતા, તો જે ખરા અસર કરનાર છે તેની જ શોધ કરવાની છે

અસાધારણ કારણ તે, કરણ એમ પણ આપણે કહેલું છે કેટલાક એમ પણ કહે છે કે વ્યાપારગત જે કારણ તે કરણ ઉભયે રીતે જોતા હરેક જનાવતા અનેક પ્રસંગ, સામગ્રી, સંયોજન, આદિમાંથી જેના વ્યાપારને લીધે અથવા જેના અસાધારણ સંબંધથી કાર્ય ઉપજતું હોય તે જ કરણ કહેનાર એને જ અત્ર કારણ કહીએ છીએ વ્યાપ્તિનિર્ણય ત્યારે

યાય કે બ્યારે આવું કારણ હાય લાગે. પ્રત્યેક જનાવનાં અન્ય સહકારી માત્રને દૂર કરતે કરતે જ આવશેપ રહે, જગા વિના તે જન્માવ અથવા કાર્ય જાને જ નહિ, તે કારણ. આ ક્રિયાને જ કાર્ય કારણને આવશેપ રૂપે જાતવવાની ક્રિયા કહીએ છીએ.

૨. આદે આવશેપ નક્કી કરતા પૂર્વે આપણે મનમાં જ આખા પ્રસંગ પૃથક્કરણ કરી જોઈએ છીએ.

અવશ્ય પ્રસંગને આનાવશ્યક પ્રસંગથી જુદા પાડી આવશેપ રહે તેનો નિર્ણય કરવાનો છે એટલે આપણે હરકોઈ કાર્યના પ્રસંગમાં તેનો પૃથક્ પૃથક્ વિચાર કરીએ છીએ, અને પ્રત્યેક પ્રસંગને પણ તેના સાદામાં સાદા રૂપે અવલોકીએ છીએ. કોઈનું શરીર જગડયું, અમુક દેશમાં રજાથી જગડયું, તે તે ઉપરથી આપણે તેમાં જ પ્રથમે એ જનાવના પ્રસંગોનો વિચાર કરવા માંડીએ છીએ. તે દેશની હવા, કેવી છે. તે જોતાં ઉષ્ણતા, શીતતા, વિકૃતિ, સ્વચ્છતા, ઇલાદિ ઉપર લક્ષ જામ છે. એ માણસ કેવો ખોરાક લે છે તેનો વિચાર પણ આવે છે; તેનો ધંધો, તેની પ્રકૃતિ, તેની ટેવ, તેના મનની સ્થિતિ, એ આદિ જાતી પણ દ્રષ્ટિ અદાર રહેતી નથી. આવા બધા પ્રસંગોનો વિચાર કરવામાં જ પૃથક્કરણ યથા યોગ્ય કરતાં આવડે તો આવશેપ શોધવાની સારામાં સારી પદ્ધતિ પણ બર્થ જાય છે. આવું પૃથક્કરણ કરવાની શક્તિનો આધાર, તે સંખર્ષ, પૃથક્કરણ કરનારને જ જ્ઞાન હોય તે ઉપર રહે છે. હતા સૈકાને આરભે ન જાણાયલી એવી દવાનો તત્ત્વ વિષેની જ્ઞાત આજ આપણે જાણીએ છીએ એટલે દવામાં કોઈ પણ ફેરફાર થાય તો આવશેપની પદ્ધતિથી, તેના કારણ શોધી લેવા જોઈએ. પૃથક્કરણ કરવાની આપણને શક્તિ છે.

૩. આવશેપ પદ્ધતિ અનુસાર આવશ્યક અને અનાવશ્યકનો વિભાગ કરવામાં યોગ્ય માંડી એ છે કે પ્રસંગાન્તર કરી જોવા.

મનમાં જ પૂર્વ જાને ઉત્તર અવયવોનો વિભાગ પાડી દીધા પછી એટલું જ જોવાનું બાકી રહે છે કે કીયા પૂર્વાવયવને દીધા ઉત્તરાવયવ સાથે સંખર્ષ છે. વારંવાર એમ જાને છે કે પૂર્વાવયવ અથવા ઉત્તરાવયવ અથવા ઉભય જાને હોય છે એટલે ખરા નિયત સંખર્ષ થવાનો યુગ્મ શોધી લેવાં એ કામ આપણે જામ આવે છે. આ નિર્ણય કરવા માટે જ્યાં અન્ય પ્રકારનો પ્રસંગ હોય. અન્ય પ્રકારનું સંયોજન હોય ત્યાં અવલોકન કરવાની અપેક્ષા રહે છે. એમાંથી એમ નક્કી કરી શકાય છે કે અમુક પૂર્વાવયવ કે ઉત્તરાવયવનાં એમાં કેવી સ્થિતિ થાય છે. આનું જ નામ “પ્રસંગાન્તર કરી જોવા” એમ કહેવાય છે.

પ્રસંગાન્તર વિલોકવાનો સમય અવલોકનથી આવે કે પ્રયોગથી આવે. અવલોકન અને પ્રયોગ વચ્ચે જ ભેદ છે તે, બહુ જરૂરનો નથી, તેમ ખરેખરે મૂળગત પણ નથી; પરંતુ જાણવા યોગ્ય છે. અવલોકનમાં અમુક પ્રસંગ આપણે શોધી લેઈએ છીએ. પ્રયોગમાં અમુક પ્રસંગ આપણે ઉપજાવી લેઈએ છીએ. જ નિર્ણય થાય તેનો આધાર તે નિર્ણય કરાવનાર પ્રસંગની સ્વરૂપ ઉપર જ રહે છે, અમુક રીતે અવલોકનથી કે પ્રયોગથી-તે નિર્ણય પ્રાપ્ત થઈ એથી કંશે દૂરક પડતો નથી આમ હોવાથી ઉભયે રીતિ વારંવાર પ્રયોજનીય છે.

પ્રયોગથી પ્રસંગ બનાવી લેવાય એટલુંજ નથી, પણ આપણે જેવા જોઈએ તેવા પ્રસંગ મગાન્તર પણ સાધી શકાય છે એ મુખ્ય લાભ છે. ત્રીજો લાભ એ છે કે અમુક કાર્ય આપણને જાણીતી એવી મામતથી થકી ઉપજતી શકાય છે, એટલે કીયા તત્ત્વનો કેટલો ભાગ કાર્યોત્પત્તિમાં છે તે સહજે સમજવામાં આવતાં કારણતાનો નિર્ણય સુતર રીતે બની જાય છે પ્રયોગનો અતિવિશાલ ઉપયોગ રૂઝમન અને પદાર્થ વિજ્ઞાન શાસ્ત્રમાં કરવામાં આવે છે ચેતનશાસ્ત્ર, શારીરશાસ્ત્ર, વ્યવહારશાસ્ત્ર, તે સર્વમાં તે નિરૂપયોગી નથી, પણ ત્યાં અમુક મર્યાદા પર્યંતજ પ્રયોગને અવકાશ છે, તે પાર નથી.

કોઈએક કાર્યનાં કારણનો નિર્ણય કરવામાં પ્રયોગ કણતારતો કરા કર્ત્રમાં આવી શકતો નથી. અમુક કારણ ઉપરથી પ્રયોગ કરીને કાર્યનો નિર્ણય કરી શકાય, પણ કાર્ય ઉપરથી કારણનો પ્રયોગ કેમ બને ? ઉદાહરણ કારણ બાની તેના પ્રયોગ કરી જોતા કેવા ફેરફાર કાર્ય થાય છે તે કહી શકાય, પણ એકદલ ઉદાહરણ પાણીના ઉષ્મારૂપ કાર્યનું કારણ પ્રયોગથી શી રીતે કદાચ ? એવે જ્ઞાને એમ કહ્યું પડે છે કે ગમે તે એક કારણ પાડવું, —તો પછી એ ધારણા કારણના પ્રયોગથી કેવા કાર્ય જાણે જોઈ શકાય, અને એમ જુદાં જુદાં ધારણાં કારણના પ્રયોગ જોતે જોતે જ્યારે, આપણી દૃષ્ટિ આગળ ને કાર્ય હોય તેના જેવુંજ કાર્ય નીપજે, ત્યારે તે કાર્ય નીપજવનાર કારણના વિદ્યમાન કાર્યના કારણરૂપે કહી શકાય.

ત્યારે કારણતાનો નિર્ણય કરવાની વા ઉભય રૂપે નિષેધકવી જોઈએ. કારણ આપેલું હોય તો કાર્ય શોધી લેવું—કાર્ય આપ્યું હોય તો કારણ શોધી લેવું—પરંતુ આ ઉભયેતુ પ્રયોગદ્વારે જે સમાધાન આવે તે તો એકતુ એકજ જાણવું—અર્થાત્ ગમે તો કારણથી કાર્યનો વિચાર કરવો હોય કે કાર્યથી કારણનો કરવો હોય તો પણ અમુક કારણથી પ્રયોગ કરી જોતા એક એક માર્ગ છે.

જમતના અનેકાનેક પ્રસંગોને સહજ દૃષ્ટિથી, વિલોક્ષીએ તો પ્રત્યેક કાર્ય—જનાવ પ્રસંગ—માં એવી અનેકાનેક વાતોનું શુદ્ધન હોય છે જે તેમનીથી ખરા અવશેષ રૂપ કારણને પકડવું અતિ કઠિન થઈ પડે છે, રૂઝમનશાસ્ત્રમાં, ઉદ્વિલિન્નશાસ્ત્રમાં, પ્રાણીશાસ્ત્રમાં શારીરશાસ્ત્રમાં સર્વ આવા અનેકાનેક પ્રસંગ મળી આવે છે. ચેતનશાસ્ત્રમાં અને વ્યવહાર શાસ્ત્રમાંતો આવા શુદ્ધનની સીમાજ નથી—ધણીકવારતો કારણ જોલતાં નિગજ થઈ શોધ પડતો મૂકવો પડે છે. રાજ્યતત્ત્વ પણ તેવોજ પ્રકાર છે. આ બધો વિચાર લક્ષમાં લેતાં અવશેષ પદ્ધતિનાં જે મુખ્ય સાધન અવલોકન અને પ્રયોગ તેનું સ્વરૂપ, પારાપર સમજવાની છે તેમનો ઉપયોગ કરતા આવડવાની કેટલી બધી અપેક્ષા છે ને સહજ સમજાશે. આમિ નિર્ણયનો આધાર કારણના નિર્ણય ઉપર છે અને કારણના નિર્ણયનું મુખ્ય સાધન અવશેષ પદ્ધતિ છે.

આમિના નિયમાનુસાર કારણતાના સ્વરૂપનો નિર્ણય થાય તો તેમના કાર્ય કારણને અવશેષ રૂપે શોધી લેવાનો નિયમ હાથ આવી જાય છે.

દરેક વેદાન્તિને “અભેદ જ્ઞાન મંડળ” માં દાખલ થવાની શી જરૂર ?

(અનુર્જીવન-પૃષ્ઠ-૩૨ થી.) *

સામાન્ય અર્થનો વિશિષ્ટ દેવ.

૨૫. ત્રણ પ્રકારની સૃષ્ટિ આ પ્રમાણે છે:—

- (૧). પ્રાકૃત; અથવા ઉપર વર્ણવાયેલા મહત્ અહંકારાદિના સરજનને મૂળતી સાધારણ પ્રકારની, દરેક મહાકલ્પના (બ્રહ્માના જીવન સમયના) પ્રારંભમાં એક વખત જ આ થાય છે.
- (૨). દેવમદિન; અથવા દરેક બ્રહ્મકલ્પના (બ્રહ્માના દિવસના) પ્રારંભમાં એક જ વખત થતી, ઉપર વર્ણવાયેલી અસાધારણ સૃષ્ટિ, રાગે, આ મૂળતી આવે છે.
- (૩). નિલ; અથવા કર્મનાં પરિણામનુસાર નિલ આત્મો, સર્જન, ક્રમ-જેવો કે સર્વ સ્થૂળ શરીરોનો જન્મ અને વિનાશ.

૨૬. દૃશ્યમાંથી અદૃશ્ય સ્થિતિમાં જન્મતો દેરદાર થવો તે પ્રલય. તેના ચાર પ્રકાર છે:—(૧) પ્રાકૃતિક; (૨) નૈમિત્તિક; (૩) નિલ; અને (૪) આલંબિક.

૨૭. પ્રાકૃતિક પ્રલય એ કે જેમાં સર્વ જન્મતેના વર્તમાનમાંથી અદલાધને સુખી સ્થિતિમાં આવે છે તથા અદૃશ્ય પ્રકૃતિમાં વિલય પામે છે, જેમાં આતે સત્ય, રજસ, તમસ નામના શુદ્ધો વચ્ચે તકરાર રહેતી નથી અને તેથી કોઈ સૃષ્ટિ કૃમ સંભવતો નથી બ્રહ્માના જીવન સમયના અથવા મહાકલ્પના અંતમાં એકવાર આ પ્રાકૃતિક પ્રલય થાય છે.

૨૮. દરેક બ્રહ્મકલ્પ અથવા બ્રહ્માના દિવસનાં અંતે એકવાર નૈમિત્તિક પ્રલય થાય છે. તેમાં ત્રણેયો (સર્વમંડળ) તેમના વર્તમાન સ્થિતિમાંથી અલંબિક સ્થિતિમાં જાય છે—તેમાંનાં સર્વ પદાર્થો મૂલ તત્ત્વોમાં પહેચાઈ જતા હોયથી.

૨૯. નિલ પ્રલય દરેક કાણે થાય છે; ત્રણ જોવી વિનાશી સ્થિતિઓમાં પસાર થાય છે. તારે શરીરોનો જે દેરદાર થાય છે તે તે છે.

૩૦. આલંબિક પ્રલય એ સ્થિતિ છે કે જેમાં જીવ અને જડ પદાર્થો સંબંધ છૂટા થાય છે. જ્યારે અમુક જીવ મોક્ષ પામે છે ત્યારે આમ થાય છે.

૩૧. કોઈ અમુક ખાસ રૂપમાં જન્મતો સત્ય કહેવામાં આવતો નથી. એક ઘટ, એક ઝરણું, અમુક ખાસ પદાર્થ, એમ કહેવાના કરતાં કોઈ વિશેષ રીતે તે સત્ય નથી, દરેક પદાર્થ કે જેને રૂપ છે તે વિનાશ અને મૃત્યુને, ટારણે છે. અન્ય શબ્દોમાં, રૂપ વિનાશી છે.

* થી આસાદીસમાં આવેલા જ. કૃષ્ણશાસ્ત્રીના લેખને આધારે.

પરંતુ તેનો મૂલ આધાર: યથાર્થ પરંતુ તેમ નથી. સર્વ સ્થૂલ શરીરો નારા પામે છે; યથાર્થ પરંતુ એ માત્ર સૂક્ષ્મ આણુઓ છે, જેઓ સર્જનતા નથી તથા નાશ પામતા નથી: તથા ન્તે રિયલિટીમાં અમેય છે. પ્રત્યક્ષમાં સત્, રજસ, તમસ, ત્રણુઓ ગતિરહિત હોય છે અને જ્યારે સૃષ્ટિ આરંભાય છે ત્યારે તેઓ ગતિવાન થાય છે, તથા વળત ફરીથી સરળ થાય છે. એક મટને બાણી નાખવામાં આવે, અને તેના હુકમોની ધૂળ કદવામાં આવે તો પણ તે ધૂલમાં સમાવેશ થતા પરમાણુઓનો મિનાશ કરી શકાતો નથી. આવા અર્થમાં જ્ઞાન ગત સત્ય છે.

૩૨. જીવાત્મા એક શરીરમાં પ્રવેશવાના કાર્યને જન્મ કહેવામાં આવે છે. તેના શરીરના ત્યાગને મૃત્યુ કહેવામાં આવે છે. અમુક સમય માટે એક શરીરમાં જીવાત્મા વસે છે તથા પછીથી તેના ત્યાગ કરે છે, અને લાંબા અથવા ટુંકા સમય પછી અન્ય શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે. તેના અન્ય શરીરમાંના ફરફારને પુનર્જન્મ કહેવામાં આવે છે. જન્મ મરણ અને પુનર્જન્મની આવસ્થકતા શરીરને છે કે ને વિવર્તાધીન છે, પરંતુ જીવને નથી કે ને પોતાની મેળે વિવર્તીન છે.

૩૩. જો કે જીવાત્મા, અજડ, અનાદિ તથા શુદ્ધ છે, તો પણ તે જડના સંબંધમાં આવી શકે છે. (શરીર કારણ-કરવા દ્વારા.) અને આ પ્રમાણે તેના કર્મદ્વારા સુખદુઃખને અમીન થાય છે. કારણ શરીરના સ્વરૂપમાં જીવાત્માના જડ સાથેના સંબંધમાં, તેમજ સુખદુઃખમાં કર્મ કારણ છે જન્મ, મરણ, પુનર્જન્મ તથા ઉપર વર્ણવાયેલાં દરેક પ્રકારનાં શરીરોનું જનન કારણ કર્મ છે.

૩૪. સારાં અથવા નરસાં જીવાત્માનાં જ્ઞાન સહિત કાર્યનું પરિણામ કર્મ છે. ઇચ્છાને પ્રસન્ન કરે એવું, જનું પરિણામ હોય છે તે શુભકર્મ છે, અને તેને આપ્રસન્ન કરતું ને કાર્યનું પરિણામ હોય છે તે અશુભ કર્મ.

૩૫. પોતાના અજ્ઞાનદ્વારા જીવ કર્મ પેદા કરે છે; અજ્ઞાન દ્વિવિધ છે, (૧.) એક પદાર્થના ગુણોને અન્ય પદાર્થના ગુણો સાથે સંમતોત્ત કરી નોખવા રૂપ તથા (૨.) એક પદાર્થને અન્ય પદાર્થ સાથે સંમતોત્ત કરી નોખવા રૂપ પ્રથમ ને અન્યથાજ્ઞાન તથા અન્યને વિપરીતજ્ઞાન કહેવાય છે.

૩૬. અવિદ્યાદ્વારા કર્મ આ પ્રમાણે પેદા થાય છે; જીવાત્મા પ્રથમ પોતાની સાથે શરીરને (જડને) પ્રાંતિથી માને છે અને પછીથી શરીરના (જન્મ મરણાદિ જ્યા) ગુણોને પોતાની જાતના હોય એમ પ્રાંતિથી માને છે. આ અજ્ઞાનદ્વારા કામના, દેષ, ક્રોધ આદિ પેદા થાય છે અને તેમની અસરદ્વારા જીવ કેટલાંક કર્મોને અધીન થાય છે; (સારાં નરસાં કર્મના કારણરૂપ કર્મો.) વાંસના અને અજ્ઞાનદ્વારા આ કર્મોને પેદા કરે છે. જ્યાં રૂચિદારાં અન્ય વિવિધ પ્રકારના જડ સાથે જીવ સંબંધમાં આવે છે. જડ સાથેના આ સંબંધનું પરિણામ અજ્ઞાન છે, અને આ અજ્ઞાનદ્વારા કર્મનિવૃત્ત થાય છે. આ પાંચ મૂલ

અથવા જાતોમાં એક એકની માફક કોઈ પણ જનસના નિશ્ચિત પ્રારંભ વિના કર્મ પોતાનું કર્મ કર્યા બંધાય છે.-(૧) અધિવા. (૨) કર્મ. (૩) વાસના. (૪) રૂચિ અને (૫) પ્રકૃતિ સંબંધ. આવાકે આશયથી, કર્મને ક્રમશઃ સાધેના જીવના સંબંધને (કારણ શરીરને), નદીના પ્રવાહની જેમ પ્રવાહનાદિ-પ્રારંભવિનાં કહેવામાં આવે છે, જાને આ કંઈ કોઈ મધ્યકોસિન સમયે આવેલી મધ્ય પરતુ પ્રલંબમાં પહોંચવામાં આવે સુખસ્થિતિમાં અસ્તિત્વ પુરવે છે; ન્યારે ક્ષણિકમને અન્ય સમય આરંભાય છે. સારે તેઓ પુનઃનિવૃત્તિ થાય છે તથા પૂર્વવત પરિણામે ઉપજાય છે.

૩૭. ઇશ્વર, જીવાંમાને અસંખ્ય કર્મ કરવામાંથી એટલાવાં શકેલા નથી. ઇશ્વર વ્યધિ વિષયક કારણ મધ્ય પરતુ સર્વ પદાર્થનું સામાન્ય કારણ છે અને તેટલાં માટે વ્યધિ વિષયક દૃષ્ટિ બિદુથી તે સંખ્યુલ રીતે નિષ્પક્ષપાતિ છે. અન્ય પાસાં દરેક જીવ વ્યધિતા પ્રમેલો હોય છે અને તેથી જીવાનાં કર્મોના પરિણામને અધીન હોય છે.

૩૮. કર્મમાં તથા આ દુનિયામાં દુઃખ એ અશુભ કર્મનું પરિણામ છે. અમુક સ્થાનમાં નહિ એ એક એવી સ્થિતિ છે કે જેમાં અશુભ કર્મની શિક્ષારૂપે અથવા પરિણામ રૂપે જીવાંમાને દુઃખ ભોગવવું પડે છે. તેના શાસ્ત્રક્રમ છે. ન્યારે તે નહિ ભોગવે છે ત્યારે જીવાંમાને અમુક આસાં શરીર હોય છે. ન્યારે શરીર અથવા પાતળો દેહ છે અને સ્થૂલ દેહમાંથી છૂટા થયા પછી સૂક્ષ્મ દેહમાંથી તે પેદા થાય છે.

૩૯. શુભ કર્મોનું પરિણામ સ્વર્ગનો સુખોપભોગ છે; તથા આ દુનિયામાં સુખ પિણુ તેનું જ પરિણામ છે. અમુક સ્થાનોમાં (ઉર્ધ્વ લોકોમાં સુખી સ્થિતિનું નામ સ્વર્ગ છે) જ્યાં જીવાંમા દીક્ષગીરી વિના સુખ અનુભવે છે તથા તે સમયે સ્થૂલ શરીરમાંથી છૂટા થયા પછી સૂક્ષ્મ શરીરમાંથી પેદા દરેક જીવ મકારનું શરીર તે ધારણ કરે છે.

૪૦. ઉર્ધ્વ લોકો આ પ્રમાણે: ૧. ભુવરલોક, પૃથ્વીથી ધ્રુવના તારા સુધીના વિસ્તારનો; ૨. સ્વરલોક, સૂર્યથી ધ્રુવના તારા સુધીનો; ૩. મહરલોક; ૪. જન લોક; ૫. તપલોક; ૬. સત્યલોક. આમાંના અંતિમ ચાર ધ્રુવના તારાથી તે અક્ષોક્તિના પર્યંતે સુધી વિસ્તરે છે. સામાન્ય રીતે આ લોકોને, સ્વર્ગ લોકો અથવા પુણ્ય લોકો કહેવામાં આવે છે.

૪૧. જ્યાં સુધી તેને તે સ્થિતિઓમાં લાવનાર કર્મ આવતું હોય છે, ત્યાં સુધી પ્રસંગાનુસાર જીવાંમા સ્વર્ગ અથવા નર્કમાં રહે છે.

૪૨. પિતૃલોક, વિષ્ણુલોક, ભ્રુલોક, ઉર્ધ્વલોકોના અમુક વિભાગો છે. આ એક કરતાં અન્ય અનેક પ્રહારો છે. દરેકમાં આ અક્ષોક્તિ પેકેજ, સ્વર્ગ, નર્ક, સૂર્ય, ચંદ્ર આદિ ગ્રહલોકોનો સમાવેશ થાય છે. દરેક પ્રહાર માટે પ્રહાર અથવા ફિરકાગણી હોય છે. દરેક આ અક્ષોક્તિ સદશરીરિ અનુસાર નિયમોમાં જાય છે. પ્રહારના જીવન સમય અંતે દરેક પ્રહાર તેના મૂલતત્વોમાં લય પામશે ઘણાંઘણાં યજ્ઞ ગયા છે. અને ધ.

આ યવાના છે. આવી જ રીતે, દર્મ પશુ, અન્ય, અજ્ઞાતિમાં કાર્ય કરે છે. સર્વ અજ્ઞાતિ એકના એક જ સમયે પ્રવૃત્તિ પામતાં નથી. દરેકને, આનંદ કરતાં જુદે જ, સમયે તેનો પોતાનો પ્રવૃત્તિ હોય છે. દશાંત તરીકે આજુબેજુદ અજ્ઞાતિનો પ્રવૃત્તિ થતો. દરેક અન્યનો સૃષ્ટિકર્મ, અવિદ્યાવ આરંભાતો, હશે, અને, એ પ્રમાણે અન્યનું મહત્ત્વ અને અલંકાર, સંહિત અપરિચિત પંચમૂલતત્વોનાં અનેકાં સમ આચરણથી દરેક પિંટાયેલું હોય છે. માટે દરેક અજ્ઞાતિ અન્યોન્યથી ભિન્ન છે, જેમ એક અંદ અન્યથી ભિન્ન હોય છે. તેમ આ સર્વ અજ્ઞાતિમાં સ્વાપક તથા શાશ્વત એક ધર્મરૂઢ (ચરચક્ર) છે. મૂલ પ્રકૃતિમાંથી જ આ સર્વ અજ્ઞાતિનો ઉદ્ભવ છે. મૂલ પ્રકૃતિ અનંત છે, તેના અનેક વિભાગોમાં સૃષ્ટિકર્મ આદ્યો જાય છે, તથા સૃષ્ટિકર્મના તોગના ન્યયાર્થ ક્રમમાં અનેક અજ્ઞાતિ અસ્તિત્વમાં આવે છે. ન્યાં કંઈ પણ સૃષ્ટિકર્મ આજ્ઞતો નથી એવા પ્રકૃતિના વિભાગોમાં, કંઈ પણ થતું નથી અને ત્યાં માત્ર ખાલીદિ હોય છે.

જરૂર જણાતા, સ્વર્ગ અને નરક ભોગવ્યા પછી, તેજે જે શરીરમાં રૂઢિ, અજ્ઞાતિ-ગુણો હોય છે તે શરીરનો ત્યાગ કરીને, તેના દર્મિક આકર્ષણના આગળ પડ્યા પ્રમાણે તેને મળતું એક રમૂજ શરીર ધારણ કરે છે. અતે તે ભોક્ષ પામે તથા તે પ્રમાણે પુનર્જન્મના દેશમાંથી છુટો થાય ત્યાં સુધી આ પ્રમાણે થયાં જાય છે. શુભ કર્મના પરિણામથી સર્વ દર્મિક ભોગવ્યાં બોનવી-શકાતા નથી. શુભકર્મની પ્રકૃતિ અને શ્રેષ્ઠતા અનુસાર આમુક એક ભોક્ષમાં ઉપભોગ અનુભવવામાં આવે છે.

૧. ૧૦. ૪૪. દિરુપગર્ભાઃ (અજ્ઞાતિ, ૧. ૨૬, ૪૫; આમિ હતાસ્તિનિઃ જેન્ના દેવો. ૬૫૩. ભોક્ષામાં તમે છે. તેમાંના દરેકને પોતાનું આસ કાર્ય હોય છે; દશાંત તરીકે પ્રગ્નમનિઓદાન દિરુપગર્ભા, સૃષ્ટિના કાર્યમાં ભાગ લે છે. મૂળ્ય દેવોમાંતો દરેક પોતાના અમુક એક ભોક્ષમાં રહે છે. ન્યાં તેના હાય નિયેના અન્ય દેવો હોય છે. પરબ્રહ્મથી સ્વતંત્ર રીતે તેઓ પોતાનાં કાર્યો કરતા નથી. તે સર્વ પરબ્રહ્મને અધીન છે. આ દેવો સદા માટે રહેતા નથી. મહાકલ્પના (દિરુપગર્ભાઃ, જીવન, સમપના) અંતે અર્થે દેવો પોતાનાં શરીરોનો ત્યાગ કરે છે તથા દિરુપ ગર્ભા સાથે ભોક્ષ પામે છે. જે જીવોએ, ધર્મદાદિ દેવોનાં રથાન પામવા જેટલાં શુભ કર્મ કર્યાં હોય છે, તેઓ અન્ય મહાકલ્પોમાં તેમનાં રથાન ચોકે છે.

૨. ૧૦. ૪૫. ભોક્ષના જે પ્રકાર છે. ૧. કૈવલ્ય અને ૨. અજ્ઞાનદં એક સુખની તેની વચાંચ રિયતિમાં જીવતો ઉપભોગ તે કૈવલ્ય; પરબ્રહ્મના સ્વરૂપમાં જીવતાં એક સુખનો ઉપભોગ તે અજ્ઞાનદં. એટલે પરબ્રહ્મ જેવું સુખ ભોગવે છે તેવો ઉપભોગ, આને સાયુન્ય પશુ કહેવામાં આવે છે.

૩. ૧૦. ૪૬. જીવ અને પરબ્રહ્મનો લલ્લ, તે સાયુન્ય નથી; એટલું તો કંપારનું એ કહેવાયું છે કે જીવ પરબ્રહ્મ સાથે સંપૂર્ણ રીતે એકતામાં મળતો નથી; સાયુન્ય એટલે શાંતિમાં વૃણવાયા પ્રમાણે પરબ્રહ્મના જેટલો જ અજ્ઞાનદંનો ઉપભોગ આમાં સાથેક અને સાદર્યનો સમાવેશ થાય છે. સાથેક એટલે એક જ સુખમાં સદાસે હોવો તે; સાદર્ય એટલે, ધર્મરૂઢના સદશ શરીર અથવા રૂપોનું તે, એ શરીર શુદ્ધ સત્યનું અનેકું હોય છે.

૪૭. મોક્ષ પામ્યા પછી, 'હવે બધાંતે' નથી. મોક્ષ એવંત છે. એમ કહેવાઈ ચૂક્યું છે. જો મોક્ષ પામી ચૂક્યા છે તેમને જરૂર નથી. અથવા કહેને અધીન રહેવું પડતું નથી. પરંતુ 'દુનિયાને' બંધુ કરવાની તેમને પ્રવેશ થાય છે. તેઓ દુનિયામાં અવતરે છે. આપા અવતાર પછી તેઓ પાછા મોક્ષમાં પ્રતિનિવૃત્ત થાય છે. એને આપા અવતારોના સમયમાં પણ તેઓ જરૂર અથવા કહેને અધીન હોતા નથી.

૪૮. પરમપદ (વૈકુંઠ લોક) નામનાં અમુક એક સ્થાનમાં ભોગવાતી સ્થિતિનું નામ મોક્ષ છે. જો શુદ્ધ સત્ત્વનું ગુણ હોવાથી જરૂર નથી. તે સર્વ જુદાં સ્થિતિઓની પાર છે. કેવલ અને પ્રજ્ઞાનના ઉભય પ્રકારના મોક્ષ વૈકુંઠ લોકમાં પરંતુ તેનાં શુદ્ધ શુદ્ધ વિભાગોમાં ભોગવી શકાય છે.

૪૯. જરૂર સાથેના સર્વ સંબંધોમાંથી છવનું વિભોગ્ય તથા શુભાશુભ કર્મોના સંપૂર્ણ ક્ષેત્રે એ મોક્ષ માટે આવશ્યક સાધનો છે. મોક્ષનો અક્ષરશઃ અર્થ બંધનમાંથી છુટકારા થાય છે. જરૂર જગતનાં બંધનોની પાર પરમપદમાં છવનાં પ્રવેશ પૂર્વે મેળવી શકાય એવાં આ સાધનો છે.

૫૦. મુક્તોના અને પરબ્રહ્મના ઉપભોગમાં લેશ પ્રભુમોદ નથી. જો તેમ કરવાને યોગ્ય થાય તો સર્વ જોવા મોક્ષ પામી શકે.

૫૧. આ દુનિયામાંથી પરમપદ સુધીનાં એક માર્ગ છે. તેને શાસ્ત્રોમાં અગિરાદિ ગતિ અથવા દેશ્યાન કહે છે. બ્યારે મોક્ષ પામતાં મનુષ્યનું મરણ થાય છે ત્યારે સુપુમ્બા ઉલ્લંઘીને શરીરના હૃદયમાંથી માસ્તિકામાં અક્ષરધ્રમાં મુક્ત શરીર સંહિત છવ જાય છે. પ્રજ્ઞાપ્રકાર સંસ્કારો વડે સૂર્યમંડલમાં છવ જાય છે. પછીથી સૂર્યમાંના એક સ્થાન વિહનદાસ તે પરમપદમાં જાય છે. યોગદાસ મણિલા એક જ્ઞાનાનુસાર પરમપદ પ્રતિના માર્ગમાં છવ નિયમાય છે. અગિરા, અદમ, પૂર્વપક્ષ, ઉત્તરપક્ષ, સંયત્તર, અગિરા, અંદ્ર, વૈદ્યત, વરણ, અંદ્ર પ્રજ્ઞપતિનાં નામથી જાણીતા અતિવાહિકા વડે તથા સૂર્યવે કરીને અમાનવની (વિષ્ણુનાં એક અવતારની) સદાય વડે, છવે આ પ્રકારે પરમપદમાં પહોંચે છે. અને વર્ણવાયલા અગિરાદિ, અમુક શુદ્ધ જ્ઞાત્રાઓ છે. અને સામન્ય રાત્રી, દિવસ, માસ, વર્ષ, સૂર્ય ઇત્યાદિ નથી.

૫૨. મોક્ષ પામવાનાં ચાર સાધનો છે:—કર્મયોગ, જ્ઞાનયોગ, ભક્તિયોગ, અને પ્રપત્તિ. કર્મયોગ શાસ્ત્રોમાંથી તત્ત્વજ્ઞાન (ચિત્, અચિત્ અને છવર એ ત્રણ યથાર્થતાતું સહ જ્ઞાન) પામ્યા પછી પ્રશ્નમાં કોઈ પણ જાતના સ્વાર્થ વિના કર્તવ્યોના (નૈતિક અને ધાર્મિક) આચરણ થવામાં તથા એક વિષુદ્ધ હૃદયનાં દક્ષિણ રાજવામાં જોટલો વિવિધ જાતનાં કર્મ (જપ, હોમ, યજ્ઞ, દાન, તપસ, આદિ) માં તેનું જ ચિંતન કરવામાં થાય છે. શાસ્ત્રોમાં આઠ અંગો સંહિત વર્ણવાતો ધ્યાનાદિક ક્રમ જ્ઞાનોના યોગ છે. જ્ઞાનયોગ અને કર્મયોગ, આ ઉભયથી જ્ઞાત્રાની ઉપલબ્ધિ થાય છે, અથવા તેમાંના ગમે તો એકથી સ્વતંત્ર રીતે

ધાય છે, અને આ ઉભય મોક્ષનાં (કૈવલ્ય અને બ્રહ્માનંદ ઉભય) કારણો પાછ પડે છે. ભક્તિયોગને ઉપાસના નામથી પણ વ્યવહરમાં આવે છે. પોતાના સગાથ જીવનમાં જરા પણ ભંગ વિના, વિવિધ ધર્મો તથા ગુણ સહિત પરબ્રહ્માના ચિંતનમાં તથા સાથે સાથે જ સ્વશક્તિ અનુસાર ઉત્તમ રીતે પોતાનાં કર્તવ્યો કરવામાં તેનો સમાવેશ થાય છે. તેના સર્વ સિદ્ધાંતો સહિત જ્ઞાનયોગની મદદદારા પણ આ ભક્તિયોગ અનુભવિ શકાય. ભક્તિયોગ પણ મોક્ષમાં (કૈવલ્ય અને બ્રહ્માનંદ ઉભય) પરિણમે છે. “હું પરબ્રહ્મ છું.” એટલે મારો જીવાત્મા પરબ્રહ્મ છે, અથવા હું (જીવ) પરબ્રહ્મનો એક અંશ અથવા શરીર છું કે જેમાં અન્ય ધર્મો ધર્મો તથા ગુણોનો સમાવેશ થાય છે, એવા પ્રકારે આપણે ભક્તિયોગમાં પરબ્રહ્મનું ચિંતન કરવાનું છે. વેદાંતમાં ઘણા પ્રકારના ભક્તિયોગ વર્ણવવામાં આવ્યા છે, જેવા કે દહરવિદ્યા, અન્તરાદિલંબિદ્યા, પ્રાણવિદ્યા, પુરુષવિદ્યા, મધુવિદ્યા, ઇલાદિ. (બત્રીસ). પરબ્રહ્મના ચિંતનના સંબંધમાં તો આ વિદ્યાઓમાં કંઈ પણ વિરોધ નથી, પરબ્રહ્મના ધર્મો અને ગુણોના ચિંતન સંબંધમાં જ વિરોધ પેદા થાય છે.

૫૨. પ્રપત્તિ:—ઉપર વર્ણવાયેલાં મોક્ષનાં અન્ય સર્વ સાધનોનો લાભ જીર્ણ નિચે પ્રમાણે જ માત્ર ચિંતન કરવામાં પ્રપત્તિનો સમાવેશ થાય છે. (૧) ત્રણ પ્રકારમાંથી કોઈ પણ અનુભવિ શકવાની પોતાની અશક્તિનું ચિંતન. (૨) મરણ પર્વત, રક્ષક રૂપે તેનામાં શ્રદ્ધા રાખીને તથા તેની મરણ વિરૂદ્ધ કંઈ પણ કર્યા વિના, માત્ર એક જ તાત્કાલિક, સર્વ ધર્મો અને ગુણો સહિત ઇશ્વરનું ચિંતન. આમાં ચિંતન કરવાના ગુણો આ પ્રમાણે છે: જ્ઞાન, શક્તિ, બલ, ધન, વીર્ય, તેજસ, આનંદ, દમ, વાત્સલ્ય, સૌહાર્ય, કૌશીલ્ય, અને શાસ્ત્રોમાં પ્રજ્ઞાપક્ષો અન્ય, ચિત્ત અચિત્ત અને શરીરરૂપે વિશ્વ. ઇશ્વર સાથે સદા વસનાર લક્ષ્મિ સહિત, પોતાની ઇચ્છા શક્તિથી તેણે ધારણ કરેલા દિવ્યતાનું પણ ચિંતન થવાની જરૂર છે.

૫૪. મોક્ષનાં આ ચાર સાધનો સર્વને સરખી રીતે લાગુ પડી શકતાં નથી. ઘણી જ માનસિક વૃદ્ધિવાળા પુરુષોને જ તથા નેમનામાં જાતેજ્ઞ થયો છે તેવાને જ, પ્રથમ ત્રણ એટલે કર્મયોગ, જ્ઞાનયોગ, ભક્તિયોગનો અનુભવ કરવામાં યોગ્ય ગણવામાં આવ્યા છે. નેમણે માનસિક વૃદ્ધિ તેમ જ આધ્યાત્મિક જ્ઞાન, કંઈ પણ એવનું નથી જેનું તથા નેમણે મોક્ષનાં અન્ય ત્રણ સાધનો સાધવામાં અશક્ત છે, તેવાને માટે પ્રપત્તિનો આશ્રય શોધવો યોગ્ય છે. આનો ગમે તે કોઈ અનુભવ કરી શકે, અને તે પણ નાત જાતના ભેદ વિના, આંકલ હોય તો પણ બલે, ગમે તો તે પોતાની મેળે અનુભવે, અથવા કોઈ યોગ્ય આચાર્ય તેને અનુભવાવે.

૫૫. મોક્ષ પામવાનાં આ સાધનો અનુભવનારનામાં આ પ્રમાણે ગુણોની જરૂર છે: ૧. યોગ્ય આચાર્યાદ્વારા મળેલું ચિત્ત, અચિત્ત, અને ઇશ્વરનું યથાર્થ જ્ઞાન. (૨) આ આચાર્ય પ્રતિ પ્રેમ. (૩) શાસ્ત્રોમાં શ્રદ્ધા. (૪) મોક્ષેચ્છા. (૫) વૈરાગ્ય અથવા ઔદિક સર્વ પ્રકારની કામના વાસનાઓનો વિનાશ. (૬) કર્તવ્યમાં ધ્યાન. (૭) શાસ્ત્રોનો અથવા કોઈ પણ ભાષામાં આધ્યાત્મિક સાહિત્યનો અભ્યાસ; કુસંગત તથા કોઈ પણ પ્રકારના સ્વાર્થનો લાગ. શુભાશુભ ત્રણ પ્રકારનાં કર્મોનો ક્ષય કરી વિનાશ કરવામાં આ સાધનો શક્તિવંત છે.

સાર-સંગ્રહ.

“પુષ્પ પરાગની પેઠે વિચારે એક મગજને છોડી અન્યમાં ભરાયે છે.”

ઝોકટોબર માસના માઈન્ડ નામના માસિકમાં તંત્રી નીચે પ્રમાણે લખે છે:—“સારે જાણનારો મૂખ્ય વાત એ છે કે, આપણી આસપાસની સૃષ્ટિ આપણે સંબંધ અને પાયાના આપણે બરોબર નજીવીએ, છીએ, આપણે તેની સાથે શો રિલેશન સંબંધ છે? ઇશ્વર સાથે, અતિભાષ્ય સાથે, આપણે કેવા પ્રકારનો સંબંધ છે? જીવન વિશેના અનેક મહાન પ્રશ્નોમાંના આ કેટલાક છે. આપણે પ્રથમ ઇશ્વર સાથેના સંબંધનો વિચાર કરીએ.”

જીવાત્માને આપણે વિવર્તાઈને ચેતનરૂપે સર્જીએ છીએ; એટલે દરેક જીવાત્મા મહાન વિચારમાં સાથે મતલબ એક જ છે. સર્વ સંભાવનાઓ, સમગ્ર શુદ્ધ સજ્જ જીવાત્મામાં છે—ઇશ્વરી પ્રેમ, ઇશ્વરી જીવન, ઇશ્વરી શક્તિ, જે જે કંઈ ઇશ્વરમાં છે તે સર્વ, માનવ જીવાત્મામાં પ્રવેશે છે તથા જીવાત્માદ્વારા અને માનવના જીવનમાં, ઇશ્વર પ્રદર્શિત થવાનું શોધે છે.

દરેકવારે આપણે ઇશ્વરી શુદ્ધ પ્રદર્શિત કરવા માગીએ છીએ સારે બક્ષિત વાયક જીવાત્મા, વિચારમાં સાથે જ્ઞાન પૂર્વક સંબંધમાં આવે છે, તથા જીવાત્માના પરમાત્માત્માત્મા એકાદનો અનુભવ કરવા માંડીએ છીએ—શ્રદ્ધામાં, મહેતુમાં, પ્રેમમાં, અભેદમય, આપણું આત્મામિય જીવન અનુભવાતાં જ માત્ર આપણે જીવવાનો પ્રારંભ કરીએ છીએ, સાર પછી જ આસપાસની સૃષ્ટિમાં આપણે જીવન જ નેવા માંડીએ છીએ. આપણને માલૂમ પડે છે કે, સર્વ પદાર્થો અન્યોન્ય સાથે સંબંધમાં જોડાયેલા છે, તથા દરેક વિભાગ સાથે આપણી જાતે પણ સંબંધમાં છીએ આપણા પોતાની જીવન તથા અન્ય જોડાનાં જીવનો વચ્ચે લેસ પણ ભેદ નથી, એમ આપણને સંપૂર્ણ અનુભવ થાય છે. આપણા પડોશી તે આપણી જાત જ છે. આપણે સર્વ અન્યોન્યના સંબંધિઓ છીએ. મહાન સંપૂર્ણતા સાથે દરેક બક્ષિત જોડેલો સંબંધ રાખે છે તેના પ્રમાણમાં જ તે સમગ્રને ઉપયોગી નિવડે છે.

માનવ જાત સાથે આપણે કેવા પ્રકારનો આપણી જાતનો સંબંધ યોજીએ છીએ, એ વાત ઉપર કેટલો બધો આધાર છે એ આપણી સ્પષ્ટ થાય છે. અન્યને મારે કંઈ કરવામાં તમારી જાત તથા પરમેશ્વર મારે તમે કંઈ કરો છો. જે જીવનને આવી રીતે અવગણવામાં આવે તો સર્વ વિરોધી તથા સર્વ માડી લાગણીઓ, સમગ્ર દુષ્ટ અને દયાહીન શબ્દો દૂર પળે, તથા જન્મ આપણે શરીરના કોષ અવયવનો દોષ કાઢતા નથી તેમ અન્ય માંથી દોષ શોધવાનો વિચાર પણ આપણે વધારેવાર કરીશું નહિ જે શરીર નખણું પડ્યું

સાવધાન ! સાવધાન ! સાવધાન !

આગા છોડી બેઠેલા દરેકોએ માન થયા છે

મહનમંજરી

તોહી સુધારી વિધ વધારી તકિત આપે છે કેઈ પણ કારણથી જુતા વીધને અટકાવી નપુરકપણાનો નાશ કરે, નીચાગી વાપરે તો આમુખ્યમ વધારો કરે છે

રમણવીધામીની—વીધનાન આવી વીલાસી પુરોને ઓ સગમો સ્તબન કરી આનંદ આરે છે કોમન ગોળી ૧૬ નો ૩ ૧) પોરટેજન જુદુ

નપુરકતવારીનૂત—આ દસ લગાડનાથી દસ કમથી થયેલા પુરના શુભ ભાગની શીયોનતા, વસ્તો નમીની કમળોગી, વગેરે દુર થઈ પરીપૂર્ણ સમિત મામ થાય છે

મેહુમદનચુલુ—ફક્ત નજી વખતના લગાથી પેતાનમાં પત્ની જગતરા એકન શાન્ત થાય છે અને વીસે જાનના પ્રમેદ તેના ચોડીન મુ નના મેનથી નાશ પામે છે કો તોપ્ત ૧૦ નો ૩ ૧) એક, પોન જુદુ

મોતીનો સુન્નો—આખના તમામ દરદો મદાડે ફક્ત અમીતનાં માટે મિળે તોના ૧ નો ૩ ૧૦ કાતો તોના ૧ નો ૩ ૧૧ સસ, પોન જુદુ

અગત્યની મુશ્કેલી—અમારી દવાએનું મોટું વેચાયું જોઈ તેની નકલો ધણી કોઈ કરના લગ્યા છે તો તેના લોકોની મોટી મોટી જાહેર ખબરોથી ન હોવા અસબી કષ્ટ અને નકલી કાચુ તે જોવા મેહુરનાગી કરી વગી જણાવનું જોઈએ કે અમારું દ્રવ્ય વધારે તરીકે નગમન નમે વરસ થયા પંકાયેલું છે

રાજવેધનારાયણુ કેશવલ,

માટે—આયુર્વેદોદય અધિધાન્ય જામનગર

જામનગરમાં અમારે ત્યા વશ પરપરાથી બનતો આવેલો સાચા મોતીનો સર્વોત્તમ સુરમો

નેરોના લાખો દરેકને આરામ થએલો

ગમી આ નિરોગી બનેો લેવા લાવ. શુદ્ધ સાચા મોતીનો સુ મો—શોર્ટ માટ (૨૫ ને નજર) અને આખમા સહે છરીવાને મેલવું રધુ તથા માછ આખર ના માણમે હમે ૧ આને તો આખમા તેજમા વધારો કરી નવા પે ૧ થતા દરને અટકાવે છે તેમજ આ તુ ગો આખમાને ચત્રમાની નજર પત્ની નથી વળી ૧ જગા આધાર થનારી જે મન દુર કરે છે આ સુન્નો તમામ જાતના દરેક જોવા ૧—તાંધળાપણ, આખની ગમી આખડુ હુમલુ, તાલ, મલ જાખ પત્ની અજવામાંથી અગત્ય જનુ, પાપણોનુ ખનુ પાણીનુ અરુ મોનણીનુ વારવાર થનુ દુક મુદતમા પડના કુના નજલા વીગેર દરને આ સુન્નો જામુમાંથી નાશ રે છે તેમ જ વર્ણુ વાનનાથી તથા આખના કુમાડથી અજવા ખીન હન ૧ શોથી નમી થઈ મોની આખો આ સુ મો વરો કાયદો કરે છે, તથા મુજ કિમતિમા લારે છે નજી ગમી જામ તથા ગુજ સખા જ છે એક તોલા સુન્નો મોજામા જોએ ખાગ મોમ આનજે તોલા એ ની કોમન ૧ ૧-૮-૦ પોટે જ જુદુ

વોરા ઇસાજ મુસાજ સુરમાવાળા મુ, જામનગર

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓમાં વપરાતી દવા

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓમાં આવતી દવાઓ વિષે આજ સુધી ઘણા વિદ્વાનો અભ્યવધી સાથે વિચાર કર્યા હોય છે કે, એમાં કઈ કઈ દવા વપરાતી હશે? સારું એમાં સરકપીજ નળ્યાવડુ ઉપયોગી, મથુશો કે એ ગોળીઓમાં—તાકાત આ તેજને વધારનારી, દસ્તક સાફ લાવનારી, જ્ઞાન તંત્રીઓને મજબૂત કરનારી, પાદ તાજ કરનારી, ખાચન શક્તિને, લોહીને, વીર્યને તથા ગર્ભશયને સુધારનારી અને શરીર ખાંધાને કઠાવર તથા મજબૂત કરનારી વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં ખાસ વખણાયેલી તાજ વનસ્પતિઓ વાપરવામાં આવે છે અને તેથી જ એ ગોળીઓ શરીરના દરેક અવયવની નખખાંડને, તેથી નપુસકપણાને મટાડે છે, સ્વપ્નમાં તથા પેસાજમાં ઘણા ધાતુઓને અટકાવે છે, કાંઈ પથ્થુ કામના, કોઈની વાત માંભળવાના તથા અભ્યાસના અલગમાને દૂર કરે છે અને પ્રેર તથા પ્રેમકેન્દ્ર નાશ કરે છે...

કિમત ગોળી ૩૨ નો ૩૫૫ નો રૂ. ૧ એક.
અમારે લાંબી કામશાસ્ત્ર નામનું ઉપયોગી પુસ્તક મફત મળે છે.

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણીશંકર ગોવિંદજી

આતંકનિગ્રહ ઔષધાલય—સ્થાપિત ઇસ્વીસન ૧૮૮૧

હૈદ્ર એડ્રીસ—અમનગર-કાઠિયાવાડ.

પ્રાંચ એડ્રીસો

નં. ૧	નં. ૨	નં. ૩	નં. ૪	નં. ૫
સુખાર્દ	કલકત્તા	સુના-સીટી	વડોદરા	અમદાવાદ
કલિબાદેવી રોડ.	હેરીશનરોડ	બુધવાર પેઠ	નાવપુરા	રીયાદોટ.

सुखीनि.

(धर्म-शुद्ध-साहित्य-आदि विद्या अने तत्संबंधी विचार.)

“सत्यं परं वीमहि” — भागवतम्

[पुस्तक १६, अंक ३-४,] (भाषिक.) [प्रिसेम्बर-जानेवारी, १९०३-४].

विषयानुक्रम	पृष्ठांक.
१. होस्त के दुःखान्	१५
२. शान्ति	१६
३. विचार सङ्ग्रह	१७
४. श्री गीतगोप्य	३८
५. सार-संग्रह	८२
६. नूतन प्रक्रिया	८७
७. कलकल्ले शोक विचार	८९
८. विरोध साधनी याप छे	९८
९. प्रेम इच्छा	९९
१०. निगन्ते दीपक	१००
११. सेवक द्विष्ट कोषिक. काशीसेव	१०१
१२. आत्मगत	१०८
१३. डिङ्गुआनी साभान्य भाषा	११६
१४. छपवित्तुं रहस्य	११८
१५. पूर्वतुं गान	१२६

સાવધાન ! સાવધાન ! સાવધાન !

આજા છોડી બેઠેલા દરદીઓ સારા થયા છે

મહનમંજરી

• લોહી નુકારી વિર્ધ વધારી નક્કિ આપે છે કોઈ પણ કારણથી જતા વીર્યને અઢ ટાવી નેપુનકપણાનો નાશ કરે, નીરાગી વાપરે તે આયુષ્યમા વધારો કરે છે

જમણવીલક્ષ્મીની—વીર્યવાન અને વીવાસી પુરુષોને સ્ત્રી સંગમા સ્તબ્ધન કરી આનંદ આપે છે પ્રેમત ગોળી ૧૬ નો ૩ ૧) પોરટેજ બુદ્ધ

નપુનકત્વારીયુત—આ દવા લગાડવાથી હરત કર્મથી થયેલા પુરુષના ગુપ્ત ભાગની ગીઓનતા, વ્યક્તા નુર્સોની કમજોરી વગેરે દુર યશ્ત પરીપૂર્ણ શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે

મેહમર્દનચુર્ણ—ફક્ત નજી વખતજ લેવાથી પેશાનમાં યતી બળતરા એકફમ શાન્ત થાય છે, અને ઘોરે બલતના પ્રમેહ તેનાં થોડીજ સુક્તના સેવનથી નાશ પામે છે પ્રેમ તોના ૧૦ નો ૩ ૧) એક, પોં બુદ્ધ

મેતીનો સુરમે—આખના તમામ દરદો મટાડે છે, ફક્ત અમીરાનાજ માટે ધાળા તોવા ૧ નો ૩ ૧૦ કાસો તોલા ૧ નો ૩ ૧૧ સવા, પોં બુદ્ધ

અનત્યની મુચ્ચતા—અમારી દવાઓનું મોટું વેચાણ જોઈ તેની નકનો વણા લાકો કરવા લાગ્યા છે તો તેવા લોકોની મેટી મોટા જાહેર ખમરોથી ન ક્યારતા અમની ફાણ અને નકલી કાણ તે જોરા મેહેરમાની કરશો વળી જણાવું જોઈએ કે અમારું કેદન વધકજતરીકે અગભગ મસો વરસા થયા પકાયેલું છે

રાજવૈદ્ય નારાયણજી કેશવજી, માલે—આયુર્વેદ અભિધાતય, જામનગર

જામનગરમાં અમારે ત્યા વૃશ પરપરાથી બનતો આવેલો સાચ

મેતીનો સર્વોત્તમ સુરમે

મેત્રેના લાખો દરદીને આરામ થએલો

ગળી અને નિરાગી બંનેને લેવા લાગજી શુદ્ધ સાચા મેતીનો સુરમે—ટોર્ટ માલ્ટ (૧ મે ન ૧) અને આખમા સફેદ હરીયાને મેલવું નહિ તથા સાંજ આખવાળા જાણુએ રમશ આજે તો આખમાં તેજમાં વધારો કરી નવા પેટ થતા દબે અને અટાયે છે, તેમજ આ કુળે આખના તે વશમાંની જરૂર પડતી નથી વળી ઘણાં પાણી આપવા થવાની દહે નત દબે છે આ મુ મે તમામ બનતા દો નેના પ્ર—તાંધાપણ માખની ગરમી આ મુ કુખડ તાશ દમડુ જાખ પડવી નજરામાંથી અમલ જવ પાપણોનું ખમ્મ રાગીનું જ મુ આખા, મુ લાન સર થતુ મુદ્દમા પડના દવા નજરો પાગેરે દબે અને અમુ મુ જાખુથી નાશ કરે તેમજ જાણુ વાયસાથી તથા આખમા પુખાડાથી આ ખાખ દબે છે તેથી નાગી યર્ષ ભેના આખો ગા મુ મે લેલો ફાયલો કે છે, તથા કેમ સ્ત્રિમાં ભે છે તેને રમની મિત તથા ચણુ સખા જ છે એક નોતો મુને આખમા ૧ ૧ ૧ મામ આનરો તોવા એ ની મિત ૧ ૧-૧-૦ પોટે જે બુદ્ધ

વોરા ઇસાજી મુસાજી મુરમાવાળા મુ, જામનગર

આયુર્વેદ રહસ્ય.

(વર્ષ ૨ બુદ્ધ)

કપળોગી વૃંદા કે સોયો બરપૂર આ ચોપાનિજી બને મામ બદાર પડે પોરટેજ સદિન ના ૧ મક ન ૧૨ મક ૩ અગિયાર જાનાજ છે અગિયાર આના કરી ન રાપે તથા મરી ૧ રિય તુન માઆની ૫ મથી મા ૧ પે ૨૦ જાનાજ નજી આના ૧૮ ચોપાનિજી મોકનસામાં આવે ૧ અગિયાર આના બરનારા અહમને પેડેના વર્ગની બેટ તરીકે “ ગુજરાતી અધકારો અર્ધ અવા ” આ નાગનું ૪૧ દ્રાણાજી મિત ૩ ૧૧ વાણુ પુરતક આપકાગા આબુ છે નમજ આ જાગલ વરમા પચુ અગિયાર આના અમાડિયો કરી આપ પાર આહને ૫ ન શુદ્ધ ૧ વરમા આવેલ અર્ધ મલિત ક્ષીબજામનજીના મેમ રૂપિયા એક જાણી બે ૧ તરીકે આપવા ૨ ૧ ૧ વે ૧ શાસી મણિશ કર જોવિદ્ય જામનગર-કાઠિયાવાડ

આવધાન
જોઈએ
અમર-પ્રવાસ
સામલિખિત
સુવિદ્યા

સુદર્શન

ત્રીસર આનંદસંકર બાગીચામાં પ્રેમ
લેખા. એ. એલ. એલ. બી.
૬ પત્રની—

(ધર્મ-શુદ્ધિ-સાહિત્ય-આદિ-વિધા અને તત્સંબંધી વિચાર.)

“સત્યં પરં ધીમહિ” —ભાગવતપૂ.

[પુસ્તક ૧૯. અંક ૩.] (માસિક.) [ડીસેમ્બર. ૧૯૦૩].

દોસ્ત કે દુશ્મન ?

(મળેલું.)

(૧૭૭૩)

તમે સહુ દોસ્ત છો. પ્યારા, અગર કે દુશ્મનો મહારાં ?
અગર છો દોસ્તના દોસ્તો, બતાવો શું સગાં મહારાં ?
બનાવું મંદિરો, મહેલો, લેગાવો આગ તો તેમાં,
બચાવો આગમાંથી સાં, મદદગારો બને. મહારાં,
બિછાવું શુદ્ધ, બિછાનાં દુઃખ, નખાવો ધૂળ તો તેમાં,
વળી બાગો બગીચાઓ, બનાવો આવીને મહારાં,
શુભાખેલી હવાઓમાં, નચાવું સુલખુલો પ્યારાં,
અચીનકે આવીને ફાડી, કાઢવો અરમ બે મહારાં,
બનાવી આંધળાં બુઝને, હાલવો શુદ્ધચંદ્રને બચાવો,
|| નવાં દીદાર બક્ષીને, બાળખ બેસાડવો સાં,
શુભાખી આ ચરાખીના, પીવાડો પ્રેમથી પ્યાલાં,
બનાવી મસ્ત નીચામાં, હાલવો સાંધડી મહારાં,
પગે પહેરવી, પુરાવો કદખાનામાં,
બની ચારો અગરના સાં, મગાડો આવીને મહારાં,

જલદ કાતેલે ભોંકાવી, જીરમાં ખૂન બેલાડો.
 દવા દરે ત્વગાવાને, હકીમો તો બને મહારાં,
 રચાસત ફેલ ફેલા લાંબી, જાગાવો દાસતે દુનિયા,
 હજારો મૂલ હકિમી, અંધારા આવીને મહારાં,
 મૂંગની માથકો લાંબી, ગવાડો ગીતમાં પ્યારાં,
 મને આશક બનાવીને સુભાવો ગાથતો મહારાં,
 ખતાવીને તમારાઓ, રમાડો રંગમાં પ્યારાં,
 અચાનક સર્વ દેશનાવી, રડાવો જીંદગી બર આ,
 લિખાસે ખૂદ ફકીરોતો, પહેરાવી મહેને પ્યારાં,
 ફકીરોની ફકીરીમાં, ભાવો મોજમાં મહારાં,
 રહો છો આક્રોશ બંધો, બંધનપર આ હવે મહારાં,
 બંધે દુશ્મન અગર દોસ્તો, ગમે તે હો હવે મહારાં.

હીરા.

રાજયોગ.

(અનુસંસાન—૫૯ < ધી) *

માયા અને તેનું કાર્ય.

શક્તિ દ્વયંહિ માયાયાઃ વિક્ષેપાવૃત્તિ સ્થાનકં ।
 વિક્ષેપ શક્તિ લિંગાદિબ્રહ્માંડાંતં જગત્સૃજેત્ ॥ ૧૩ ॥
 સૃષ્ટિર્નામ બ્રહ્મરુપે સચ્ચિદાનંદ વસ્તુનિ ।
 અવ્યયો ફેનાદિવત્તર્થ નાવરુપ પ્રસારણમ્ ॥ ૧૪ ॥
 અંતર્દૃશ્યોર્મદં વૈહિશ્ચ બ્રહ્મ સર્ગયોઃ ।
 આવૃણોત્પરાશક્તિઃ સાસંસારસ્ય કારણં ॥ ૧૫ ॥
 સાક્ષિણઃ પુરતોભાતં લિંગં દેહેન સંયુતમ્ ।
 ચિત્તિચ્છાયા સમાવેશોજીવઃ સ્યાદ્ વ્યાવહારિકઃ ॥ ૧૬ ॥
 અસ્ય જીવત્વમારોપાત્સાક્ષિણ્યવ્યભાસતે ।
 આંયૃત્તૌતુ વિનષ્ટાયાં મેદે માતે પ્રયાતિત્ ॥ ૧૭ ॥

તયા સર્ગ વ્રહ્મણોઽથ મેદમાવૃત્ય તિષ્ઠતિ ।

યાદાક્તિસ્તદ્વશાત્ વ્રહ્મ વિદ્યતત્ત્વન ભાસતે ॥ ૧૮ ॥

અત્રાપ્યા વૃત્તિનાશેન વિમાતિ વ્રહ્મ સર્ગયોઃ ।

મેદસ્તયોર્વિકારઃ સ્વાત્સર્ગેન વ્રહ્મણિ કચિત્ ॥ ૧૯ ॥

અસ્તિ ભાતિ પ્રિયંરૂપં નામચેત્યંસંપંચકં ।

આદ્યત્રયં વ્રહ્મરૂપં જગદુપતંતો દ્વયં ॥ ૨૦ ॥

સુવાયવામિનલોર્વીપુદેવતિર્યક્ નરાદિપુ ।

આમિત્તાઃ સચ્ચિદાનંદાભિયેતે રૂપ નામની ॥ ૨૧ ॥

માવાર્થ ।—સમસ્ત ‘પ્રપંચનું’ મૂલ-કારણ, સચ્ચિદાનંદ બ્રહ્મને આશ્રય રહેલી, અનિ-
વૃત્તનીયી આપાતી નિષ્કેપ અને આવરણ નામની બે શક્તિ છે.—૧૩.

જેમ મદાસાગરને વિશે દિણ, તરંગ તથા બુદ્ધણદ વિગેરે બિભત્તિર્ત્ર નામરૂપનું આ-
શયણ થાય છે, તેમ નિષ્કેપ શક્તિ સચ્ચિદાનંદ બ્રહ્મરૂપમાં નામ રૂપનું આરોપણ કરે
છે, તેને સૃષ્ટિ કહે છે.—૧૪.

તેવી રીતે અતંતરકણવિશે દગ (સાક્ષી—ચિત— આત્મા), તથા દૃશ્ય (ગત-વિગે-
ર) નો ભેદ છે, તેવી રીતે બ્રહ્મ જગતમાં બ્રહ્મ અને સૃષ્ટિનો ભેદ છે; તે ખીજા ભેદને
મામાની આવરણ શક્તિ આચ્છાદિત કરે છે. તે આવરણ શક્તિ, સંસારનું કારણ છે.—૧૫.

આત્માના પ્રતિબિમ્બના બળથી સાક્ષીરૂપ આત્માની પાસે કર્મ કરવાને લીધે સ્થૂલ
દેહ સાથે સંયુક્ત થયેલો લિંગ દેહ સામાન્ય વ્યવહારથી જીવરૂપ મનાય છે; અને તે વ્યા-
વહારિક જીવ કહેવાય છે.—૧૬.

આ વ્યાવહારિક જીવના જીવત આરોપણથી, અને તેમ આવરણ શક્તિએ કરેલા
અન્તોન્ન્યઅધ્યાસથી, સાક્ષીરૂપ તથા દગરૂપ એવા પ્રલગાત્માને વિશે જીવણું પ્રકાર પામે
છે. તે આવરણ શક્તિ બ્યારે જ્ઞાનના પ્રકારથી નાશ પામે છે, ત્યારે વ્યાવહારિક જીવ અને
દગ પ્રલગાત્માની તરફે ને ભેદ જણાય છે; તે ભેદ પણ નાશ પામે છે.—૧૭.

જે આવરણ શક્તિ સૃષ્ટિ તથા બ્રહ્મના ભેદને આચ્છાદિત કરી રહેલી છે, તે આ
વરણ શક્તિના બળથી બ્રહ્મ અનેક વિકારને પ્રાપ્ત થયેલો હોય એમ લાગે છે.—૧૮.

અદિયાં ધણુ આવરણશક્તિ નાશ પામવાથી, ને બ્રહ્મ અને સૃષ્ટિ વચ્ચેનો
ભેદ દેખાય છે; તે ભેદ તે બેમાંથી નામરૂપાત્મક સૃષ્ટિ વિશે રહેલાં વિકારને લીધે છે, પરંતુ
બ્રહ્મમાં તેવો કંઈ પણ વિકાર નથી, એ સ્પષ્ટ છે.—૧૯.

જગતના પદાર્થ માત્ર સામાન્ય વ્યવહાર પછે જોતાં, પાંચ અંશથી પ્રકાશ પામે છે—
 અસ્તિત્વ (સત્), પ્રકાશત્વ (ચિત્), પ્રેમસ્થાનત્વ (આનંદ), રૂપ અને નામ; પાંચ
 અંશોમાં પહેલા ત્રણ અંશો (સમિચ્છાનંદ) બ્રહ્મરૂપ છે, અને અવેશિત એ સંદિગ્ધ છે.—૧૦.

|| ૧૦ ||

આકાશ, વાયુ, ત્રિજ, જ્વલ અને પૃથ્વી—એ પાંચ અમુદામુતો; (પદાર્થ માત્રની સા-
 માન્ય સ્થિતિ) માં, તેમજ દેવ, પશુપક્ષી, અને મનુષ્ય વિગેરેનાના પ્રકારની સૃષ્ટિમાં સત્,
 ચિત્ અને આનંદ એક રૂપે રહેલા છે, પરંતુ તેઓ સર્વમાં માયાની બંને શક્તિના બલથી
 રૂપ અને નામ ભિન્ન ભિન્ન રૂપે રહે છે.—૨૧.

|| ૨૧ ||

|| ૨૨ ||

ટોંકા |—સિંગદેહની તથા સર્વ પ્રકારના સમગ્ર અણેયની પ્રકૃતિ સમજાવતી, હવે
 અંશ ક્રમે સિંગદેહ તથા સર્વ દેહ પ્રવચનું, કારણ પ્રણ સમજાવે છે. કમવિકાસી આ-
 મળની સ્થિતિએ પ્રકૃતિનું અન્ય નામ માયા છે, તથા સદા અભેદ સર્વ વ્યાપક ભૂમીમાં
 બેદ ક્રમતઃ કરતી, સ્રાંતિનું સંગન કરે છે. જડનું ઉદ્ભવિત્વ રૂપ માયા છે, વિશ્વવ્યાપક ચિ-
 ત્માં વિવર્તિતારા તે તેમ થયું છે; અને તેની બે ભિન્ન કાર્ય શક્તિઓ છે, તેની વિશેષ
 શક્તિ મૂલ વિવર્તને અનંત ગુણ પધારી મૂકે છે તથા તેની આવરણ શક્તિ, આ વિવર્ત
 દ્વારા થયલા નિથા બેદોને આવરણથી છાછ નાખતી હોય એમ લાગે છે, અને આ પ્ર-
 માણે એક અર્થમાં તેમને સિદ્ધ કરે છે અર્થવા અનંતકાલ સુધી સંપ્રાપ્ત છે, ત્યારે તે વિ-
 શ્વવ્યાપક ચિત્તતા માયાદ્વારા થતા અનંત વિવર્ત કરતાં કંઈ વિશેષ અર્થ વૃદ્ધિમત્તા નિષ-
 મથી સ્વયંવાતો નથી, તે તો માત્ર એક નામ અને રૂપની ઈન્દ્રિય જાણ છે, મૂલ પદાર્થ તો
 કદા તેનો તેજ રહે છે. આવી રીતેજ અરેખર દેહ અને દેશનો બેદ (જે પદાર્થ રીતે
 બેદ નથી) આંતરમાં ઉપસ્થિત થાય છે; તથા તેજ પ્રમાણે વ્યથિ અને વ્યથિ પચ્ચેનો
 બેદ—સગ્રમાં (બ્રહ્મમાં) આલ સંદિગ્ધમાં આ યગાણે જડનું તે સ્વરૂપાદેશમાં ચિત્ શક્તિ
 પોતાની મેલે વેદ સ્વરૂપમાં સ્પષ્ટ જણાય છે તેને સિંગ-દેહ કહેવામાં આવે છે, પરંતુ
 પ્રથમથી કહેતા આત્મા છીએ તેમ તે પોતાની જાતે કાર્ય કરવાને અમ્ભમર્થ છે. તેટલા
 માટે તે પોતાની જાતે એક યોગ્યકેય સાથે જોડાય છે, તથા તેની સાથે સંપૂર્ણ એકય
 ભાવ પામે છે; આ સંયુક્ત સ્વરૂપને સામાન્ય પ્રાતસિતમાં જીવ કહેવામાં આવે છે, જે
 જે પદાર્થ પરંતુ છે; તે જીવ છે, એક વ્યથિ છે, કારણકે જેને પોતાનો સિંગ-દેહ તેમજ
 સ્થૂળ દેહ ન હોય એવું કંઈ પણ અસ્તિત્વ ધરાવતું નથી, એ પ્રમાણે જ્યારે વિવર્ત, અ-
 સ્તિત્વ અથવા જીવમાં પરિણમે છે, ત્યારે જીવને પણ એક જીવ રૂપેજ સ્વીકારવામાં આ-
 વે છે, તથા સંધના સગુણ ધરવાદી પ્રમાણમાં આમજ માનવામાં આવે છે; માયાની આ-
 વરણ શક્તિને લીધેજ ભૂમાંનું એક્ય અનુભવી સંકાતું નધોતથા આ અનુભવના અભાવે
 તેની વિશેષ શક્તિ દ્વારા મૂલ વિવર્તની વૃદ્ધિ કર્યાં જાય છે. જ્યારે અજ્ઞાન, અવિદ્યા
 વિગેરે વિવંધ નામેથી પ્રવર્ણવાની આ શક્તિ (આવરણ) તો વિનાશ થાય છે, ત્યારે સર્વનું
 એક્ય અનુભવાય છે, તથા એક આનંદ અનુભવાય છે, ત્યારેજ ચિત્તમાંથી સર્વ બેદ દૂર થા-
 વ છે. એકવાદ રૂપે એક હુંક, અનુભવગમ્ય પ્રયત્નરૂપ અમે, આપીએ છીએ, પ્રકૃતિમાંના

કોઈ પણ વ્યક્તિ વિષયક સત્ય અથવા પદાર્થનું પૃથક્કરણ કરી જુઓ. તમને શું માલૂમે પડશે? તમે જુઓ છો કે તે છે, તથા અસ્તિત્વમાં ગુણ અથવા. પ્રકટરીતે ચિત્ત શક્તિ ગર્ભિત હોય છે. વળી આ ઉભયથી ત્રીજાનું સંયુત થાય છે, આનંદ અથવા કશું નહિ તો. એક એવી સ્થિતિ કે જે દુઃખાભાવગમ્ય છે, નહિ તો તે પદાર્થનું અસ્તિત્વ સંભવે નહિ. પૃથક્કરણના અન્ય બે વિભાગો પદાર્થનું રૂપ તથા નામ છે કોઈ પણ અન્ય પદાર્થનું અથવા સમગ્ર જોવાતા પદાર્થનું પ્રયક્કરણ કરો. પ્રકૃતિમાં સર્વજ સત, ચિત્ત, અને આનંદ, એક સ્વરૂપે છે, તેમજે વિવિધ સ્વરૂપો આપનાર માત્ર રૂપ અને નામ છે. સર્વ પદાર્થો, તેમના પ્રથમ ત્રણ સાર રૂપ ગુણોમાં એકજ છે; માત્ર અસલ નામ અને રૂપના સંબંધમાંજ તેમનું એક નથી. એટલું અનુભવો કે દક્ષ સદા એકજ છે, અસલ દક્ષિ બહુ વિધ છે, અને તેથીજ દ્વૈત ભાવ તથા દુઃખના કારણિક કારણની ઉપસ્થિતિ છે. તેટલા માટે અનુભવગમ્ય રાજ્યોગનો તૃતીય નિયમ શિષ્યને યોગ્ય જ્ઞાનદારા બેઠના મંથને દૂર કરવાનું તથા આ પ્રમાણે માયાની આચરણ શક્તિને શાંત પાડવાનું ઉપદેશ છે.

(આગળ ચાંદુ.)

ઉપતંત્રી.

વિચાર સંક્રમણ.

(મજેલું)

કાંઈપણ દ્રશ્ય સાધન કે સંબંધ વિના, આપણે આપણા વિચાર બીજા મનુષ્યોમાં પ્રેરી શકીએ છીએ, આપણી વિચારસૃષ્ટિ બીજાના મનમાં ઊતારી શકીએ છીએ, વિચાર સંક્રમણ મર્ષી શકે છે; આ વાત સાંબળતાંજ કેટલાકને દાસ્ય બિપજ છે, કેટલાકને શંકા થાય છે, અને કેટલાકને લાગે છે કે, જો એમ હોય તો, આપણાથી પણ એમ બની શકે છે; અને એમ વિચારી તેઓ પ્રયોગ કરવા ઇચ્છે છે. જો આ કૃપમંદુક પેઠે પોતાના મર્યાદિત જ્ઞાનને જ્ઞાનની પરિસીમા માની બેઠા હૈ, અને તેથી તે મર્યાદાની બહારનું બધું બહેમ, બૂઝ, દગાઈ માને છે તેમને હસવું આવે છે; જો એને પોતાના અજ્ઞાનનું કાંઈક જ્ઞાન છે, અને જેમને પાશ્ચાત્ય વિદ્યાના સંસ્કાર યથેલા છે તેઓને શંકા થાય છે. અને જો આ માને છે કે જ્ઞાનાધિ નિસ્સીમ છે, વ્યક્તિભાવનું જ્ઞાન મર્યાદિત હતાં, તેની એ મર્યાદાનો વિસ્તાર વધારી શકાય છે, અને જેમને પાશ્ચાત્ય વિદ્યાના ઊત્તમ સં-

ઉપાદેક વ્યાપારનું સાધન છે, અને કારણ દેહ એ બાવર્ગમ્ વિચાર ઉપાદેક મનોવ્યાપારનું સાધન છે.

મનસ્ અને આ બે દેહ-ઉપાધિ-એ બધું મળી ને થાય છે તેને આપણે સામાન્ય રીતે મન કહીએ છીએ. વિકાસ ક્રમની ને જૂમિકા આજ આપણે પ્રાપ્ત કરી છે તે જૂમિકામાં, આપણા મનોવ્યાપાર ધ્વનિદ્રમમ્, વિષય સંબંધી હોવાથી તથા કારણદેહ આપણામાંના ઘણામાં હજી માત્ર જીવનમક અવસ્થામાં હોવાથી, સામાન્ય રીતે જ્યાં મન એ શબ્દ વપરાય છે ત્યાં મનસ્ અને મનોમય દેહ એ બેનો જ સમાસ થાય છે.

આ મન પણ કાંઈ જાતા નથી. જેને ઉપનિષદોમાં વિજ્ઞાનાત્મા કહ્યો છે તે જીવ એક એવું સત્ય છે કે જે આ મનને પોતાના એક સાધન રૂપે વાપરે છે; આ જીવની મન એ એક ઉપાધિ છે. અને એ વિના અન્ય ઉપાધિઓ પણ એને છે. એ ઉપાધિઓ ને સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મદેહો છે. આ સર્વ ઉપાધિથી જીવનાં સાધન પ્રકાર માત્ર છે.

આ પ્રત્યેક દેહ અમુક અમુક પ્રકારનાં દ્રવ્યોનો બનેલો છે. તેમજ એ પ્રત્યેક દ્રવ્ય પણ એકજ પ્રકારનું હોતું નથી. અર્થાત્ એ પ્રત્યેક દ્રવ્યમાં પણ સ્થૂલ સૂક્ષ્માદિ અવાન્તર ભેદ છે. એટલે કોઈપણ બે જીવોનાં સ્થૂલ દેહો સ્થૂલ લોકના દ્રવ્યનાં બનેલાં હોવાથી તેટલે અંશે તે બેમાં સમાનતા છે, છતાં એ લોકનાં દ્રવ્યનાં ને જુદા જુદા પ્રકારનાં દ્રવ્યનાં તે બધાં બનેલાં હોય છે, તે પ્રકારોની ન્યૂનાધિકતાને લંબને તે બેમાં વિષમતા છે. આ પ્રમાણે જેમ જુદા જુદા જીવો કાંઈ વિશિષ્ટતાને લઈને તેઓ એક જ જીવથી જુદા હોય છે, તેમજ તેમનાં સાધનોમાં પણ વિશિષ્ટતા હોય છે. આ જુદા જુદા પ્રકારનાં વૈષમ્યનો સમાસ સંસ્કાર વિશેષ કે અધિકાર ભેદ એ શબ્દોમાં ઘડી જાય છે.

અહિં સુધી આપણે મનથું છે તે જોયું, તથા તેની નજીક સાથે જીવ તથા તેની ઉપાધિઓને લઈને અધિકાર ભેદથું છે તે પણ કાંઈક અંશે જોયું; હવે મનોવ્યાપારનું સ્વરૂપ જોયું જોઈએ.

શક્તિમાત્રનું સ્વરૂપ સ્પન્દ દ્વારા થાય છે; ક્રિયામાત્ર સ્પન્દાત્મક છે. પ્રકારક ઉજ્જ્વલતા, ધ્વનિ, વિદ્યુત્ આદિ સર્વ સૂક્ષ્મવાયુના સ્પન્દ પ્રકારો છે. સૂક્ષ્મવાયુમાં ને સ્પન્દ થાય છે તેની ગતિના ગાંધ કે ચોંચાંચની અમુક અમુક મર્યાદા ક્રમનાં આ સર્વ નામ છે. એકજ શક્તિ જ્યારે સૂક્ષ્મવાયુ દ્વારા સ્વરૂપે છે ત્યારે તેની સ્પન્દની ગતિ અમુક સંબંધોમાં થાય છે ત્યારે તે ઉજ્જ્વલતા કહેવાય છે, એજ ગતિ જ્યારે કોઈ અન્ય મર્યાદામાં થાય છે ત્યારે તે વિદ્યુત્ કહેવાય છે. એથીજ વળી એ સ્પન્દ અને શક્તિથી તે તે સૂક્ષ્મવાયુનાં નામ પડેલાં છે, જેમકે ઉજ્જ્વલતા વાદક સૂક્ષ્મવાયુ, વિદ્યુત્ વાદક સૂક્ષ્મવાયુ વિગેરે એજ પ્રમાણે વિચાર વાદક સૂક્ષ્મવાયુ પણ છે.

વિચારનો પ્રથમ ઉદ્ભવ શી રીતે થયો તે જોવાનું અહિં કાંઈ પ્રયોજન નથી. પણ વિચાર કરવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થયા પછી વિચાર કેવા ક્રમે આવે છે તે સમજ સેવું જરૂરનું છે.

વસ્તુ દર્શન કેવી રીતે થાય છે તે વિષે વિજ્ઞાનશિક્ષા પોતાના યોગ્ય સાર સંગ્રહમાં કહે છે કે:—

બુદ્ધિનો અગ્રંથપ બુદ્ધિવૃત્તિ ઇન્દ્રિયદ્વારા કોઈ બાહ્ય વિષયના સંબંધમાં આવી (સંયોગી) તત્કાલ પરિણામને પામે છે. જેમ કોઈ ધનુષ્યો રસ મૃપિદાના આકર્ષણે થાય છે અથવા કોઈ બીજામાં રેડવાંથી તેના જેવો આકાર ગ્રહણ કરે છે તેમ. આમ વિષયાકાર પરિણામને પામેલી બુદ્ધિવૃત્તિ પુરપૂર્ણે વિષે પ્રતિબિંબિત થાય છે. આનેજ દૃશ્યવૃત્તિસાર્થ્ય કહે છે.

અહિં, બાહ્ય વિષય, બુદ્ધિવૃત્તિ, અને દૃશ્યનું વૃત્તિસાર્થ્ય, એવાં ક્રમ કહેવા છે. મનનું જે સ્વરૂપ આપણે જોઈએ છે તે પહેલે વિચાર કરતાં આ વાર્તા ક્યપટ મમજગશે. જ્યારે કોઈ ઇન્દ્રિયને બાહ્ય વિષય સાથે મળેલ થાય છે ત્યારે તે ઇન્દ્રિયમાં સ્પન્દ થાય છે. એને અન્દ્રિય સ્પન્દ કહે છે. એ અન્દ્રિય સ્પન્દ સૂક્ષ્મવાયુદ્વારા થાય છે, અને સાંધી એવાજ સ્પન્દ સૂક્ષ્મભૂતદ્વારા સૂક્ષ્મદેહપર થાય છે. સૂક્ષ્મદેહમાં બુદ્ધિનો મમામ થાય છે. વળી સામાન્ય રીતે મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત આદિ એ જોવામાં આવે છે; પણ એ કાંઈ યજ્ઞ બેદ નથી પણ માત્ર ધર્મેબેદ જ છે; અર્થાત્ એક જ ઇન્દ્રિયના ક્રિયાભેદે એ પ્રકારાન્તર માત્ર છે. તેથી બુદ્ધિવૃત્તિને ચિત્તવૃત્તિ પણ કહે છે. આમ જેને ઉપર બુદ્ધિવૃત્તિ કહી છે તે, સૂક્ષ્મદેહના સ્પન્દ છે. સૂક્ષ્મદેહમાં સ્પન્દ થયા કે જેને આપણે મનોમય દેહ કહે છે તેમાં પણ સ્પન્દ થાય છે. આને મનસ્પન્દ કહે છે. આ મનસ્પન્દને પરિણામે મનોમય દેહમાં માત્ર બાહ્ય વિષયનું પ્રતિબિંબન પડે છે એમ નથી પણ તેનાં કેટલાક અણુઓની તે બાહ્ય વિષયના આકારની મનોમય મૂર્તિ ધરાય છે. આજ બુદ્ધિવૃત્તિનો વિષયાકાર પરિણામ એ જ જીવદૃત સદ્ધિ. આવી મનોમય મૂર્તિઓ એ એટલી ઉત્પન્ન થાય છતાં જ્યાં સુધી એ મૂર્તિ દૃશ્ય-જીવના સંબંધમાં આવતી નથી ત્યાં સુધી તેને જો જોની મૂર્તિ હોય છે તે બાહ્ય વિષયનું જ્ઞાન થતું નથી. એ મૂર્તિ જે મનોમય સ્પન્દથી ઉપજી છે તે સ્પન્દની ક્રિયા જીવ-દૃશ્ય-પર થાય છે, અને તેથી તે મૂર્તિ દૃશ્યમાં પ્રતિબિંબ પામે છે, ત્યારે તે બાહ્યાર્થનું જ્ઞાન તેને થાય છે. જે સ્પન્દદ્વારા મનોમયસ્પન્દ દૃશ્યપર ક્રિયા કરે છે તેને સંવિત્ સ્પન્દ કહે છે. આજાર્થ્ય સાથે સંબંધ ધરાવી તત્કાલ પરિણામને પામેલી બુદ્ધિવૃત્તિને અહિં આપણે પ્રતિબિંબિત કહેલી છે; પણ તે કરતાં પણ એમ કહેવું વિશેષ યોગ્ય છે કે દૃશ્ય તેટલો કાલ તદુપ થાય છે. આ બતાવવા માટે એને દૃશ્યનું વૃત્તિ સાર્થ્ય કહ્યું છે.

બાહ્ય વસ્તુનાં સાક્ષાત્કારો ક્રમ આગ્રમણે, બાહ્ય વિષયનો સ્પર્શ, અન્દ્રિય સ્પન્દ, મન સ્પન્દ, અને સંવિત્ સ્પન્દ એ રીતે છે.

પણ આ પરથી એમ સમજવાનું નથી કે સંવિત્ સ્પન્દ થયા માટે બાહ્ય વિષયની

આવશ્યકતા છે, અથવા બાહ્ય વિષયના આનિધ્યમાંજ સંવિત સ્વન્દ સંભવે છે. ચિત્તનો વ્યભાવ જ એવો છે કે, પ્રત્યેક ક્ષણે તે અનાત્મ પદાર્થ સાથે તાદાત્મ્ય પામે છે અને પછી તરત જ પાછું એ તાદાત્મ્યનો તે નિષેધ પણ કરે છે; અર્થાત્ ચિત્ત વ્યભાવ જ એવો છે કે, તે, અનાત્મ વસ્તુ જ 'હું છું' એમ માને છે, અને તે તરત જ પાછું "એ હું નથી" એમ પણ માને છે. 'આ હું છું' એ ૩૫ તાદાત્મ્ય એ રાગ છે, અને "આ હું નથી" એ દ્વેષ છે. એ ગગદેવ, આકર્ષણ વિરૂપણ રૂપ છે, એને જ સ્વન્દ પણ કહે છે. આથી ચેતઃ સ્વન્દ સ્વતઃ, બાહ્ય પદાર્થની અપેક્ષા વિના પણ ઉદે છે. એ ક્રિયા મનોમય દેહમાં થઈ તેમાં તેને અનુરૂપ સ્વન્દ થાય છે, અને તેને પરિણામે મનોમય મૂર્તિ ધરાય છે. આ મનોમય મૂર્તિને સ્વલંકરણ પણ આપી શકાય છે. પણ તે 'કેમ' થાય છે તેનો વિચાર કરવાની અહિ કાંઈ જરૂર નથી. અહીં તો માત્ર એટલું જ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે ચિત્તના સ્વન્દ સ્વતઃ બાહ્ય સ્પર્શ વિના પણ થાય છે.

વિચારનું સ્વરૂપ હવે આપણને સમજાવે. આતર સ્પર્શથી કે બાહ્ય સ્પર્શથી મનોમય દેહના કાંઈક અંશનો તદ્દકાર પરિણામ થઈ, એ સ્પર્શ તથા તેના પરિણામનો સંબંધ સમજાવે, તેનો વિવેક કરે, તેના સમવિપતતા સમજાવે, અને એ પરથી માગ માર નિર્ણય કરે, એ મર્થ વિચારના અંગ છે. મર્થાંગ સપૂર્ણ વિચારને મહત્ત્વ કહીએ છીએ.

(આપૂર્ણ.)

શ્રી ગૌતમબુદ્ધ.

(મખેલું)

(અનુસંધાન ૪૪ પર યા)

બુદ્ધના સંસાર ત્યાગ મારે અથ્થ ઘોષકવિ અહંપુનર્ભોવિક્કુવો જરાંવિપ્પદ્વ્યાધિ
મયં વિચિંતયન્ । લમેનશાંતિ ન મૂર્તિ ક્ષત્તી રતિ નિશામયન્ દીપ્પિવાગ્નિના
જગત્ ॥ ૧ ॥ જરા, વિપત્તિ, અને વ્યાધિથી ઉપત્ત થનાર ભયનીવાત બ્યારે મારા મ-
નમાં આવતી, હારે હું બ્હીકથી ગાજરો બની જતો. આ જગત્ કુઃખ રૂપ, અમિત્તે
વ્યાપ્ત થયેલું જોઈ મને શાંતિ કે ધૈર્ય પ્રાપ્ત થતું નથી, હારે મને કેવી રીતે સુખ સમ્પ્રા-
દત થશે ? " આ પ્રમાણે કહે છે જે અક્ષરસંસલ છે.

* લેખક.—સા. રા. મધુકર.

વિહાર યાત્રા. સિદ્ધાર્થ રાજપુત્રને સંસાર, સુખની સર્વ પ્રકારે યોજના કરી આપવાને; શુદ્ધોદન રાજાએ એક સુન્દર, મંદિર બુધાવી આપ્યું. રાજપુત્ર, ધર્મે વ્યવસ્થા રચણ કરાડતો હતો. રાજાએ પોતાના પુત્રને પરદુઃખ નજરે પડતાં ઉદ્ધિમતા પ્રાપ્ત થાય છે, માટે તેની દૃષ્ટિએ લૂણા, લંગામ, આંધળાં, ખંગળાં, રેખી, દરિદ્રી લોકો નજરે ન પડે, એવી વ્યવસ્થા કરી, રાખી હતી. એક સમયે જનરચિતિ વિરોધવાની સિદ્ધાર્થને ઇચ્છા થવાથી રાજાએ, એવો દંડેરો ફેરવ્યો કે, "કોઈ પણ રોગો, બેડોળ, કદરૂપ, હિનાંગ, લૂણા, લંગામ, આંધળા, રક્તપીત, તથા ખીમ, બુદ્ધપ્પા ઉત્પન્ન થાય, તેવા વ્યાધિથી પીડાતા, વૃદ્ધ, શોકમરત, અતુસ્તાથી અને દુઃખોમાં જોડે જોડે, સહજવશાન ક્રિયા દુઃખ ઉત્પન્ન થાય તેવા, અને જોગી, જાતિ કે વિરણીએ રાજપથનો સામ કરવો; એટલેજ નહિ, પરંતુ કુમારની વિહાર યાત્રાને માગે ગમે તેમ થાય તો પણ સચ્ચને લેધ જવું નહિ." આવી વ્યવસ્થા થઈ રહ્યા પછી સિદ્ધાર્થ રથમાં બેઠો. કુમારને વિહાર યાત્રાએ જતો જોઈ નાગરિકો નાના પ્રકારનાં પંચો, ખેડેરી, અભિવંદન કરવા લાગ્યા, સ્ત્રીઓ પોતાનાં કામો પડતાં મુકી દર્યોતકુલ વૃદ્ધને આવી દબી, આ પ્રસંગના આનંદ આપવું વર્ણન કરતાં અશ્વધોપકપિ લખે છે કે,

તાઃચ્ચસ્ત, કાંચી ગુણકિમ્મિતાથ સુસપ્રમુદ્ધાકુલ લોચનાથ |

વૃતાંત વિન્યસ્ત વિમૂળનાથ કૌતૂહલેનાપિ મૃતા પરીમુઃ |

પ્રામાદસોપાનતલપ્રણાદૈઃ કાંચારવૈનૂપૂર નિસ્પનૈથ ||

* * * * *

કાંસાંચિદાસાંતુવરાંગતાનાં જાતલ્લરાગામપિ સાંત્સુકાનાં |

ગતિગુહ્યેવાંજગૃહ્યવિદ્યાલઃ શ્રોણીરયાઃ પીનપયોધરાથં ||

વાતાપનેમ્પસ્તુર્વિનિઃસૃતાનિ પરસ્પરોપાસિત કુંડલાનિ |

સ્ત્રીણાં ચિરંમુર્મુલપંક્તજાનિ સક્તાનિહમ્યેભિવ પંક્તજાનિ ||

કુમારની સ્વારી જનરચિતિ અવરોધતી આવી જાય છે, આવા અવરોધનમાંથી છુદે એવું તત્ત્વ રોષી કરાડ્યું કે, "ગુણો જે પ્રકારે સુખી જોવામાં આવે છે, તે પ્રકારે ખરેખરો સુખી નથી. આ જગતમાં વારતવિક સુખ કદી મળવાનું જ નથી." આમ જનરચિતિ, અને સક્તિઃ સક્ષમ અવરોધન કરતાં સંસાર આસાર છે, એવું તેના મનમાં વારંવાર આવતું. બુદ્ધનાં મનમાં સંસાર પ્રતિ નિર્વેદ, દૃઢ થવાનાં કારણ તરિકે અનેક વાતો, પ્રથમ, પ્રથમ ચારિત્ર્ય નિરૂપકો વરણી જણાવવામાં આવે છે. ૧. પરંતુ નિયેનાં કારણો તેની વૃત્તિ ફેરવવાને, પરતાં આનંદ લાપક છે.

૧. બુદ્ધને સંસાર પર તિરસ્કાર છુટવાના કારણ તરિકે કુણ્ણકુમારમિત્ર બન્ધિઓના ઉદ્દેશના સ્વયં છે.

(બુદ્ધો રા. ના. હે. વાંચુ બાયાંતર, ૫૯. ૩૫ થી ૩૬)
૭ કુમારના સ્વયંના કારણ પાસે આવી, બન્ધિઓ સત્ર પૂરી થવા આવવાના લીધે,

એક સમયે રાજપુત્રના અનમાં મંગરે પ્રદક્ષિણ કરવાની વિચાર
 પૂરક પુરુષ દર્શનઃ યવાથી, તેણે રાજની આગામી ગાવી. કુમારની સ્વામી જે રસ્તે
 યજ્ઞને જ્યાંની હતી, તે રસ્તાપર કોઈ પશુ વિધિન રિધિતિ
 વાળા માણસને આવવા દેવો નહિ. એવો સંજોગ હુકમ ફેર-
 વ્યો. સિદ્ધાર્થે રથમાં બેસી પ્રમોદાનનમાં જતો હતો, ત્યારે તમામ રથને આનંદન દૃષ્ટિએ
 પડ્યો. જંગલમાં ઇશ્વરી આત્મી પ્રતિજ્ઞ કોઈ યજ્ઞ સકયું નથી. રાજપુત્રની સ્વામી નીકળવાને
 ધણે વખત યજ્ઞ જવાથી અનસમયે એક જુદા પુરુષ પોતાની લાકડીને ટેકાવીને ચાલતો,
 જરાને લીધે ધોળી પૂણી નેવા યજ્ઞ ગયેલા કેસથી ફર યજ્ઞ ગયેલા, તથા હાથ માં રહેલા
 દેહથી વિરુદ્ધ લાગતો, સર્વ અંગમાં ભસિન યજ્ઞ રહેતો છે, જેના હાથ પગના અવયવો ને-
 વાંધો ગાત્ર હાડ આગડી જણાય છે, જેના તમામ દાંતો પડી જવાથી આંખો અને ગાલ
 પણ બેસી ગયેલ છે, જેની આંખો ઊંડી હતરી મધ છે, જે અંગને સ્વાધિન રાખવાને
 આશક્ત છે, જે પોતાનો એક પગ ઉપાડી ખીજ પગને રિમરેકરતા મહાકૃષ્ણી કપાળપરની
 આગડી અડધી દષ્ટ કષ્ટ પ્રદર્શિત કરે છે, અને વારંવાર પ્રયત્ન કરી છતાં, લાકડીપર આ-
 ધાર રાખ્યા છતાં પણ કમરમાંથી જે કંપના લીધે લચી પડેલ છે, એવો એક પુરુષ જુદા
 પ્રયે કહે છે, કે “ગાના દીન અપંગપર દયા કરી ગતે કાંઈ પશુ આપે, હું માત્ર હવે બે
 ચાર દિવસના વાસ્તે આ સંસારનો સોજતો છું.” એવું આકંદ કરી કહે છે, લાંતો સે-
 વકો આ જરામરત પુરુષને એક જાન્યો કરે છે, તેને આકાવી.” એ જુદા પુરુષને લાંજ
 રહેવા આપો.” એવો જુદા હુકમ કર્યો. જુદા આ જરામરત પુરુષને જોઈને ચકિત થઈ
 ગયો. કેમકે આટલી ઉમર સુધી તેણે એક પણ જુદા પુરુષને જોયો નહિ હતો. જુદા પુ-
 રુષની અતિદીન દશા જોઈ, રાજપુત્રના હૃદયમાં પ્રેમરૂપિ ઉદભવતા, પોતાના સારથી છંદકને
 પ્રશ્ન કર્યું કે, કણ્ણમો સૂત નરોચ્ચુપેતઃકેચેઃસિતૈર્યદિવિપક્તહસ્તઃ ધોળા કેશ
 વાળો અને લાકડી ઝાલીને ચાલતો આ માણસ સરખો કોણ જણાય છે? ” સારથીએ
 ગંભીરપણે ઉત્તર આપ્યું કે, “ હે દયાળુ રાજપુત્ર આ જુદા પુરુષ છે. રૂપ અને બળને

કુમારને નિદ્રામાંથી જગાડવા આ પ્રશ્નને પ્રગતિયાં ગાવા લાગી. “ આ ત્રિભૂવન, જરા,
 વ્યાધિ, અને કુંજથી પ્રજ્વલિત છે. મરણાગ્નિથી પ્રદિત છે, અને આનાથી છે. કુંજમાં
 પકડાયેલાં ભરની પેટે મૂદ જંગલ કોઈ રીતે એના હાથથી બચી શકેતું નથી. આ ત્રિભૂ-
 વન, પુત્રનાં અગ્ર જેવું અનિશ્ચ છે. આ જંગલમાં જન્મ, અને મૃત્યુ નોટકશોળાનાં નટ
 જેવાં છે. ગિરિમાંથી નિર્જળતા વેગવંતી નદિની માફક જલદી જતાં આનંદ છંપને, આ-
 કાશમાંથી વિજળીની પેટેં દમણાં આવે છે, તે પાણી દમણાં જલું રહે છે. આ સંસારમાં
 અમાનવશ ગેનુષ્યો મૂદ યજ્ઞ કુમારના ચક્રની પેટેં સંવેદ કરે છે. જેમ મૃગ પ્રભુષ્ઠ યજ્ઞ
 પાસથીની બળમાં ફસી પડે છે, તેમ આ જંગલમાં માણસો સુંદરરૂપ, મોહશબ્દો, મનો-
 હર સુગંધ, મધુર રસ, અને રસના સુખમાં મોહ પામી બળમાં ફસી પડે છે. મૃત્યુ,
 પરમવેરી અને ભયનું કારણ છે. વાસનાં ધણાં શોષ અને ઉપદ્રવનું મૂળ છે. અને ભવ-
 તૃષ્ણા, લતાનો આશ્રય છે વાસના પાણીમાં પડેલું પ્રતિગિમ્બ ચન્દ્ર અને ગીરીધીપેસમ
 કણ રમણી છે. વાસના, ગાયા મરીચિની પેટે ક્ષણરચાયી છે. પાણીના પરપોટા અને
 સમુદ્રના ફીણ જેવી છે. માનીઓ અને મિથ્યા પરિકલ્પનાથી ઉત્પન્ન થયેલી સમજે છે.

હરનારી, ખુદિનો નાશ કરનારી, અને મહા પીડા ક્રિપ્ત કરનારી, મનુષ્યને અસક્ત અને પરાધીન બનાવી દેનારી (આ) જરાવરથા, આ વૃદ્ધ મુરુપને આલેવી છે. યૌવનના મદમાં નાચુક નૌતમ રુપવતી નંગીનાની સાથે વિહાર પશુ ખેલ્યા હશે; તેનીજ શક્તિનો અંત્યાર પાત યઈ નઈ, તેની સર્વ શક્તિ ક્ષીણપણાને ધામી છે. રાજકુમાર! માનવ જીવન બાલક વયમાંથીજ તરણ અને વૃદ્ધ યાય છે. અને વૃદ્ધ યતાં આ કુદ જરાએ પહોંચતાં આવી દશાને આધિન બને છે. આનો આયુષ્ય રૂપી સ્નેહ સંપૂર્ણ થવાની તયારીમાં છે, અને પ્રાણુ ક્યેદિ પૂર્ણ થવાની ધામધુમતા વાજીને વગિ છે, તેથીજ તે કહે છે કે, “હું એ ચાર દિવસનો આ સંસારનો મેમાન છું.” વૃદ્ધવરથા પ્રાપ્ત થયે મનુષ્યની આવી દશા યાપ તેમાં કાંઈ નવિન નથી.” છંદકના આવા કહેવાથી રાજકુમારના મનમાં જૂદી અંસર થઈ અને “અરે આશું! હું આ પશુ નાણુતો નથી! મનુષ્યની આવી દશા યાય છે? આવો મનમાં વિચાર કરી આશ્ચર્ય ચંદિત મને સારથી પ્રતિતે કહે છે કે “પશુ આ વૃદ્ધપણું બીજાને પ્રાપ્ત થતું હશે ખરું? આના જેવી કિયતિ લક્ષાવધિ મનુષ્યો મધ્યે કોઈનીજ ચતી હશે?” છંદકે પ્રત્યુત્તર આપ્યું. “કુમાર! આના વૃદ્ધ બીજા જનોની પશુ અવરથા થવાની; તેમાં કાંઈ ફળધર્મ કે રાજધર્મ નથી. જરા, જગત્તા પ્રત્યેક જીવનતું યૌવન નાશ કરે છે. આપ, આપના પિતા, માતા વગેરે સર્વ જરાને આધિન છે, કાંઈ તેનાથી છુટી શકે તેમ નથી.”

“મને અને મારી પત્નિ યશોધરાને; તેમજ મારાં બીજાં સમ્બન્ધીએને પશુ જરાવરથા કાંઈ દિવસ બેઠવાની ખરી કે?” છુદ્ધ આશ્ચર્યતાથી પૂછ્યું.

છંદકે સાંતવતાથી કહ્યું “હા, મહારાજ.”

પ્રથમ જે શરીર સુંદર હોય છે, તે ક્યારે જરા, વ્યાધિ, અને દુઃખથી શીદિત યાય, સારે મૃગ નેમ સુકી નદિને છોડી ચાલ્યો ભપ છે, તેમ મનુષ્ય એનો પરિભાગ કરે છે.....વૃદ્ધ ઉપર વિજ્ઞાની પડ્યા પછી જેવી જાડની હાલત જોવામાં આવે છે, તેવી જિજ્ઞાસાજનની પશુ હતાશી યતાં દેખાય છે એટલા માટે હે મૂને! આજરાના હાથથી છુટવાનો ઉપાયયોજ્યે. જરા, નરનાસ્તિ શોધો સે છે; પંકનિમગ્ન મુરુપની પોં સર્વજનો પોતાનાં વિષય, પરાક્રમ, અને વેગ, જરા અસ્ત યતાં ખુએ છે; જરા મુરુપને વિરુદ્ધ કરે છે; જરા તેજ અને સુખતું હરણ કરે છે; જરા, સર્વ પરિભવ કારણી બળ વિષય અને સૌન્દર્યને હરનારી છે; એટલા માટે હે મૂને! આ જગતને જરા વ્યાધિ-અસ્ત બોધ શીખ્યેના દુઃખથી દૂર થવાનો ઉપદેશ આપો.

નેમ નદિના સ્રોતમાં પડી ઝાડમાં પાંદડાં ફળ વિચિત્ર થઈ ભપ છે, તેમ આ ભવ સંસારમાં પ્રતાં આપણો પશુ પ્રિય દ્રવ્ય અને પ્રિયજન સાથે સર્વથા વિચ્છેદ યાય છે. અને કોઈની સાથે કોઈનો દૂરીને મેળાપ થતો નથી.—કોઈ પાણું આવતું નથી.—સર્વતું ભરણ યાય છે.—પતન યાય છે.—સર્વની પતનકાળની કિયા યાય છે. મૃત્યુએ સર્વને વશીજીત કર્યા છે, પરન્તુ કોઈ મૃત્યુને વશ કરી શકતું નથી. નેમ નદિનો સ્રોત લાકડાંને તાણી ભપ; મગર નેમ બળ વિહારી જીવેતો; ગરુડ નેમ હિરમતો, મગેન્દ્ર નેમ મગતો, અગ્નિ નેમ

આ સારંગી સિદ્ધાંત અનમન વિરામ ઉત્પન્ન થવાથી જ ને વિચાર કરવા લાગ્યો કે
 "શાશ્વત સુખ કહીએ તેનો આ જન્મમાં કાંઈએક દિગોચર થયું નથી. પ્રીતિનો પણ
 એક દિવસ નાશ થવાનો છે. અને દુર્લભ વર્દિયા પ્રાપ્તિ પણ થવાનું મરુ પ્રતિક્ષણે. આયુષ
 ક્ષય થવાથી અવિત્ કલમ અમારો, સારે અસાચત સુખ અને કાલુષ્ય શુર અવિત્તી આ
 શામી મારે શું થવાઈ રહી, શા વાસ્તે કદ મેલ કરી લેવું? જાણીએ."

તેણીથી અને પ્રાણીઓનો શોક કરે છે, તેમજ મૃત્યુ પણ સંકટા પ્રાણીને ગળી ભરી.
 માટે તેને આવા દોષ પીડિત જગતનો ઉદ્ધાર કરવા, પૂર્વ કરેલા વિચારોનું
 સમરણ કરે. આજ કેટલેક કરવાનો શોધ વખત છે.

જુદના આ સમયના આમેશ વિચારો વિષે અસંખ્ય આ પ્રમાણે કહે છે.
 "આપણી પણ છેવટ આવી જતા સમાને પ્રહોસવાની દલા થવાની છે, એમ જાણ
 છતાં છતાં પણ આ લોક આવા વિનોદમાં અને કપટ સંસારમાં આનંદથી મદાલે છે.
 બિહાર છે આ જરા પરિણામવાળા વિષને આનંદપે સમજનારા સંસારીઓને. આ કેટલું
 બધું અજ્ઞાન! પ્રલક્ષ જેવા છતાં પણ અવલોક, કેવા મોહમાં આંધળ ગણેલો છે કે
 રમ્પિ, રૂપ, બળ, અને પરાક્રમે હરનારી, તથા અત્યંત દુઃખ પેદા કરનારી, આવી વદા
 વચ્ચે નેહ વિગમ પામના નથી. જે જન્મું કિંવા ઉત્પન્ન થયું, તે સર્વને જન્મ-જિણી
 વચ્ચે તે આજ નહિ તે કાલ અને કાલ નહિ તે કસોડા ત્યાં પણ આવવાનીજ, સારે
 આ પ્રપંચ અને ઉપાધિ શું કરવાને માટે સંખની નેહએ? કાંઈ નહિ. આ દેહ અસારે
 ગમે તેવા રૂપાળા અને સુંદર છે, પણ કાળે કરીને તે સત્ત્વ દિત તથા વિરપતો થવાનોજ.
 સારે આ બધી ઉપાધિનું મારે હવે શું પ્રયોજન છે? જ્યારે કાળે કાળે જરા આવવાની છે,
 સારે ઉદાન ભૂમિ અને પ્રેમ થવો અચાલ છે."

(શુભો ગુજરાતી તા. ૧૦ જુન ૧૯૪૬ નો વિષુદ્ધચરિત્રો અંક)

૪. ગા. ના. હે. વાળા ભાષાન્તરમાં આ માટે આવો ઉલ્લેખ છે. ૧૨૪ ૪૦ થી ૪૩ સુધી.

"સિદ્ધાંત જેવું કે હું તો દહાડે દહાડે ચોર સંસારી થતો જનમ હું. આપણી કુચેદ
 વેદના-જાળ મહાસ હલ્લમાં પ્રસરી રહો છે. આંખો અને આંહોરોને ચિંતવતું હું જાણતો
 હતો, તેજ માદા આનંદનાં કારણે થયો છે. માટે હવે વધારેવાર કરવી નહિ. નેહએ.
 વખત જતાંજ વિષદશનું મૂળ ઉમેરવું નેહએ. આવો વિચાર કરી કરી નિર્જન અરણ્યમાં
 જઈ આનંદમાં પ્રવૃત્ત થયો. ધ્યાનની અદ્ભુત શક્તિથી તેની માનસિક આંખો ઉપડી ગઈ.
 સંસારમાં ધાર ધાર વિરહિત જીવોની નીચી તેલું નેહું કે. આ સંસાર સર્વ આનંદ છે.
 કાંઈ પણ ચિરસ્થાયી છે નહિ. આ જન્મ લાકડાના કાકા વચ્ચેથી. આશિવા તણુખા
 નિકળે તેવું છે. પ્રત્યક્ષિત ચંદને જ ને નિર્બળ પામે છે. કાષ્ઠ પણ જાણતું નથી. કે. આ
 જન્મ ક્યાંથી આવે છે? અને પાછું ક્યાં ચાલે જાય છે? જન્મને તેજ આવી
 મોહને શાંતિ મેળવી શકે છે, એવી આ અનિવૃત્તાના અદર નિશ્ચ કોઈ પદાર્થ મેળવો,
 હું મૃત્યુની સમક્ષ નવો પ્રકાશ લાવી શકું. એ હું સુક્ત થાઉં તો, ખીજને પણ સુકિતનો
 મારો દેખાડી શકું. આવા વિચારથી જુદ સર્વસચ્ચ રહેતો."

રોગ અસ્ત પુરુષ દર્શન રાજ પુત્રને એક સમય ફરવા જવાનો વિચાર થયો,
(વ) તેથી તેણે પોતાના પિતાની આજ્ઞા માગી. સિદ્ધાર્થ
જ્યારે ફરવા નિકળે ત્યારે પ્રથમના જોવાજ બદલાય
રાખવાને માટે આદેશ થતો હતો. જંગલમાં ઇશ્વરની ઇચ્છાનો કોઈ અનુરોધ કરનાર નથી.
દેવસેવક, જીવ લોકના ઉદ્ધાર માટે આવા પ્રયત્નો આદરેજ છે. સિદ્ધાર્થ આ પ્રસંગે પોતાના
પિતા પાસે એવી અરજી સુમરી કે, “જનોની વાસ્તવિક સ્થિતિ કેવા પ્રકારની છે ? તે નિ-
દોષવાનું મારા મનમાં હોવાથી, પૂર્વની પેઠે મારી નજરે દુઃખ અને વિપત્તિ નહિ પડવા
આવવાની વ્યવસ્થા આ વખતે કરીશ નહિ.” છુંદતું આવું કહેવું સાંભળી રાજાએ વિચાર
કયો કે, “આ પ્રમાણે પુત્રને નગરમાં ફરવાની પરવાનગી આપવાથી કદાચ તેના મનપર,
પુત્ર થયેલ પ્રતિકૂળ અહનંદ પણ થવા સંભવ છે.” તેથી રાજાએ સિદ્ધાર્થને રત્ન આપી
તે આપારીને વેપારી કરી સારથી છોડકને સાથે લેઈ નગર ચર્ચા જોવા નિકળી પડ્યો.
આ સમયે સર્વ પ્રકારના લોકોમાં ભળી જઈ નિરનિરાળા રીતે રિવાજ, અને વ્યવહારિક
પ્રકારોનું અવલોકન કર્યું. સિદ્ધાર્થની દૃષ્ટિ, આંગનિરીક્ષ કરતાં, જલદરથી મોટો પેટવાળા,
દોરડી જેવા, માંસ રહિત, અને અશ્વત્થામાત્રેજ મદદેજ એવા શુદ્ધ પાતંગી અને જરવા
ઉપર રજેરગ દેખાતી હતી એવા હાથપગવાળા, પીળા અને બાહરે નિકળેલી બેડાળ
જાણે વાળા, શીઠ અને સોજા આવી મેલા ગાલને લીધે ખિચિત્ ભાગતા, સુખવાળા,
આત્મન્ત આધિયી ખરી પડેલ વાળવાળા, અને ફાળે ફળે “અરર આપરે !” એવા હાથ
પોકાર પાડનારા રોગી મનુષ્ય પ્રતિ પડી. આ રોગી યુદ્ધ પ્રતિ કહેવા લાગ્યો કે, “પિતા

રાણી યશોધરા એક વખત રાત્રે સૂતી છે, તેવા વખતે અરણી રાત્રી ગયા પછી
તેને સ્વપ્નની અદર આવા આવ જોવામાં આવ્યા. “પૃથિવી કંઈ છે, જાડ તોફાનના લીધે
હળડી પડે છે, સર્વમંદુર જ્યોતિષક મણુડલ આકાશમાંથી પડી પડે છે, દક્ષિણ હાથમાં
મુકૂટ વિશ્વસ થયો છે, હાથપગપરથી પહેરેલાં વસ્ત્રો ખસી ગયાં છે, મુકતાહાર તૂટી
ગયો છે, સવાનો પતંગ જમીનપર પડી ગયો છે. સુંદર રાજજનનો દંડ લાગ્યો છે, ભક્તના
અલંકાર, પોરાક, અને મુકૂટ બિછાનાતી પાસે રોળાય છે, તારાઓ જમીનપર ખરે છે,
સુંદર અંધારાંચ યજ્ઞ રહ્યું છે, રત્ન ભરિત જાળીયાં ભાગી ગયાં છે, મહાસાગર લીધે છે.”
આવી પ્રકારનાં ભાવયુક્ત સ્વપ્ન, જ્યારે કોઈ અવનવો બનાવ બનવાનો હોય, ત્યારેજ આવે
છે. રાણી યશોધરાએ પોતાનો સ્વપ્ન જતાંત યુદ્ધને વિવિત કીધો. જેના પ્રયત્નમાં તે આ
પ્રમાણે તેનું સંભાધન કરે છે. પૂણ્યાભાજ આવું સ્વપ્ન જૂએ છે. તું સર્વની પૂજિતા યદ્યપિ.
શત્રુ કલેશના વિનાશનું કારણ યદ્યપિ. તું સર્વનું દુઃખ દુર કરવામાં આજીવન અર્પણ કરીશ.
પૃથિવીમાં લાખો માણસો મહા કલેશથી નિર્જીથી છે કોઈ પણ તેની દુર્ગતિપર નજર
કરતું નથી. તું મનુષ્યનું મહા દુઃખ જોઈને હવે સંસાર સુખમાં મગ્ન રહેવો ચાહતો નથી.
અનિત્ય સુખ ભોગવવું, એ મ્હારી ઇચ્છા નથી. ધરતીમાં સંસાર બિછાતું, અને પહોંતનાં
શિખરો મ્હારા માથા તળેનો તકીઓ યાપ, કુદરતી પાણીજાળાં મારે, ખીવાને, અને વનનાં
ફળજ મારે ખાવાને બસ યાપ. નરનારી મારાં ભાઈ બેન, અને પશુ પક્ષી મારાં બન્ધુજન
જીવનનાં મહાન્ વૃત્તમાં તું મ્હારી મહદગાર થા.”

પાત્ર મનુષ્ય મને સ્થાય કર. મને હાથ આપી ઉઠા કર. અરે મારા પર દયા કર. તું જે મને સ્થાય નહિ કર. તો આજ હું મારે ઘેર નહિ પહોંચી શકું.”

આવું આક્રંદ સાંભળી સિદ્ધાર્થ ત્યાં ઉભો રહ્યો. જે બાળમૂઠી આંધવનિ આવતો હતો તે દરદ વળ્યો. ક્યાં તેની નજરે પૂર્વની પેડેજ, રોગગ્રસ્ત મનુષ્ય જેવામાં આવ્યો. ઘેર જવાના ધરાદાએ તે ઉડવા જતો હતો, પણ યુનઃ અથગાધને જમીન પર પડ્યો. આવી તેની હૃદયદ્રાવક અવસ્થા જોઈ રાજપુત્રનું હૃદય પીમળાઈ ગયું. અને તે પોતે રોગી પાસે દોડી આવ્યો. “અરે ! મારા બાન્ધવ, તને ચાવ છે શું ?” સિદ્ધાર્થના આ પ્રશ્નનું પ્રત્યુત્તર રોગી માથુસ આપવાને અશક્ત હતો. કેમકે તને અતિશય શ્વાસ ચડવાથી વારેવારે કષ્ટ પામતો હતો. આવું જોઈને સારથી પ્રત્યે સિદ્ધાર્થ કહે છે કે, “કેવી પીડા થતી હશે કે નથી આ માથુસ ઉઠી પણ શકવાને અશક્ત છે ? અરે ! આ આવો શ્વાસોચ્છ્વાસ ચલાવે છે, અને કેમ બોલી શકતો નથી ?” સારથીએ કહ્યું કે, “સૌમ્ય ! આની પાછળ જે જગરો વ્યાધિ પડ્યો છે, તે આ મનુષ્યના શરીરમાં વિકાપવને પામેલ છે. ધાતુ પ્રયોગજ એવો દુઃખ કરે છે. તેમાંથી ઈન્દ્ર સરખા પણ હુડી શકતા નથી. જથ્થાય છે કે, આ રોગથી આનો મરણ કરીને અંત આવશે.”

સિદ્ધાર્થ સારથી પ્રત્યે કહેવા લાગ્યો, “આને જોવો આ રોગ થયો છે, તેવો જ બીજને થવાનો સમ્ભવ છે કે કેમ ? ધણી આવા અન્યભયકર રોગ મનુષ્યને થતા હશે ખરા ?”

છંદક બોલ્યો; “મહારાજ, આ, અને એવાજ પ્રકારના બીજ નાના રોગો મનુષ્યને પીડા કરનારા છે. તેમાંથી મુક્ત રહેનાર કોઈ નથી. જંગમમાં સર્વ મનુષ્યો આવા વ્યાધિ-ઓથી પીડિત રહે છે. કાંઈ આ પુરુષજ વ્યાધિગ્રસ્ત છે એમ નહિ ધારશો. રાજા અને રાજા, તેમજ તપસ્વીઓને પણ વ્યાધિ થાય છે જ. અને તે વ્યાધિના પ્રમાણમાં પીડાય છે.

“શું મનુષ્યો વ્યાધિને ન કળી શકે ખરા ?” રાજા પુત્રે કહ્યું.

“જમ સર્પ મનુષ્યની દૃષ્ટિએ પડ્યા વિના ડસે છે; વ્યાધિ મારીના પ્રવાવાસ્તે ટપેલો રહે છે; તેમ વ્યાધિની પણ કાંઈ બળર પડતી નથી.” સારથીએ પ્રત્યુત્તર આપ્યું.

“ત્યારે તો સર્વ માથુસોને રોગનો ખરખરો ભય હશે ?”

“તમામને આની ભીતિ તો ખરીજ.”

“આવું છે ત્યારે હું સુખરપણું, અને એવાજ સુખના દિવસો હરમેશાં રહેશે, એવી આત્રી તો કોઈને છેજ નહિ ના ?”

“આવી કોઈ પણ આત્રી આપી શકતું નથી.”

“આવા રોગો થકી થનારી વેદના વડે મનુષ્ય અસહ્ય બની જાય, કિંવા પીછ

રીતે જીવન કદમય યાય અથવા જરાવરચાથી કે કુખથી કાપા નર્વરિત થઇ ગઇ હોય, તો તેનું હેવટ પરિણામ શું થતું હશે ? ”

“ તે મૃત્યુ પામે.”

“ સારથીના આ અર્થદે સાંભળતાં કુમાર ચક્રિત થયો, અને પૂછવા લાગ્યો કે ” આટલું જતાં જનો, સંસારમાં સુખથી મહાસે છે કેમ ? ”

પ્રેતદર્શન. રાત્રી શુદ્ધાંતે, સિદ્ધાર્થને દિગ્ધ્યે બાહરે જવાની ત્રીજીવાર આ-

(ક) ગા આપી. માર્ગમાં સગીવોએ ઘણાં સારાં બદોબસત રાખ્યો હતો.

પરંતુ જ્યાં કુમારની સ્વારી અર્ધ માર્ગ કાંપી પસાર થઇ કે, પ્રભુ મરજીથી એક પ્રેત તેજ માર્ગે યઇને જતું તેના જ્ઞેવામાં આવ્યું આ પ્રેતને લાકડા સાથે બાંધી, તેને ચાર માથુસો ઉપાડી નદિ તીરે લેઈ જતા હતા. કુમારે પ્રેતની દેહન વિધિ નિહાળી, આ સમયે મૃત મનુષ્યના સંબંધી જનનો કુખદ પોકાર, અને તેના દેહની મરજીતર થયેલી અવસ્થા જોઈ, તે અત્યંત ખિન્ન થયો. જ્યારે મરણ પામેલો મનુષ્ય જીવતો હતો, ત્યારે તેની કેવી દશા હતી ? અને મૃત્યુ થયા પછી તેની કેવી દશા થઈ ? આ વિષે કુમારના મનમાં અનેક પ્રકારના તકો ધોળાયા લાગ્યા. તેને એમ સમજાયું કે, “ મનુષ્ય પોતાની જીવિત અવસ્થામાં પોતાના દેહ, વિષ્ણુ, અને સ્ત્રીપુત્રાદિ માટે અભિમાન રાખી શકે, પણ અંતે તો સર્વને છોડી આ રીતે વિનાશ પામવાનોજ. એ કેટલી ધોર આપતિ ! ” આમ વિચાર કરી છંદકને કહ્યું કે ” આમ પ્રત્યેક માનવ પ્રાણીના જીવનનો અંત આવે છે ” શું ? ” સારથીએ કહ્યું ” આ રીતે હેવટ સર્વને મરવાતું છે, તેમાં કાંઈ પણ જૂલ થવાનું નથી. મનુષ્ય પોતાના દેહનું ગમે-તેટલું જતન કરે, તોપણ અંતે તેના દેહની ખાત્રી પૂર્વક રાખ થવાનીજ. મરણ એ સમય જીવજીવિ કોઈ કાળે ચૂકે તેમ નથી ” છંદકનું આવું કહેવું સાંભળી સિદ્ધાર્થે પોતાનો રથ મદિર તરફ પાછો ફેરવવાનું કહી કહ્યું કે, “ મેં આજે જે કાંઈ જોયું અનુભવ્યું છે, તેથી મારું નેત્ર ફરી ગયાં છે. હવે મને લોક સિદ્ધાંતનું અવલોકન કરવાની ઇચ્છા નથી. ”

* સિદ્ધાર્થેના આના માટે આવા વિચારો, અશ્વધોષ કવિ જણાવે છે.

“ પ્રેતમાં આવો રોગ ભય છે, જતાં પણ તે સંસારમાં સુખથી મહાસે છે, એમ સાંભળતાં મને ખેદ ઉત્પન્ન થાય છે. તે સાથે જીવી આ લોક કેવો અજાન છે ? તે જન્યુતાં આશ્ચર્ય થાય છે. નિરોગી, આવા રોગીને જોઈ તેનું ઉપહારય કરે છે. ખરેખર, લોક; માંમાં અજાનપણે અંધ થયેલાજ લાગે છે.”

સાર—સંગ્રહ.

“પુષ્પપદ્મગની પેઠે વિચારો એક રંગજને છોડી અન્યમાં લસાય છે.” *

કેલવણીની સર. જ્ઞાન. કાકળનેના કેલવણીની રીતીયોના લેખનો એક
સુધરેલી અગ્રેજ દૈનિક પત્રમાંથી અર્થ પત્રીકાએ ઉતારો કર્યો છે,
રીતિયો. જેમાંથી નીચેના કીમતિ વિચારોનો સંગ્રહ કરીએ છીએ:—

પરંતુ જરોજર નિયમાંથી તથા યોગ્ય રીતે કેળવાયલી માત્ર ઉદ્યોગિતાનું જ્ઞાનનો એક
યથાર્થ ઉદ્દેશ નથી; જોનય મનમાં જ્ઞાનને પ્રવેશવાના એક દ્વારારૂપે પણ ઉદ્યોગિતા છે. માટે
જ્ઞાનના સંબંધમાં ઉદ્યોગિતા કાર્ય અને કારણ ઉભેપરથી અસ્તિત્વ ધરાવે છે. જ્ઞાન મેળવી
શક્યાનાં માત્ર સાધનો જ્ઞાનેન્દ્રિયો સંસ્કારોની દ્વક્ત નિર્મલ આદરો નથી, એટલું વાદ આ-
વર્તા આ નવાઇ જેવું લાગતું નથી. ઇન્દ્રિય જ્ઞાનની કહેવાતી રીતમાં ઉદ્યોગિતાના તત્વનો
વિશાલતાથી સમ્પ્રવેશ થાય છે. માત્ર અન્યથા હાતજ આપણને રૂપ, દ્રવ્ય, વર્ણન તથા
મતિનું જ્ઞાન થાય છે. અન્યથકાર્યની મદદદાર, “જીવું, અવલોકવું, સાંભળવું, મને
કરવું, સ્પર્શવું કાર્ય કરવું થાય છે. દરેક કહેવાતો માનસ—નાયક સારી રીતે જાણે છે તેમ
વિચારની સાથે સાથેજ લક્ષમાં પણ ન આવે એવો તથા તદ્દન અદૃશ્ય અવધેવ
સંકોચ હોય છે.

જ્ઞાન આપવામાં સ્નાયુ સંસ્થાથી જામવાતાં અગત્યના ભાગનાં સ્વીકાર દ્વારા કેલવણી-

† પ્રેત દર્શન માટે અંશ ઘોષના બુદ્ધ દેવ, અસ્તિત્વમાં આવે સંવાદ છે, શુભરાત્રી.
તા. ૧ જુલાઈ ૯૪ “ પ્રારે આ સાર માણસ યક્ર ઉચકાયલો અને જેની પાછળ કેટલાંક
માણસો રેતાં, કકળતાં, તથા હાથપીટ કરતાં. જન્ય છે, એવો આ કોણ છે? આ શું
છે? સારથીએ કુમારને ઉત્તર આપ્યું ” દેવ! ચાર માણસયક્ર ઉચકાયલો માણસ મરી
ગયો છે. તે બુદ્ધિ, ઇન્દ્રિય, પ્રાણ, અને શુભ રહિત છે. તેને કાંઈ સંગ્રા નથી, તેનો પ્રાણ
જવાથી તૃણમય કાષ્ટરૂપ થઈ રહેલું જાય છે. આ માનવ દેહ આવો અનિલ છે. જ્યાં
સુધી પ્રાણ છે, ત્યાં સુધી સહુ તેવું છે. પ્રાણ જતાં, દેહ નકામો, અને વ્યર્થ છે. પ્રાણ
ગયા પછી વ્હાલામાં વ્હાલા રનેહીઓ, એ કાષ્ટરૂપ દેહને બાંધી રહેલી સ્મશાનમાં લેઇ જાય
છે. અને ત્યાં તેને કાષ્ટની માફક ખોરીખોરીને બાળા સુકે છે. આ દીન સુખથી રેતાં,
અને કકળતાં બી, પુરો સ્મશાન સુધી શોક કરતાં તેને લેઇ જાય છે. મનુષ્ય માત્રની
આખરે આ મરણ દશા આવે છે. અને એ કાંઈ એક મનુષ્યનો જ ધર્મ નથી. પણ સર્વ
પ્રજાનો આ પ્રમાણે અન્ત આવવાનો છે. હીન—ભાગ્ય, મધ્યમ—પદ્ધતિના માણસ, રાજ
એ સર્વ આ પરિણામેતો એકજ માર્ગે જવાના છે. આતું નામ વિતીશ, કાળ, મૃત્યુ
અન્ત વગેરે કહવાય છે.” સારથીના વચનપર વિચાર કરતાં બુદ્ધને આ પ્રમાણે બાસ્કુ.
અહો! આશ્ચર્ય છે. છેવટ આ મૃત્યુ અવનાર છે, જોમ જાણવા છતાં પણ જેમ બચજ
ન હોય તેમ માનતો આ લોક તો અનેક પ્રપંચમાં, પ્રભેદમાં, રંગમાં, રાગમાં, દ્વેષમાં,
વિશાસમાં, અને સંવાદમાં આનંદ પામી રહેલો છે! અહો! અજ્ઞાન!”

ની, રીતિઓમાં ધક્કો જ ફેરફાર થયો છે. પૂર્વે શિષ્યને જ્ઞાનના નિર્મલા આહારરૂપે સ્વીકારવામાં આવતો હતો, પ્રગલ્ભ ભાવ તો ફક્ત શિક્ષકને માટે જ હતો, અને જો તે યોગ્યમાં યોગ્ય વિરહતા સહિત પોતાના શિષ્યના કષ્ટ અને અશ્વિયોને બોલાતાં તથા લખેલા શબ્દોદ્ધાર થેરી લેવાને શક્તિવાન થતો હતો તો તે પોતાની જાતને ભાગ્યશાલી માનતો હતો. “બુદ્ધિ” શબ્દનો, વ્યર્થ અર્થ દૃષ્ટિમાંથી દૂર ચલેા હતો. અવ્યવસ્થિત રીતિએ અર્પાતા દ્વિવિધેથી સ્મરણ, શક્તિને ભરી નાંખવામાં આવતી હતી તથા તેમને મેળવીને અમુક પ્રકારના ક્રમમાં ગોઠવતા મનસૂના પ્રગલ્ભ અંશેની તત્પરતાનો લેહ પણ હિસાબ મણવામાં આવતો નહિ. છરસાય નહિ તેથી તથા અયોગ્ય વસ્તુને વિસ્મરવાની સ્મૃતિ—ભૂમિની સુખમય કલા ન હોત તો, નિશ્ચલનું પ્રાચીન સ્વરૂપ ગુચ્ચવાયલી બુદ્ધિયો તથા અનિશ્ચિન ઇચ્છા શક્તિયોના એક સંપૂર્ણ કારખાનારૂપે નિવડત.

ઉપયોગી નિવડતી દરેક નિશ્ચલના અભ્યાસ ક્રમમાં હરત અને અક્ષિની ક્રમિક કેલ-વણીને ચિરસ્થાયી સ્થાન મળ્યું છે, અને તેથી અવલોકન શક્તિ પ્રગલ્ભ થતી જાય છે તથા સ્વચ્છતા અને કુસલતા વૃદ્ધિ પામતી જાય છે એટલું જ નહિ પરંતુ બુદ્ધિ વિષયક આહક શક્તિ પણ વૃદ્ધિ પામતી જાય છે કે જેથી પુસ્તકોમાંથી જ્ઞાન મેળવવાની શક્તિ પ્રબળ થાય છે. જ્યારે આ નવીન રીતિયો પ્રચારમાં આવી હતી ત્યારે એમ માનવામાં આવતું કે કાર્ય ગૃહને (work-shop.) ભણવાના ગૃહ સાથે એક ઉપયોગી અનુબંધરૂપે સ્વીકારી શકાયો, પરંતુ એ નવીન પ્રચાર એટલો જાણે વિજયપત્ત નિવડ્યો છે કે, કેટલાક દૃષ્ટાંતોમાં તો નિશ્ચલના કાર્ય ક્રમમાં દિવસના બે વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે, જેમાંનો અડધો ભણવાના કામમાં યોગ્ય છે. તથા બીજો અડધો કાર્યગૃહ, પ્રયોગશાલા (Laboratory) તથા જાગમાં રોકવામાં આવે છે. અભ્યાસ ક્રમના વધારાથી બોલે વધી પડવાના પરિણામની ભીતિ દૂર થઈ છે, તેથી તેનો ખરેખર પુસ્તક કાર્યમાંથી આ-વકાર દાખક છૂટ મળે છે, સર્વ વિષયોને શિખવવાની નવીન રીતિયોની પેઠે તે કંઈ એટલા ખસા નવા વિષયો નથી, તેથી કાર્યગૃહના શક્તિ પૂર્વક સંમિશ્રણ દ્વારા અભ્યાસ ક્ષેત્રનો વિસ્તાર થતો નથી, પરંતુ ક્યારનીએ રોકાયેલી તથાપિ અયોગ્ય રીતે ખેડાયેલી વિશેષ કેળવાયેલી ભૂમિ પૂરી પાડે છે. પાકે માત્ર વાંચવામાં આવતા નથી, પરંતુ લક્ષ દેવામાં આવે છે, શિખવામાં આવે છે, તથા ઉચ્ચ ઉત્તરી વિચારવામાં આવે છે અને આ પ્રમાણે કેળવાયેલું જ્ઞાન દૃઢ થાય છે. આથી કેલવણીની આવશ્યકતા પૂરી પડે છે, વિજયની તેથી દ્રોષ પણ થોડી રીતે નહિ, અને આ માર્ગમાં ઉભય હેતુનું ઐક્ય સચવાય છે.

ઇન્દ્રિયોની સૌંદર્યનું જ્ઞાન થવાની તથા ઇચ્છા શક્તિની વ્યર્થ પસંદ કરવાની કેલ-વણી પણ શિક્ષણના મુખ્ય વિભાગ છે, અને ઉદ્યોગિતાદારાના શિક્ષણથી એટલું આમ થઈ શકે છે એટલું અન્ય માર્ગ થઈ શકતું નથી તથા માત્ર તેના દ્વારા જ મગજ અને હૃદયની કેલવણીની ઇચ્છિત વાત પાર પડે છે.

ફરીથી પ્રજા વળી હિંદુ સ્ત્રીઓ હતી. પોતાની મા, પોતાની બહેન, પોતાની પત્નીના પોતાના પ્રયત્નો વિરુદ્ધના દૃઢ વિરોધને લીધે, કેળવણીના હિંદુનું પુરુષત્વ તથા કેળવણીની બુદ્ધિ વારંવાર યાદી ગયાં હતાં. તદ્દના પ્રયત્નો ઉપર લાગણીનો આ એક યથાર્થ વિગત હતો—બુદ્ધિ ઉપર પ્રેમનો વિગત.

અનિવાર્ય ફેરફાર.

પરંતુ પાશ્ચાત્ય કેળવણીએ હિંદુ ધર્મના છેલાંમાં છેલાંકિ-
લામાં થોડાં વર્ષથી પોતાની મેજે પ્રવેશ કરવાનો પ્રારંભ
કર્યો છે. હિંદુ સ્ત્રીઓમાં તેણે ક્રમે ક્રમે પોતાનો માર્ગ શોધી કાઢ્યો છે. અને જેમ કેટ-
લાક સમય સુધી તેની બુદ્ધિને છાંયે રાખીને પૂર્વ અને પશ્ચિમના વિચાર સમૂહના સંઘર્ષ-
માંથી એક હિંદુ પુરુષ ક્રમે ક્રમે ઠેકાણે આવતો જાય છે તેમ હિંદુ સ્ત્રી પ્રથમ વાર તેની
અસર નીચે આવે છે. આપણા આગમ પછાત સુધારકોની હિંદુધર્મની સ્ત્રીઓને કેળવણી
આપવાની બુદ્ધિ ધણાં વર્ષોથી સંભળાતી આવે છે. ને નવીન કેળવણી પાશ્ચાત્યરીતિ
અનુસાર થવાની હતી. પાશ્ચાત્ય કેળવણીથી પુરુષ વર્ગમાં એટલાં બધાં સંતોષકારક પરિ-
ણામ આવ્યાં છે કે તેથી તેટલાં જ સંતોષકારક પશ્ચિમ સ્ત્રી વર્ગમાં પણ તેનો પ્રસાર
થતાં આવતાં જ નોંધાયે. જે એકને બધે બેસતું છે તે અન્યને પણ હોતું જ નોંધાયે.
જે પશ્ચાત્ય કેળવણીથી પુરુષ વર્ગમાં જાગૃતિ થઈ છે તેમ હિંદુધર્મની સ્ત્રીઓમાં પ્રગત્ય
રૂપ સ્વામિભાનની લામણી જન્યત થવાની હોય તો આપણે તેને ખુશીથી આવકાર દેવો
નોંધાયે. પરંતુ જે તેનો ઉદ્દેશ હિંદુ સ્ત્રીઓને હિંદુત્વહિન કરી નાંખવાનો હોય તો તે
તેમને તેનાથી તેમનાં તથા દેશનાં માટે દૂર રાખવી એજ ઉત્તમ છે. જે કેલવણીનો ઉદ્દેશ
માત્ર બુદ્ધિનેજ કેળવવાનો હોય, જે કેળવણીનો ઉદ્દેશ મનુષ્યને તેની અધર્મ પ્રકૃતિના
ખાસ ગુણ સ્વાર્થની પાર ચલાવવાનો ન હોય તો અમે એટલું હિંમત પૂર્વક કહી શકીએ
છીએ કે, આપણી બાળાઓની કેલવણી માટે આપણા મધ્યમાં આજ કાલ ઉભી
થયેલી રકુસો અને કોલેજોમાંથી એક હિંદુ બાળાને જે કેલવણી મળવાની આશા રાખી
શકાય તેના કરતાં પ્રાચીન હિંદુ ધર્મની કેલવણી ઘણીજ શ્રેષ્ઠ હતી. પાશ્ચાત્ય વિચારોના
પ્રવેશ પૂર્વેનાં હિંદુગૃહ જન્મારંભમાં યુવાન હિંદુ બાળાના જીવનમાં તેની મા, દાદી, કાકી
આદિનો નિઃસ્વાર્થ તથા આત્મભોગમય મળાતાં સાક્ષાત્ જીવનનો ઉપદેશો આવતાં. સંધ્યાના
પાઠોમાં ભંધનાત્મક ચરિત્રોમાં જેવા સદ્ગુણો આપણે દૈનિકજીવે છીએ તેવાં ગત
જગોનાની હિંદુસ્ત્રીઓ બાળ વિના અને તેટલાં માટે કોઈ પણ જાતના ડોળામમ વિના
અનુભવતી હતી. જે અનુભવોનું હતું તે માટે તેમને પૃથ્વીમાં આવતાં કદાચ કોઈપણ પણ
તેમનાથી આપી શકતું ન હતું. જે સદ્ગુણોનો તેમનાથી ઉપયોગ થતો હતો તેનાં ન્યાયની
બાબતમાં કહેવા મળીએ તો તેમનાથી ન્યાય પણ આપી શકાતાં ન હતાં, પરંતુ આવી ટેવથી
તેમની પ્રકૃતિ જે શ્રેષ્ઠતા પ્રાપ્ત થતી હતી તેના બાળ વિનાજ તેમનાથી તેમનો ઉપયોગ

યતો હતો. પરંતુ સ્વનાભોગની તથા અન્ય પ્રતિ સંપૂર્ણ ભક્તિની, ધર્મ તુલ્ય ચારિત્ર બાધવામાં અસર થતી હોય તો, જ્ઞાનાના રાશીએ અવાસમાં તેમની આસપાસ તથા તેમની સાથે સદા આ અસર થયાં કરતી હતી. તેટલા માટે પ્રાચીન સમયના જાધારણવાળું હિંદુ શ્રદ્ધ, માનવ ચારિત્રને પરમાત્માના સમિપને સમિપ લાવતા સ્વાત્મભોગ અને ભક્તિના ઉપદેશો હિંદુ સ્ત્રીઓને આપવાની એક શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ નિશાલશ્ય હતું. પરંતુ આધુનિક પ્રભે આપણા ચારિત્રમાં સ્વાભિમાનનો અંશ જાત કરવાની ધણીજ જરૂર છે કે જેથી આપણામાં પ્રગટીય સ્વાભિમાન જાત થયા પામે અને આ પ્રગટીય સ્વાભિમાન, હિંદુ પુરૂષ ધણી જ હુઃખદાયક ભોગે ખરીદવાને શક્તિવાન થયો છે. વેળાસર જો આપણે એતીએ તો સ્ત્રીઓના સંબંધમાં આ ભોગને દુર કરી શકીએ. આપણી સ્ત્રીઓને કેળવવાને આપણે ઉત્સુક છીએ. પ્રગટીય માણે ઉપર તે કેળવણીનો આધાર હોવાથી, ટૂંકમાં તેને નાશ કરે ન થયા હો. લાગણી, ભાવના, પ્રેમનો વિનાશ ન થાય તેમ તેમને શુદ્ધિની કેલવણીમાં રોકાવા હો. અને સર્વ ઉપરાંત, પુરૂષ પ્રજાના સંબંધમાં થયું છે તેમ તે કેલવણીનો માત્ર પુરૂષ શિક્ષણની સંભાસ થયા ન હો.

માનસિક સ્થિતિઓની
આરોગ્યમાં અસર.

ડૉ. કારના " મેડીકલ ટોક " નામના પત્રમાં માનસિક અને નૈતિક આરોગ્યના સંબંધમાં નિચેના ઉત્તમ વિચારો જોવામાં આવે છે:—

માનસિક અને નૈતિક શક્તિઓ ઉપર સ્થૂલ સરીરના આરોગ્યનો ધણી આધાર છે. તમારી દીર્ઘ કાલની ખીડ થી છે તેનો કંઈ દિસાજ નથી. જો તમે માનસિક અને નૈતિક સ્થિતિમાં સારા થાઓ તો એકાદ ચપક્કા સર્વ પ્રકારો કરી શકે તેના કરતાં તમે વિશેષ કયું છે.

તમને કોઈ માટે ખિંકાર છે ? તમને કોઈ પ્રતિ કંઈ ધ્યાન છે ? તમને કોઈ માટે વેર અથવા દ્વેષ છે ?

કોઈના પ્રતિ આવી લાગણીઓ રાખવા માટે તમને જો તેટલા ઉચ્ચકરવામાં આવ્યા હોય તોપણ તે સર્વ તમારામાં વાસ કરશે ત્યાં સુધી તમે કદાપિ સારા થવાના નથી. જ્યાં સુધી તમે આ દુનિયામાં કોઈનું બોદું ધ્યાન રાખો એવું એક પણ દશે ત્યાં સુધી તમારી સ્થૂલ ખીડનો એકાદ ઉપાય શોધી શકાનો તમે અર્થ પ્રયત્ન કરશો. તમારો ધિ-કાર, શક્તિનો દમેસાં નકામે ઉપયોગ કરે છે. તેથી પ્રણયશક્તિના આધાર નજા પડે છે તથા પોષક રીતિઓમાં જગાડો કરે છે.

તમને કોઈ માટે ધ્યાન છે ? તમે તમારા જીવનમાં ધ્યાનને કોઈ પણ સ્વરૂપમાં પ્રવેશવા દીધો છે ?

જો તેમ હોય તો, પુષ્ટિકારક ખોરાકથી, તેમજ યોગ્ય કસરતથી, તેમજ વૈદ્યકના નિયમોને સખે રીતે પાળવાથી, કરાથી પણ તે ખોટા પૂરાનો નહિ. એક પ્રશ્ન કરતાં પણ ઘણી અડપથી ધણી પ્રશ્ન શક્તિને ચૂસી લે છે. એક દુષ્ટ, ઘણીની માફક તેતો અંધના હૃદયને કોતરી આવે છે.

તમારે તમારી જાતની અંદર પણ શુદ્ધ-સ્વચ્છતા જાળવવાની છે. તમે સારા ચાઓ તે પૂર્વે તમારે ધર્મી, તીરસ્કાર, દ્વેષનો ત્યાગ કરવાનો છે. તમને કોઈ અવયવની ન ધટે એવી પીડાં થઈ હોય તો પણ આવી જાળવવાને દૂર કરવાથી તમારા સુધરવામાં અદ્ભુત ચર્મકાર થયાં જશે.

ઉપતત્તી.

નૂતન પ્રક્રિયા.

અવલોકન—પ્રકાર.

(મળેલું)

આજ કાલ આખાસમાં જ્ઞાન શબ્દ જ્યે વપરાવા માંડ્યો છે. વ્યવહારમાં સર્વ સ્થળે, પછી અધ્યયનમાં હો કે વ્યાપાર વાણિજ્યના ધંધામાં હો, શાસ્ત્રમાં કે કળા આતુરીમાં પણ એક અવાજે કહીએ તો, ચાલે કે જ્ઞાન જ્યે વિસ્તાર પામ્યું છે. ખેડૂતના ધંધામાં ખુદી પીલવાની જરૂર છે એમ કહેવાતાં ખેડૂત વર્ગને કૃષિજ્ઞાન આપવું જોઈએ એવો ખોષ સંભળાય છે; વેપાર રોજગારમાં પ્રત્યેક વેપાર સંબંધી શાસ્ત્રનું જ્ઞાન થયા પછી તે વેપારના અર્થ, ઉપયોગને સમજાય, તથા તેનો પ્રયોગ વધારે સફળ થાય, એ ખોષ થયા કરે છે; કલા હુન્નર પણ દેશમાં લાવવા તેમાં તે તે કલા તે તે હુન્નરની પૂર્ણ શાસ્ત્રીય રીતે માહીતી મેળવ્યા પછી દાખલ કરાય તો સમૃદ્ધિ સેહેલથી તેમજ ત્વરાથી આવી શકે એ ઉપદેશ વચ્ચન ત્રીજી પ્રાસા કાનને સ્પર્શાય છે.

આ બધું વ્યવહારિક થયું; પરંતુ પરમાર્થ જ્ઞાનમાં પણ નવી રીતે બુદ્ધિને કેળવવાની આવશ્યકતા છે એમ મનાયેલ છે. પારમાર્થિક જ્ઞાન વ્યવહારોપયોગી શી રીતે થાય એટલે પહેલાં તે સાધારણ બુદ્ધિવાળાં માણસને તે શી રીતે સમજે તેમને પરિચય દેશની વિદ્યા બેઠેલાં પણ અજિમનો વિચારની પ્રક્રિયાઓને આધારે શી રીતે પૂર્વના તત્ત્વજ્ઞાનનાં સિદ્ધાંતો સમજાવે, એ ઘડી કાઢવામાં ઘણાં મુશ્કેલી આપનારેલાં જોવામાં આવે છે, તેવે સમયે આ નીચેના બે બોલો સાર્થક નહિ તોપણ અનર્થકારી કે અધરિત નહિ થઈ પડે.

ધર્મનાં તત્ત્વો અને વિજ્ઞાનવાદમાં અત્યંત ભેદ નથી એ તો સિદ્ધ થયેલી વાત છે. એમ કહીએ તો આસે કે જ્યાં જગમાં આવીને અન્યાયી કે પદાર્થ વિજ્ઞાનવાદી અટકે તે દ્વિતા એક પગથીઉં ઉભે જઈ ચેતન્યવાદી પંધારે સ્પષ્ટ તર્ક લગાવી સંદેહ કે વિષમ હોય તે ટાળવા તત્પર થાય છે. એવી સ્થિતિ છે તો આપણે કેટલાંક પૂર્વ તરફની પ્રક્રિયામાં સમજાવેલી અને તત્ત્વજ્ઞાનની કેટલીક બાબતો એ રીતે ખીન્ન ચરમાંથી જોઈએ તો શું અવલોકન થાય છે તે તપાસીએ:—

સંસારનું સ્વરૂપ માત્ર, અવિદ્યાથી ઉત્પન્ન થયેલ કામ વિકાર અને તેને આધારે રહેલ ક્રિયા—કળ—ઉપભોગને લીધે આનાદિ કાળથી વર્તુ આવતું જોવામાં આવે છે, એવી

સિદ્ધાંત કોઈ પણ સ્થળે વાંચવામાં આવે છે. “બ્રહ્મ” એ નામરૂપ ઇલાદિ ઉપાધિ કે શુભોધી રહિત છે. માત્ર સત્તા સર્વવ્યાપક શુદ્ધ આત્મા, જ્ઞાન આત્મા તેનું સ્વરૂપ સમગ્રનું છે. પરંતુ એ આસતિથી સત્તા કે જે શુભ માત્રથી રહિત તેને જ્યારે અવિદ્યાનું અધિકાર પાડ્યા દીધા પછી જોઈએ તોજ દરેક આંખે સંસારનું રૂપ પ્રકાશ પામે છે. માત્ર એક તેજોમય શાંત ગોળા તરીકે અથવા સર્વવ્યાપક સત્તા શાંત સ્વરૂપે પ્રકાશ પામતી સર્વત્ર સાક્ષાત્કાર કરાય તો ભેદ જતો રહી મુક્તિ મળે. આ પ્રમાણે પ્રસક્ત જોયા પછી વર્તનપણ તેવુંજ થતું જોઈએ. અર્થાત્ ભેદ જવાથી “આ હું, આ તું, આ માંડ, આ તાંડ” એ બધું ટળી જાય છે અને કામ વિકાર વાસના ઇલાદિ ક્ષય થતાં જઈ ધીમે ધીમે નાશ પામે છે; એટલે કાળ ક્રમે પછી હવે બધી અવિદ્યા જવાથી સર્વ કર્મનો નાશ થવાથી પ્રત્યેક વ્યક્તિ, જે ‘શુભુક્ત’ હોય તેનેજ—બ્રહ્મપદ પ્રાપ્ત થાય છે.

હવે આ બધાં વાંચવાદાર શું? “અંક” જેતાં તો વાણી કે મન ત્યાં વંચીને કરવા સમર્થ નથી; તેને સંમાન રીતે અગોચર વિષય છે. પરંતુ કોઈક એ દ્વારા ચેતન કરવામાં આવેતો તે તદ્દન નિષ્ફળ નહિ જાય. બ્રહ્મ એ માત્ર સત્તા (Potentiality)—સર્વ શક્તિ, સર્વ જ્ઞાન તેને માયા અથવા અવિદ્યા રૂપી આવરણ હવેરાવી દે છે તેથી સંસારની ઉત્પત્તિ. હવે માયા એ એક શક્તિ છે કે જે સર્વ વસ્તુઓને ક્રિયા કરાવે છે એ શુભ ત્રયની સામ્યાવસ્થા માની, પછી સંસારના સાર ત્રિશલ્પવડે સૃષ્ટિ બંધાય છે એમ ગણવું પડે છે. જ્યાં જ્યાં ત્રણ વસ્તુઓનો સમાહાર ત્યાં ત્યાં પછીનાં કવિ વર્ગમાં પંથુ આ શક્તિનું અર્થ સ્વરૂપ મનાય છે:—

દેવાનાં ત્રિતયં, ત્રિર્ગા હૃતમુજા શક્તિત્રયં, ત્રિસ્વરા, ત્રિલોક્યં ત્રિપદી, ત્રિ-
પુષ્કરમથ ત્રિ:બ્રહ્મવર્ણાશ્રય: । યત્કિંચિત્ જગતિત્રિધા નિયમિતં વસ્તુ ત્રિવર્ગા-
દિકં, તત્સર્વં ત્રિપુરેતિ નામભંગવત્યન્વેતિતે તત્ત્વત્ત: ॥

તો હવે આ માયા—અવિદ્યા—એ ક્રિયા શક્તિ કહીએ તો અચોગ્ય નહિ મણાય. કારણ કે અવિદ્યા વડે બધા સંસારની ઉત્પત્તિ; અને તેમજ ક્રિયા-શક્તિ—Kinetic Force

Moving Energy—પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાનમાં પણ ગતિ આપનારી શક્તિ ગણાઈ છે. હવે સર્વત્ર પ્રસરેલ, બ્રહ્માંડમાં સર્વ ગતિ—શક્તિનો સમૃદ્ધ અવિનાશિત; અને ગમે એટલા ભિન્નભિન્ન રૂપે શક્તિનો આવિર્ભાવ થયા છતાં એ શક્તિ, છેવટે એટલીને એટલી, અર્થે અપચય, કે કોઈ રીતની હાનિ લાભ થયા વિના રહેલી છે કે જેને વિજ્ઞાનમાં **Conservation of Energy** કહેવામાં આવે છે. એ વળી અનાદિ, અવિનિષ્ક્રાંતધારાએ રહેલી છે; પરંતુ તેનો અંત આપી શકે એમ છે. તે ક્યારે કે ક્યારે અવિધાનો અત્યંત નાશ સદગુણથી પ્રાપ્ત થાય ત્યારેજ. અર્થાત્ ક્યારે **Conservation of Energy** બરાબર પૂર્ણ રીતે સમગ્રાય, સાક્ષાત્કાર થાય અને તે પ્રમાણે પ્રત્યેક મુમુક્ષુ સંસારમાં આચરણ રાખી પતે ત્યારે મારું કે તારું મરી નય. બધે એકજ શક્તિ વ્યાપી રહી છે; તે અવિનિષ્ક્રાંત ધારા, અર્થે અપચયથી દૂર છે અને અનંત છે; તે સામ્યાવસ્થા અર્થાત્ **Potentiality** કે બલ.

“વળી આ શક્તિ ના ગુણ ગુણોનો તપાસ કરે તો સત્, રજ્જુ અને તમસ્ એ પણ સમાનતા ધરાવનાર છે. રજ્જુ ને **Repulsion**, તમસ્ને **Attraction**, અને સત્વને એ બંનેનો શુદ્ધ નિયામક ગુણ તરીકે લેખવા જોઈએ. આ રાજ આ ગુણોના નામ તરીકે ધરાવતાં આપણા ગ્રીકોના ટ્રોડો કે વાકો આધાર તરીકે ટાંકવામાં પ્રકૃત વિષય માટે નિર્માણ કરેલ રચનાનો સંદેશ થવાના બંધથી એ પ્રમાણે કરવું અનુચિત ગણ્યું છે. અણુ-જો તથા પરમાણુઓ આખા બ્રહ્માંડમાં ગતિ-શક્તિથી પ્રેરિત થયેલાં છે તેને એક બીજાની સાથે સદૃશ આકર્ષણ-અપકર્ષણ ઈત્યાદિ નિરંતર થયા કરે છે. તેમજ તે અણુ અને પરમાણુનાં બંને એવા સર્વ પદાર્થો અચક્ત બલથી બાંધીને તે સ્તંભપર્યંત સર્વે ગતિ-શક્તિ પ્રેરણા કરી ચલાવે છે, ત્યારે નિરંતર આકર્ષણ-અપકર્ષણ ઈત્યાદિ પામ્યા કરે છે. ધ્રામ-યન્ સર્વમૂતાનિ યંત્રારૂઢાનિ માયયા ! એવું શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાનું પણ વચન છે. પ્રત્યેક વસ્તુ જતના ગર્ભમાં, અંતરૂમાં, અંતર્ગત હૃદયમાં, હૃદયાકરણમાં આ શક્તિ વસેલી છે તે પ્રથમ સામ્યાવસ્થા, અર્થાત્, પ્રથમ તો બલ, વ્યક્તિમાં પણ રહેલ; પરંતુ પછીથી અવિધાને જોઈ એટલે આ શક્તિને જોઈ, સંસારની સરણિમાં પડવાથી, ક્રિયાશક્તિની પ્રેરણા થવાથી, એ રથને માયાના આચરણ વાળું બલ વસ્તું એમ કહેવાય છે. એનો અર્થ માત્ર એટલો જ કે શુદ્ધ બલ નહિ પરંતુ અપર બલ કે અવિધાથી વિટાયેલ બલ, એટલે પ્રત્યેક વ્યક્તિ, કે જેને સંસારી જનતું પડ્યું. એજ અવિધાના આચરણનો વિજ્ઞાન કે ખરા જ્ઞાન વડે નાશ થાય ત્યારે સંસારમાંથી મોક્ષ મળે; અર્થાત્, શુદ્ધ બુદ્ધિએ એવું સમજાય, નિર્ભય થાય, સાક્ષાત્કાર થાય કે સર્વ વ્યાપક ગતિ-શક્તિ એક જ અવિનિષ્ક્રાંત ધારા પ્રવાહ આક્રોષે આવે છે, અને તે ક્રિયા કે ગતિરૂપે હોય ત્યારે જ માત્ર ભેદ ઉત્પન્ન થાય છે કે જેને નામરૂપ આપી અવિવેકપણે જુગવાં મનાય છે. ખરું જોતાં તો એક જ નિર્ભયક સામ્યાવસ્થા જેને **Potentiality** કહે છે તેજ છે. હવે આ સામ્યાવસ્થા, ક્રિયા-શક્તિ રહિત એટલે માત્ર સત્તા અને જ્ઞાન-પ્રકારરૂપે રહેલ સર્વવ્યાપક એકપદાર્થ નિરંતર, અતિદૃઢ ધ્યાન કરી જોવાનો અભ્યાસ રાખ્યા વિના સમજવો કે સાક્ષાત્કાર કરવો બહો મુશ્કેલ છે. માટે જ એ વિષય અગ્રાધ ગણ્યો છે; માટેજ એને શુદ્ધ કોઈ મહદાયાસવડે પ્રાપ્ત કરાય એવો માને છે; માટેજ એ ખરું જ્ઞાન છે; એને માટેજ એ જ્ઞાન મોક્ષપદ કહેલું છે.

એ પ્રમાણે બધી ગતિ-શક્તિનો અવિર્ભાવ થયેલ જ્યાં જ્યાં સમગ્ર બ્રહ્માંડમાં જોવામાં આવે છે ત્યાં ત્યાં બેદ વિચિત્ર રહેલા છે એ ખરું; અને પ્રાકૃત જનની દૃષ્ટિએ એમ ન આવે એવું પણ મન કહેવાય. કારણ કે ખરા મનને અને તેનું નિવારણ કરવાનું ધર્મ વિના સમજવું કે બુદ્ધિમાં ઉતરવું પણ મુશ્કેલ છે. ગતિ-શક્તિનો સમગ્ર સંસ્થાનો બાધી એક જ સ્વરૂપે બેદ માનવો નાશ કરી, સામ્યવસ્થા માત્ર એકીકાર અવિચિત્ર તેજ પુનઃ તરીકે બુદ્ધિમાં પ્રકાશ કરાવવી એ કેટલું વિષમ છે? પ્રથમથી જ સદૃશીની બુદ્ધિમાં, દૃષ્ટાંત તરીકે લખ્યો તો—સત્યવાદી પુરુષને સત્ય એ બેમાં બેદ અથવા એકથી બીજાને પૃથક્ કરી જોવાની ટેવ પડી હોય છે. “સત્ય” કે સાચા બોલવાપણું” એ શબ્દનું ઉચ્ચારણ થતાં જ તેના વિશેષણો ખ્યાલમાં આવે છે; અને તે ચુંચુ તથા વિશેષણો જનમાં છે એવું વિશેષ્ય દૂર કરીને, માત્ર ભાવ વાચક શબ્દ “સત્ય” એટલે શું જોતો સમૂહ એ તો મહાશય વડે આચુવાની ટેવ પડ્યાથી જ આવી શકે છે. હવે આનું શુભોના સમૂહવાળું ભાવવાચક નામ કે જે અન્ય શબ્દનું છે તો પછી નિર્ણય, નિરાકાર, સમાન સ્થિતિ, નહિ ઉચું કે નહિ નીચું, નહિ ઉચું કે નેહું, નહિ ઉત્તર કે દક્ષિણ, નહિ પૂર્વ કે નહિ પશ્ચિમ એવું આ સર્વ બ્રહ્માંડનું કાળ અને દિશાનો નાશ કરી સર્વત્ર આપી રહેલ એકીકાર જ્ઞાન-પ્રકાશ શી રીતે કદાપી શકાય. એમાં વ્યવહાર આડો આવે છે. એ દુઃખ વ્યવહાર પરંપરાએ દીધેલ છે. જો એવો વ્યવહાર દૂર કરી માત્ર જ્યાં જ્યાં આ વિષયનું અધ્યયન થાય એવી પુસ્તકો વાંચી, અભ્યાસ, સતત મનન કર્યો કરી, તેનું દૈનિક ધ્યાન ધરાયું જાય તો, પછી ભાગે કાળે અવિધાનો અત્યંત નાશ થઈ વિદ્યા કે જ્ઞાન-પ્રકાશ કેવળ સ્વરૂપે રહે.

આ થાય તો જ બધી છૂટી મોક્ષ મળે. અર્થાત્ બધું કે જે આ ક્રિયા-શક્તિના ઘરમાં છે અને જે બેદ દૃષ્ટિથી જ ઉત્તમ થાય છે તે બેદ દૃષ્ટિ દળી જાય, તો “મારે તારું” મટી જાય. સુખ દુઃખ યિગેરે દંડનો નાશ થાય, કારણ કે તેથી એમ સમજાય કે સર્વત્ર એક જ સ્વરૂપ છે; તેમાં પછી હું કોણ ને તું કોણ. બધે શક્તિનો ઉપદે, સામાન્ય સ્થામાં, બેદ વિબેદ મળ્યા પછી સરવાળો એક જ બાંધવાનો છે. એક વસ્તુ જગતમાં બે મારે રહિ તે પછી શું, અને તારે રહી તે પછી શું? એનો બધો મિથ્યા ભ્રમ છે; એ પ્રમાણે સમાધાન કરવાની મનને લાગ્યા અભ્યાસથી ટેવ પડે છે. પછી આંહિ દિ દુસ્થાનમાં રહ્યા તે પછી શું, અને અમેરિકામાં ગયા અને ત્યાં મૃત્યુ થયું તે પછી શું? કારણ કે એ સર્વ વાતો માત્ર ક્રિયા-શક્તિની કરેલી છે. અણુને પરમાણુના એક સમૂહથી બધાપેલ એક વસ્તુ તોડી એટલે તેને મૃત્યુ આવડું ગણાય છે; પરંતુ એ તરીકે ગણે છે ક્યાં? આજ બ્રહ્માંડમાં બ્રહ્માંડ સર્વત્ર સમગ્ર એક જ સ્વરૂપ છે. બીજું કંઈ નથી. **एकमेवाद्वितीयम्! नान्यदत्र किंचिदस्ति ॥** આનું નામ નિર્ભયસ્થાન-મોક્ષપદ.

આ પ્રમાણે પરંપરાયે તત્ત્વ સમજી, ખરૂં રહસ્ય ઠસાવી, જ્ઞાનનો પૂર્ણ ઘોડો ઉતારી પોતાના વર્તનમાં બધા કાળમાં આચરણ રાખે ત્યારે તે ચોખી. આમાંથી બ્રહ્મચર્યનું ને બ્રહ્મ એ પ્રતીતિ સદૃશ રહેવી બ્રહ્મ છે. એ જ બોધ ગીતામાં છે, એ જ બોધ ઉપનિષદનું રહસ્ય છે; એ જ અધ્યાત્મ બિદ્યાનું તત્ત્વ છે.

હવે બીજી રીતિથી આગ વાતનું અવલોકન કરીએ: કંઈપણમાં* કંઈ છે કે: આ સર્વ જગત સામ્યાવસ્થા-ગાન પ્રકાશમાં પ્રથમ કંપ છે, ગતિ લે છે અને બહાર સંચાર કરી, એક પામે છે, ને પદાર્થ, હાલ પણ પદાર્થ વિગ્નાનમાં સ્થિરતાએ પ્રથમ રહેલ. હોય તેને ગતિમાં આવના ફલાવવા માટે ત્યારે બહુ વપરાય છે, ત્યારે તે પ્રથમ દશનમાં પદાર્થનો કંપ જોવામાં આવે છે અને તે Initial State કે પ્રાથમિક અવસ્થા કંઈએ તો આવે. સાથે સાથે સમજાવવા તક લઈએ તો એમ કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે કે Inertia એ ને શક્તિનું એક સ્પાંતર છે તે આપણા વેદાંતમાં ઉપદેશ કરાયેલ પ્રારંભ, આર્ધ પુરવારવા, એની સાથે મેળ મેળવાય. ત્યારે ગાન, અરે તત્ત્વ સાક્ષાત્કાર કર્યું ત્યારે પછી જન્મ મરણનો બંધ ટળી જાય છે; પરંતુ રોય રહેલ પ્રારંભ કર્મેનો ક્ષય થવા દીધા પછી મોક્ષ મળે એટલે કે આત્મતિક મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવો, એટલે આત્મતિક ગતિ-નાશ અથવા જગત-નાશપ્રાપ્ત કરવો, એ વાત થયા પહેલાં કાંઈક ગતિ શક્તિ સ્થિર થતે થતે પણ બાંધ બંજવે છે, ને જન્મ પ્રારંભ અવસ્થામાં તેમજ અંતની અવસ્થામાં પણ કંપ રહે છે, અને એ કંપ રહે છે અને એ કંપ બંધ થયા પછીજ આત્મતિક સ્થિતિ-સામ્યાવસ્થા-પ્રાપ્ત થાય છે, જગતની આથે શું હતું કે શી રીતે શરૂઆત થઈ એ વધારે સ્પષ્ટ અને વિસ્તાર વાળું કહેવાની આ રચને આવશ્યકતા હતી એટલું અર્થાત્ત ગયું છે એટલે આધિકની જરૂર નથી. પરંતુ એટલું વિવેચન કરવું ઉચિત છે કે: તેજ: પુનઃ-વિગ્નાન-ધન સ્વરૂપ કે જે અક્ષ તે સ્થિર હતું, અને સામ્યાવસ્થાએ રહેલ એટલે કે નિર્જીવ, નિરંજન, નિરાકાર તે વખતે આકર્ષણ અપકર્ષણ બિગેરે એક અસ્તિત્વમાં આવ્યા નહતા. આ કંપના પરંપરાની સરણિએ પ્રાપ્ત થઈ છે. હવે ત્યારે તેમાં સ્પષ્ટ માટે ગતિ થઈ ત્યારે તે ગતિ થયા પૂરે માટેનાં અણુ પરમાણુઓને પ્રેરિત કરવામાં આવ્યાથી આકર્ષણ બિગેરે સત્ત્વ રજ્જુ, તમસ યજ્ઞ થયાં; તે વડે નવી નવી ક્રિયા ઉત્પન્ન થઈ; તે વડે નવા નવા સમૂહો કે જન્માંથી સક્રમ, સક્રમમાંથી સ્થૂલ અને નહત્ત એ પ્રમાણે ઘટગાળ, જગદ્રચનાની સરણી બંધાય છે.

આમાં એક દર્શાત લઈ લોએ:—

ત્યારે એક પાણીથી બરેલા પોહોળા વાસણમાં સ્થિરતા અને એટલી જામવા દઈ પછી જરા ધીમેથી ગતિ આપતાં સ્પષ્ટ જણાયે કે આથે કંપ ઉત્પન્ન થાય છે. અને પછીથી પાણીનાં અણુ પરમાણુમાં ગતિ-શક્તિ સ્વચ્છ દશન થાય એ પ્રમાણે પ્રેરણા કરી રહે છે, એ ઉપર જ પળી લોઈએ તો:

શક્તિકુદલોનોતિવિશ્વજનનવ્યાપારવદ્યોયમાં ।

જ્ઞાત્વેત્યંનપુનસ્પૃશંતિજનનીગર્ભેર્ધકત્વેનરા: ॥

*કઠોપનિપદા—યદિદં કિંચજગત્સર્વં પ્રાણેજ્જતિનિઃસૃતમ્ નિર્ગતસત્પ્રચલ-
તિનિયમેનચેદતે ॥ આ નિયમ પ્રકૃતિનાં સંબંધમાં અર્થાત્ત ગતિ-શક્તિના જે ને નિયમો તેને પ્રશ્નર્થી સંસારના સર્વ પદાર્થો છે. સર્વચંદ્ર ઇલાદિ સર્વની ગતિ અને અનેક અન્ય ક્રિયાઓ-Nature or Energy-Conservation of Energy આતેજ આત્યારે રહેલી છે.

માયા—ક્રિયાશક્તિ-ગતિ-સામર્થ્ય-એનો પ્રભાવ એવો છે કે એક કુળાખૂતિનું, તે-
નો ગોલક. પ્રકાશપુંજ રૂપે રહેલ પદાર્થ-સ્વરૂપમાં અંતઃપ્રવેશ કરી વિશ્વનનન કરવામાં બા-
પૂત થાય છે આ રીતે સૃષ્ટિ પ્રકાર છે. એટલે કે સર્વે વિશ્વમાંહેની વસ્તુઓ બિન્ન બિન્ન
કરનાર આ ગતિ-શક્તિ છે; સ્થિરતા, સામ્યાવસ્થાનો ભંગ એ કરે છે. પરંતુ એમ નોંધ
હોય કે આ બાપાર માત્ર જગત્પ્રકૃતિનો છે અને સ્વાભાવિક હોવાથી એ રીતે ચોક્કસ કરે
છે, કે જેથી જગતમાં મોઢ બંધાય નહિ; અને માટે તારે કરવાપણું રહે નહિ. કારણ કે
અહિં જે ન છે તે તે અહિં ને અહિં, નાશ થાય એક સ્વરૂપે તો બીજું સ્વરૂપ ધારણ
કરીને પણ અહિં જ રહેવાનું છે. નાશ પામવો એટલે પદાર્થ વિનાશવાદી પણ કહેશે કે
પદાર્થો અત્યંત નાશ પામી શકતાં નથી. અને પામી શકે પણ ત્યાં રીતે ? નાશ થઇને
ક્યાં જાય ? ધારો કે એક રૂપેઆ એક સ્થળેથી ધા કરી ફેંટી દેવાયો; તો તે ક્યાં પડે
ત્યાં વિશ્વમાં રહેા કહેવાય વળી, ધારો કે તેને કચરી દાખી પા બાળી ખાખ કરી, સ્વર-
પનો અંત આવ્યો, તો પણ શું ? એ રૂપેઆના રૂપમાંથી નિસરી રાખતા રૂપમાં ગયો.
પરંતુ રાખ ક્યાં રહી ? એજ પ્રમાણે ધન, વાજ, કરિ, રાજ્ય, પુત્ર, ક્ષત્ર, મિત્ર, પશુ,
ગેહ, દેહ સર્વે પદાર્થોનું એક સ્વરૂપ ફરી બીજું સ્વરૂપ ધારણ કરાયું તો શું હાનિ કે લા-
ભ ? માત્ર અવિદ્યાથી કર્મ પાશમાં પડી મિથ્યા મોહ આંખો એટલે આ બધું “મમતા”
થી રંગાયેલું બન્યું; અને આસક્તિ વધી આપા કારણથીજ સંસાર નીસરણી પ્રાપ્ત
થાય છે. અને આ માન્યતા નાશ થાય એટલે અવિદ્યા ટળી જાય, શુદ્ધ જ્ઞાન પ્રકાશ તેજ
કરે તો પછી પોતાના દેહમાં પણ એજરૂપે અનાસક્તિ ઉપજે. પરિપૂર્ણતાનો રાજ્ય બ્રહ્મને
લગાડ્યો છે તે ઉપર કહેલી સમજણને લીધે ન, એમ ગણી લેવું (Self-Sufficient)
તે વળી અન્યથ અર્થાત ગ્રંથ—અપચય, વધ—ધટ, હાનિ-લાભ વિનાનું કહેલ છે. તેનું
કારણ પણ એજ કે ને સર્વે બ્રહ્માંડ રહેલું છે તેમાં વધે ક્યાં ને ઘટે ક્યાં ? અને પુરાણ
એવું વિશેષણ પણ લગાડાય છે તેનો અર્થ પણ એજ રીતે થયો નોંધએ કે આ પ્રમાણે
પ્રકૃતિનો ક્રમ આર્યો આવે છે તે ધણા લાંબા કાળનો છે. એમ કહેતાં તો કાળની અવધિ
મહાત્મ્ય, માટે તે તો સનાતન જ છે. માત્ર ગતિ શક્તિની પ્રેરણા થઇ ત્યારે જ બેદ થયો
તેનો અંત આવી શકે, માટે કાળની અવધિ તેને એટલે અંશે અર્પણ ફરી શકાય કે
સામ્યાવસ્થા, રિચીત સ્વરૂપનો ત્યાગાતાર કરાય છે તે જ્ઞાનથી અને સાત્ જ્ઞાનથી આ
અવિદ્યાનો નાશ થાય છે. તે સિવાય જલ તો સનાતનજ છે. પાશ્વત્ય વિદ્યામાં પણ મૂર્ત
મંડળ જેવા નાના વિભાગનો સૃષ્ટિપ્રકાર ખગોળ વેતા— Laplace (લાપ્લેસ) નેવાએ આ
રીતેજ માન્યો છે એક તેજ પુંજ, સતત ભ્રમણ શીલગણો કે સતત ભ્રમણ કરતો એવો
આધે હોવો નોંધએ, જે અત્યંત ઉષ્ણ હોઇને અત્યંત તેજનો પદાર્થ ભ્રમણ કરતે કરતે દૂર
દેટલાંક દીર્ઘ ઉડાડતો જતો હોતો કે તેમાંથી આપણી પૃથ્વી અને આ વિષયનું આપણે
કાંઈ કાંઈ નથી; પણ આપણા ઉપયોગમાં આ વાતમાંથી માત્ર એટલુંજ લેવાનું કે એવો
એક તેજ પુંજ જોયો કે જે આપણે ઉપર બ્રહ્મા અર્થમાં પદાવત્રા પ્રયાસ કર્યો.

હવે પ્રત્યેક વ્યક્તિએ પોતાને આ સર્વે વ્યાપકબ્રહ્માંથી બિન્ન ગણવો નોંધએ,
એ વાત સ્પષ્ટ છે. જ્ઞાન વડે અવિદ્યાનો નાશ કરવો નોંધએ, એટલે આ પ્રમાણે ખરેખર
સમજીને જારે ગતિ-શક્તિ, ક્રિયા-સામર્થ્ય રહિત આપ્તા બ્રહ્માંડને માનીએ, મોહ મટાડી,

કામ માત્ર દર કરીએ ત્યારે ક્રિયા-શક્તિ બુદ્ધિમાંથી ટુળા નહીં એક સ્વરૂપે આપી આ સામ્યાવસ્થા સાક્ષાત્કાર કરવી; તે સામ્યાવસ્થા જ્ઞાન-પ્રકાશ હોઇને, એટલું એનાં ધ્યાનમાં સામર્થ્ય રહેલું છે કે પ્રત્યેક વ્યક્તિને પણ અંતરાત્મામાં પ્રકાશ અનુભવાશે. એમ થવાથી પોતે પહેલો સાક્ષાત્કાર કરતાંજ એ તેજઃપુન્ન પશુ રીતે પ્રત્યક્ષ નેશ તે એવી રીતે કે જ ને મિથ્યા મોહોત્પાદક દેહમાં પ્રકાશ બીજાર આવવાનાં કે પ્રકાશના કિરણોને પ્રસરવાનાં દારો છે ત્યાંથી ત્યાંથી પોતાનો અનુપ્રકાશ બહારવર્તીશે:—

નાનાહિદ્રવદોદરસ્થિતમહાદીપર્મભામાસ્વરં ।

જ્ઞાનંયસ્યતુચ્છુરાદિકરણદ્વારાવહિઃસ્પંદતે ॥

જાનામીતિતમેવભાંતમનુભાત્યૈતત્સમસ્તંજગત્ । તસ્મૈશ્રીગુરુ ॥*

આંતેજઃ પુન્નતું જ સામ્યાવસ્થાનું સતત ધ્યાન સદૃઢ રીતે કર્યાથી કાંઈકાંઈકાં આરિયતિએ પોહાય ત્યારે આત્મતિક દુઃખ નિવૃત્તિ થઇ મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય.

આમો કોઈ રીતે, કર્મ સંન્યાસ કે પ્રવૃત્તિવાદ કે જ્ઞાનકર્મસમુચ્ચવાદ કે એ વિષયો ચર્ચવા આત્મશુદ્ધતા રહેતી નથી. કારણ કે બ્રહ્માંડમાં સર્વ જે જ્યાં છે તે ત્યાં ને ત્યાં તો ન જ રહે, કારણ ગતિ-શક્તિની પ્રેરણા સતત થયા કરે છે; પરંતુ એ લાભ-હાનિ નથી એમ જ્ઞાનવામાં આવે, અને સર્વ બ્રહ્માંડમાં જે કાંઈ માઈ તાઈ કરવાની વસ્તુ છે તે બધી અહિંને અહિંજ છે, અહિં તહિં કાંઈ નથી, તો પ્રવૃત્તિ માત્ર થયા કરે એટલી વખત આજ રીતિએ દૃઢતા ધ્યાનકામતા રાખી વર્તવામાં જ આવે તો એ ખરું જ્ઞાન; અને એથી મોક્ષ નિશ્ચયપૂર્વક સમજાવે.

હવે આ એક વિષય તો થયો. પણ એજ રીતે વળી બીજા વાદ બીજી પ્રક્રિયાઓ ચર્ચામાં આવી શકે. દષ્ટાંત તરીકે; “ૐ” એ શબ્દનો સ્પષ્ટાર્થ અને વિવેચન કરતાં ઘણો વખત નેહએ. પરંતુ આધુનિક પ્રશુક્તિઓ આ માગે વહે છે એમ માની આ વિવેચન કરેલ છે તો તેમાં વિમાર્ગ કે ઉ-માર્ગ જવાંજુ હોય તો એ સુધારવાની યાચના કરવાના ઉદ્દેશથી છેવટની ચાર લીટીઓ લખવી જરૂરની માની છે.

બીજી રીતે જોત એજ વિષયને તપાસતાં મોક્ષમ પટે છે. કેમકે, જિજ્ઞાસુમાંથી દેહ અધાણી; ખુદ-જ્ઞાન-પ્રકાશમાંથી સ્થૂળ સ્વરૂપો રચાયાં; અને એ રીતે સ્પષ્ટાર્થ-વિજ્ઞાનતું સિદ્ધાંત પણ જોવામાં આવેછે. આપણા વેદાંત મુનિમાં કહ્યા પ્રમાણે; જીવાદષ્ટાત્તત્તજગત્ । મૂળ ચૈતન્ય કે જે આવે સામ્યાવસ્થામાં હતું તેને કાંઈ વિકાર કે આકાર ન હતો અને જે કેવળ સત્તા સ્વરૂપ તેજઃ પુન્ન હતો, તેમાંથી જગત્ નિર્માણ થયું. જ્ઞાન એજ પ્રકાશ છે. સર્વ કે ગમે તે બીજે બ્યવહારિક દૃષ્ટિથી જાનતો દષ્ટાંત લાઇએ પરંતુ અધિકારનો નાશ કરનાર પ્રકાશ એટલે પ્રકાશ જ્ઞાન રહ્યું મનાય આ તો માત્ર તારતમ્યભાવ વાળા

કયંનુવદ્વિજાનોયાંકિમુભાતિવિભાતિવા ॥ કઠોપનિપદઃ

વ્યવહારિક પદાર્થાનું દૃષ્ટાંત છે, પરંતુ સમગ્ર જે જે કાંઈ આ બ્રહ્માંડ છે તે સર્વનો ખ્યાલ કરતાં સહજ લાગે છે કે તે બધો પૂંજ તિમિરનો હોય, તો તો સામ્યાવસ્થામાં સૃષ્ટિ વિધિ જ્ઞાન શી રીતે કદપી શકાય, એ તો જાણે પણ વિરૂદ્ધ થઈ પડે ત્યારે જ્ઞાન પ્રકાશ સર્વત્ર વ્યાપક એવું જ હોયું જોઈએ ખીસ્તી ધર્મતત્ત્વ કે પીથેગોરાસ વિગેરેના ઉપદેશ તત્ત્વો તપાસતાં એજ જણાય છે કે જો જો તિમિર સંધ્યાત માન્યો છે તેને સૃષ્ટિ પ્રક્રિયા માટે અલગ જાતા કદપેવો પડ્યો છે, અને પ્રદાર્ય વિજ્ઞાનના નૂતન શોધોમાં પણ એ સ્પષ્ટ સિદ્ધ થયેલી છે કે પ્રત્યેક ગર્ભમાં ગર્ભ સ્વરૂપ જેમ જેમ વૃદ્ધિ પામતું જાય છે તેમ તેમ તે વૃદ્ધિ તેના જ્ઞાન આધારે પ્રસંચી કરે છે. જ્ઞાન પ્રકાશ કોઈ ચૈતન્ય જે શબ્દ યોગ્ય લાગે તે રાખીને આગળ તપાસીએ તો જણાય છે કે ગર્ભમાં પણ ચૈતન્યને લીધેજ ધીમે ધીમે હાથ, પગ, આંખ, નાક, મોઢો, માથું, છત્તાદિ ચૈતન્ય અર્થાત્ વિધિગતે લીધેજ ખીલવા માંડયું એ વિધિગતની સાથે આગલા જન્મના અવિદ્યાકામકર્મભૂતસમુદાયચિકીર્ષા કર્મને આધારે ઇચ્છા હોય છે તેને અનુકૂળ આખીલવટ માત્ર વલ્લા કરે છે, એજ સાવાર્યમાં મુંડકઉપ૦ માં પણ કહેલ છે કે;—તપસા ઘીવતે । અર્થાત્.

સ્ત્વત્તિવિધિજ્ઞયતયા; इदं जगद्बोजंलच्छन्नतांगच्छति
पुत्रमिवपिताहर्षेण ॥

એટલે કે આ સર્વ જગત્ રૂપી ખીજ ઉપસે છે, સુએ છે અને એ ઉપસવું કે એ સૂણવું તે અંકુરરૂપે ઉદ્ભવ માટે છે ખીજની અવસ્થા જલ્લાઈ નથી હોતું પણ અંકુરની અવસ્થા ધારણ કરવામાં આવા મોટા તેજઃપુંજનો આકાર પ્રથમ ઉપસી આવતો જણાઈ પછી અંકુરતામાં પ્રગટ થાય છે. આ રીતે જાડની ઉત્પત્તિમાં જોવામાં આવે છે એમ સાંભળવામાં આવે છે. એ રીતે કુદરતમાં, મૂળપ્રકૃતિના સૃષ્ટિ વિધિ યમાં સર્વત્ર અનુભવ એક સરખો થાય તો પછી નિર્વિવાદ છે કે ઉપરનું સિદ્ધજ ગણવું પડે. આ સૂણવું વિગેરે ક્રિયા સામ્યાવસ્થામાં નથી થતી પરંતુ આ વખતે ક્રિયા-શક્તિ પોતાનો પ્રભાવ પર્તાવવા માંડી ગયેલ હોય છે. આ વખતે:

यादेवी सर्वभूतेषुक्षान्तिरूपेण संस्थिता । नथा होतुं પણ : यादेवी सर्वभूतेषु
क्रियारूपेण संस्थिता इति ॥

કલહ કાળે લોક વિચાર.

અને

પરિણામો.

(મજેલું)

સતશાસ્ત્રતાઓનો એવો અભિમત હતો જ, અર્ધર્થ કાળે કલહયુગ પ્રવર્તશે લોક દૃષ્ટિ અનાતમવસ્તુ બણી આકર્ષણ; અશાન્તિરૂપી અમિ હૃદયમાં પ્રવલિત થશે, અને તેથી યતાં, દુઃખ, દુર્નિવાર થશે. એ, સઘળું કથન આજે સત્યરીત્યા, દૃષ્ટિગોચર થાય છે. સાંપ્રતકાળ એ કલહયુગ છે; અર્ધર્થકાળ છે. આત્મ બણીની શ્રવણ અને મનન, વૃત્તિ અનાતમ બણી વળેલ છે, ભગદ્વાવસ્થાથી માંડી સુપ્રમિકાળ પર્યન્ત, ઈન્દ્રિયજન્ય, સુખ માણવા અનુકુલ ઈન્દ્રિયો હૃદયની અંદર શુરીત થાય છે. કોઈને શ્રવણની તો કોઈને દર્શનની; કોઈને સુસ્વાદની, તો કોઈને સૌંદર્યની; કોઈને ગમનની; તો કોઈને રમણની. છતાંદિ અનેક વસ્તુકુરો શુરીત થાય છે.

પ્રાતઃકાળથી તે સંધ્યા પર્યન્ત સંસાર વ્યાપારમાં રહી, અનેક વિધ અસત્યો ખોલી (કેટલેક સ્થળે તો વિશ્વાસવાત પણ ફરી) ધર્મ સાધક મનુજને દક્ષતા અર્પાય છે.

છેતરવામાં ચાતુર્ય મનાય છે; અનેક પ્રલાપમાં પાણિત્ય વિચારાય છે; કપટમય ભાવોમાં મહત્ત્વ ગણાય છે; કાન્તાઓના સુકોમળ અંગોને નાના પ્રકારના રંગીન મુખરો વડે ભૂષિત ફરી, તેમની જોડે શૃંગારિક પ્રેમમય ક્યાલાપ કરતાં ગમન કરવામાં આનંદની પરિસ્થિતિ મનાય છે. સુખ સા પ્રેમદાઓમાં જ દૃષ્ટિ ગોચર થાય છે. ખુદ્દિ કામના કુશુભ શરને સરણ થઈ ગઈ છે. આસા કેવળ અંગનાઓની જ પગાય છે. પિણ્ડને ચોપવામાં રજા પણ સંકાય રખાતો નથી. પરંતુ સર્વસ્વ નાશ થતું હોય છતાં પોતાનો સ્વાર્થ સધાતો હોય તો તેમ કરવામાં જરા પણ આનાકાની થતી નથી. પરંતુ ગમે તેટલું દુઃખ થતું હોય; ગમે તેવી દયા જનક સ્થિતિયે હોય છતાં પણ જો તે ચોપે સુખમય સ્થિતિમાં રમણ કરતો હોય તો દુઃખ અને દયાંપર દુર્લક્ષ જ છે. પરંતુ અસંતોષ આંખી સુખમય જીવન ગાળવામાં રજા પણ હૃદય સરોકે થતું નથી. પરંતુ દુષ્કાંધમાં હુઆડી આનંદમય હૃદયે સુહૃદ યોમાં મળી નહિ વિવિધ ખીભિત્સ નિન્દ્ય વાતાલાપો કરવામાં યત્કિન્નિયત મન આત્મ પામતું નથી; વૃદ્ધ, પૂજ્ય અને શુભેચ્છક અજ્ઞાતાઓનો સદુપદેશ શ્રવણ ગોચર થતો નથી. અને જ્યાં એ ચતો હશે ત્યાં એ શ્રવણેન્દ્રિયો ખહેર આરી ગઈ હશે. શાસ્ત્રાચા અનભિજો વાસ્તે મનાય છે; ધર્મ કેવળ ધર્તિગણે ગણાય છે; અને તેની અવગણના કરનાર સુધારકો કહેવાય છે. ધર્મોચાતુ હૃદયન કરી સ્વતન્ત્ર પ્રણેતાલનારો; વિદ્વાનમાં પ્રવે છે; ધર્મને જોણત્વ અર્પિ, નીતિને પ્રધાન પદના શિખરાને સુકી ચાલનારો અતુષ્ટો વન્દનિય થઈ પડ્યા

છે. પુત્રને, ધર્મ અને તિર્થેષ્ઠ જનનું જનનીની અવગણના કરવામાં જરા પણ અધર્મ દેસ-
માન થતો નથી. વહિલ અને કનિષ્ઠ બંધુઓનો પરસ્પર ધર્મ વિનષ્ટ થયો જણાય છે. ર-
ક્ષણીય જનોનાં રક્ષણ પ્રત્યુત બક્ષણ ચતુ પ્રત્યક્ષીકરણ થાય છે નિર્બળપરે પરિગળ કેર
વર્તાવતો જણાય છે. ન્યાયનો અન્યાયમાંજ વ્યય થતો દૃષ્ટિ ગોચર થાય છે. આ સર્વ સા-
માજિક વિચારણા પાશ્ચાત્ય ગૃહ વિચારણા ત્રિલોકીયું તો ત્યાં પણ એથી અધિકતર અવિચા-
રી અને અધમ જોઈશું. સ્ત્રી વર્ગને વિલોકતાં પુત્રવધુને શ્વસુરગૃહ અણુગમતું લાગે છે;
તેનો પરિહાર કર્કશ લાગે છે. સાસુ શૂદ્ધા જેવી લાગે છે; જેણી ઝગડો કરવા પોગ્ય લાગે છે;
દેરાણી દેણના જેવી લાગે છે; નણું દનિન્દાચુક લાગે છે. તેમજ વળી સાસુઓને પુત્ર વ-
ધુઓ વધે કરવાં યોગ્ય લાગે છે; નણુંદ ને બોમાંં બોન્ય જેવી લાગે છે. તનયપતિ
કરતાં તનયો અધિકતર વહાલી લાગે છે; પ્રપૈત્ર કરતાં દોહિત્ર વિશેષ પ્રિય લાગે છે. પુ-
રૂપ વર્ગમાં પણ પિતાને તનય કરતાં તનયાપતિ અધિક આદરણીય અને પ્રિય હોય છે.
તેમજ તનય પણ કુટુંબવત્સલતા ત્યાગી, — માતાની વાત્સલ્યતા પિતા પ્રત્યેની પૂજ્યશુદ્ધિ;
પ્રિય બહેનીનું પ્રેમાગપણું અને હેતાળ શ્રાતાનું હેતુવીપણું એ સર્વને તેઓ પરેથી ઉત્થાપિ
પોતાના હૃદયમાં સંકોચી-પોતાનો સધળો પ્રેમ પતિ પ્રત્યે દોળી નાંખતો જણાય છે;
અને એ પ્રેમે સ્વઅન્ધુ કરતાં પતિ બંધુ પર વિશેષ મમતા જણાતી લાગે છે; પ્રિય બહે-
ની કરતાં પતિ બહેનીનું કાર્ય સત્વર ચતુ લાગે છે. માતા કરતાં સાસુનું માન વિશેષ જ-
ણાય છે. સંસ્થામાં કહીએ તો એજ કે ગૃહમાં માત્ર પ્રીય પ્રિયામાં વૈયથિક પ્રેમ સંબ-
ન્ધનું પરિગળ અતિમ સ્થાને હોય છે. અને એથી જ કલહરૂપ ખીન્ન પ્રયમેથીજ વાવેલાં
હોય છે ને તે સમયે વૃક્ષરૂપે પરિણમે છે. સ્વાર્થમયતાના પરિણમે પારલૌકિક દિવ્યપ્રેમ
કે જેની ગૃહમાં તેમ સમાજમાં ધણી આવસ્યકતા છે તે નષ્ટ પ્રાય થઈ ગયો છે. અને
એ નષ્ટ પ્રાય થયેલા પ્રેમે ગૃહ અને સમાજને અધમાવરથાએ પહોંચાડ્યા છે. પતિ પ-
તિ વચ્ચેનો પ્રેમ; મિત્ર મિત્ર વચ્ચેનો સ્નેહ; પરિજનો વચ્ચેનો સંબન્ધ; અને વહિણેને
કનિષ્ઠો વચ્ચે પરસ્પર પૂજ્ય અને સ્નેહ ભાવ, એ સર્વ અપૂર્વ ભારનાઓની અદસ્યાવરથા
માત્ર સ્વાર્થમયતા અને વિચ્યાબિલાષોનું પરિગળ છે. નેમ સ્વાર્થમયતા અને વિચ્યા-
બિલાષોને લીધે ઔદિક મુખથી વચ્ચિત્ર યથ અધમાવરથાએ પહોંચાય છે તેમજ પગચાલ
પાશ્ચાત્ય વાઙ્મી પણ પારલૌકિક મુખથી વચ્ચિત્ર યથ અનેક દુખ જન્ય સંતાપોના ભોગ
યથ પ્રાપ્ય છે. પ્રાણાન્ત સમયે જે ક્ષણે જીવાત્મા સ્થૂલ શરીરને ત્યજે છે તેજ ક્ષણે એ
હૃદય વસ્તુઓની અતુલ લાલસાના કારણે કામરૂપશરીર બંધાઈ જાય છે. એને રૂહેવાનું
સ્થાન, મલિન વાસનાઓમાંથી ઉત્પન્ન થતા અશુદ્ધ સત્વોથી ભરપૂર હોય છે, અને એનો
નિર્વાહ પણ એ મલીન સત્વો વડે થાય છે. જેને લોક બેઠમરૂપે પણ જ્ઞતાવસ્થા અને

* આધુનિકકાળે એ અવસ્થા માટે કેટલાકેને હાસ્ય તો ઉપજશે કિંતુ એ કેવળ
અજ્ઞાન જન્ય દૃષ્ટિ છે. દૃશ્ય સૃષ્ટિ છે તેમ અદૃશ્ય પણ સૃષ્ટિ છે, ને જેવો નિષમ અત્રપરિ-
વર્તે છે તેવો ત્યાં પણ પરિવર્તે છે. દૃષ્ટિ દોષ સિદ્ધ જ છે. ધોર અધકારમાં દૃષ્ટિ મર્યાદા
વચ્ચે પહેલાં વસ્તુ માનવજાતિમાં પ્રદર્શિત યથ શક્તિ નથી પરંતુ પાશ્ચાત્ય જાતમાં તે યથ
શક્તિ. આનું કારણ દૃષ્ટિદોષ શિવાય અન્ય છે? માનવદૃષ્ટિથી અદર્શનિય છે વાસ્તે એ
વસ્તુ નથી એમ કહેવું એ દેવળ અજ્ઞાન અને મૂર્ખતાજ છે.

રોડ ન રોડ પ્રિયના સુખમાર રોડ,
જીવુ ન જીવું પ્રિયના સુખમાર જીવું;
પામું ન પામું પિણુ પ્રિયથી પ્રિય પામું,
હોમું હોમું અરવતી દિલ પ્રિય નોણું.

માણ્યો ધણું રમીશ આગળ કોઇ વેરો,
ધુમ્યો ધણું ધુમીશ આગળ કોઇ દેરો;
હડ્યો ધણું હડીશ આગળ કોઇ પલે,
હડું ધુમું રમું રડું સદુ પ્રિય માટે.

ખુબી ખરી જગતની જગતે જણાતી,
પ્રીતિ ખરી હૃદયની હૃદયે પીવાતી;
ચૂમી ખરી પ્રણયની પ્રિણયે ચૂમીતી,
પ્રીતિ ચૂમી ખરી ખુબી મુજ પ્રિયમાંદી.

નીતિ અતીતિ મનથી મન ને જણાવે,
ધર્મ અધર્મ મણતાં દિલ ને ગણાવે;
જ્ઞાણ અજ્ઞાણ કરતા દિલ ને કરાવે,
માનો ન માનો મન તે પ્રિય માટ મારે.

પ્રિયા તણાં નમન ચુમન પ્રાણ હારી,
પ્રિયા તણાં વશન જ્ઞાણ હૃદયે સગાવી;
પ્રિયા તણે પ્રણય મન સુખંત્ર લખી,
માણું જીવું જીવન રું જગમાં વિદેહી.

ગાંધી.

હીગન્તે દીપક.

(મળેલું).

નવમહર્મા આપણ આશ્વ્યા!
હૃદયે ચોર નિરાશ્વે જાંઘ્યા!
મળે જાંઘ્યાનેકે બસેકે બાળ્યા!
પ્રીતિ ત્યાં રાગે!

દિગન્ત દીપક-તારક ધુળે!

જ્ઞાણ-રૂપા, તમ્બે ખંચે!

ભાસા, ના, ભાસારી મળે!

જોમ ? સપ જાને!

વિનોદી ।

સેન્ટ્રલ હિંદુ કોલેજ, કાશીક્ષેત્ર.

1911-12

સેન્ટ્રલ હિંદુ કોલેજ, કાશીક્ષેત્ર.

જેવાસર ત્રિનાનાં મનુષ્યોએ કોલેજ વિશે દેશાવેશા ખોટા આલેખોના પ્રતિભાવ તરફ નિચેના પ્રત્રા સમજાતાં આજ્ઞા છે તથા હિંદુસ્થાનનાં ધર્મ પ્રત્રામાં પ્રસિદ્ધ પશુ ધર્મ સૂચના છે. આપણાં બાઇબલ જૂનવાતી પ્રત્રા આ સર્વોત્તમ અથવા આમાંના કેટલાકે ભાગને પોતાનાં પ્રત્રામાં ઉતારે કરી, પોતાના કૃતિ સાધ્યોનાં મનમાંથી આ કોલેજ વિશેના ભ્રમ ભરેલા વિચારો દૂર કરવાને પ્રયત્ન પરાયણ થશે, એમ સંપૂર્ણ આશા રાખીએ છીએ. (૧)

હિંદુસ્થાનનાં દક્ષિણ વિભાગમાંથી માર્ક ડમરોન કાશીમાં આવવું થયું છે, તથા પાંચો નિયમો આપી કોલેજ વિશે આલેખો પત્ર વ્યવહાર મારા વાચકમાં આવ્યો છે. તમારા સમકક્ષીન પત્રના નામ ત્રિનાના અધાપત્રોએ મારા નામનો હુદ્દી ઉપયોગ થયો છે, માટે તે આપનને ખુલાસો કરવાની મને રમ સેવા થો.

હિંદુસ્થાનમાં મારા આવ્યા પછી થોડા સમયમાં (૧૮૫૩), મને અવરોધનથી માલુમ પ્રાપ્ત; કે, અગ્રેજ બહેલા હિંદુસ્થાનવાસીઓ અને હિંદુ ધર્મવચ્ચેના હુદાહોદાર દ્વારા ક્રમે ક્રમે હિંદુ ધર્મનો વિનાશ ન થવા દેવો હોય તો, હિંદુસ્થાનના યુવકોમાં વૃદ્ધિ પામતી નારિતકતા અને જડવાદપરાયણતાને પહોંચી જળવાને ઉદ્ધ પ્રયત્નોની આવશ્યકતા છે. હિંદુ ધર્મ વિશેના મારા વિચારો પ્રમાણે, આવશ્યક સુધારાઓના સાદા જ ને તાજાં રૂપો કાશીક્ષેત્રના પડિતો પ્રતિ એ મારી દૃષ્ટિ દોડાવી અને મહુમ સુપ્રસિદ્ધ રાવ બહાદુર પ્રમદદાસ મિત્રે પડિતોની એક સભા એકઠી કરી અને તેમની તથા મારી વચ્ચેનું દુભાષીયાનું કામ તેમણે માયાળુપણે સ્વીકાર્યું. હિંદુ યુવકોની જરૂરીઆતો તેમના આમળ એ જરૂર કરી, અને તેમને મદદ આપવાનો આમદ કર્યો. ટુંકામાં એટલું કહેવું બસ થયે છે કે, સચનાને તેઓએ પોષતી પેટે આડકતરી રીતે વિગ્રહવા માંડી. અપૂર્ણ ખિન્ન હૃદયે એ સભાનો ભાગ થયો, તથા મને એમ લાગ્યું કે, યુવાન હિંદુસ્થાનને મદદ કરનારી કોઈ પણ સંસ્થાને તેઓ દોરવાના નથી તેમજ દોરી શકે એમ પણ નથી, તેથી એજ એજ છે કે તેમના વિના કાર્યનો પ્રારંભ કરવો. હિંદુ, હિંદુસ્થાનમાં કેલવણીની એક પગલોય સંસ્થા કે નથી હિંદુ જાણકાને પાયાલ કેળવણીમાં ને ને ઉત્તમ છે તેનું તથા ગયે સોયેન હિંદુ શાસ્ત્રો ઉપર આધાર રાખતી ધાર્મિક અને નૈતિક કેલવણીનું શાન થાય, એવા પ્રારંભી સંસ્થા સ્થાપનાનાં અનુભવી પગલાં ભરવાનો અમારામાંના કેટલાકે નિશ્ચય કર્યો. આ વૃત્ત માટે અમે કાયદા પર્વક એક મંડલિ સ્થાપી તથા આ નવા માર્ગે અપાતા શિક્ષણના નેશાનના એ વર્ગો તથા કોલેજના એ વર્ગો માટે મંલિક ખર્ચની રકમ અમે અમારામાંથીજ ઉપરાંતીને એકઠી કરી, આ નોના મંડલમાં હિંદુ યીઆસોફીસ્ટો તથા પોતાના અર્થ તથા જીવનો દ્વારા હિંદુ ધર્મ પ્રત્યે પોતાનો ભક્તિભાવ દર્શાવી આપેલા એવા હિંદુ નહિ એના

સસનો નિશ્ચય કરવાની જરા પણ મહેનત લીધા વિના, “અન્ય પડિતે”, યોગ્ય પુરષો સામે, અવિચારી રીતે સર્વ ધાસા પાયા વિનાના આરોપો ફેલાવ્યા છે, એ દેવાસ્પદ લાગે છે.

અમારા કાર્યની દિશા નિશ્ચિત રૂપે દર્શાવવાનું મને પૂછવામાં આવ્યું છે. અમે તદ્દન ધર્મવિમૂખતા તેમજ તદ્દન ધર્મધેલછા, એ બેમાંના એકાદ સાથે અમારું એકી કરણ કરવા માગતા નથી, કારણ કે હિંદુસ્થાનની હાલતિ એમાંના એકથી પણ ઘઈ શકે એમ અમારું માનવું નથી. પ્રાચીનહિંદુ ધર્મ કે જે સર્વ ધર્મો પ્રતિ સમાન દૃષ્ટિવાળો, વિશાલ મનવાળો, અન્યનો પોતામાં સમાવેશ કરવાવાળો, પ્રતાપાનુદતો, તદ્દતુસાર હાલ વર્તીએ છીએ તથા ભવિષ્યમાં પણ વર્તવા માગીએ છીએ. અમે અમારી જાતનું કાંઈ પણ પક્ષ સાથે એકીકરણ કરવા માગતા નથી, પરંતુ ઉચ્ચ ચારિત્રવાન હિંદુ મને તો તે ધર્મોનુસાર વા ધર્મ વિમુખ હોય તોપણ જે તે ધાર્મિક અને નૈતિક ઉપદેશના આધાર રૂપ શ્રુતિ સ્મૃતિનાં પ્રમાણોને આધાર તરીકે સ્વીકારતો હોય તો, એવા કાંઈ પચ્ચ હિંદુની સદાતુ ભૂતિને અમે આવકારદાયક ગણીશું, મારી સંપૂર્ણ ખાતરી છે કે, એકજ વિભાગનો ધર્મ ચુરતપણાનો વાવટો દરાડવાને લીધે હિંદુસ્થાન બડકી રહ્યું છે, કારણ કે શ્રુતિ અને સ્મૃતિ સર્વ પાસા સ્વીકારાય છે તોપણ, જીંદગીની રીત બાતો, નિયમો, રીઠ્યો ભિન્નભિન્ન હોય છે, અને જે એક વાત કાશીક્ષેત્રમાં ધર્માચારરૂપ મનાય છે, તેજ ત્રાવણકોરમાં ધર્માચાર રૂપ મનાતો નથી. આધુનિક અને એકાદ વિભાગના હિંદુધર્મના આધાર ઉપર નહિ પરંતુ પ્રાચીન અને સર્વ માન્ય હિંદુ ધર્મમાં અમારો આધાર છે, અને તે પણ વિશાલતાથી ભરવો સમાવેશ કરતા હિંદુ ધર્મના આશ્રયમાં છીએ, કે જે દરેક મત પંથ સંપ્રદાયનાં મનુષ્યોને ખુશીથી આવકાર આપે છે. હિંદુસ્થાનના દરેક વિભાગમાંથી અમારા વિદ્યાર્થીઓ અત્રે આવે છે તથા અમારા પ્રેરિસરો અને શિક્ષકોમાં પણ તેમજ હોય છે. તેમને તેમનાં કુટુંબો અને રીઠ્યોથી દૂર કરે એવા નજીક એકજ વિભાગના નિયમો અમારાથી તેમની પાસે બેઠેબેઠે પળાવી રાકાયજ નહિ. દરેક પ્રકારના વિવિધ અભિપ્રાય ધરાવતા ખરા હિંદુઓને એકત્ર કરવા માટે અમારું ચરિત્ર છે, અને વિરોધ ઉત્પન્ન કરતી દિવાલો કે જે ક્યારનીએ અસંખ્યાત છે, તેમને પ્રગલ્ભ ત્રાવવાનું અમારું કાર્ય નથી. અમે હિંદુઓની એક એવી ભૂતિ બાંધવા માગીએ છીએ કે જે, મત પંથ કરતાં હિંદુ ધર્મમાં વિશેષ પ્રેમ રાખશે, જહિરે આડંબર કરતાં ધર્મમાં વધારે પ્રીતિવાન થશે, દેખાડવાના વાકાપાંડિત્ય કરતાં સત્ય વિદ્યાનું વધારે પ્રેમથી સેવન કરશે, અચુક એક, ઇલાકા, ઢોંગ અને દાવ પેચ કરતાં, ડેરા, સહ તથા આખર માટે વધારે પ્રેમ પાસ થશે. સુધારના ક્ષિપરે ચઢેલાઓ ધર્મચુરતપણા માટે અમારો તિરસ્કાર કરે છે; ધર્મધેલા પ્રાચીનો ધર્મવિમૂખતાને લીધે તિરસ્કાર કરે છે; આ ઉચ્ચ જ્ઞાતનો તિરસ્કારસ્પદ દર્શાવી આપે છે કે, અમે મધ્યમ પથે પળીએ છીએ, અને તેજ એક માર્ગ છે. માત્ર આપીજ હિંદુઓ એકત્ર ધ્રુવ રાકશે, તથા એક પ્રગલ્ભત જમાવી રાકશે, અને તેમાં પણ આવશ્યક બાબતોમાં એકતાથી તથા અનાવશ્યક બાબતોમાં સહનશીલતાથી વર્તશે.

અમેજી મણેલા હિંદુઓની ધાર્મિક કેશવણીમાં જે પડિતો તેમનું નિયામક રૂપેત

યોગ્યસ્થાન લેશે તો મારા જેટલું અન્ય કોઈ પણ આનંદિત થશે નહિ, ધરતું તેઓ તે ધારણ કરવાની દરકારવાળા નથી તેથી અમે તેમનાથી ઉપેક્ષિત કાર્યને ઉપાડી લીધું છે, તેમાં અમારો કોઈ પ્રકારનો દોષ નથી. અમરાથી બની શકે તેટલી ઉત્તમ રીતે આ કાર્ય અમે કરીએ છીએ, તથાપિ તેમાં નિઃસંશય ઘણી ખામીઓ રહી જતી હશે. જે તેઓ સલાહ આપશે, મદદ કરશે, નિવેદન કરશે તો, અમે તેમને સંપૂર્ણ આભાર તથા માન સહિત, આવકાર આપીશું તથા માનનું સ્થાન પણ તેમને સ્વાધીન કરીશું. જે અમારા કાર્યથી તેઓ માનભરી સ્પર્ધા માટે અમત થયા હશે તો તે પણ ઉત્તમ છે. • શ્રેષ્ઠ મનુષ્યોને, પોતે કંઈ પણ કાર્ય વિના અમારા કાર્યમાંથી માત્ર છીદ્રાન્વેષણ કરીને નહિ પરંતુ ઉત્તમ પ્રકારે કાર્ય કરી બતાવીને અમને માર્ગ બતાવવા યો.

એની. બીસેન્ટ.

પ્રેસીડેન્ટ બોર્ડ ઓફ ટ્રસ્ટીઝ,

સેન્ટ્રલ હિંદુ કોલેજ, કાશીક્ષેત્ર

(૨)

સ્પ્રહુબ,

સેન્ટ્રલ હિંદુ કોલેજ સામે જે એક તકરાર હાથવધામાં આવે છે, અને જેનો ખુશી રીતે ગીસીસ. બીસેન્ટ પોતાની જાતે જવાબ આપી શકતાં નથી, અને જે તેઓ કદાચ એમ કરે તો, અમાર મુદ્દામાં અમારે વિશે કેટલાક વિભાગોમાં જે એમસબજ પથરના પામી છે તેમાં ઘણી જટીલ થઈ પડે એમ હોવાથી, આપના પત્રમાં તેનો પ્રત્યુત્તર આપવાની હું રજા લઉં છું.

સેન્ટ્રલ હિંદુ કોલેજના સંબંધમાં એવો માધ્યમો આવે છે કે, અંગ્રેજોમાં જ નહીં એક વ્યક્તિ એ સંસ્થાનો નેતા છે, તથા આ વાત અને એ સંસ્થાના હિંદુપાયા વચ્ચે અમુક અસંબંધતા લાગે છે. હું એટલેજ ઉત્તર આપું છું કે આ અસંબંધતા, અંગ્રેજ પ્રજા આ ભૂમિની રાજ્યકર્તા પ્રજા છે, તથા અંગ્રેજ અધિકારીઓ હિંદુ અને મુસલમાન કાયદાઓને પ્રવર્તીવે છે, એ અસંબંધતાના કરતાં જરા પણ વધારે નથી. સામાન્ય લોકોસાફ, જાત અને દેશ માટેનો યથાર્થ પ્રેમ અને તદ્દનુમાર નાયકત્વની શક્તિ, કાયોલાદન, શક્તિ, ઐક્યનો સહાનુભૂતિનો, એકઠા જમાનો રાખવાનો જીરસો, જુદા જુદા અને તેટલા માટે અસંકારક રીતે કાર્ય કરતા મંડળની નિયમક શક્તિ, એ સર્વનો, હિંદુ પ્રજાનો એક સમૂદાયે વિચાર કરતાં હવે તો ઘણાં સૈંદ્યો યથા તેમનામાંથી વિનંતિ થયો છે, એ સર્વ તેના હાથમાંથી જર્ણુ રહ્યું છે એ એક આસ સહ વાત છે, તથા તેને આ-

યતાં આત્મા પરકાળે વિદ્યમાન રહે છે, જો કે પરકાળે આત્મા શું અવસ્થાએ રહે છે તે સખધે અનેક મતભેદ છે છતાં પણ દેહાદિરિક્ત, દેહ સ્થિત આત્મા વિનાશ શૂન્ય-અમર કોનો તો ઉપર જણાવેલા ખીજા ધર્મો પણ સ્વિકાર કરે છે.

આ તત્ત્વના મુખ્ય વિરોધી વૈજ્ઞાનિકો છે. તેઓનું માનવું એમ છે કે શરીરાતિરિક્ત ખીજું, કાંઈ નથી શરીરાતિરિક્ત આત્મા જુદો છે તે વિષયે કાંઈ પ્રમાણ નથી.

વર્તમાન સમયે વૈજ્ઞાનિકો મહા સમર્થ છે 'પૃથ્વીના સંઘના ધર્મો' એક બાબુએ અને વૈજ્ઞાનિકો ખીજા બાબુએ સમર્થ પ્રતિસ્પર્ધિપણ કરી રહ્યા છે. તેઓના પ્રયત્ન પ્રતાપે પૃથ્વીના સંઘના ધર્મોને જરા હલવું પડ્યું છે છતાં પણ વિજ્ઞાન કરતા ધર્મની મહત્તા હિતૃષ્ઠ મનાએલી છે ખીજા બાબુએ ધર્મની મહત્તા તરફ જ ધ્યાન આપીને વિજ્ઞાનનો આપણે પરિત્યાગ પણ કરી શકતા નથી મતલબ કે ધર્મ પણ સત્ય અને વિજ્ઞાન પણ સત્ય છે. હવે આ જગ્યાએ આપણે એટલું વિચારવાનું છે કે દરેક પક્ષમાં કેટલું સત્ય સમાયેલું છે. જ્યારે આપણા નવિન સુધારકો તરફ આપણું ધ્યાન ખેંચાય છે સારે તો આપણે જાણી શકીએ છીએ કે તેઓ વિજ્ઞાન શીખેલા હોય કે ન હોય પણ તેઓની મહા ધર્મ કરતા વિજ્ઞાન પક્ષે વધારે જોઈએ છીએ વિજ્ઞાનના પરિણામે રહેલે રેલીમાફ સ્તીમંગે વગેરેના વ્યવહારે કરીને નાણાની પ્રાપ્તિ છે માટે તેઓના મતે તો વિજ્ઞાન જ શ્રેષ્ઠ છે. જ્યારે વર્તમાન સમય શિક્ષિત સપ્રદાય જ બહુધા આ પત્રના વાંચક છે તો વિજ્ઞાન આત્મવાદનો જે જે પ્રતિપાદ કરે છે તેનો વાસ્તવિક વિચાર થવો ઉચિત છે.

આ વિચારે પ્રથમ એ જ સમજવું જરૂરું છે કે હાલ આગામી બપોખ્યા શી રીતે થાય છે અને હિંદુઓ આત્માને કેવો સ્વરૂપમાં સમજે છે.

હિંદુ દર્શનિકો આત્માને આ પ્રમાણે સમજે છે અહં પ્રત્યય વિપર્યાયમ્પદે પ્રત્યય લક્ષિતાર્થઃ. અર્થાત્ "હું" કહેતા જે સમજાય-વાસ્તવિક જે "હું" તે જ આત્મા. આ સખધી કાર્મક વિશેષ ખુલાસો આપેલો ઉપયોગી મણારો

હું હજી બોગવું છું પણ હું જે હુંબનો બોકતા તે કોણ ? આજ પ્રકૃતિ બિલ ખીજી કાંઈ તો તારી ઈન્દ્રિય ગેચર નથી. તુ કહે છે કે "હું બહુ હું ખ બોગ કરે છું, અથવા ધણો સુખી છું" પણ હું તો એક મનુષ્ય દેહ સિવાય ખીજા કાંઈ પણ એવી સામગ્રી તારામાં જોઈ શકતો નથી કે જેને વાસ્તવિક રીતે "હું" કહેવાને તુ વાળ્યો હો. તારો દેહ અને દૈહિક પ્રક્રિયા એટલું જ માત્ર હું તારામાં જોઈ કે સમજી શકું છું ત્યારે શું તારા આ દૃષ્ટિગેચર દેહને જ સુખ હુંબનો બોકતા સમજી ?

તાઈ મનુષ્ય યતાં તારો આ દેહ તો પડી જ રહેવાનો પણ તે વખતે તો તેનાં સુખ-દુઃખ બોગવવાના કાંઈ પણ લક્ષણ જણાતા નથી વળી વિચાર કરી જો કે હમણાં તને કાંઈ અપમાન કરે તો તારા આ દૃષ્ટ્ય દેહને તો કાંઈ રીતેનો વિચાર થયેલો દેખાય

તેમના વિના ચાને તેમ નથી પણ હું ખાસ બાર મૂળને સ્પષ્ટ કહેના માણું છું કે, તેના નહિ તેમ હતા પણ હું હ ખી તો ચવાનો જ આ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે તારા દેહ તો સુખ દુખનો ભોગવનાર નથી પણ તે ભોગવતો કરનાર કોઈ સ્વતંત્ર છે અને તેજ ખરી રીતે 'તું' જને "હું" કહી શકે પણ આ જે તારા દૈશ્ય દેહ છે તે તો "તું" નહિ જ

આ પ્રમાણે સવળા જીવોનું સમજવું આ ઉપરથી જાણી શકાય છે કે આ જગતનો કાષ્ટક અશ ઈન્દ્રિય ગોચર છે, જ્યારે કાષ્ટક અશ અનુભવ માત્ર છે પણ ઈન્દ્રિયગોચર નથી અને સુખ દુખનો ભોક્તા છે જે સુખ દુખનો ભોક્તા તેજ આત્મા આ રીતે એક સ્થૂળ વ્યાખ્યા હીક ચવાથી આપણી ચરચાને આગળ વધારવી

આત્મતત્વ વિષયે આટલી સ્થૂળ વાતનો સ્વિકારતો પ્રિરિતિ પગેરે સૌ ધર્મ કરે છે, પણ તે ઉપરાંત એક ધણી જ મૂલ્ય અને અતિ અમૂલ્ય વાત તો ફક્ત હિંદુ ધર્મમાં જ છે ત્યાં સુધી હજી ખીજે કોઈ પણ ધર્મ આવી શકે નથી, આજ તત્વ ક્ષતિ ઉત્તર ઉત્તર અને નિશુદ્ધ છે જેના ઉપર વિશ્વાસ માન્ય નથી જ મનુષ્ય જન્મ સાર્થક થાય છે હિંદુ સિવાય ખીજી કોઈ ભતિ એ મહત્વનો અનુભવ લઈ શકી નથી જે જે કારણોએ કરીને હિંદુ ધર્મ આ જગતમાં અન્ય સવળા ધર્મો કરતાં શ્રેષ્ઠ છે તે કારણોમાં આ એક ગ્રંથતર કારણ છે એ તત્ત્વ હવે આપણે જોઈએ

આત્મા તો સૈને છે તું જ્યારે મારાથી ભિન્ન છે ત્યારે તારા આત્મા મારાથી ભિન્ન જ છે પણ ભિન્ન હોવા છતાં પ્રકૃત રૂપે ભિન્ન નથી વિચાર કરે કે બહુ સખ્યામાં ખાખી પાત્રો પડેલા છે તે સધળાઓની અદર આકાશ તો છે જ એક પાત્રાભ્યંતરસ્થ આકાશ પાત્રાતરસ્થ આકાશથી તો ભિન્ન જ છે પણ પ્રયત્ન હોવા છતાં પણ સધળા પાત્ર અથવા આકાશ જગતિક આકાશનો જ અશ છે પાત્રો ભગ ચતા વાંત જ કોઈ પણ જાતનું પાર્યંત્ય રહેતું નથી સધળા પાત્રસ્થ આકાશ જગતિક આકાશથી અભિન્ન છે એ પ્રમાણે ભિન્ન ભિન્ન જીવગત આત્મા પરસ્પર પ્રયત્ન હોવા છતાં પણ જગતિક આત્માનો અશ છે દેહ બધન વિમુક્તા થતાં જ જગતિક આત્મામાં વિલિન થાય છે એ જગદાત્માને હિંદુ દાર્શનિકો પરમાત્મા કહે છે જીવ દેહસ્થાઈ આત્મા કયાં સુધી પરમાત્મામાં વિલિન ન થાય ત્યાં સુધી તેને જીવાત્મા કહે છે

હવે આ જીવાત્મા શું નશ્વર કહેવાય? દેહનો ધ્વસ થતાં શું તેનો ધ્વસ થયેલો ગણાય? તેનો સહેનો ઉત્તર એટલો જ છે કે જે અવિનશ્વરનો અશ તે કંઈ નશ્વર ગણાય જ નહિ જે જગતિક આકાશ અવિનશ્વર હોય તો આકાશ-પાત્રસ્થ આકાશ 'અવિ' નશ્વર જ છે જે પરમાત્મા અવિનશ્વર છે તો તદ્દંશ જીવાત્મા પણ અવિનશ્વર જ છે

આ જ હિંદુ ધર્મનું અમૂલ્ય રહસ્ય છે, ખીજે કોઈ પણ ધર્મ આ અત્યુત્તમ તત્ત્વના પડછાવામાં પણ આવી શકે નથી, આપણે પાછળ જોઈ શકીશું કે આના કરતાં

ઉત્તર તરવ મનુષ્ય ચાત કે-તરવોની અંદર બીજું નથી. પ્રાચિન ઋષિઓ કહી શકે છે કે:—“અમે કહી બીજું કંઈ પણ ન કરતાં. ફક્ત આટલી વાતનો જ એ પૃથ્વીમાં પ્રચાર કરી શક્યા હોત તો તેટલાથી જ અમે સધળા મનુષ્યોની ઉપર આસન મેળવવાને યોગ્ય થઈ શકતો.” વસ્તવિક રીતે આ તત્ત્વની આશોચના કરનારાઓની મનુષ્ય મધ્યે ગણના કરવી તે ઉચિત નથી પણ તેઓને દેવતા કહેવાની ઈચ્છા થાય છે.

હવે આપણે બીજા બાજુએ જોઈએ. વૈરાનિકા આ સંબંધે શું કહે છે, તેઓ કહે છે કે મૂળમાં આત્માના અસ્તિત્વનું જ પ્રમાણ નથી. પ્રમાણ વગર કોઈ વાતનો સ્વિકાર કરવો કર્તવ્યથી ઉલટું છે. જ્યાં આત્માના અસ્તિત્વનો જ સ્વિકાર નથી ત્યાં આત્માની અવિનાશોતા, જીવાત્મા, પરમાત્મા, વગેરે વાતોનું વધારે મૂલ્ય નથી. એ શ્રેણીના એક જ ગદ્દ વિખ્યાત લેખકની આત્માના અસ્તિત્વના સ્વિકાર માટે ને ને આપતિ છે તે વિચાર રૂપે સમજાવી છે. વાંચનારાને ઇચ્છા હોય તો The Essay on Religion નું પાનું ૧૯૫ થી વાંચવું એ ઉપરથી વાંચનારાને બહારો કે એ વિચારનું તાત્પર્ય એટલું છે કે આત્માના અસ્તિત્વનું પ્રમાણ નથી એટલે તેનું અસ્તિત્વ અસિદ્ધ છે. તે સિવાય એ તકરાર દ્વારા આત્માનું અનસ્તિત્વ સાબીત થતું નથી. આત્મા નથી એમ તો મી. મીલ, કે બીજું કોઈ પણ કહી શક્યું નથી ઉપરના વિચારોથી આત્માનું અનસ્તિત્વ સિદ્ધ થતું નથી તે તો મીલ પોતે જ બખી ગયો છે.

જડવાદીની સધળી તકરારો આ જગ્યાએ કહી ગઈ ગણાય પણ તેનાથી આત્મવાદીઓ બધી થઈ ગયા તેમ પણ નથી. પ્રથક આત્મા નથી અથવા તેનાયવંત છે એમ કહેવાના કોઈનો અધિકાર નથી એટલું સાબીત થયું પણ આત્મા એક સ્વતંત્ર પદાર્થ છે અને તે અવિનાશી છે એવું સાબીત થયું નથી. તું કહે છે કે આત્મા એક સ્વતંત્ર પદાર્થ છે અને તે અવિનાશી છે એવું પ્રમાણ શું?

હજારો વર્ષો થયાં પૃથ્વીની સધળા સભ્ય જાતીની અંદર આ પ્રમાણ સમજાઈ રહેલું છે પણ વૈરાનિકાએ તેને અપ્રચુર કહી ઉગ્રથી દીધેલું છે. વૈરાનિકા સત્ત્વાદી અને પ્રમાણ સંબંધે સુવિચાર છે તેમાં તો કોઈ રાક નથી. એકું છતાં પણ તેઓ જડવાદીપણાને જા માટે વગમી રહ્યા છે તે પણ આપણે જાણવું જોઈએ.

એ સમજવા પહેલાં સમજવું જોઈએ કે પ્રમાણ એટલે શું? ને દારાએ કોઈ પણ વિષયનું જ્ઞાન જન્મે તેજ તેનું પ્રમાણ છે. હું આ પુષ્પ જોઈ શકું છું. એમ જોલતાં જાણી શકાય છે કે, પુષ્પ છે પ્રસક્ત દષ્ટિ જ આ ઠેકાણે પુષ્પના અસ્તિત્વનું પ્રમાણ છે. મેં ઘરમાં સ્ત્રી સ્ત્રી મેઘ ગર્જના સાંભળી તેનાથી જાણી શકાય છે કે આકાશમાં મેઘ છે આ ઠેકાણે મેઘ મારા પ્રસક્તને વિષય નથી. પણ મેઘની ધ્વની માદારા પ્રસક્તને વિષય છે. પ્રત્યક્ષ આવ હોવા છતાં પણ મેઘ વિષયક જ્ઞાન જન્મવાનું કારણ પૂર્વકત પ્રસક્ત પાસે અનુમાન છે જ્યારે જ્યારે આ પ્રમાણે ગર્જના ધ્વની સાંભળતાં આકાશ પ્રતિ જોયું છે ત્યારે ત્યારે આકાશ મેઘ ઈર્ષાએવ છે.

આ પ્રમાણે બે જાતના પ્રમાણો આપણને જણાવેલા છે (૧) પ્રસક્ષ, (૨) અનુ-
માન. આર્થ પ્રમુખે બીજા પ્રમાણોનો પણ સ્વિકાર કરેલો છે તે આપણે પછી જોઈશું.
પણ વૈજ્ઞાનિક અથવા જડવાદીઓ બીજા કોઈ પણ પ્રમાણને સ્વિકારતા નથી. અનુમાન
સંબંધી પણ તેઓનો એજ મત છે કે જે જે અનુમાનો પ્રસક્ષ મૂલક નથી તે અનુ-
માન અસિદ્ધ અથવા એ રૂપ અનુમાન હોઈ શકે નહિ આનું જડવાદીઓનું માનવું છે આ
તત્ત્વની મીમાંસા માટે યુરોપીયનોએ એક અતિ વિચિત્ર અને મનોહર દર્શન શાસ્ત્ર તૈયાર
કીધેલું છે પણ તેનું સવિશેષ જોળખાણ આપણે અન્ય પ્રસંગે આપીશું.

અસારે એ તેમ જરૂર કબૂલ કરવું પડશે કે આત્મા ક્યારે પણ કોઈના પ્રસક્ષનો વિ-
ષય તો થયેલ જ નથી. શરીર પ્રસક્ષ પણ શરીરસ્થ આત્માની પ્રસક્ષતા નથી. શરીર વિ-
મુક્ત આત્માને કોઈએ ક્યારે મણ પ્રસક્ષ જોયેલો નથી. જે પ્રસક્ષનો વિષય નથી તેના
સંબંધમાં પ્રસક્ષ મૂલક અનુમાન પણ હોઈ શકે નહિ એટલું જ નહિ પણ આત્મા સિ-
વાય બીજા કોઈ પણ પદાર્થ સંબંધે મનુષ્યનું પ્રત્યક્ષ જાત કોઈ પ્રકારનું ગાન નથી કે
જેનાથી આત્માના અસ્તિત્વનું અનુમાન કરી શકાય એ પ્રમાણે જે સધળા પ્રમાણો આ
દેશે કે યુરોપમાં તૈયાર થયેલા છે તે વિચાર કરતાં ટકી શકતાં નથી મતલબ કે આત્માના
અસ્તિત્વ સંબંધે કોઈ પણ પ્રમાણ નથી.*

તેટલા માટે જ વિજ્ઞાન, આત્માને શોધી શકતું નથી, તેની જ્યાં સુધી શક્તિ છે ત્યાં સુધી
સંધાન કીધું છતાં વિજ્ઞાન આત્માને શોધી શક્યું નહિ; શા માટે નહિ શોધી શક્યું? આ
પ્રશ્ન અવશ્ય દુષ્ટાન યદ્ય શકે છે તેનો જવાબ એટલો જ છે કે વિજ્ઞાનની તેટલી હદ
સુધી મતી શક્તિ નથી. જેની જેટલી શક્તિ તેનાથી તે કરતાં વધારે જઈ શકતું નથી.
દરીઆમાં ડુબકી મારનાર કમરે દોરડું બાંધી દરીઆમાં ડુબકી મારે છે પણ દોરડીની

* સધળા દેશોમાં સાધારણ લોકોનું એવું માનવું છે કે મરણ પામેલા માણસનો
છટો થયેલો આત્મા કોઈ કોઈ વખતે બીજા માણસો જોઈ કે અનુભવી શકે છે. દેહ
મુક્ત આત્મા આ પ્રમાણે મનુષ્યના અનુભવમાં આવતાં અવરથા વિશેષે તેને જૂત પ્રેતના
નામે જોળાયે છે. વૈજ્ઞાનિકો કહે છે કે આ સધળું ચિત્તના ભ્રમનું પરિણામ છે જેમ દોર-
ડીમાં સંપેનું જ્ઞાન થાય છે તેમ અને એ જગજાનેજ આ દેશના લોકો આત્માના સ્વા-
તંત્ર્યે વિશ્વાસ રાખે છે. પણ વર્તમાન સમયે યુરોપ અને અમેરિકામાં “સ્પીરીટ્યુએલી-
ઝમ” તત્ત્વનો ફેલાવો થતાં એ પ્રેતતત્ત્વજ વિજ્ઞાનની એક શુભા યદ્ય પડેલી છે અને
Crookes, Wallace વગેરે પ્રસિદ્ધ પ્રસિદ્ધ વૈજ્ઞાનિકોએ વિષયનો સધળા પ્રમાણો
એવી બારીકાથી તપાસીને નિયમસર એકઠાં કીધાં છે કે સામાવાળાને બહુ વિચારમાં ઉ-
તરી જવું પડ્યું છે આ બાબત અનેક વાદ પ્રતિવાદ ચાલે છે જે કે પ્રેત પ્રત્યક્ષનું યાચાર્ય
હજી વૈજ્ઞાનિકોએ સ્વિકાર્યું નથી. એટલે તેને આત્માના અસ્તિત્વનો પ્રમાણ તરીકે આ ઠેકાણે
પણ ગણેલ નથી. એટલું જ નહિ પણ આવા પ્રકારનો પ્રમાણો ઉપર ધર્મના બંધારણનું
સ્થાપન કરવું જાનસૂત્રી નથી. કારણ ધર્મ કોઈ વિજ્ઞાન—Science નથી તેનું બંધારણ
તો તે કરતાં પણ દૃઢ રીતે સ્થાપિત થવું જોઈએ.

હિંદુઓની સામાન્ય ભાષા.

લગભગ આખા હિંદુસ્થાનમાં એવી ફરીઆદ સાંભળવામાં આવે છે કે, દરેક પ્રજાને પોતાની કહી શકાય એવી અમુક ખાસ ભાષા હોય છે, પરંતુ દીલ્લીરીની વાત છે કે હિંદુસ્થાનને એવું કંઈ પણ નથી કે જેને તેની પ્રજાકીય ભાષાનું નામ આપી શકાય. વળી એવી પણ ફરીઆદ કરવામાં આવે છે કે, આ વિનાશકારક ઉપેક્ષાદ્વારા અશુભ પરિણામોનો સમૃદ્ધ કુમરામ જાય છે અને તેમાં આધુનિક હિંદુસ્થાનમાં પ્રજાકીય જીવનની સામ્યતા દુષ્પ્રસાદ પોદ એક મૂખ્ય છે.

ભાષા અને ધર્મ, પ્રાંતના સામાન્ય સંબંધ રૂપે છે, કારણ કે પ્રાંતકીય જીવનના હૃદય બંધારણમાં ધર્મ કરતાં ભાષા જતા પણ થોડો અગત્યનો ભાગ ભજવતી નથી. આનું દૃષ્ટાન્ત દૂર બોળવા જતું પડે એમ નથી. જર્મની, નજીવં અર્ધ રાત્રિ રાજ્યોમાં વહેંચાઈ ગયેલું હતું તથા વિવિધ જાતના લોકોથી વસાયેલું હતું, એ કંઈગત સૈકાનો એક આકરિમક જનાર નથી, પરંતુ સમગ્ર દેશમાં સામાન્ય જર્મન ભાષા પ્રચલિત થવાથી, દેશાભિમાની જર્મનોની દૃઢ ખત, તેમનું આધુનિક જર્મન સામ્રાજ્યમાં એકીકરણ કરવામાં રિજયુરંત નીવડી છે; તે સામ્રાજ્ય સક્રિયમાં, વિદ્યામાં, ધાર્મિક સમજાવમાં અને યથાર્થ કરેલા માગોએ તો વિદ્યાકલાની આગળ પડતી દરેક પ્રતિતીમાં, પાશ્ચાત્ય પ્રજામાં અગ્રસ્થાન ધરાવે છે. થોડાક વર્ષોના અવસરમાં લાદવાના એકચથી જ આવો ઝગઝગતો વિજય પ્રાપ્ત કરી શકાયો છે. પરંતુ હિંદુસ્થાનમાં તો સ્થિતિ તદ્દન વિચિત્ર છે, અનેક સામાજિક વિભેદો તથા ઉચ્ચ પાયલ કરી નાખનાર પ્રજાનો પછી પણ અત્રે તો ધર્મનું એકચ જળારાઈ રહ્યું છે. દેશના ધણા હિંસાહી બકો, હિંદુસ્થાનનો પુનરોદ્ધાર કરવાના હેતુથી, અન્ય મતાનુ બેઠ પૂરી પાડવાને દાલમાં આનુર છે, — ભાષાના એકચની. પરંતુ આખા પશ્ચિમમાં ધણી વખતે થાય છે તેમ જ્યાં કેગ કંડો મૂકવાથી એકો દેવ છે તથા રોકતરો ધણા દેવ છે ત્યાં સૂચવવામાં આવેલા ઉપાયો ઉપરચોટીમાં તથા હેતાવગામાં દોષ છે. હિંદુસ્થાનની પ્રજાકીય ભાષા વિષે, કેટલાક હિંદીના પક્ષમાં છે, ધણા ઉર્દુના પક્ષમાં છે, ગણેશ ગાંધ્યા ગુજરાતીના પક્ષમાં છે, અને ધણો ખરા તો અંગ્રેજીના પક્ષમાં પણ છે, વળી કેટલાક એવો આમદ કરે છે કે જે ભાષાની સામાન્યતા દાંલ વૃત્તમાં સંભવિ શકે એમ ન હોય તો, મૂલ્યકરોની સામાન્યતા સ્થાપવી અસંતં જરૂરી છે. અનેક પક્ષાઓ અને ભેખડો આ દર્શાવાયલી અતીમ દિશામાં કાર્ય કરી રહ્યા છે.

ઈતિહાસના પૂર્વકાલિન સમયથી સર્વ હિંદુવાસીઓ એક અને તેના તેજ ધર્મને સંપૂર્ણ સામાન્યતાથી અનુસરના આવ્યા છે તથા અગ્નિ જેવા ચળકતા અક્ષરોથી ઇતિહાસ પણ પૂરાવો આપે છે કે, ધણા લાંબા સમય પૂર્વે તેમનામાં ભાષા પણ સામાન્ય હતી, એ વાત લક્ષમાં લેતાં દાલના જમાનામાં હિંદુસ્થાનના એક વિભાગના બાહ્ય અન્ય વિભાગના વાતાયી શા માટે અભણ્યો રહેવું જોઈએ? શું તેઓ પ્રાચીન હિંદુસ્થાનના પવિત્ર ઋષિઓના એકજ વંશમાંથી પોતાના મૂલ્યનો સંબંધ થોડા કાલતા નથી તથા શું

તેઓ ભારદ્વાજ કરકપ તથા અન્ય વિષ્ણુમાં પૂર્વજોના પંચજનો છીએ એમ કહેવામાં ગર્વ ધરાવતા નથી ?—શું તે સુવિષ્ણુમાં પૂર્વજોની સામાન્ય ભાષા દેવવાણી નહતી ? શું એક સમયે સંસ્કૃત ભાષાને તેમના વિચારો દર્શાવવા માટે તદ્દન સંપૂર્ણ ગણવામાં આવતી નહતી ? જો આમ. નહતું તો, એકાદ આધુનિક તથા અલ્પ રચાયે ભાષાને પ્રતીકીય રૂપે ગણવાની યોગ્યતા વિષે બરોબર વિચાર કરવાની જરૂર છે. અંબેરલાંબા, ‘મીક’ અથવા લાટીન ભાષાની પેઠે ગરજ સરખી થઈ છે, જે કહેતું તદ્દન અંતરિક્ષ નથી ? કાલ વિધિ, દત્ત વિધાન, અને એવા અન્ય સામાજિક કર્તવ્યોમાં હમણે પછી શું કાર્યકારી છીએ ભાષાનું સ્થાન ધરાવતી નથી ? યોતાની જાતે હિંદુ, જૈન, સદ્ગા-આર્ય-પ્રાચીન સામાજિક અથવા બૌદ્ધ કહેવરાવતા દરેકના પંથનો વિસ્તાર કરનાર તથા પક્ષ બનાવનાર, ટુંકામાં કહેવા મા-ગીએ તો સંસ્કૃત ભાષા અન્ય ભાષા છે !—જ્યારે આવા અને એવા જેવા ઉલટા સુલટા પ્રશ્નો મનમાં ઉભરાઈ જાય છે ત્યારે સમગ્ર સમાજનું હિત ધ્યાનમાં રાખીને સંસ્કૃત કરતાં અન્ય ભાષાને સામાન્ય રૂપે સ્થાપના પ્રયત્નો અગત્યનાં તદ્દન હાથમાં ચૂર લાગે છે. આવા પ્રયત્નોમાં, શાસ્ત્રજ્ઞના મિત્ર ગોષ્ઠિ મંડળને આધુનિક ધાર્મિક વિજ્ઞાનની (સાંખ્યની) શોધોના પ્રકાશરૂપે તેની ગોઠવણને સુધારાદ્વારા તથા નવા અખૂટ જાગરમાં તેમનો સમાવેશ કરવાદ્વારા સંસ્કૃત ભાષાને પુનરાધાર કરવાની કોઈપણ ધન્યવાદ આપવો યોગ્ય છે.

લલિત મોહન મુખોપાધ્યાય.

(સંસ્કૃત હિંદુ કોલેજ ગેંગાધરન.)

સંસ્કૃતની યુગિયસીદી કોલેજના સંસ્કૃત પ્રોફેસર, ઈ. જી. રેપસન, કે જેઓ પ્રાચીન શિક્ષાના સંપ્રદાયમાં પછી એક મોટા આધાર રૂપે ગણાય છે, તેમણે નવમી દેશભારતીને દિવસે રાખત એશિયાટીક સોસાયટી આગળ વિદ્યાર્થીનું નિમંત્રણ વાંચતા, દલતાથી આવા વિચારને રોડ આપ્યો હતો કે, સંસ્કૃતને જીવતી પરંતુ “મરેલી” ભાષા રૂપે ગણવાની નથી, મધ્ય કાલિન યુગમાં લાટિન ભાષા તદ્દન ટીકા વિષયક તથા કૃત્રિમ પુનરાધાર રૂપે નહિ પરંતુ પ્રાચીન હિંદુસ્થાનના પ્રથમ પ્રથમ જણાવેલી ભાષાના દકદાર વારસ રૂપે છે, જે અન્ય મહાન ભાષાઓના ઇતિહાસમાં માલુમ પડે છે તેમ કયાંકમ વૃદ્ધિ પામી છે.....—પ્રો. રેપસને સમગ્ર વિષય વિચારના પરિણામ રૂપે એવી ખાતરી યતી જણાવી કે, વૈદ્યાકરણી-ઓની મહેનતદ્વારા નિમિત્ત સાંદિલ વિષયક સ્વરૂપમાં સંસ્કૃત ભાષા ગોઠાવવા પછી, સૈદ્ધ સુધા ઉત્તર હિંદુસ્થાનના મોટા ભાગમાં શિષ્ટ પુરુષોની ભાષા રૂપે તે ગણવા લાગી.

ઉત્તરમાંથી આવી મધ્યમાંથી રહી પાછું ઉપવીત કનિષ્ઠાંગ સુધી પોહોંચે છે. આમાં
 ૫૫ વૈદકીય નિયમનું અનુકરણ હોય એમ જાણાય છે; પરંતુ તેમાં ઉંડા ઉતરવામાં વિષય
 નીરસ થઈ જાય એ બીજી પ્રાપ્ત થાય છે. તો પણ એટલું કહેતાં હરકત નથી કે ઉપ-
 વીત-ધારણ કરાવે છે તે ડાંગ ખમ્મા ઉપર થઈ, નીચે હરિશ નજીક થઈ, પાછું જમણા
 પાસા સુધી પોહોંચી લટકે છે. આ ઉપરથી માત્ર એટલું સિદ્ધ થાય છે કે વાત, પિત્તને
 કંદને વિરૂદ્ધ ભાવ ન થાય અને સમભાવે વર્તે એમ રાખવાના ઉદ્દેશથી આ પ્રમાણે જ-
 નોઈ ધારણ કરવાની રીતિ મંદલે થઈ હશે; સમષ્ટિનાં સૂર્ય, ચંદ્ર વાયુ એનાં અહનિશ
 વદ્ધા કરતાં તત્ત્વો વ્યક્તિનાં તેજ પ્રમાણે કામે લાગેલ તત્ત્વો સાથે-પિત્ત, કફ, વાત—સાથે
 સંબંધ ધરાવે છે, અને એક બીજાને અનુકૂળપણે વર્તવું એ જ પ્રકૃતિનો નિયમ છે એમ
 જાણે ઉપવીત પોતે જ સ્ત્રયવર્તુ હોય નહિ એવો તે ધારણ કરવાની ક્રિયા અને રીતિ જા-
 નણીએ પસંદ કરી હોય એમ લાગે છે.

• હવે અર્ધ આપવાની ક્રિયા પાણી વડે થાય છે તેનું કારણ શું હશે? પાણી જ
 કેમ, અને જીભે કોઈ પાર્થિવ આદિ પદાર્થ પસંદ ન હોય? સૂર્ય તેજ; સુવંમાંથી વેહેતા
 પ્રાણતત્ત્વને બાંધી સમષ્ટિમાં આવ-જા કરવા માટે વચ્ચે જે આકાશનો મોર્ગ છે તે આ-
 વરણ રૂપી છે; અને તેમાંથી પાર્થિવ પદાર્થ આવ જા નજ કરી શકે એમ પદાર્થ—વિ-
 જ્ઞાનની સહાય વિના પણ સામાન્ય સમજથી પ્રત્યેક મનુષ્ય કહેવા સમર્થ છે. વળી જીભને
 ઉપર ચઢવોની નીચે ઉતરવાની હરેક ક્રિયા કરવાનું ધરાજી ઇલાહિદારા સહેલ થાય છે તે
 આપણે સર્વે જાણીએ છીએ.

સારે વાયવીય-કેમ નહિ? એ પ્રશ્ન સ્વાભાવિક રીતે ઉત્પન્ન થાય છે. પણ તેનું તો
 સમાધાન માત્ર એટલું જ છે કે વાયુ સ્થિર નથી અને એટલો અસ્થિર છે કે તેમાં આ-
 વાદન કરી તેના અર્ધ આપવા ધોળાં હોય તો પણ તેનાથી ધારણી અર્થ સિદ્ધિ થઈ
 શકતી નથી. અને તેથી ઉલટું જળ તો કરેલ આવાદન, ખેંચી માંદે ધારણ કરાવેલ પ્રાણ
 તત્ત્વ એ બધાને પોતાના અનુકૂળતામાં સ્થિર રાખે છે. આ સ્થિરપણ જો કે આસંતોષ
 નથી તો પણ વાયુના અસ્થિરપણા આગળ જોઈએ તેવું છે. વળી એમ શંકા ધરાવાય કે
 પાર્થિવ દ્રવ્ય તો વધારે સ્થિર છે તો તેનું સમાધાન એમ-કસ્તું યોગ્ય લાગે છે કે સમનું
 આકર્ષણ નહિ પણ પરાકર્ષણ; અને વિષમનું આકર્ષણ યાય છે; તે અનુસાર પુદ્ગલોનું જ-
 નેલ મનુષ્ય સર્વે અર્ધ આપતાં વિષમ જળની-સહાય લે છે. અને પૃથ્વી ઉપર જે સ-
 ર્વની રશ્મિઓ અસર કરે છે તેથી સ્તિજ અસર જળ ઉપર કરે છે એ વાત સુસિદ્ધ છે.

હવે આ વિષય લાંબો કરવો ચેત્ત્ય ન લાગતો. વળી પ્રસંગોપાત કોઈ બીજો અ-
 વસરે એનું વધારે રપટીકરણ કરી જતાવવા ધારણા છે.

પૂર્વજ્ઞાન.

(મનેહું.)*

૧

આત્મજય.

બલવાન પુરુષ કરતાં જલદીથી કોઈ નહિ યનાર મનુષ્ય ઉત્તમ અને નગર જીતનાર પુરુષ કરતાં, આત્મા ઉપર જય મેલવનાર ઉત્તમ છે.

Prov. XVI. 32.

મનુષ્ય પોતાની જાતને બહારી ગણતો હોય. તો તેણે તેની જાતની લુપ્તપૂર્વક તપાસ રાખવી.

પ્રથમ તો મનુષ્યે પોતાની જાતને જ યોગ્ય વસ્તુ તરફ દોરવવી.

આને પછી ખીજને ભરે શીખવે. આ રીતે સ્વયં પુરુષ દુઃખી થશે નહિ.

જે પ્રમાણે મનુષ્ય ખીજને વર્તન કરવાને શીખવે તેજ પ્રમાણે જો પોતે વર્તન કરે તો પોતે આત્મસંયમી હોઈ, ખીજને વશ રાખી શકે. કારણ કે સ્વાત્મ સંયમ અતિદુષ્કર છે.

આત્માજ આત્માનો નિયંતા છે. ખીજને કોણ નિયંતા હોઈ શકે ?

યોગ્ય મનુષ્યનેજ લભ્ય એવા નિયંતાને, સંપૂર્ણ રીતે આત્મસંયમથી, મનુષ્ય પ્રાપ્ત કરી શકે.

મનુષ્ય પોતેજ દુષ્ટ કર્મનો કર્તા છે તેમજ વળી બોક્તા છે.

દુષ્ટ કર્મને બંધ રાખનાર તેમજ પોતાની જાતને પવિત્ર બનાવનાર પણ મનુષ્યજ છે. મનુષ્ય પોતાની મેળેજ પવિત્ર અથવા અપવિત્ર થઈ શકે. ખીજને પવિત્ર બનાવવાને કોઈ પંથુ શક્તિવાન નથી.

ખીજના મંહાનું ધર્મને (કરજને) વાસ્તે પંથુ મનુષ્યે સ્વધર્મનો લાગ કરવો નહિ. પોતાના ધર્મને જાણીને મનુષ્યે સ્વધર્મપ્રતિ અંદર્નિય ધ્યાન રાખવું.

જો એક મનુષ્ય સંયમપ્રાપ્તમાં સદૃશ મનુષ્યને સદૃશવાર જીતે અને ખીજને મનુષ્ય આત્મા ઉપર જય મેળવે તો ખીજને મનુષ્ય સઘટ્ટા જીતનારામાં શ્રેષ્ઠ છે.

* લેખક—રા. રા. મણિલાલ નથુલાઈ ડાસી, ખી. એ.

ઉત્તમાંગમાંથી આવી મધ્યમાંગમાં રહી પાછું ઉપવીત ધનિમાંગ મુખી પોહોંચે છે. આમાં ૫૫ વૈદ્યકીય નિયમનું અનુકરણ હોય એમ જાણી શકાય છે; પરંતુ તેમાં ઉંડા ઉતરવામાં વિષય નીરસ થઈ જાય એ બીજી પ્રાપ્ત થાય છે. તો પણ એટલું કહેતાં હરકત નથી કે ઉપવીતધારણ કરાવે છે તે અંગ પ્રમા ઉપર થઈ, નીચે હૃદય નજીક થઈ, પાછું જમણા પાસા મુખી પોહોંચી લટકે છે. આ ઉપરથી માત્ર એટલું સિદ્ધ થાય છે કે વાત, પિત્તને કઠને વિરુદ્ધ બાવ ન થાય અને સમભાવે વર્તે એમ રાખવાના હેતુથી આ પ્રમાણે ન-નોઈ ધારણ કરવાની રીતિ અદ્યેય થઈ હશે; સમશ્લિષ્ઠાં સર્વ, ચંદ્ર વાયુ એનાં અહનિત પક્ષ કરતાં તત્વો વ્યક્તિનાં તેજ પ્રમાણે કામે લાગેલ તત્વો સાથે-પિત્ત, કફ, વાત—સાથે સંબંધ ધરાવે છે, અને એક બીજાને અનુકૂલપણે વર્તવું એ જ પ્રકૃતિનો નિયમ છે એમ જાણે ઉપવીત પોતે જ સ્વયંવર્તુ હોય નહિં એવો તે ધારણ કરવાની ક્રિયા અને રીતિ જાણીએ પસંદ કરી હોય એમ લાગે છે.

હવે અર્ધ આપવાની ક્રિયા પાછી વડે થાય છે તેનું કારણ શું હશે? પાછી જ કેમ, અને બીજા કોઈ પાર્થિવ આદિ પદાર્થ પસંદ ન કર્યો? સૂર્ય તેજ; મુખમાંથી વેહેતા પ્રાણતત્વને વ્યક્તિ સમશ્લિષ્ઠાં આવેલ કરવા માટે વચ્ચે જે આકાશનો માગ છે તે આ વરણ રૂપી છે; અને તેમાંથી પાર્થિવ પદાર્થ આવ જ ન જ કરી શકે એમ પદાર્થ—વિજ્ઞાનની સહાય વિના પણ સામાન્ય સમજથી પ્રયેક મનુષ્ય કહેવા સમર્થ છે. વળી જળને ઉપર ચડવોની નીચે ઉતરવાની હરેક ક્રિયા કરવાનું પરાજ ઇલાહિદારા સહેલ થાય છે. તે આપણે સર્વ જાણીએ છીએ.

હવે વાયવીય કેમ નહિં? એ પ્રશ્ન સ્વાભાવિક રીતે ઉત્પન્ન થાય છે. પણ તેનું તો સમાધાન માત્ર એટલું જ છે કે વાયુ રિપર નથી અને એટલો અસ્થિર છે કે તેમાં આવાહન કરી તેના અર્ધ આપવા ધાર્યો હોય તો પણ તેનાથી ધારણી અર્થે સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી. અને તેથી ઉત્તરુ જળ તો કહેલ આવાહન, ખેંચી માંડે ધારણ કરાવેલ પ્રાણ તત્વ એ બધાંને પોતાના અનુકૂલપણાં રિપર રાખે છે. આ રિપરપણ એ કે આસતિક નથી તો પણ વાયુના અસ્થિરપણા આગળ જોઈએ તેનું છે. વળી એમ સંકા ધરાવાય કે પાર્થિવ દ્રવ્ય તો વધારે સ્થિર છે તો તેનું સમાધાન એમ કરવું યોગ્ય લાગે છે કે સમત આકર્ષણ નહિં પણ પરાકર્ષણ; અને વિષમનું આકર્ષણ થાય છે; તે અનુસાર પુદ્ગલો જ તેલ મનુષ્ય સર્વને અર્ધ આપતાં વિષમ વ્યક્તિની સહાય સે છે. અને પૃથ્વી ઉપર જે સર્વની રશ્મિઓ અસર કરે છે તેથી જિજ્ઞ અસર જળ ઉપર કરે છે એ વાત સુસિદ્ધ છે.

હવે આ વિષય લાંબો કરવો યોગ્ય ન લાગતો વળી પ્રસંગોપાત કોઈ બીજા અ-પસરે એનું વધારે સ્પષ્ટીકરણ કરી બતાવવા ધારણા છે.

પૂર્વનું જ્ઞાન.

(મગેહ.)*

૧

આત્મજય.

બલવાન પુરુષ કરતાં જલદીથી કોઈ નહિ ધનાર મનુષ્ય ઉત્તમ અને નગર જીતનાર પુરુષ કરતાં, આત્મા ઉપર જય મેલવનાર ઉત્તમ છે.

Prov. XVI, 32,

મનુષ્ય પોતાની જાતને વ્હાલો ગણતો હોય તો તેણે તેની જાતની લુક્ષપૂર્વક તપાસ રાખવી.

પ્રથમ તો મનુષ્યે પોતાની જાતને જ યોગ્ય વસ્તુ તરફ દોરવવી.

અને પછી ખીજને બંધે શીખવે. આ રીતે સુઠ પુરુષ દુઃખી થશે નહિ.

જ પ્રમાણે મનુષ્ય ખીજને વર્તન કરવાને શીખવે તેજ પ્રમાણે જો પોતે વર્તન કરે તો પોતે આત્મસંયમી હોઈ, ખીજને વસ રાખી શકે. કારણ કે સ્વાત્મ સયમ અતિદુષ્કર છે.

આત્માજ આત્માનો નિયંતા છે. ખીજને કાણુ નિયંતા હોઈ શકે ?

યોગ્ય મનુષ્યનેજ લભ્ય એવા નિયંતાને, સંપૂર્ણ રીતે આત્મસયમથી, મનુષ્ય પ્રાપ્ત કરી શકે.

મનુષ્ય પોતેજ દુષ્ટ કર્મનો કર્તા છે તેમજ વળી ભોક્તા છે.

દુષ્ટ કામને બંધ રાખનાર તેમજ પોતાની જાતને પવિત્ર બનાવનાર પણ મનુષ્યજ છે, મનુષ્ય પોતાની મેળેજ પવિત્ર અથવા અપવિત્ર બધી શકે. ખીજને પવિત્ર બનાવવાને કોઈ પણ શક્તિવાન નથી.

ખીજના મહાન ધર્મને (ફરજને) વાસ્તે પણ મનુષ્યે સ્વધર્મનો લાગ કરવો નહિ. પોતાના ધર્મને જાણીને મનુષ્યે સ્વધર્મપ્રતિ અહર્નિશ ધ્યાન રાખવું.

જો એક મનુષ્ય સ્વસંગ્રામમાં સહજ મનુષ્યને સહજવાર જીતે અને ખીજને મનુષ્ય આત્મા ઉપર જય મેળવે તો ખીજને મનુષ્ય સઘલા જીતનારામાં શ્રેષ્ઠ છે.

* લેખક—રા. રા. મણિલાલ નથુલાઈ દોસ્તી, બી. એ.

બીજા સધગાં મનુષ્યો ઉપર જ્ય મેલવવા કરતાં આત્મા ઉપર જ્ય મેલવવો તે શ્રેષ્ઠ છે. આત્મજ્ય મેલવનાર અને સંયમમાં રહેનાર પુરુષના જયને, દેવ, ગાંધર્વ, અને ઘણા સાર્યે માર (કામદેવ) પણ પરાજયના રૂપમાં દેરવી શકે નહિ.

સારીરિક ક્રોધથી ચેતતો રહે. અને ત્યારા શરીર ઉપર જ્ય મેલવ. સારીરિક માપનો સાગ કર અને ત્યારા શરીરથી સદ્ગુણી ઇવન ગાળ. વાચિક ક્રોધથી ચેતતો રહે અને ત્યારી વાણી ઉપર જ્ય મેલવ. વાચિક પાપનો સાગ કર, અને ત્યારા મન ઉપર જ્ય મેલવ.

માનસિક પાપનો ત્યાગ કર, અને ત્યારા મનથી સદ્ગુણી ઇવન ગાળ.

જે સુત પુરુષો પોતાના શરીર, વાણી અને મન ઉપર જ્ય મેલવે છે તેઓ જ ખરેખર સંયમી છે.

ધર્મપદ.

જે મનુષ્ય કોઈ પણ વસ્તુ ઉપર આધાર રાખતો નથી, જે સ્વતંત્ર છે અને ધર્મે સમજીને જીવે જ્યાં અથવા મરણની ઈચ્છા નથી, અને ઈન્દ્રિય જ્યાં મુખની જેને આધાર નથી તેને જ પુરુષ સાંત ગણે છે તેને કોઈ પણ બંધન નથી, તેણે ઈચ્છા ઉપર જ્ય મેલવ્યો છે.

પૂરાભેદ સૂત.

ઈન્દ્રિય ઉપર જ્ય નહિ મેલવનાર મનુષ્યને, નગપણું જ્યાંધારીપણું બરમ, ઉપવાસ, બ્રુગિસ્યા, ભરમ વિશેષન, અથવા તેને નિયમ આસન પવિત્ર બનાવવાને અધિક છે.

જે, સુશોભિત વસ્ત્ર પહેરવા છતાં પણ શમ ધારણ કરે છે, સાંત છે. સંયમી છે, અતોદ્રિય છે, પરિત્ર છે, અને આત્મ પુરુષના દોષ તરફ દ્રષ્ટિ રાખતો નથી તેને ખરેખર આજીવ છે, યતિ છે અને આત્મ પુરુષ છે.

ધર્મપદ.

જેણે, નિરા દમનથી, આત્મજ્ય મેલવ્યો છે તેણે કદા આ જગતી એટલો તે મોરો જ્ય મેલવ્યો છે કે સપ્તમા મનુષ્ય ઉપરનો જ્ય, આત્મજ્યને જ્યાં પણ વધારી શકે તેમ નથી.

આત્મા આત્માનો નિર્વંત્ર છે. બીજો કોણ નિર્વંત્ર હોઈ શકે. જે પોતાની જાતનો સ્વામિ ધોષ છે તે સપ્તમા બંધનને તોડી નાંખે છે.

૨.

અપહારને બદલે ઉપકાર.

અશુભનો નાશ કરતો નહિ પણ અશુભ ઉપર શુભથી જ્ય મેલવ. (Prov. XII. 21)

જે મનુષ્ય કોઈનો સામ કરે તેા તેની નિદા સાંતિ પુરુષ દોષ છે. જે મનુષ્ય કોઈનો સામ કરે તેા તે કદાપિ વિજયીર થયો નથી.

“કોણ ઉપર જ્ય મેલવવાના કરતાં કોઈ પણ ઉપમ વસ્તુ નથી.”

આ કલિંગ વ્દાપણુ બરોડો છે કારણ કે અભિથી રંગ થયેલા મનુષ્યની મારક કોષિ ને કુઃખ અનુસરે છે.

પોતાનો ચત્ર કોધી થવા છતાં ને મનુષ્ય શાંત રહે છે તે પોતાને તેમજ ખીમને મહાન જયથી જગાવે છે.

જેઓ નિયમને જાણતા નથી તેઓ, આ પ્રમાણે પોતાને અને પારકાને વારસે ચાલનાર મનુષ્યને હલકી રીતે ચૂર્ણમાં લેખે છે.

જે મનુષ્ય કોષ કરવાના પ્રસંગે કોષ કરે તે પાપી છે.

પણ જે મનુષ્ય, તે સમયે કોષથી વિમુખ રહે છે, તે મહાન જય પ્રાપ્ત કરે છે.

“જે મનુષ્ય ચિકારનાર મનુષ્ય પ્રતિ ચિકારની દ્રષ્ટિથી જુએ છે તેને શાંતિ મળતી નથી.

પણ ચિકારનાર મનુષ્યની સાથે (સદન શીલતાથી) સમભાવથી વર્તે છે તેને શાંતિ મળે છે.”

આમાં જ ધર્માભાવના સમાવશી છે.

આપણને ચિકારનારને નહિ ચિકારીને આપણે સુખમાં રહીએ છીએ.

આપણને ચિકારનાર મનુષ્યની વચ્ચમાં આપણે ચિકારથી વિમુખ રહીએ છીએ.

લોભી મનુષ્યની વચ્ચમાં પણ લોભથી મુક્ત થઈ આપણે ખરેખર સુખથી રહીએ છીએ.

લોભી મનુષ્યની વચ્ચમાં પણ લોભથી વિમુખ આપણને રહેવા દો.

કોઈ પણ ચીજ ઉપર માસપણાનો દાવો કરતા નથી તો પણ ખરેખર અમે સુખમાં રહીએ છીએ. (કોઈ પણ ચીજ ઉપર મગતા નથી તો પણ).

જે ચિકારને ઉત્પન્ન કરનાર છે. કારણ કે જીવ મેલવનાર દુઃખી છે. જેણે જય અથવા હારનો લાગ ક્યો છે તે સંતોષી મનુષ્યજ સુખી છે.

મનુષ્યને કોષનો લાગ કરવા દો, તેને અભિમાન છોડવા દો. તેને સંધેળા બંધન ઉપર જય મેલવવા દો. જે મનુષ્ય નામ અને રૂપને વલગિતો નથી. અને જે કોઈ પણ વસ્તુને પોતાની ગણતો નથી તેના ઉપર કોઈ પણ પ્રકારનાં દુઃખ આવી પડતાં નથી.

• તેજ ખરો સારથી કહેવાય કે જે ચાલના રચની માફક ચલતા કોષને રોકી રાખે છે. ખીમ તો માત્ર લગભગ ચલાવનાર જ કહેવાય.

મનુષ્યને પ્રેમથી કોષ ઉપર જય મેલવવા દો. શુભથી અશુભ ઉપર જય મેલવવા દો, ઉદારતાથી લોભી ઉપર અને સલથી અસલવાદી ઉપર જય મેલવવા દો.

કોઈ પણ મનુષ્ય સાથે અગ્રિય રીતે ભોજતા નહિ. એ રીતે બોલાવતા પુરૂષો તને તેથી જ રીતે જવાબ આપશે, કોષમાં બોલાવશી વાણી દુઃખદાયક છે.

ધાને જલસે પાન ખમવા પડશે.

ધમ્મપદ.

૧ (નિયમ-આત્મ રચનાવતો નિયમ-નસ પ્રવૃત્તિ કોષને દૂર કરે છે.)

જે બીજાને મારે છે તેને માર આવો. પણ, જે બીજા તરફ ઇર્ષ્યા બંતાવે છે તે (બીજા તરફથી) ઇર્ષ્યા જ જોશે.

“તેણે મને ગાલ દીધી, મને માથો, મને હસાવ્યો, અને મને હુટ્યો.”

આવા વિચાર મનમાં રાખનારના ધિક્કારો કોઈ દીવસ અંત આવશે નહિ કારણ કે કદાપિ પણ ધિક્કાર ધિક્કારથી અટકતો નથી ધિક્કાર પ્રેમથી જ નાશ પામે છે. આ એક પુરાણી મહા નિયમ છે.

(૩) મનોનિરોધ અને મનની ઠેળવણી.

ત્યારે પ્રજા ત્હારા હૃદયમાં પેસશે અને ગાન આત્માને પ્રિય લાગશે.

ત્યારે વિવેક ત્હારું રક્ષણ કરશે, અને બુદ્ધિ તને સાચવશે. Prov. ii. 10, 11.

સકલ ઉદ્યોગથી ત્હારા હૃદયનું રક્ષણ કર. કારણ કે જીવનના સપળા મુદ્દાઓ તેમાંથી ઉદ્ભવે છે. Prov. IV. 23.

આપણી હાલની સ્થિતિ આપણા વિચારનું પરિણામ છે.

તે આપણા વિચાર ઉપર બંધાયેલી છે, અને આપણા વિચારનીજ બનેલી છે.

જો મનુષ્ય કુદ વિચારથી બોલે છે અથવા વર્તે છે તો, રથને દોરનાર બસદા પગને અનુસરનાર ચક્રની માફક હુખ તેને અનુસરે છે.

જો મનુષ્ય પવિત્ર વિચારથી બોલે છે અથવા વર્તે છે તો મનુષ્યની સાથે જ જતી તેની છાયાની પેઠે, સુખ તેને અનુસરે છે.

જેઓ અસહ્યમાં સહ્ય, અને સહ્યમાં અસહ્ય વસ્તુનો આરોપ કરે છે, તેઓ કદાપિ પણ સહ્ય વસ્તુને પ્રાપ્ત કરતા નથી, પણ જોડી ઇર્ષ્યાઓને અનુસરે છે.

જેમ ખરાબ રીતે સંભાષણ છાપરામાં વરસાદ રસતો કરે છે તેમ નહિ વિચાર કરતાં મનમાં વિકારો જોરથી માર્ગ પ્રાપ્ત કરે છે.

જેમ બાણાવળી પોતાના તીરને સરસ બનાવે છે, તેમ સુઘં પુરુષ, પોતાના ધુનતા અને અનિયમિત વિચાર, જેમનું નરક્ષણ કરવું, તેમ જ નિરોધ કરવો હુકર છે તેમને સરસ બનાવે છે.

જેનો નિરોધ કરવો અતિ હુકર છે, જે તરંગી છે, પોતાની મરજ આવે ત્યાં દોડે છે તેના મનને કેલવતું એ સાર છે, કેલવાયેલું મન સુખ આપે છે.

સુઘં પુરુષે પોતાના વિચારોનું રક્ષણ કરવું જોઈએ. કારણ કે તેઓ અદક્ષ, કપટી, અને મરજ આવે ત્યાં દોડનારા છે. સુદર્શિત વિચારો સુખ આપે છે.

જે તુકશાન, એક વિધારનાર પુરુષ પોતા તરફ વિધાર સંખ્યાનાર પુરુષને કરે અને જે તુકશાન, શત્રુ શત્રુને કરે, તેના કરતાં અસખ્ય રીતે દોરવાયેલું જન વધારે તુકશાન કરે છે.

માતા પિતા અને અન્ય સ્વજનો જે લાંબ કરે તેના કરતાં સારી રીતે કેલવાયેલું જન વધારે લાલેલાયેલું છે.

ધમ્મપદ.

જો તમે તમારા વર્તનમાંથી મનનું કાર્ય (હિત) દૂર કરો તો શારીરિક ક્રિયા માત્ર સડી ગયેલા કાષ્ઠવત્ છે. તેટલા માટે જનને નિષર્ગતિ જનાવો અને શરીર તો તેની મેળે સિદ્ધિ માર્ગે જરો.

Fo-sho-hing-tsan-king

અમણ મનુષ્ય આખલાની માફક વધે છે. તેનું શરીર વધ્યા કરે છે, પણ તેનું જ્ઞાન વધતું નથી.

(આરે બાબુએ ફેલવણીની જરૂર જતાવનારૂં નીચેનું વાક્ય જુના સૂત્રોમાં વારંવાર મહાપ્યાધિ નામના પુસ્તકમાં-મળી આવે છે.)

શુદ્ધ આચારની સાથે જોડાયેલી સમાધિના આનંદનું ફલ મહાન છે તેમજ લાભ પણ મહાન છે.

સમાધિના આનંદની સાથે જોડાયેલી બુદ્ધિનું ફળ મહાન છે તેમ જ લાભ પણ મહાન છે.

બુદ્ધિની સાથે જોડાયેલું જન વિષયાસક્તિ, અવિષ્ણવન, માયા અને અગાનરૂપ મહાન અપાયથી મુક્ત થાય છે.

૪ (એક ચિત્તતા એકાગ્રતા)

જે કામ કરવાનું આવી પડે તે તારા જલથી કર Eccles IX. 10.

એકાગ્રતા, અનૃતત પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ છે, અને પ્રમાદ મૃત્યુનો માર્ગ છે. જેઓ એકાગ્ર ચિત્તવાળા છે તેઓ મરતા નથી, પણ જેઓ પ્રમાદી છે તેઓ ક્યારનાએ જાણે, મરી ગયા હોય તેમ દેખાય છે.

આ વાત સંપૂર્ણ રીતે સમજીને જેઓ એકાગ્રતામાં વધેલા હોય છે, તેઓ તેમાં આનંદ મેળવે છે. આવા સુગ, વિચારવંત, દૃઢ અને સતત મહાન શક્તિઓ ધરાવનારા પુરો, ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ સુખરૂપ નિર્વાણને પ્રાપ્ત કરે છે.

જે કોઈ એકાગ્ર ચિત્તવાળો પુરુષ, પોતાની જાતને જાગૃત કરે, જે તે પ્રમાદી ન હોય, તેનાં કાર્ય પવિત્ર હોય, તે હડાપણથી વૃત્ત, તે સંયમી પાય, અને જે તે નિયમ પ્રમાણે આચરણ કરે (આચાર પાળે) તો તેની મહત્વતા વધશે. સુગ પુરો એકાગ્રતાને એક શ્રેષ્ઠ રત્નની માફક લેખે છે. પ્રમાદી પુરુષોમાં એકાગ્ર અને આગસુઓમાં જાગૃત એવો મહો મનુષ્ય યાદી ગયેલા ધોડાને પાછળ મુકીને સરતમાં દોડનાર ધોડાની માફક આગળ વધે છે. પોતાનું કર્તવ્ય મનુષ્યે જાળવવું જોઈએ. તેણે તે કાર્ય ઉત્સાહથી હાથમાં ધરવું જોઈએ.

પ્રમાદી પંથીજન પોતાના વિકારોની રજ વધારે ને વધારે ફેલાવે છે, ધમ્મપદ.

પ્રમાદ તે રજા અને મેલ છે, અને અતિસય, પ્રમાદ, મનને અપવિત્ર બનાવે છે. એકાગ્રતાથી અને જ્ઞાનથી સુસુપ્તરૂપે હૃદયમાં 'શુચંતું' (પીડા કરતું) તીર ખેંચી કાઢવું જોઈએ.

ઉત્થાનસૂત.

એકાગ્રતાથી મનુષ્ય (સંસારરૂપી), સંસુદ્રમાંથી ઉગરે છે અને શ્રદ્ધાથી નદીમાંથી ઉગરે છે, એકાગ્રતાથી દુઃખ દૂર થાય છે અને જ્ઞાનથી મનુષ્ય પવિત્ર થાય છે.

મનુષ્યે શુંબકાર્ય પ્રતિ પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ અને પોતાના વિચાર અશુભમાંથી દૂર રાખવા જોઈએ; ને મનુષ્ય ખરી-ચરતુ આત્મદૃષ્ટી કરે છે તો તેનું મન અશુભમાં આ નંદ મેળવે છે.

ધર્મપદ.

ઉઠ ખેડોયા, નિદ્રામાં (આળસમાં) શો લાભ છે? આલસ તે અપવિત્રતા છે; પ્રમાદ તે પણ અપવિત્રતા છે, એકાગ્રતાથી અને જ્ઞાનથી શોકશત્રુનું ઉન્નતન કર.

ઉત્થાનસૂત.

(સર્વ છવતાં પ્રાણિ પ્રતિ દયાધર્મ, ભૂતદયાધર્મ).

તું મારતો નહિ Ex. XX. 13.

તેં કહ્યું કે તારી જાતિને છાને તેવી, અને કીર્તિવંત ફલ લાવી આપે તેવી આહુતિ ધર્મને સાફ આપવાને તૈયાર થા, પણ બીજને દુઃખ આપીને મળતા ફલની મને ઈચ્છા નથી. ભવિષ્યમાં મળનારા ફળની ઇચ્છાથી એક નિરપરાધી પ્રાણીને ભોગ આપવો તે, જોકે ફલ શાસ્ત્રનું હોય તો પણ, દ્યાર્દ્રહૃદયના સંક્રાન્તને વારને અયોગ્ય કાર્ય કહેવાય, સ્વપ્ન જે ફળ અનિલ હોય તો તે કાર્ય નિર્ણય કહેવું (તે સંગ્રહ પડતી નથી) !

અને જો કે ખરો ધર્મ આત્મસંયમ, નૈતિક વ્યવહાર અને વિચારોના અભાવરૂપ વર્તન તરફ જુલો, નિપજમાં સંતપ્તિને ન હોત તો પ્રજાને શો જુલો પ્રાણિવધ કરવાથી મને તેમ દર્શાવવામાં આવે છે તેવા યજ્ઞ નિયમને અનુસરતું તે યોગ્ય ગણાય નહિ.

બીજને દુઃખ દેવાથી, દુનિયામાં ને દુનિયામાંજ મળતા સુખને, સુસુપ્તરૂપ અને દયાળુ હૃદયને પુરૂષે ધિક્કારે છે સારે આપણાથી અદસ્ય અને બીજી દુનિયામાં જોતે મળવાનું હોય તો કટક ધિક્કારને પાત્ર થાય. ને મનુષ્ય એકસો વર્ષ સુધી મહિને મહિને હજાર વંદ કરે છે તે ને મનુષ્ય પ્રાણી માત્ર તરફ આપણું છે અને દયા બતાવવાને પ્રયત્ન કરે છે તેને સોલમે ભાગે પણ નથી.

અર્થઘોષનું સુદ્ધચરિત.

ને મનુષ્ય અદર્શના કુરાતામંના પાંક્તની ધારની અણી વતી ખાય છે ને છવતાં પ્રાણી ઉપર દયા બતાવનારને સોલમે ભાગે પણ નથી.

સઘળા મનુષ્ય શિક્ષાથી કંપે છે; સઘળા મનુષ્ય મૃત્યુથી ખીરે છે. યાદ રાખો કે તમે પણ તેમના સરખાનછો અને તેટલા માટે વધ કરતા નહિ અને કરાવતા પણ નહિ. સર્વ મનુષ્ય શિક્ષાથી કંપે છે, સર્વ મનુષ્ય જીવનને ઇચ્છે છે; યાદ કર કે તું પણ તેમના સરખાન છે અને તેથી વધ કરતો નહિ અને કરાવતો પણ નહિ.

પોતાના મુખને રોધતો જે મનુષ્ય મુખનીજ લાલસા રાખતાં પ્રાણીને શિક્ષા કરે છે અથવા મારે છે તેને મરણ પછી મુખ ગળશે નહિ.

(હિતોપદેશમાં પણ આના જોવાજી શ્લોક છે. જેનો અર્થ નીચે પ્રમાણે છે. જેમ પોતાની જાંઘી પોતાને બ્હાલી છે તેમ પારકાની જાંઘી તેને બ્હાલી છે. આ પ્રમાણે ખીજની સાથે પોતાને સરખાવી સજ્જનો સર્વ પ્રાણી પ્રતિ દયા બતાવે છે.)

જે મનુષ્ય ખીજને દુઃખ દેખે પોતાને વાસ્તે મુખ મેળવવાને ઇચ્છે છે તે મનુષ્ય, ધિક્કારની (બદમાશી) બધનમાં મુકાઈને, દયાપિ પણ ધિક્કારથી મુક્ત થશે નહિ.

ધર્મપદ.

જેવી રીતે માતા પોતાની જાંઘીના જોખમે પણ પોતાના બાલકનું, એકના એક બાલકનું રક્ષણ કરે છે, તેમ દરેક મનુષ્યે સર્વ પ્રાણી તરફ મૈત્રી બાવના ખીલવવી જોઈએ. દરેક મનુષ્યે, સઘળા જગત પ્રતિ; હંચે, નીચે, સર્વ બાલુએ નિરંતર ધિક્કાર વિના તેમ વૈર વિના શુભેચ્છા ખીલવવી જોઈએ.

મૈત્રાસૂત.

ધર્મશાસ્ત્રો કહે છે " દરેક પ્રાણી તરફ દયાળું અને પરાંપકારી થાં, જંગમમાં શ્રાંતિ ફેલાવ, જે ઊર્ધ્વ પણ વધવરતું તારા જોવામાં આવે તો તારો (હૃદય) આત્મા કૃપા અને દયાથી ખીંગલવો જોઈએ.

Sha-mi-lui-yes-lis.

સર્વજીવતાં પ્રાણીપ્રતિ મારા હૃદયને પ્રેમાત્મ બનાવવા ઇચ્છું.

Fo-pen-hing-tish-king.

દરેક પ્રકારના જીવતાં પ્રાણીનું દુઃખથી મારે રક્ષણ કરવું જોઈએ.

ધર્મિક સુત્રમાંથી શુદ્ધરથ ધર્મ વિષે નીચે પ્રમાણે કહેલું છે.

આ દુનિયામાં મળ્યુત અને નષ્ટના સઘળા પ્રાણીને ઇગ્ન કરવાનું બધ કરીને જીવતા પ્રાણીનો તેણે વધ કરવો નહિ અને ખીજ વધ કરનારને અનુમોદન આપવું નહિ.

Ta-chyang-au-king.

(ખીજાં ત્યાગ કરવા હાયક પાપ આ છે—ચોરી, અગ્રહાર્ય, અસત્ય નિશા ચે તેવા પ્રવાહી પદાર્થનું સેવન, અને મોલંમલની છંદગી).

મનુષ્યે માતૃપિતાનું આગ્રહિત રીતે પોપણ કરવું જોઈએ અને ઉચ્ચ પ્રકારનો વે પાર કરવો જોઈએ.

મનુષ્ય પોતાને હાથે વધ કરે, અથવા ખીજા પાસે વધ કરાવે અથવા વધનું કાર્ય ખુશીથી જુએ (તો તે સઘળાં પાપ છે કારણ કે) તે સઘળાનો મહાન નિયમમાં પ્રતિ-
પેધ છે; અને ખીજા ધણી યીજો જેનું એક પછી એક લેઈ વધાન કરવું મુશ્કેલ છે તેનો મહાન નિયમમાં પ્રતિપેધ છે.

shā-mo-lī-i-yao-nis.

ખરા આદર્શના (અધ્યાત્મિક શિક્ષકના) સદ્ગુણો અને શિષ્યોની કેળવણી વિષે:

સુખમાં પેસતી યીજ (ખાવામાં આવતી વસ્તુઓ) મનુષ્યને અપવિત્ર બનાવતી નથી. પણ જે વસ્તુઓ સુખમાંથી નીકળે છે તેઓ હૃદયમાંથી આવે છે અને તેઓ મનુષ્યને અપવિત્ર બનાવે છે.

કારણ કે હૃદયમાંથી, દુષ્ટ વિચાર ખુન (વધ) વ્યભિચાર, નરકર્મ, ચોરી, જુઠી સાક્ષી અને નિંદા નિકળે છે. આજ વસ્તુઓ મનુષ્યને અપવિત્ર બનાવે છે. પણ (ધોવાવગરના અ-
પ્રક્ષાલિત હસ્તથી ખાવું તે મનુષ્યને અપવિત્ર બનાવતું નથી.) Latb. XV. 11-18-20.

જેવી રીતે ભ્રમર પુષ્પમાંથી રસ ગ્રહણ કરી, પુષ્પને, તેના રંગને એથવા તેની ગંધને ઈર્ષ્ય કર્યાવિના જતો રહે છે તેવી રીતે સાધુ પુરુષે ગ્રામમાં રહેવું જોઈએ.

સાધુ પુરુષે આન્ય પુરુષના દ્વંદ્વથી અથવા કરવાનું નહિ કરવારૂપ અને નહિ કરવાનું કરવારૂપ તેમના પ્રતિ પાપ નહિ પણ પોતાના દુષ્ટ કાર્ય અને પ્રમાદ પ્રતિ દ્રષ્ટિ રાખવી જોઈએ.

જે મનુષ્ય કલા પ્રમાણે આદિરતો નથી તેનાં સુંદર વચન, રંગમય પણ સુગંધ વિનાના સુશોભિત વૃષ્ણતુલ્ય છે.

પણ કલા પ્રમાણે આચરનારનાં સુંદર અને ફલદાયક વચન, રંગમય સુગંધ યુક્ત અને સુશોભિત વૃષ્ણ તુલ્ય છે.

ધર્મમપદ.

જન્મથી મનુષ્ય શુદ્ધ થતો નથી, જન્મથી મનુષ્ય આદર્શ થતો નથી, પણ કાર્યથી મનુષ્ય શુદ્ધ થાય છે તેમજ કાર્યથી મનુષ્ય આદર્શ થાય છે.

વાસલસૂત.

(અપૂર્ણ).

મવાણુ સાગર વિષે ખબર.

સ્વસ્થાન શ્રી રાજકોટના નામદાર હાકેર સાહેબ શ્રી મેહુરામજીએ સર્વ વિદ્યાભ્યાસ કરી આપામાં એક પ્રવીણ સાગર નામનો સર્વોત્તમ ગ્રંથ બનાવ્યો છે. તેની બે આવૃત્તિ બે સદીઓ તરફથી જુદી જુદી છપાઈ છે. પરંતુ તે બન્નેમાં તેની શુદ્ધ છપાઈ નથી. સુધારીને શુદ્ધ છપાવવા માટે બીજાઓને છપાવવાના આપેલ હક્ક રદ કરીને રાજકોટ રેટ તરફથી કાયમને માટે અને એકલાને જ હક્ક મળ્યો છે તેથી સર્વ સદગૃહસ્થોને સુવિનય જુવનિતિ છે. છુ કે હવે પછી તે ગ્રંથ કોઈ છપાવે એવા છપાવશો નહી, કેમકે તે ગદારના આધવાનો છે અને મને રાજકોટ રેટ તરફથી જે હક્ક મળેલ છે તેની નકલ સર્વને મળુ થયા માટે નીચે પ્રગટ કરું છું.

હજુર ઓફીસ

રાજકોટ રેટ તરફથી મળેલી હકની નકલ.

તા. ૨૫

જોરો.

આ સ્વસ્થાનના નામદાર હાકેર સાહેબના પૃથ્વા હાકેર સાહેબ શ્રી મેહુરામજીએ સાહેબ સંવત ૧૮૪૮ ના વર્ષમાં કિંદી આપામાં પ્રવીણ સાગર નામનો ગ્રંથ રચેલો છે. તેની શુદ્ધતા આપામાં કીકા કવિ જોવિંદ ગીલાસાઈએ કરેલી છે. સદરહુ ગ્રંથ છપાવવાની પરવાનગી પ્રથમ અમલવાલના રહીશ કવિ દસપતરામ ડાલાભાઈને રેટ તરફથી આપવામાં આવી હતી અને સારે પછી ગાજુ મેનેજર મિ. મોતીચંદ તુલશીના વખતમાં સને ૧૮૬૨ ની સાલમાં અમલવાલના રહીશ પાંક હરીશંકર હરજીશંકરન સદરહુ પરવાનગી રેટ આપેલી હતી. સદરહુ ગ્રંથને સુધારીને નવી આવૃત્તિ દાખવાની પરવાનગી કવિ જોવિંદ ગીલાસાઈએ તા. ૧૫-૩-૦૪ ની અરજીથી મળેલી આ ગ્રંથની શુદ્ધતા કીકા તેમજ પોતે જ કરી છે, તથા પોતે કવિ હાઈ કવિતાની ખુશી, અર્થ તથા સ્વરૂપ વધારે સારી રીતે પીઠાંતી શકે, અને સદરહુ ગ્રંથની પ્રેરના તથા શોધમાં ફેદી કરી શકે તેમ છે. તેથી આ ગ્રંથની નવી આવૃત્તિ સુધારી શુદ્ધ છપાવવાની તેમને પરવાનગી આપવામાં આવે છે. અને તે સિવાય બીજા કોઈને અધાર્થી પર્વત હક્ક આપેલો છે. તે તો આ ઉપરથી રદ કરામાં આવે છે. માટે હવે સદરહુ ગ્રંથની નવી આવૃત્તિ કવિ જોવિંદ ગીલાસાઈ-વિના બીજા કોઈએ છપાવવી નહી.

ખબર તથા તે સુચન અમલ થયા આ શેરાની એક નકલ કવિ જોવિંદ ગીલાસાઈ તરફ તથા એક નકલ પાંક હરિશંકર હરજીશંકર નાંકે જોડાયેલી. તા. ૨૩ અપ્રેલ સને ૧૯૦૪.

(સહી) G. N. Land.

મેનેજર રાજકોટ રેટ.

ખબર તથા અમલ થયા માટે ગી. કવિ જોવિંદ ગીલાસાઈ તરફ રવાના.

તા. ૨૫ મી. અપ્રેલ સને ૧૯૦૪.

(સહી) G. N. Land.

મેનેજર રાજકોટ રેટ.

ઘેલછા ઉત્પન્ન કરે એવાં દરદો

જાન તતુની નળગાઈ, ઝમોતેજક લાગોતુ અશક્તપણુ,
નાશ, અભ્યાસ કરવાનો તેમજ કેઈ પણ કામ કરવામા અપુગમો
નાશ, શરીરનું ઘમાઈ જણુ, નળગાઈવી આખોના તેજમા ઘટાડો વગેરે
વિષે જે બેફિકરાઈ રાખવામા આવે તો તેથી માણુમો છેવટે પેલા જની
છે પણ એ દરદો મટાડવાનો તેમ તે થવા દેવાનો માત્ર એજ ઉપા
અને તે આતક નિગ્રહ ગોળીઓ

નળગા ષાધાના માણુસોના શરીર દૃઢ કરવા, પેસાળ વખતે યતા
પાતના દરદને મટાડવુ, નપુસક જેવા બનેલા પુરુષોને તજ પુરુષત્વ
એ આ આતક નિગ્રહ ગોળીઓના ખાસ ગુણો છે સમાર મુખ તો
અશક્ત થયેલાઓએ એ ગોળી અવશ્ય ઉપયોગમા લેવી જોઈએ

આતક નિગ્રહ ગોળીઓ

ઉપર જણાવેલા પોતાના ખામ ગુણો ઉપરાત, નળગી પટેલી પામન
ફિને સુકારી માની ભૂખ લગાડે છે, દરતની કબજીયતને કાપી નાખે છે,
માફ લાવે છે, જીવાનીને ટકાવી રાખે છે, પ્રમેહ તથા પ્રદરનો નાશ કરે
અને સારીરને તમામ તદુગ્મત બનાવે છે

કિમત ૩૨ ગોળીની રકમ ૧ નો ડા ૧

વૈદ્યશાસ્ત્રી મહિશ્વર ગોવિંદજી

આતક નિગ્રહ ઔષધાલય

હૈડ ઝોડીસ—જામનગર—મહિયાના

પ્રાચ્ય ઝોડીસો

પ્રાચ્ય નં ૧	પ્રાચ્ય નં ૨	પ્રાચ્ય નં ૩	પ્રાચ્ય નં ૪	પ્રાચ્ય નં ૫
ગુણ	કલકત્તા	પૂના-ગીટી	વડોદરા	અમદાવાદ
કાનગાદેવીરાઈ	હિરીમનરાઈ	સુધવારપેઠ	રાવપુરા	નીચીગાં

કામશાસ્ત્ર.

આ ઉપયોગી પુસ્તકની અત્ય સુધીમાં જુદી જુદી ભાષામા કુલ એ લાખ
નવર દગર નકો ગીઝા મૂકી છે એની અદર જીરાનીમાં થતી જુલોનું અપકરણ
જાવી તેથી અચાના રતાઓ જતાવસાની માથે સારીરના સુખ મા ખગ સાધને
વગા આજા છે જે મુગાને તેને દખાવ ખચ પણ અગ રે શિર રાખી મક્તજ મોડ
આવે છે

વત્ર શાસ્ત્રી મહિશ્વર ગોવિંદજી

આતક નિગ્રહ ઔષધાલય

જામનગર-મહિયાના

આર્થિક પ્રજ્ઞ
એક 'અયોદ્યા-પ્રવાસી'
પ્રદાનિત મહિલાલ નવલકાવ્ય.

સુદર્શન.

પ્રદેશ સ્વામીશ્વર ભાગ્યલાલ મે.વ.
એમ. એ. એલ. એલ. બી.
કર્મચારી—
મોડિયાલાલ નાથલાલ રૂપેણ.

(ધર્મ-શુદ્ધ-સાહિત્ય-આદિ વિદ્યા અને તત્સંબંધી વિચાર.)

“સત્યં પરં ધીમહિ” —ભાગવતમ્.

[પુસ્તક ૧૯. અંક ૫-૬.] (માસિક.) [દેશુઆરી-માર્ચ ૧૯૦૪].

વિષયાનુક્રમ	પૃષ્ઠાંક.
૧. સખીને સાત્વન	૧૨૮
૨. 'આત્મ-વિનિમયનું' સાચું	૧૩૦
૩. જાતીયવાદ	૧૪૭
૪. પૂર્વનું રાત	૧૫૭
૫. રોહ-મતા	૧૬૨
૬. રાજ્યોગ	૧૬૨
૭. ગુર્જર સાક્ષર જનતા	૧૭૦
૮. એક મહાત્માના આધુનિક આર્થ-ધર્મ-વિચાર.	૧૮૫

અમદાવાદ

ધી અમદાવાદ યુનિયન પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ, કંપની લીમિટેડ

ઘેલછાં ઊત્પન્ન કરે એવાં દરદો.

જ્ઞાન તંત્રની નખળાઈ, કામોતેજક શાગોતું અશક્તપણું, સ્મરણશક્તિને નાશ, અભ્યાસ કરવાનો તેમજ કંઈ પણ કામ કરવામાં અણગમો, શક્તિને નાશ, શરીરનું ઘસાઈ જવું, નખળાઈથી આંખોનાં તેજમાં ઘટાડો વગેરે દરદો, વિષે જે બેશ્વિકરાઈ રાખવામાં આવે તો તેથી માણસો ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. પણ એ દરદો મટાડવાનો તેમ તે ધવા દેવાનો. માન એકજ ઉપાય છે અને તે આત્મિક નિઘ્રહ ગોળીઓ.

નખળા ણાંધાનાં માણસોનાં શરીર દૃઢ કરવા, પેસાળ વખતે યતા ધાતુ પાતનાં દરદને મટાડવું, નપુંસક જેવા જનના પુરુષોને ખરું પુરુષત્વ આપવું એ આ આત્મિક નિઘ્રહ ગોળીઓના ખાસ ગુણો છે. મર્સીર મુખ લોગવવાને અશક્ત થયેલાઓએ એ ગોળી અવધ્ય ઉપયોગમાં લેવી જોઈએ.

આત્મિક નિઘ્રહ ગોળીઓ.

ઉપર જણાવેલા પાતના ખાસ ગુણો ઉપરાંત, નખળી પટેલી પાચન શક્તિને સુધારી સારી ભૂખ લગાડે છે, દસ્તની કબજીયતને કાપી નાંખે છે, પેટ સાફ લાવે છે, જીવાનીને ટકાવી રાખે છે, પ્રમેહ તથા પ્રદરનો નાશ કરે છે અને શરીરને તમામ તંદુરસ્ત બનાવે છે.

કિંમત ૩૨ ગોળીની ૩ળી ૧ નો રૂ. ૧ એક.

વેંચશાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી.

આત્મિક નિઘ્રહ ઔષધાલય.

હૈડ ઝોફીસ—જામનગર—કાઠિયાવાડ

આંચ ઝોફીસો.

આંચ નં. ૧	આંચ નં. ૨	આંચ નં. ૩	આંચ નં. ૪	આંચ નં. ૫
મુંગઈ	કલકત્તા	મૂના-સીટી.	વટોદરા	અમદાવાદ.
કાલજાદેવીરોડ	ઉરીમનરોડ	જુધવારપેઠ	રાવપુરા	ડીચીરોડ.

કામશાસ્ત્ર.

આ ઉપયોગી પુસ્તકની અજ કુખીમાં જુદી જુદી ભાષામાં ફક્ત બે લાખ અને મનર હજાર નકલો નકલો વ્યર્થ છે એની અદર જુદાનીમાં યતી બુદ્ધિનું બચાવવું જાણી તેથી જયવાના મતાઓ જતાવવાની માથે મરીરના મુખેના ખગ માથેનો સમજવ વામાં આવ્યા છે જે મનાવે તેને ટપાવ ખર્ચ પણ અમારે શિર રાખી મરતજ મોકલવામાં આવે છે.

વેંચ શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી

આત્મિક નિઘ્રહ ઔષધાલય.

જામનગર—કાઠિયાવાડ

આવ્ય દ્રવ્ય
એક 'અભેદમાર્ગ-પ્રવાસી'
બ્રહ્મનિષ્ઠ મણિલાલ નરુભાઈ.

સુદર્શન.

તપ્તી—
પ્રોફેસર આર્નલ્ડનાંકર બામુસાઈ મે. વા.
એમ. એ. એલ. એસ. બી.
કે પદવી—
આલ્ફ્રેડ નાથુલાઈ દિસેલી.

(ધર્મ-ગૃહ-સાહિત્ય-આદિ વિદ્યા અને તત્સબધી વિચાર.)

“સત્યં પરં ધીમહિ” —ભાગવતમ્.

[પુસ્તક ૧૯. અંક ૫] (માસિક.) [ફેબ્રુઆરી. ૧૯૦૪].

સપ્તીને સાંત્વન.

(મળકું.)

મળલ

સપ્તી ! તવ બામ્યમાં નહિ તે તને મળશે શાનું !

! સહેલું ને રહ્યું તારે અરે મટશે શાનું !

સપ્તી !

કદિ કોડ ઉપાયો કરી બડી લે છગર સાથે,

પણ તારૂં નહિ તે તુહિ રહે, પર્ણી રોકડું શાનું !

સપ્તી !

મનમાં બરેલું તે પણ મધુ નાચ પલ માહે,

આંખો દટાઈ આંસુમાં, રોડું રહ્યું શાનું !

સપ્તી !

ને ને હવું તે તે મધુ, રોડું એકલું આંસુ,

એ આંસુ સૂઝાઈ જતાં, દહોડું રહ્યું શાનું !

સપ્તી !

તારાં સુકામલ-ફૂલડાં નહિ એક પણ ખીલ્યાં,

સદ્દે સૂઝાયાં ઉગતાં, જોડું રહ્યું શાનું !

સપ્તી !

આશા નિરાશા યદ્યં બધી, ઉચ્ચ નિસાસામાં,
દિલકું બળી યદ્યં ખાક, હા! મ્હાતું રહું રાતું ? સખી !

હુનિયું યદ્યં વેરાન ને સંસાર સમશાન,
જીવતાં મૃત્યાં જગમો હવે ગરતું રહું રાતું ? સખી !

સમશાનની હાઈ રાખ અંગોઅંગમાં ચોળી,
ખાકી બન્યાં એ ખાકમાં, ખોતું રહું રાતું ? સખી !

હીરા.

આત્મ-વિનિમયનું શાસ્ત્ર.*

આ વિચારના પ્રવર્તકો, તેને “નવીન વીચાર” ના નામથી ઉચ્ચ રથાન આપે છે, તોપણ તેમનામાંના જેઓ રપટરખાઓ છે, નિખાલસ હૃદયના છે તેઓ તેની તદ્દન પ્રા-ચીનતા કબુલ કરવાને તૈયાર છે. હિંદુ પંથિઓમાં, પર્વજનિએ “યોગ-સત્તા” ઉપારે યો-ગમાં એ અત્યંત વાદવિવાદનો વિષય છે તોપણ એટલું ખાતરી કરી શકાય કે તે ઈ. સ. પૂ. ૩૦૦ વર્ષ પહેલાં યથો નથી અને પછું ખરું તો તે, તે પ્રાચીનો વર્ષોમાં થયો દોષ એમ સંભવે છે. આ પ્રાચીન તત્ત્વજ્ઞાના વિચારનો મૂલ આધાર, “નવીન વિચાર” ના પ્રવર્તકોના વિચારના મૂલ આધાર સાથે મળતો આવતો હતો. તે આગ્રહ પૂર્વક મનના દ્વિધિનો અંગિકાર કરે છે, તથા એમ દર્શાવવા માગે છે કે માનવ ઈચ્છાશક્તિમાં એક એવી શક્તિ છે કે તેને ને કેળવવામાં આવે તો માનસિક તથા રમૂલ શક્તિનો ઉપર તે સંપૂર્ણ સામા-ન્ય લોગવી શકે. પર્વજનિ માટે નહીં કરી કાઢેલા વર્ષોના ૨૦૦૦ વર્ષો પૂર્વે ચીન દેશનો તત્ત્વશાસ્ત્રમાં મનના દ્વિધિમાયને ગ્રહણ એક નિયમ રૂપે ગણવામાં આવતો હતો.

યોગ સૂત્ર અને ઉક્ત યોગસમીપાસ.

મારા ધારવા પ્રમાણે આ પુસ્તકનું એક અગ્રેષ્ઠ ભાષાન્તર પ્રચલિત છે, પરંતુ તે મારા જ્ઞેવામાં કદાપિ આવ્યું નથી તેથી નીચેના ઉદાહર માટે પૂર્વના સાદિસનો જીવનભર અભ્યાસ કરેલા મારા એક અંગ્રેજ મિત્રનો હું આભારી છું.

“યોગ-યુજ-ભેદનું સંમેલન કરતું-એ ધાતુ ઉપરથી યોગનું નામ છે.

અગ્રેષ્ઠ-ચોક, લારિન-ભુગમ.

* ડી. પી. ના વિકલ્પિમાં આવેલા પ્રબુદ્ધ ભારતમાં આવતરાયનો—

ઉવીર-કાઠરડી મૂરનો લેખ.

“ તે દિદુશ્યાનમાં ઘણી જ અગત્યની ગણાતી સ્થૂલ તથા આત્મિક કેલવણી વિષયક સંસ્થા છે. તેના બે પ્રકાર પાડવામાં આવ્યા છે,

“ ૧. દન્દ્રિયોના દમનદ્વારા માનસિકરીતિયોના નિરોધનો ઉદ્દેશ રાખતો હઠયોગ છે.

“ ૨. ઈચ્છાશક્તિના અવ્યાસદ્વારા સંપૂર્ણ આત્મ-સંયમ સ્થાપવાનો ઉદ્દેશ રાખતો રાજયોગ છે.

“ આવા હેતુઓથી સ્થપાયેલાં આ ઉભય દર્શનોમાં વિરોધ છે. તથાપિ તે ઉભયે મ-ગજ (મનસ) અને દ્રેષાંની રીતિયોમાં અન્યોઅન્ય અસર કરવાની વિવિધ વાતને સ્વીકારે છે.

“ પરંતુ હઠયોગી પ્રાણના નિયમનવડે મગજદ્વારા મનસનો નિરોધ કરવા મથે છે. અને રાજયોગી ઈચ્છાશક્તિના અવ્યાસદ્વારા માનસિક તથા સ્થૂલ હ્રમય નિરોધ સાધી શકે છે. સદ્બ્રનાલિકા “ યજ્ઞોઽને કાપી નાખવા ૩૫ ” ગણાય છે, અને રાજયોગની પ્ર-નાલિકા “ મૂળીયંતિ પેાપવા ૩૫ ” મનાય છે.

“ માનસ-સ્થૂલ કેલવણીની આ સંસ્થાના પત્ર ત રિપત ચારીરકની વચાર્થ વાતો હદ પારની ઉપયોગીતાની છે. એમ સંભવવામાં આવ્યું છે કે, જેમ ધીમે અને હડો શ્વાસ, તેમ મગજ (મનસ) નું કાર્ય પણ ધીમે અને સ્થિર, અને સમગ્ર સંસ્થામાં અન્ય તત્ત્વોનો ધ-સારો પણ થોડો-આ સર્વથી વિચાર અને બાવની શાંતિ સધાય છે, અને આ પ્રમાણે આ-ત્મુષ્ય પણ લખાય છે. શુદ્ધસે કે જેથી, મગજ (મનસ) હરકેરાય છે તેથી શ્વાસપ્રશ્વાસ હુંકા તથા શીઘ્ર થાય છે, તથા તેથી તત્ત્વોનો ધણો જ કાય થાય છે, તથા તેની ખાડા દેક રૂપે નિશાનીઓ મુખ ઉપર જણાઈ આવે છે. હડો વિચાર કરનાર ધીમે અને હડો શ્વાસ લે છે; બાંતિરાજો મનુષ્ય બેજે બેજે શ્વાસપ્રશ્વાસ લઈ શકે છે તથા હાતિમાં અમુ-ગ્રણનો અનુભવ કરે છે; શંકામાં પડેલો મનુષ્ય ક્ષણવાર શ્વાસને અટકાવી રાખે છે. શુદ્ધ શુદ્ધ વર્ણ (રંગ) નો વિચાર કરતાં પણ શ્વાસની લગ્નધ્મિ બેદ પડે છે.

“ યોગ સંસ્થાને સામાન્ય રીતે શક્તિના સદ-નિયેત્રની એક રીતિ કહી શકાય.”

યોતાના આત્માનો વિનિમય કરવા પ્રયત્ન પરાવણુ યતા મનુષ્યની રિયતિની આ ઉદ્દા વાક્યમાં કીક વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે. શક્તિનું સહવિધાન સાધવાનો તેનો ઉદ્દેશ હોય છે, અને આજ કાલનાં ઘણાં ખરા પ્રાથમિક પુસ્તકોમાં, પ્રાણને શ્વાસોશ્વાસ હડો તથા નિ-ધમિત લેવાની તેને સલાહ આપવામાં આવે છે, તથા આથી તેનો ઉદ્દેશ જસદીથી પાં પડે બેવી, રિયતિયો ઉત્પન્ન થાય છે.

“ નવીન વિચાર.”

“ The Heart of the New Thought ” નામના પુસ્તકમાં મિસ. વિલ્હોફ ૫૯-૮૩-૮૪, લખે છે કે,

“નિયમસર પગાયલા આ નિયમદાર, સરીર સુંદર થાય છે, મનનો નિરોધ થાય છે તથા આત્માનો સંયમ સધાય છે; વળી વધારામાં સંપૂર્ણ આરોગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે.”

“શ્વાસ લેતી વખતે તમને ને ને શુંજા કેળવવાની ઈચ્છા હોય તેનો વિચાર કરો તથા શ્વેદા પૂર્વક માનો કે તેમને તંમે શ્વાસ સાથે ખેંચો છો. સમ શુભો પસંદ કરો; પ્રેમ, આરોગ્ય, ઉપયોગિતા, બહુ કરવાની શક્તિ, વિજય, સમૃદ્ધિ-ધણી ખરી માનવ વાસનાઓનો આમાં સમાવેશ થઈ જાય છે.....યોગીક અઠવાડીયાં સુધી ચાલતા આવા દર નિમયના અભ્યાસદાર, તમને હવેન વિશેષ સંકેપ કારણ કરવું આવડે. પડશે, તથા સ્વલ અને આત્મિક ઉભય રીતે તમારું જલ દશધર્મું વધશે.”

સારે તો આ “નવીન વિચાર” તેના મનમુત્તા દૈધિમાવના વિચારને લક્ષમાં લેતાં યોગમાં યોગે ૪૦૦૦ વર્ષનો પ્રાચીન દરજ્જો જાય છે તથા તેની કેટલીક ધણી, અમલની વિધિઓને લક્ષમાં લેતાં ૨૦૦૦ વર્ષનો નૂનો દરજ્જો જાય છે. આને લીધે અવસ્થ કરી એ કંઈપણામ ગભિરતાથી વિચારવા યોગ્ય નથી એમ નથી, પરંતુ આટલાં જ્યાં વર્ષોથી જણાવશે હું એ સસ વાતના આધારે નિખાલસ હૃદયે પ્રક્રિયાર:સર અને એટલું પૂજારને શક્તિવાન થઈએ છીએ કે, જેમણે સંકલ્પોની વંશપરંપરાથી તેનો સસ અભ્યાસ કર્યો છે તેમણે પ્રાપ્ત કરેલાં પરિણામો સાથે તેના આધુનિક પ્રવર્તકોનાં પરિણામો કેટલાં મળતાં આવે છે આ પ્રગણે ઉભા થતા મિદાન્તનું અનુક્રમે પૂરું દેશના અને પાશ્ચાત્ય દેશના તેના પ્રવર્તકોના દેતુઓને વિચાર કર્યાવિના પ્રમાણિકતાથી અવલોકન થઈ શકે એમ નથી; પા. આસ નેમજ પૂર્વના મનુષ્યના ચારિત્રમાં પડ્યા વિચાર બેઠેને પણ લક્ષમાં ગણવાની જરૂર છે.

પૂર્વ અને પશ્ચિમ.

હક અથવા રાજસાધનો યોગી, સ્વલ દુઃખના સામે થવાને શક્તિવાન થતા કરતાં તથા પ્વાનના પ્રદેશોમાં છુટ્ટા પ્રવેશ પામવાનું શોધવા કરતાં, કંઈ પણ વિશેષ ઉત્તમ માનવો નથી. તે એક મદાન નૈતિકો જોઈતાં હોય છે. અને જે જે તે જગતની હલો-ગિતાઓ તથા યથાર્થતાઓમાંથી પોતાની જાતને ખેંચી લઈ વધારે એકામ થનો જાય છે તેમ તેમ તે તેના શોધમાં વધારે અર્પણતાથી વિજય પામે છે. તેની મદાન ઈચ્છા, દુ-નિષ્ઠ, તેના શમ, તેનાં દુઃખ, તેનાં પ્રતોમનો પ્રતિ મરી ગયેલાના જેવા થવાની હોય છે. તેને તો વિકસિત મનસ્વ એક દુઃખોદિ સમાવ છે. તેનાં પાણીને ખાલી કરી નાંખવાનું સંકલ્પિત મનમુત્ત સમય તથા એકજ કાર્ય છે અને તેની મદદ દારા અનંત અભાનરૂપ નરો બોમથે છે. દરે “નવીન વિચાર” આ મર્વથી તદન વિશદ અભ્યાસનો અભિધાર કરે છે. ગંગા અને પ્રાસક અમેરીકન જુદિશ્પી ઉત્પાદક બહુમાંથી યોગસૂત્રને પસાર થવું પડ્યું છે, અને તેનો ઈચ્છાની શક્તિનો પાદ, રાજ રદિત જનાવવાને ખરે ઉપયોગમાં લેવાય માંડ્યો છે. તેનો કેટલી વિચારવાની ઉપયોગ થયાનો છે, એ વાત અગાનીન મનમુત્ત દારી શકી તદન અસક્ય છે. હાલ મારા આગળ વધારાં પડેલાં પુસ્તકોમાંથી મળી આવતી “નવીન” વિચારની યોગી મનુષ્યો અવગતથી એકી કંઈ હું.

“કશાયી આપણને અટકાવી અથવા બાધ કરી શકાય એમ નથી, આપણે જે કરવા પારીએ તે કરી શકીએ તથા આપણે જેવા, યુવા, માગીએ જેવા થઈ શકીએ” — “ધી હાં ટંઆંફ ધી ન્યુધાંટ” — ૫૪ — ૪૩.

“અન્ય કોઈની પણ મદદવિના આરામ અને શક્તિની સંપૂર્ણ પ્રાપ્તિ કરવી.....ન. એક મનુષ્ય માટે તદન સંભવિત છે.” —

“ધી લોઆંફ ધી ન્યુધાંટ” — ૫૪ — ૨૭. વિલિયમ વોટર અટકીનસન.

“તે નિંચ અર્થ પ્રાપ્તિને અધીન કરે છે, તથા અવાનક દારિદ્ર્યને સદાની છેલ્લી મુલામ કરે છે.” — જોહનનું હર — “કો-સે-ટ્રેચન” ઇત્યાદિ.

ઉપોદ્ધાત.

“મનુષ્ય અથવા સ્ત્રીને.....આ આકર્ષક શક્તિ.....તેમનામાં, વિજય, પૈસા, કાર્તિ, શક્તિ, મુખ, આકર્ષવાને.....શક્તિવાન બનાવે છે.” — એનન — ૫ — ૬૬.

“દરેક સામાન્ય મનુષ્યનામાં એક એવું મનસ્ છે કે જે તેના શ્રેષ્ઠ વૈધ થઈ શકે.” — પ્રસ્તાવના “માઈન્ડ પાવર.” આલ્બર્ટ. ળી. એલ્સ્ટન. “જાન તંત્રની અશક્તિથી પીડાતો દરેક રોગી હવે પોતાનો ખાસ વૈધ થઈ શકે, તેનું નિશ્ચય તેના પોતાનાજ હાથમાં છે. — પ્રસ્તાવના “લીલપાવર.” આર. જે. એબાડ.

સાધનસનું ઔપચારિક.

“એટલું ૨૫૯ છે કે જે અર્થો ડઝન લેખકમાંથી અત્રે ઉતારા કરવામાં આવ્યા છે તેઓ વિવિધ ક્રમાંકસાર” પ્રમાણભૂત મનાય છે. મીસીસ. વિલકોક્સને ધણાખરા લોકો સતત ઉદ્દેશપૂર્વક કવિતા લખનારરૂપે જાણે છે, અને “આપણે જે” જે ક્ષિત્તિએ તે આપણે કરી શકીએ તથા તેવા આપણે થઈ શકીએ.” એ વાક્યને તેના પોતાના એક પવિત્ર અભિપ્રાય રૂપે ગણી લઈએ. મી. ડબ્લ્યુ. ડબ્લ્યુ. એટકીસનના પોતામાં શાસ્ત્રીય પ્રમાણ ૨૫ વર્ગનાં જીલકલ સાંગતું નથી. પોતાની જાતને એ. હરનુદરના નામથી ઓળખાવતી સ્ત્રી વિશે ખાસ લખવાની જરૂર છે, અને તેના વિશે તેમ અબગ રીતે લખવામાં આવશે. મી. એ. ળી. એલ્સ્ટન તથા મી. આર. જે. એબાડ ધણા જ વિશાલ વાચન વાળા પુરુષો છે તથા જ્ઞાન આપવા યોગ્ય શક્તિવાળા છે.

દીર્ઘગીરીની વાત છે કે, સામાજિકઉત્સાહમાં ધણીજ નિકટની અંસર ઉપગમે એવા લોકો સાધનસ વેચાઓ નથી, અને આપણમાં હાલમાં પસરવા પામેલા “નવીન વિચાર” ના સાહિત્યના પર્વતની બેખડોમાં, સામાજિક શુદ્ધિને ધણીજ ચમકાવી મારનારા ગર્વિત અજાનથી પ્રવર્તાવાયલાખડો છે. (તેના સ્વચ્છતા) આટલાંટિસ ખંડના વાસિઓના જ્ઞાનથી મોઝીઝ અજાણ્યો ન હતો, તથા “જો કોઈ પદાર્થ અથવા પરમાણુ સમૂહને,

ભીત સામે ફેંકવામાં આવે તો તે પ્રતિધાતના સમાન બચવી જ પાછો ફરશે” આદલા જ એ. હુંદું. દરનાં વિચારોથી તેની સમાજને ઉપદેશવાની યોગ્યતા સંબંધિત સ્પષ્ટ વિચારી શકાય છે ! આ સ્ત્રીના રાત્રી અભ્યાસમાંથી સંપૂર્ણ રીતે એક પેરેઆફ્ટે ઉતારી લેવાની ખોરી લાલચને હું અટકાવી શકતો નથી.

“અગોળવિદ્યાદારા એટલું” સાબિત થયું છે કે, આદ્યાશગમાં, તારાઓ અને હુનિ-આઓનો એક વિશાલ પટ છે (જેમાંની આપણી સૂર્યમાલા કદ પરત્વેતો તેના કરતાં ઉત્તર-તા વિચારોની વાંત છે) જે સતંત પરિભ્રમણ કર્યો કરે છે, અને ગુરુત્વાકર્ષણનું કોઈક અદ્યક્ષ ઉદ્ભવસ્થાન કે જેના ઉપર સમગ્રનો આધાર છે તેનાવડે તે નિયમમાં જાય છે. મારી સંપૂર્ણ ખાતરી યથા છે કે આજ “ધર્મ” છે—પીતા, અનેદર્શકિતમાન, એક ધર્મ—“કોનસેન્સેશન.”—૫—૬૮.

અગાની સાદસતું બલ માનવ પ્રાણીને આપી આગળ કદાપિ જેવી ગયું નથી; પ-રંતુ તેનો ગર્વિત ટોંગ, બોળા દિલના સોફા ઉપર અદ્ભૂત અસર ઉપજાવશે, અને આત્મ-વિનિયમના શોભાથી જનસમાજના ઘણા વિભાગમાં ઉપજતી અસરની ગણતરીમાંથી એ. હરેતુ. હરને છટકવા દેવી અમને ખીલકુલ વ્યાગળિ લાગતું નથી.

નિરાકરણીય ત્રિવાદ-વિષય.

આટલે સુધી આપણે જોયું કે “નવીન વિચાર” સ્પષ્ટ રીતે પ્રાચીનમાં પ્રાચીન તત્ત્વ શાસ્ત્રો ઉપર આધાર રાખે છે; અશાસ્ત્રીય અને લાગણીથી ઉભ-રાઈ જતાં હૃદયોમાં તેણે એક વિચિત્ર ઉત્સાહને જન્મ આપ્યો છે; દારિદ્ર્ય, પાપ, તથા રોગ ઉપર તે સંપૂર્ણ વિજય પ્રાપ્ત કરશે, એવું આવા લોકોનું ભ-વિધ્ય કદન છે; કાલ્યા, સાવધતાવાળા તથા કેળવાયલા અવલોકનકારોને પણ, આરોગ્ય અને ચારિત્રના સંબંધની તેની સંભાવ્યતાઓને લીધે ભાદે અસર થઈ છે; તદ્દન મિથ્યા ચિકિત્સક માટે તેણે પ્રબલ પ્રલોભનોની વૃદ્ધિ કરી છે. આ-પણે જે કરવાનું રહે છે તે એટલું જ છે કે, આ શક્તિની યથાર્થ પ્રકૃતિની આપણે ખરી કીંમત કરવી, તંબા તેનો ઉપયોગ કરનારનામાં શી અસર થાય છે તે અવલોકવું; વળી એટલું પણ કરવું આવશ્યક છે કે, ઘણા જ અગત્યના સત્યની સાથે મિથ્યણુ કરેલાં, કલ્પના તથા મિથ્યાવાદ અને પ્રતારણાના સ્પષ્ટ જણાઈ આવતા વિષયો છોતરાંને યથાર્થ વાતરૂપી ઘઉંથી છૂટાં પાડવાં.

આગળ ચાલતા પૂર્વ, મનના દૈવિશ્વર વિશે આપણે બોલીએ છીએ ત્યારે તેમાં હું સમવચા માગીએ છીએ, તેનો સ્પષ્ટ વિચાર મદ્ય કરવો આવશ્યક છે. એક નરનો ખરક

તેના પર્વત, ઘણું જ ઉપયોગી દર્શાવતું પુરું પાડે છે. તેના કદનો સંપૂર્ણ સાત અષ્ટમાંશ ભાગ પાણીની સપાટી નીચે છે. અવલોકનકારને અક્ષિપી તેનો જોડો વિભાગ દેખાય છે તેટલો. તેના કરતાં તદ્દન નજીવો છે. બાન સહિત તથા બાન રહિત મગજ (મનસ) સાથે પણ આવે જ કાંઈક પ્રકાર પ્રવર્તે છે. માનસિક રીતિયો કે જ્યેમનું તેમની ક્રિયાના સમયમાં જ આપણને બાન હોય છે, તેથી સુદ્ધિની ચધાર્ય ક્રિયાઓ અને શક્તિયોના ધણાજ નાના પ્રદેશનું આપણને જ્ઞાન થાય છે. એ માત્ર વાદવિવાદનીજ વાત નથી. પરંતુ હજારો અને લાખો દાખલાઓથી સાબીત થયેલું શાસ્ત્રીય સત્ય છે કે જો, પાણીની સપાટી નીચે રૂબે લાખરૂના પર્વત ૩૫ મનસ છે-જેને શાસ્ત્રીય (સામન્સના) શબ્દોમાં આપણે વિકસિત મનસ (Subliminal mind) કહીએ છીએ-તેને વિસ્મરણ થવું તદ્દન અસંભવિત છે. ગમે તેવો માલવિનાનો એક પણ અનુભવનો ખનાવ નથી કે જો તેના ભંડારમાં ભરેલો ન હોય, તથા તે આપણને સમયો સમય સ્મૃતિશક્તિના તેના ગુપ્ત ભંડારોનું બાન કરાવ્યાં જાય છે.

કંઈક સુલી જવાતું નથી.

હી ઉપર રહેલા ખરેખરા પર્વતના વિભાગ ૩૫ મનસ-સંદૃશિત મનસ (Supraliminal mind), એક કલાકમાં એક હજારવાની સુલી જાય છે; દર્શાવતી તરીકે, પદાર્થોની આકર્ષક પ્રતિભા, તેમના આકાર અને રંગમાં, ભીડવાળી ગલીમાંથી જતા આવતા લોકોની મુખપ્રતિબિંબો, દૈવચાત સાંભળેલી અથવા દરકાર વિના સાંભળેલી વાતોના ટુકડાઓમાં, સૌગંધોમાં, શબ્દોમાં, પ્રકાશ અને છાયાની અસરનાં પરિણામોમાં ઇલાદિ એવાં સર્વવાનાંમાં; પરંતુ એટલું તો આપણા સર્વના અનુભવમાં છે કે, આવી સર્વ વાતોથી આપણા જાણવા વિના પણ આપણા વિકસિત મનસની સ્મૃતિમાં ચિરસ્થાયી ચિહ્ન પડી રહે છે. આપણી કંઈ પણ સત્તા આવી શક્તી નથી એવી રિથિતિયોમાં આ જૂન કાલના અનુભવો આપણા ઉપર પાછા ધસી આવે છે અને તે પણ એટલા બધા તાદર્ય હોય છે કે, જ્યારે આપણે તેમને આંતરબાનદાંશ અવલોક્યા હતા ત્યારે તેમના ઉપર બાનવાળા તથા અવિભાજ્યતધ્યાનપૂર્વક વિશ્લેષ્યા કર્યું હોત તોપણ તેઓ ભાગ્યેજ અપૂર્વ લાગ્યા વિના રહે છે.

સ્મૃતિશક્તિનું સમુદ્ધરસ્થાન.

આ અદ્ભુત સ્મૃતિશક્તિના સમુદ્ધરસ્થાનનો વિકસિત મનસ માત્ર જ ચિહ્નિતક નથી. તે ઇન્દ્રિયશક્તિના આપણેનું સંચયન કરે છે તથા તેમના ઉપર આધિપત્ય બોળે છે, તથા લાંબા અનુભવને લીધે શરીરને આવરતા શિખવામલા સર્વ વ્યાપારો ઉપર તે સામ્રાજ્ય ચલાવે છે. દર્શાવતી તરીકે, જ્યાં સુધી હું આ ઘણું મારી જાતને સ્મરણ કરાવતો નથી ત્યાં સુધી મને બાનપૂર્વક આવૃત્ત નથી કે હું કોંગેળ ઉપર અદ્ધારો પાડું છું, તથા સમયો સમયે શાલીપાત્રમાં મારી કસમતે બોળાને તાઈ જતાવતો જાઉં છું. મારું સપાટી ઉપરનું (સં

દ્રુષિત) મનસ્, મારા વિષયમાં તથા તેને ઉત્તમમાં ઉત્તમ લાભપ્રદ રીતે દર્શાવનાના સન્ધે
શોધવામાં તદ્દન લાગેલું હોય છે.

દેવ.

આ એક યથાર્થ વાતની દિશામાં જ આત્મ-વિનિમયની સમગ્ર ક્ષમિત જડી આવે
છે. બાનસહિત મનસ્, દેવને ચોટી કાઢવામાં લાગેલું હોય છે. વિકસિતમનસ્ તેનું પોષણ
કરે છે. ચાલ્સરીડના પુસ્તકમાં એક ગર્ભિત અર્થ સચેન કરતું વાક્ય મળી આવે છે; “ એક
કાર્યને વાવો અને એક દેવને લણો. એક દેવને વાવો અને એક ચારિત્રને લણો. એક ચા-
રિત્રને વાવો અને બાગ્યને લણો.” સમગ્ર વિધિ ગ્રોત્સાદન અને પુનઃ ગ્રોત્સાદનની છે. તમે
એક સમયે આમુક કાર્ય અથવા વિચાર કર્યો છે; પ્રસંગ આવતાં, તે કદાપિ ન વિસ્મરતું, ન
ઉઘતું વિકસિત મનસ તમારી પાસે અનિવાર્ય રીતે તે કાર્ય અથવા વિચાર પુનઃ પ્રવર્તાશે.
તમે જો આ લાલચને જરાપણુ આનાકાની; વિનાશતાએ ઘસો તો, તે વળી વિશેષ
બલ સહિત પુનઃ પ્રવર્તશે. તમે તેને નાશી શકો તે પૂર્વે, કાર્ય અથવા વિચાર સતત પ્રવર્ત્યો
જશે. જાણે તમે એક નિમકહલાલ વેપારીને આમુક સમયે અમુક માલ ખુરી પાડવાનું કહ્યું
હોય, અથવા એક તેવા આકરને અમુક કામ કરવાનું કહ્યું હોય તેના સદરા જ તે છે. એક
નિશાની કરતાં પણ તેના સંબંધ વધારે ન હોય તો પણ તે વ્યક્તિવિષયક તથા ચારિત્ર
વિષયક યદ્યપિ પડે છે; વિકસિત ઇન્દ્રિયશક્તિ મંગળના યોગ્ય કાલમાં, પોતાનો અર્થ સંદેશ
પહોંચાડવાને લાં દાનર હોય છે, અને તેના દારો તરત જ વ્યાપારમાં સંબંધ ધરાવતો
અતિમાન જ્ઞાનતંત્રીઓ, વ્યાપારમાં પ્રવૃત્ત થાય છે.

એક નિમકહલાલ નોકર.

અનિવાર્ય સાદૃશ્ય રીતે દેવે એટલું સિદ્ધ થાય છે કે, જો તમે આ પ્રમાણે બાન
સહિત દેવને કેળવી શકો તો ઇચ્છા શક્તિના પુનઃ પુનઃ પ્રવર્તતા વ્યાપાર દ્વારા બાનસહિત
એક દેવ પણ કેળવી શકો તે અચલ રક્ષકને તેના કાર્યમાં નિયોજિત અને તમે તેના ઉ-
પર તે કરશે એમ સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખો. જો તમે તેને પ્રથમથી જ અમુક વ્યાપાર ક-
રવાની દેવ પાડી દરો અને હવે જો તમે તેની પાસે અન્ય પ્રકૃતિનો અમુક વ્યાપાર કરા-
વવા માગતા હશો તો તમારે તેના ઉપર સાવધાનીથી સંજ્ઞા તપાસ રાખવી પડશે, નહિ તો
તમે તેની પાસે જે અન્ય વ્યાપાર કચવવા માગો છો તે નહિ પરંતુ પ્રથમનો જ વ્યાપાર
અચાવતું માલમ પડશે. તો પણ આટલું તો નિશ્ચિત છે—તે તમને બાન વિનાના મગજ
વ્યાપારમાં લાવી મૂકશે, તમે તેને જે પદાર્થ લાવવાનું શિખર્યું હશે તે અચૂક રીતે ખરો
કરશે. તમારા રોજના દેવાલય સમયે તે તમને જગાડશે, અને જો તેને યોગ્ય અને સુ-
ચક ઉપદેશો આપવામાં આવ્યા હશે તો તે પોતાની મેજે મિનિટ મિનિટ ખર્ચ પડવાને પ્ર-
યત્ન કરશે. તમે તેને તેના રચનામાં રાખો ત્યાં સુધી, તે સર્વ નોકરી કરતાં ધણે જ વધારે
નિમકહલાલ તથા અધીન વર્તનાર નોકર છે, તથા તે આવો નિમકહલાલ તથા અધીન વ-

તેનાર છે તેથીજ સર્વ જીવજગતારો કરતાં ધણજ નધારે નિર્લય તથા, 'કેર ચવાતી' શક્તિ તેનામાં છે.

પ્રથમ પગલું:

એ વાતમાં કોઈ પ્રકારની ભૂલ પણ થકા નથી કે, સારી રેવેને કૃણવવામાં અથવા નારી રેવેને સુધારવામાં આ બોધવાળા ઉપગુરુ પાસે અદ્ભૂત પ્રકારની શેવા કરાશે. રામાય. એક ભૂલ અથવા દોષનું તેમ હોવાનું જ્ઞાન થયું એજ તેને સુધારવાનું પ્રથમ પગથીઈ છે. અચાનક આવી પડતી સ્વભાવની નાનજાઈથી પીડાતાં મનુષ્યની કલ્પના કરો કે જેને તે-ગાંધી બચવાનો જરોજર સમય મળતો નથી; અને વળી તેને વિષે જ એવી ધારણા બાંધે કે, જનઅલ્પસંખ્યાના દરેક કલાકે તે પોતાના યડીઆળ સામે જોયાં કરે છે તથા પોતાના મન સાથે સંકલ્પ કરે છે, "એક કલાક માટે તો હું કોઈપણ ચક્રાવળ નહિ". એક અથવા બે અઠવાડીયામાં જ કાર્ય તેમજ વિચાર ક્ષમ્યને તેણે સ્વતઃ પ્રવર્તતાં બનાવી મૂક્યાં હશે, અને એકાદ બે માસમાં તો જો તે ખરેખરે આગલી હશે તો તેણે તેની નજાણાઈ ઉપર ઘણું ખરે બાજે વિચાર પ્રાપ્ત કર્યો હશે. જો તે આ પ્રમાણે આગ્રહપૂર્વક સતત પ્રવર્તી જશે તો તેનું ધરધાસીને બેઠેલું જૂત મગજ ઉપર ચડી જતા લોહીના ધસારાને અટકાવશે, તથા કોઈ સંપ્રદાય પૂર કે જેમને તેમને આ પ્રમાણે અટકાવવાને પ્રયત્ન કરતા પૂર્વે અવતર્યા પડતા હશે, તેમને પણ અટકાવશે. સ્વનિરોધની અધીનતા માટે એક સ્વતઃ પ્રવૃત્તિ છાંસાસાને બદલે, કોપનો હેતુ હોવા છતાં આત્મ-લોભ માટે એક સ્વતઃ પ્રવૃત્તિ છાંસાસા ઉત્પન્ન કરવી એ ઘણું સમય વીતતાં થઈ શકે એમ છે, તો પણ તે વાત જ્ઞાનસહિતક્રિયાશક્તિના વારંવાર મંગતા કપકા વિના થઈ શકે તેમ નથી. એક અમૂલ્ય મદદ તમને મળી છે; પરંતુ પ્રારંભમાં સંકલ્પિતક્રિયાશક્તિને તેના વિકસિત બોધ બધને ઉદ્દોગિ રાખવાની જરૂર છે. જ્યાં સુધી હાય ધડીઆળના ધુન તરફ સ્વતઃ પ્રવૃત્તિ ન થાય તથા વિચાર વિકસિતમનસ તરફ સ્વતઃપ્રવૃત્તિ ન થાય ત્યાં સુધી તમારે વિસ્મૃતિમાં ધણા ઉચલા ખાવા પડશે તથા જ્ઞાનસહિતમનસને ચંચલ તથા જામત રાખવું પડશે.

ન છેતરાય એવી એક વસ્તુ.

તે મહાધાર રૂપ શુદ્ધિ કે જેને વિનિતિ કરવામાં આવે છે તેની એક અગતી ખામી જુખીએ છે કે ઉંચના વ્યાપારમાં પણ તે તેના કાર્ય ક્રમ અલાખમાં જાય છે, અને જો વિનિતિ પ્રારંભના ક્ષિપ્ત પછી, રેવેનો ભોગ થઈ પડેલાનાં મનમાં વિનિતિની વાત યાદ રહેશે તો તથા પોતાની જાતને દરેક ચોવીશ કલાકે પોતાનું કાર્ય સુતર થતું જશે એવું વચન આપશે તો, તે વિચાર તેને મદદ રૂપે તથા ઉત્સાહક રૂપે માલુમ પડશે. પરંતુ એટલું હમેશાં યાદ રાખવાની જરૂર છે, પોતામાં કોઈ પણ જાતના નિશ્ચિત હેતુ વિનાના વિચારસ્વરૂપના માત્ર પુનરાવર્તનમાં, એક ધણીજ ભયંકર ભીતિનો, સમાવેશ થાય છે. ઘણાં સારા અર્થ વાળાં-પરંતુ અજાનપૂર્વક વિચારાવલાં તથા લખાવલાં-પુસ્તકોનાં પાનાંમાં તમને એવું જડી આવશે કે, તમે માત્ર શબ્દોને સ્વતઃપ્રવર્તી શકે એવા બનાવી રાકો, અને જ્યારે તમે આમ કરશો ત્યારે શબ્દોથી સ્વયંવા દારેલી-ક્રિયા, મનમાં જાણે માત્ર પુનઃ પ્રવર્તતી હોય એવા.

પરિણામ રૂપે મૂલ ધાવશે. સાધારણ અકલના પ્રકાશવડે, એક દાણુવાર આ વાતનો વિચાર કરે. કદાપિ જૂલ ન પાતા તથા ન અદ્ભુતા પ્રકૃતિના નિયમથી સચવાયવી દિશાઓમાં તેમ કાર્ય કરે છે. તમે તમારી મદદે એક ચેતનશાસ્ત્રવિષયક સત્યવાતને પ્રાપ્તો છો. અને તમારી તે પ્રાર્થના, સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ, ઘણીજ આદર તથા અધીન તમારી બુદ્ધિની શક્તિઓ પ્રતિ હોય છે. તમે તેને છેતરવાનો પ્રયત્ન કરો છો, —તેને, સર્વ પદાર્થોથી પર—કશાથી ન છેતરાય એવી એક વસ્તુને અને તેને તમે માત્ર એટલું જ શિખવી શકો છો કે, તમે અર્થા મનના અને આળસુ છો, તથા તમારો જ્ઞાનને મહેનત ખંભાવવાની ઘણી વલણુવાળો છો.

પ્રકૃતિની એક યથાર્થ વાત.

“ એક કાર્યને વાવો અને તમે એક દેવ લણુશો.” પુનઃ પુનઃ બોલાતાએક શાળિક સ્વરૂપમાં આળસુ અને આત્માને છેતરનારું એક કાર્ય વાવો, અને તમારે તે કાર્યની દેવ અનિવાર્ય રીતે લણુવી પડશે. (લોગવવી પડશે.) નિશ્ચયનું દૃઢતાનું અથવા અર્થદયાપાત્ર આશાનું એક કાર્ય વાવો, વાવ્યાં (પોપ્પાં) જાઓ, અને તમારે માટે મદદ પાસેજ છે. પરંતુ કોઈ પણ મિથ્યા ચિકિત્સકને અથવા જ્ઞાનનો ડોળ જતાવતા દંભિને તમને લલચાવીને એવું મનાવવા ન દેશે કે, આ આત્મ-વિનિયમની વાતમાં કોઈ પણ પ્રકારનો બુદ્ધિ વિષયક કિમિયો છુપાઈ રહ્યો છે, તથા એક સવારના આરોગ્ય, સંમુદ્ધિ અને વિજયનો વિચાર કરવાથી તથા નાસાંઘામાંથી શ્વાસપ્રશ્વાસ લેવાના પ્રભાવથી, “ તમે ધાકો તે કરી શકો તથા ધાકો તેવા થઈ શકો.” આત્મ-વિનિયમ એક પ્રકૃતિની યથાર્થ વાત છે, અને તમે આનંદદાતા-ઉત્સાહક અથવા દીલગીરી કરતા-નિરૂત્સાહક મનની સ્થિતિમાં તમારી જાતને કદબી શકો. આમાંથી જામે તે એકને તમે ચિરસ્થાયી ભાવ રૂપે કેળવી શકો. ધર્યાશક્તિને સ્વતઃપ્રવર્તતી બનાવી શકાય એ યથાર્થ વાતની શોધ એટલી બધી પ્રાચીન છે કે તેને વિશે “ નવીન વિચાર ” રૂપે બહુમાં કુંકતા જવું એ અવિનયના વાસને દર્શાવે છે. તેમના ઘણા પહેલાના પૂર્વગામિઓનાં નિરાકરણોની યથાર્થતા દર્શાવવા માટે આધુનિક પદાર્થવિજ્ઞાનને નવીન-ચેતન-વિદ્યાના શાસ્ત્રીઓએ ક્યારનીએ વિજ્ઞાપના કરી છે. પ્રકૃતિના વ્યાપારોના જ્ઞાનમાં તેમણે આપણને મદદ કરી છે, પરંતુ આથી વિશેષ તેમણે કંઈ પણ કયું નથી.

સત્ય અને અસત્ય શક્તિ.

આ સંગ્રહ કે જે બરોબર સમજને અનુભવામાં પહોંચી શકતો છે, તેના પંજા ને ઉદ્યોગપૂર્વક અશ્રેય ઉપભવતા ઉપદેશો વિશે આપણે વિષય સમાપ્તિમાં વિચાર ચલાવીશું. જેઓ જેમ ઉપદેશો છે કે વિચારની દેવા જ્ઞાન/સદિત કેળવી શકાય તથા તેમની

શક્તિને ક્રિયા-શક્તિના નિદેશપૂર્વક સ્વંતઃપ્રવર્તવાદ્વારા જમણી બાજુના વધારી શકાય, તેઓ એવા એક માત્ર ઉપદેશ છે કે જે સસત તથા ઉપયોગી છે, પરંતુ જેઓ આ સાદી ચેતના શાસ્ત્રવિષયક વાતને આપણે પાછળે દર્શાવી આવ્યાં તેવી ઠંસિ વાતોથી રૂઢિ-પ્રાંત તરીકે એક અનુચ્ચ પોતાની ભૂતિને અમુક-સમૃદ્ધિવાના ગણેવાના પરિણામ (ફળ) રંગે છે તેમના વિષયોમાંથી થોડું કહેવા આગળીએ તો પાછું તેઓ દીલગીરી ભેદથી રીતે મગજશક્તિના નિર્ચયક ઉપયોગ કરાવે છે. તેમના એક આદેશનો નમુનો આવે આપણે વિશેષીએ—

“મનુષ્યનું વાળો તારો મનસનું એક હિત્તમંત્રિ હોય છે. આશરે ત્યાર પછી ચોરસ સારા તથા કામગીરીના દુકલ ઉપર તેને દોરવો જોઈએ; અને પાંચ પિંડુ આમળા નિયમા સમ્પન્ન લાભના જોઈએ, દરેક ચણદ દરેક પિંડુના સામે મૂકાવો જોઈએ; સદૃશ્ય, માન, સત્તા, સમૃદ્ધિ, કીર્તિ..... તૃતીય તત્ત્વ સત્તા (શક્તિ) તું છે; તમારે માનસિક રીતે એટલું નિશ્ચિત કરતા જતું જોઈએ કે..... હું આનંદ, સનાના આનંદ વાળો છું..... ચતુર્થ તત્ત્વ સમૃદ્ધિ છે. માનસિક રીતે નિશ્ચિત કરો કે..... પૃથ્વીના જમણા નિધિ દરપૂર્વક મારી મિલકત છે. જે ને આગા હું કરું છું તેનો પ્રતિકર મગજે જ.”—“ન્યુ ધોર”, પૃ. ૧૨-૫-૭૭.

શોધનાં પરિણામો.

હવે આથી મનુષ્યો તો જાણે છે કે, આ મગજમાં કોહોવાળું પેદા કરે. એવી વાત તે જાણે એક વાદનો આસ આગસનો ભાગ હોય એમ સમજાવવામાં આવે છે, આપણે જો વાદને સ્વર્ણી સ્વીકારાયલા મનસુના એક નિયમ ઉપર આધાર રાખીએ તો જાણે છે, તથા તે ધણાજ યુવાય અને ઉપયોગી વ્યવહારમાં લાભપ્રદ નિયમનાં સર્વ સંભવ છે એમ પણ આપણને માલુમ છે. આલિય અને વિનાશકારક વાતને, સ્વ-આનંદ વિ-રોધી, મુદ્દાનકશક્તિવિરોધી તથા સંદેહપ્રવાહ વિરોધી મોઢક વાંકોવાળી સંજ્ઞા-ગાર વડે સંજ્ઞાવારમાં આવે છે. એક સ્વ-આનંદ જેવો કંઈક પાઠ્ય છે તથા અમુક આસ વ્યક્તિ-વિષયક દૃષ્ટિઓમાં તેમની સ્થૂલ બંધનોની પાદે પણ તે વિસ્તરે છે, એ વાતની પળાં લાંબા સમયથી મારી-ખાતી થઈ ચૂકી છે સાદીકેલું રીસંચ સાંસાપટી આગળના પોતાનો હેઠા ધ્યાનમાં પ્રા. ઓલીવરલોન્ગ એમ કહેવા ક્યોં હતો કે- હું મારી ભત્તે સંપૂર્ણ વિચારપૂર્વક મનુષ્ય તેમ-હિત સંદેહવાદવિરોધી (Voluntary Telepathy) ને હવે સાચી રીતે સિદ્ધિ થયેલી તથા સ્થપાયેલી વાતકહે, સ્વીકારી શકાય. સંસ્કારો-ભાવનાઓ-વિચારોની એક મનમાંથી બીજામાં અનિશ્ચિત તથા જાન વિનાની રીતે જવા આવવાની વાત તો ધણા લાંબા સમયથી સ્વીકારાઈ ચૂકી છે, અને સાચાના આ મોઢક પ્રદેશમાં વિચિત્ર શોધોને પ્રકારમાં લાવવાની તથા રીતો સંભવ નજીકમાં છે, એ સંભવિત કરતાં પણ વધારે માનવા યોગ્ય છે. હિત સ્વચ્છતા કરવાના સંબંધમાં મેરુમરના હાથમાં સલતા એકેટલું કરતાં પણ વધારે આવું હતું. આપણા માન્યેર-રના ઊંઘડના અવશોકવામાં શોધના આ ક્ષતિ ક્ષેત્રમાં નિશ્ચિત પરિણામો આવ્યાં છે, ત-

યાં પછીનાં શોધકો તેને ટેકા આપતા આવ્યા છે. જેમસએડેલેએ હિંદુસ્થાનની સરખા
રનાં સરકારમાં સર્જનની કળાએ હતો સારે સ્થાનાધારા જરાપણ સંકો વિના રખેલા અ-
મલકારે કરી પતાવ્યા હતાં. માર્કિવસ ઓફ પુસિગરે, શોધનું કામ આગળ ચલાવ્યું
હતું, અને લિયો. ચાર્લ્સ તથા હીડલ્યુરીએ, જર્મની અમેરિકા અને ઇંગ્લેન્ડ
નાં આધુનિક શોધકોનાં ટોળાંઓ વિશે કંઈપણ બોલવાનું માગીએ તોપણ, આપણે માટે
સહ અને શોધની આખીને, આખી વખતે જરી મફત છે. મી. પોડમોરનું પ્રેતાવાદન
વિદ્યા વિધેનું અવલોકન જડવાદપરાયણ હોવા છતાં, સ્વ-નિર્માણનાં અમુક સ્વરૂપોનાં સંભ-
વની માન્યતા તરફ બેબે બેબે ખેંચી જાય છે. દાસમાં દરેજ લંડનમાં કામ કરતા
ડો. મીલને ધ્રુમવેલના નોંધાયલા અનુભવો અભ્યાસિને સંપૂર્ણ ઉપયોગનાં તથા સ્વયં
છે. પરંતુ જે આ પ્રમાણે જાત મનાતા શોધકોએ બંધી કરતાં એક વાતનો પણ નિશ્ચિત
નિર્ણય કર્યો હોય તો તે એક વાત એ છે કે, સંદેશપ્રવર્તક અને સંદેશમાહક
વચ્ચે પ્રથમથી કોઈ પણ જાતનો આત્મિક સંબંધ રચાયા વિના એક વિચાર
અથવા બારનાને વહત કરવાની ઇચ્છિતશક્તિ, સમગ્ર પ્રેતાવાદનનાં પ્રયોગોમાં ક્યારે-
તજ જોવામાં આવે છે; હજુ સુધી પ્રેતાવાદનનાં પ્રયોગો જેવી રીતે અવલોકાયા છે. સાં-
સુધીનો આખર જોવામાં આવે છે.

અગમ્ય ઇચ્છાશક્તિ.

જો તો તદ્દન સ્પષ્ટ છે કે દરેક, હરિલાલ, માણિકલાલ, મોહનલાલને
આ અદ્ભુત શક્તિયોની શક્તિ આપવી જો સરલશુદ્ધિની હદને ઉત્તરવા
સમાન છે. તેમ તેટલું જ આ પણ સ્પષ્ટ છે કે, જે માણસ ઉપર અસર
ઉપજાવવાની ઇચ્છા હોય તેવાની સાથે કરી લીધેલો એક ખરેખરો કરાર,
જે નિર્જલ મનસ્સ ઉપર પ્રજલ મનસ્સ અસર નહિ ઉપજાવતું હોય તો, તદ્દન
અસરવિનાનો યર્ષ પડશે. એક વિજયવંત મનુષ્ય ખીલ જધા સારા શુભો
કરતાં, પોતાની આસપાસ વિંટાયલી નિર્જલ ઇચ્છાઓની અસરોના સહ
રીતે સામે થવાની શક્તિના શુભને લીધે તેવો હોય છે, તેમના સંસર્ગની
દરકાર નહિ કરવાની તેના મનમાં મૂળ ધાલીને બેઠેલી ટેવ હોય છે.
હયાંત તરીકે પ્રિ. બિસ્માર્કના જેવો એક મનુષ્ય વિદોધી માનસિક સૂચનોની
એક આખી સુદિને પણ દૂર હાવી શકે; પોતાની બાતે તેના સંસર્ગમાં
આવનારાં મનુષ્યો, તથા જોને કદાપિ જોયો નથી એવાં મનુષ્યો, ઉભયની
સુદિને તે સંરખી રીતે હાવી શકે છે.

ખોટી માન્યતાઓ.

મેં એક દા પારનું દર્શન બસંદ કર્યું છે એમાં કંઈ તાંધો નથી, પરંતુ જે ઉત્તરો-
તમરે સત્ય છે તે ઉત્તમરે પણ સત્યજ છે. ઇચ્છાશક્તિ, પ્રાપ્તિની વાત હોવા કરતાં અ-

વસ્તુ કરીને વિશેષ નૈસર્ગિક સ્વભાવની વાત છે. આત્મવિશ્વાસની કેળવણી સંભવિત છે. કોઈ નૈતિક તત્ત્વ અથવા આપણાં મોંતાનાં શુભની કેલવણી સંભવિત છે. પોતે જાતે દુર્નીવાર છે, એવી શ્રદ્ધાના પોતાની જાત આગળે કર્યા કરેલા માત્ર આવર્તન દ્વારા એક સામાન્ય મનુષ્ય સમગ્ર પ્રકૃતિને પોતાની ઇચ્છાશક્તિને આધીન કરી શકે એવો વાદ ખરેખરી રીતે કહેવા માગીએ તો અત્યંત મિથ્યા પ્રાણ્ય છે. પોતાની જાતને કેલવતા કસરતી જીવાન અને તેમ નહિ કરતા જીવાન વચ્ચે માત્ર એક જ પસંદગી છે; પરંતુ ખાબોચીઆખાનો દોડો મને તેટલી મહેનતથી પોતાની જાતને કુલાવ્યા કરે તોપણ કદાપિ આંતરમાં ચરતા ખજાની સમાન યર્થ શકવાનો નથી. પરંતુ બિંદુવાળાં તારા નિચે પોતાની જાતને, “ હું અનહદ શક્તિના ભાનવણો છું; સર્વ પદાર્થો ઉપર માંડે સામ્રાજ્ય ચાલે છે. ” એમ કહેતા મનુષ્યને શુદ્ધિ જે ઉત્તર આપે છે તે આટલો જ છે કે, “ તમે અદૃશ્યશુદ્ધિવાળા મિથ્યાવાદી છો, કદાપિ કોઈ માણસનાંમાં અનહદ શક્તિ ન હોય તેમજ સર્વ પદાર્થો ઉપર તેનું કદાપિ સામ્રાજ્ય પણ ન હોય, અને તમે જે આવી મિથ્યા વાતનો વિચાર પણ કરી શકો છો તેમને પણ અન્યનાં કરતાં કંઈ પણ વિશેષ જાગ્યેજ યર્થ શકે તેમ છે. ” પૃથ્વીનાં ભંડારો ઉપર હું જે જે હુકમ કરીશ તેનો પ્રત્યુત્તર મળશે. ” એવા નિર્ણયનો આપી શકાય એવો માત્ર ઉત્તર એટલો જ છે કે, “ તમે મૂર્ખા છો. સર્વ અનુભવથી જે વિરૂદ્ધ છે એવું જાણો છો છતાં તમે તેને સાળિત કરતાં જાઓ છો. ”

ઉતરીઆવાંની જાહેર ખબરો.

સત્યનાં સાંદો સ્વરૂપને વિચારની સમગ્ર અને સંપૂર્ણ સુક્તિયોગ્યે સ્વીકારવાને, સમગ્ર દુર્માનાં કેટલાક અત્યુત્સાહએ સામાન્ય ભોળાંપણના ભોગે પણ અપલ નવ પેન્સને(આનાને) દૂર કરવાને તૈયાર થવું જોઈએ. આત્મવિનિમયના સમગ્રવાદને જે સાધનોદ્વારા ઉપદેશવામાં આવે છે તે સ્પષ્ટ રીતે નિંદ છે. આજરે દોઢેક વર્ષેજ એવું બન્યું કે, અમેરિકન સાહસિકોએ ઇંગ્લેન્ડનાં માસિક તથા હાપમાં વિસ્તારથી વાવેલી જાહેરખબરોના પ્રત્યુત્તર આપનારા સોલસો પુરોવાની વિશ્વાસ વાતોથી હું જાણીતો થયો. મારી પાસે એક સમયે અમુક પ્રકારે લખાવતા પત્રોનો એક ટગસો થયો હતો, તે ખરેખર એક કુટ હોયો, અને આમાંના દરેક ધણી શરમ ખરેલી તથા અતિનિંદ રીતે ખાનગી અને વિશ્વાસુ વ્યવહારરૂપે જણાવતો હતો. તેમાંના ધણા પ્રથમથી છેલ્લે સુધી એક સરખા શબ્દોમાં લખાવતા હતા, તથા આમ પ્રારંભ હતો, “ શુદ્ધ રીતે આ જાતોજાતનું જ કથન છે. તે માત્ર તમનેજ લખવામાં આવ્યું છે અને તમારી પ્રતિજ્ઞા ઉપર વિશ્વાસ રાખીએ છીએ કે, અમારા વિશ્વાસને માન આપશો. ” જાહેર ખબરોમાં એક એવી સ્પષ્ટ વાત લખવામાં આવી હતી કે, “ વિચિત્ર માનસિક શક્તિને ” પ્રકાશવું તથા “ જીવન જય ” ની ખાત્રીથી વચન આપવું, તથા મક્ત વહેંચવા માટે માનવ જાતને હદ પારના ઉપયોગનું એક પુરતક છપાવવા માટે તથા મક્ત વહેંચવા માટે કોઈ પરોપકારી મુશ્કે અમુક જગ્યાએ ઉદાર રકમની બેટ આપી છે. વળી એ ખબરમાં એમ સમાવવામાં આવ્યું હતું કે એ બક્ષિસ આપવાની

નક્કો અભાસ થઈ ગઈ છે. તોપણ એ પુરતકની નક્ક અમે પચીસ ડોલર માટે પૂરી પાડીએ છીએ (કે જે તેમાં અગાન અને ક્રિયા પ્રલાપનું પચાર્થ મિશ્રણ હતું તે નહોત તો પણ.) અપવાદો હતીની કીમતે મોંઘી પડતી હોયે મનુષ્ય આત્મ-વિનિમયનો અનુભવ કરી શકે, એવો તેના શાસ્ત્રનો આશય હતો.

નિરાકરણો.

ઈંગ્લેન્ડમાં આત્મ-વિનિમયના સૌક્યપ્રીય અભ્યાસની પદ્ધતિમાં ધર્મયુદ્ધ પ્રવર્તાવવાની આ દિશા હતી, તંયા આની આજ દિશાઓમાં આત્મવિનિમયનો હાથનો વિચાર, તેને પ્રવર્ત-વવામાં લાગેલા શાસ્ત્રના કેટલાક નિરાકરણોથી પ્રવર્તાવાય છે. તમારી જાતના પેસાનાં અર્થથી સાથે ધર્મથી ધર્મજાને મેળવતી તેની તેજ નિર્વહબોક્તિ, પ્રથમ તેમજ અન્ય હિમ-યમાં સરખી રીતે હોય છે. કેટલાક ઉત્સાહિ પ્રવર્તકો તેમની માન્યતાઓમાં જ ખરા હોય છે તથા તેઓ પોતાનો એવો ખ્યાલ કરે છે કે તેઓ તો તેમના સત્ય વાત અને નિતિના ખુલા પિરોધોમાં પણ સાફ કરવા માગે છે. તેમના નકામા દગલામાંથી તારવી કદરા ગોઝમ એક મલ સફળતાં બુદ્ધ પાડી ચકાવ એમ છે. તે એ છે કે, ચારિત્ર્ય બંધારણમાં ધણો શક્તિમાન તથા સહુજમાં પ્રાપ્ત થઈ શકે એવો મિત્ર મનુષ્યની અજાણમાં વર્તે છે. કોઈ પણ ઉત્સુક મનુષ્ય વિદ્વસિત-મનસને જપાટમાં તથા જ્ઞાનસહિત સ્વતઃ પ્રવર્તતું બનાવી શકે. માનસિક ટેવોના સંબંધમાં ધણીજ સહેલાઈથી અને કી-મતિ થેવા બનતવતું બનાવી શકાય; મૂલધી જેમની ઈચ્છાશક્તિ પ્રબલ નથી તેવાને માટે પણ તેની મદદદારા માનવત અને કૃત્યજીવન સંભવિત થઈ શકે છે. આનંદી સ્વસ્થાવ, ધીરજ, ગાંભીર્ય, ઉત્સાહ, સમયપ્રવણતા, તેમના સર્વ સહુવર્તિનું કાયદાઓ સાથે સર્વ મનુષ્યોના સંદેહ અને આજ્ઞામાં છે. આત્મ વિ-નિમયના શાસ્ત્રનો વચાર્થ પ્રારંભ અને અંત તેજ છે, અને તે કંઈ પણ વાત તેની પા-ની કરવામાં આવે છે તે, મિત્તીસ. નિંકળીને પ્રેમનું "રોશની અને સુંદર પોશાકરૂપ" સ્વરૂપ જનાવતા ગાંધીની બાપા સમાન છે.

જન્માંતરવાદ.

(અર્થે.)

દેહિનોઽસ્મિન યદાદેહે કૌમારં યૌવનં જરાં ।

તથા દેહાન્તરપ્રાપ્તિર્ધૌરસ્તત્ર ન મુહ્યતિ ૩-૧.૩-મ. ગી.

ગીતાનું પ્રથમ પ્રધાન તત્વ આત્માની અવિનાશીતા છે. જ્યારે આ સ્તોકથી બીજું પ્રધાન તત્વ જન્માંતરવાદ જણાય છે. જેવી રીતે આપણને આ દેહજ અત્યુક્તે કૌમાર યૌવન જરા ઇત્યાદી અવસ્થાન્તર પ્રાપ્તિ યાય છે, તેવીજ રીતે દેહના અંતે દેહાન્તર પ્રાપ્તિ (અવસ્થાન્તર પ્રાપ્તિ યાય છે) મનસ્ય કે મૃત્યુ દ્વક્ત અવસ્થાન્તર માત્રજ છે. જેમ કૌમાર જરા યૌવન આવે છે, અને યૌવન જરા આવે છે તેવીજ રીતે આ દેહ જપ અને બીજો દેહ આવે છે. જેમ કૌમાર જરા યૌવન પ્રાપ્તિ યવાથી કોઈ શોક કરતું નથી તેમજ યૌવન જરા જરા પ્રાપ્તિ યવાથી પણ કોઈ શોક કરતું નથી તો આ દેહ જરા દેહાન્તર પ્રાપ્તિ યવાના વખતે શોક શમાટે કરવો થતે ?

આવાતથી માની લઘ્યે કે મરવા પછી ફરીથી જન્મ લેવો પડે છે. જેવી રીતે આત્માની અવિનાશીતા હિંદુ ધર્મનું પ્રથમ તત્વ છે. તેવીજ રીતે જન્માંતરવાદ દ્વિતીય તત્વ છે. પણ આત્માની અવિનાશીતા જેમ ખ્રિસ્તિ ધર્મે બીજા ધર્મો સ્વિકારે છે, તેમ જન્માંતરવાદ અપ્યુક્ત કરતા નથી, તે સાથે એ પણ કહેવું જોઈએ કે હિંદુ ધર્મજ જન્માંતરવાદનો સ્વિકાર કરે છે, તેમ નથી પણ બૌદ્ધ ધર્મનું પણ આ એક મુખ્ય તત્વ છે, અને બીજા ધર્મો પણ સ્વિકાર કરતા હતા અને કરે છે, પણ યુરોપમાં તો આ મત માન્ય નથી અને તેનું વૈજ્ઞાનિક રીતે કંઈ પ્રમાણ પણ નથી એટલા માટે શિક્ષિત હિંદુઓ જો આ પાશ્ચાત્ય વિદ્યાએ કેળવ્યા એલા છે તેઓનો મોટો ભાગ આ વિષયે શ્રદ્ધા રહિત છે.

વાસ્તવિક રીતે આત્માના અસ્તિત્વ વિષયે જેમ કોઈ વૈજ્ઞાનિક પ્રમાણ નથી તેમ જન્માંતર માટે પણ કોઈ પ્રમાણ નથી. તેમજ આત્માનું અસ્તિત્વ જેમ અપ્રમાણ પણ નથી યદ્ય શક્યું તેમ જન્માંતર વાદનું અપ્રમાણ પણ યદ્ય શક્યું નથી. બન્ને અપ્રમાણ ન યદ્ય શક્યું જેના પ્રમાણનો અભાવ છે તેનો સ્વિકાર કરવાની ફરજ તો આપણે કોઈને પાડી શકી શકી નહિ. તેમજ જેમ આત્મતત્વના વિચાર સમયે આપણે કહી ગયા તેમ સર્વજ્ઞ ચિત્ત ઇતિનું સમુચિત અનુશીલન યતાં આજ્ઞાન સ્વતઃ સિદ્ધ જન્મવાનું પણ આપણે કહી શકતા નથી પણ જેઓ સ્વર્ગનરકને માને છે, તેનું જોર જન્માંતર વાદને માનનીસા કરતાં વધારે તો નહિ મંજૂાય; જેમ જન્માંતરવાદનું આર્તોપદેશ સિવાય બીજું પ્રમાણ નથી તેમ સ્વર્ગ નરકનું પણ બીજું પ્રમાણ નથી. આશ્ચર્ય યવાનું છે કે આ દેશનાં શિક્ષિતો યુરોપીયનોની દેખાદેખી સ્વર્ગ નરકનો સ્વિકાર કરતાં પ્રમાણ માંગતા નથી અને સ્વર્ગ પ્રમાણ જન્માંતર

વાદ માનવાનું કબૂલતા નથી. સુખદુઃખચક્ત-પ્રાર્થાક્રિક અવસ્થા વિશેષે વિશ્વાસવાનપણે જન્મોન્નતરવાદનો વિશ્વાસ કરવાને તેઓ સાક્ષીના પાઠે છે.

આ વાતનું જરા બારીકાઈથી અવલોકન કરીએ. જ્યાં આત્માનું અસ્તિત્વ નથી માનતા તેની સાથે તો આપણી વાતજ નથી કારણ તે તો જન્મોન્નતરવાદ માનુશેજ નહિ પણ જ્યાં આત્માનું અસ્તિત્વ અને અવિનાશીતાનો સ્વિકાર કરે છે તેની સામે એક ગુરુતર પ્રશ્ન ઉપરિચિત થાય છે.

જીવાત્મા જો અવિનાશી છે તો પછી દેહાન્તે તેની શું ગતી થશે? આ બાબત જ ગતર્થો નીચેના મતો ચાલે છે.

- (૧) કેટલાક આસખ્ય લોકોનું માનવું છે કે દેહાન્તે આત્મા બ્રહ્મગોત્રી પ્રાપ્ત કરે છે.
- (૨) ખ્રિસ્તિ અને મુસલમાનો માને છે કે દેહાન્તે આત્મા દબેરના માટે સ્વર્ગાદિ લોકાન્તર પ્રાપ્ત થાય છે.

(૩) જન્મોન્નતર પ્રાપ્ત થાય છે.

(૪) પરબ્રહ્મ લીન થાય છે અથવા નિર્બંધ પ્રાપ્ત થાય છે.

હિંદુઓ એમ માને છે કે દેહાન્તે આત્મા મુક્ત થતો નથી પણ પોતાનાં કીર્તિમાં ક-મનુષ્યારે ફરીથી જન્મ લેવાનું કરે છે. જ્યારે જીવાત્મા એવી અવસ્થામાં આવે છે કે તે હથેરે લીન થવાને યોગ્ય થાય છે ત્યારે તેને ફરીથી જન્મ લેવાનું કરવું પડતો નથી પણ તે હથેરે લીન થાય છે અથવા નિર્બંધ પ્રાપ્ત કરે છે એને જ ખરી રીતે મુક્તિ કે મોક્ષ કહે છે. સાંખ્યાદિ શાસ્ત્રોના મુખ્ય ઉદ્દેશજ એ છે કે કઈ રીતે જીવાત્મા આવી અવસ્થા પ્રાપ્ત કરે. હિંદુઓનું એમ પણ માનવું છે કે જ્યાં મુખી જીવાત્મા મુક્ત થવાની અવસ્થા પ્રાપ્ત કરી શકે નથી અને એવાં લોકોમાં કીર્તિમાં છે કે સ્વર્ગાદિ ઉપલોગના યોગ્ય છે તો જૂત પૂન્યના પરિણામ પ્રમાણેનો સમય સ્વર્ગાદિ ઉપલોગ કરીને પછી જન્મોન્નતર મદણ કરે છે.

પાશ્ચાત્ય શિક્ષણશાળા અનેક વાચકો ઉપર જન્માવેલા વિચારોમાં બદલાવાનું દોષ એ સંકેત થીત છે પણ જરા સામે વિચાર કરતાં આપણે કાંઈક વધારે ખુલાસો મેળવી શકીએ છીએ.

આ જન્મોન્નતરવાદ હિંદુ ધર્મમાં પણ પ્રબળ છે, કપનીયદેહના હિંદુ ધર્મ, ગીતાદેહના હિંદુ ધર્મ, પારશ્વકીય હિંદુ ધર્મ કે હર્ષનિક હિંદુ ધર્મ સમગ્ર પ્રકારના હિંદુ ધર્મો જન્મોન્નતરવાદ ઉપર જ સ્થાપિત થયેલા છે. જન્મ મુત્તમાં મોતી પરીવારેમાં છે તેમ હિંદુ ધર્મનાં સ-વર્ગનાં દત્તો આ જન્મોન્નતરવાદથી મુત્તમાં પરીવારેમાં છે મારે આ વાતનું અવલોકન બહુ વલ પૂર્વક થવું જોઈએ. વિચાર પેલું થશે ગુરુતર અને કાંઈ છે. પાશ્ચાત્યમાંથી આપણે આ વાત સાંભળતા આવ્યા છીએ, એટલે પાશ્ચાત્યમાં જ આપણે તેના સંસ્કારી છીએ મ?

આપણે કદાચ એના વાસ્તવિક ગૌરવને નહિ સમજી શકીએ, પણ વિદેશી અને અન્ય ધર્મા-
વલંબી વિચારવાનું વિદ્વાનો કુસંસ્કારી હોવા છતાં પણ જન્મોત્તરવાદનું અવલોકન કરતાં
વિસ્મયજનક વિચારો આપી ગયા છે. મી. ટોમ્સન સાહેબે ગીતાનો અનુવાદ કરતાં આ
સંબંધે લખ્યું છે કે:—

Undoubtedly it is the most novel and startling Idea ever
started in any age or country. વળી ટોમર સાહેબે લખ્યું છે કે one of
the most remarkable developments of ethical speculation, કહીને
બહેરે કીધું છે.

ત્યારે વિચાર આવે ચરતર છે ત્યારે તેને વધારે ધ્યાનથી સમજવો જોઈએ; આગળ
કહી ગયા છીએ કે જીવાત્મા પરમાત્માનો અંશ છે, જે તેમ છે તો પછી એમાં પાર્થક્ય
શી રીતે થયું? અને વળી જડ દેહ પોજરે બંધીવાન પણ શા માટે? હિંદુશાસ્ત્રે આનો
આપી રીતે ઉત્તર આપે છે. ઇશ્વરની અણેય પ્રકાર શક્તિ છે તેમાંની એક શક્તિનું નામ
“માયા” એ, માયા, શું? તે પછી જોઈશું એ માયાકાર્ય તેમણે પોતાની સત્તાને જગ-
તમાં પરીણત કરેલી છે; તેથી ચૈતન્યમય છે, તેમના સિવાય ખીનું ચૈતન્ય નથી, મતલબ
કે જગતમાં જે કંઈ ચૈતન્ય જણાય છે તે તેઓનો જ અંશ છે અને તે અંશ માયાને
વશીલત થઈને પ્રથમ દેહ બદ થયેલ છે, જે એ પ્રથમજાત ચૈતન્ય અથવા જીવાત્મા કોઈ
રીતે માયાના બંધનથી મુક્ત થઈ શકે તો પછી તેનું પાર્થક્ય કઈ રીતે રહી શકે?

આ પ્રશ્ન યદ્યપિ શક્ય છે, એ પ્રથમજાત ચૈતન્ય અથવા જીવાત્મા માયાના બંધ-
નથી મુક્ત થવાની શક્તિ કેમ મેળવી શકે? જે ઇશ્વરશ્રદ્ધા કે નિયોગ કેમ બદ થયેલ
છે તો વિમુક્ત થવાની શક્તિ કેમ હોઈ શકે? આનો ઉત્તર એમ છે કે:— ઇશ્વરનો વિ-
યોગ એવો નથી કે જીવાત્મા ચિરકાળ માયા બદ રહે. તેણે જે સધળા નિયમો કીધા છે,
માયાના અતિક્રમનો ઉપાય પણ તેની અંદર રાખેલો છે. તે ઉપાય શું? તે વિશે મનમેદ,
કોઈ કહે છે કે જ્ઞાનથી જ માયાનો અતિક્રમ કરી શકાય છે, કોઈ કહે છે કર્મથી, કોઈ
કહે છે બુદ્ધિથી, આ સધળા મતોની અંદર કયો મત સત્ય અને કયો અસત્ય તે આપણે
પછી જોઈશું, હમણાં તો માની લઈએ કે સધળા મતો સત્ય છે; જે ઇશ્વરમાં લીન હોવાના
આજ ઉપાયો હોય તો જે માણસે આ જગતમાં કર્મ, જ્ઞાન કે બુદ્ધિનું સમુચિત, અનુકૂળ
કીધું નથી તે મુક્તિ મેળવવા યોગ્ય યદ્યપિ શકતો નથી, ત્યારે તેવા માણસનો આત્મા મરણ
બાદ ક્યાં જશે? આત્મા અવિનાશી છે એટલે દેહમુક્ત આત્માને કોઈ પણ જગ્યાએ
જડું જોઈએ.

આનો એક ઉત્તર આ પ્રમાણે પણ દેવાય કે દેહમુક્ત આત્મા કયાંતેસારે સ્વર્ગમાં કે
નંદ, જશે, જો કે સ્વર્ગ કે નંદના અસ્તિત્વનું પ્રમાણ નથી પણ પ્રમાણની વાત હમણાં પા-

જૂપર રાખીએ અને કબૂલ કરીએકે કર્મોનુસારે આત્મા સ્વર્ગ કે નરકે જશે. પણ આ જાણીએ વળી એક પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય છે કે, જીવજાતી સ્વર્ગ કે નરકે જશે તે અનંતકાળને માટે કે અમુક વખતના માટે ?

જો કહો કે અમુક કાળના માટે તો તે કાળ પૂરો થતાં પછી ક્યાં જશે ? જન્મો તરતો સિવકાર ન કરીએ તો આ પ્રશ્નનો ઉત્તર નથી. કાંતો - કહો કે કર્મજનનો વિધોગી સમય જીવાત્મા સ્વર્ગ કે નરકે જશે પછી ફરીથી જન્મ ધારણ કરશે. અથવા કહો કે અનંતકાળ સુધી જીવાત્મા સ્વર્ગ કે નરકે ભોગ કરશે.

શ્રીસ્તીએ એમ જ કહે છે કે ઇશ્વર ઈચ્છા કરીને પાપીને અનંત નરકે અને પુણ્યવાનને અનંત સ્વર્ગે મોકલે છે.

આ વિષયથી તો ખુદ વિચારમાં ઉતરવું પડે છે. મનુષ્ય ભોક્ષી એવું તો કોઈ નહિ હોય કે જેણે પોતાની આખી જીવજાતીમાં કાંઈ પણ સત્ કર્મ ક્યારે કીધું ને નહિ હોય, કે જેણે ક્યારે કાંઈ પણ કુર્મ નહિ ને કીધું હોય. સૌ કોઈએ કાંઈક પાપ અને કાંઈક પુણ્ય તો કીધા જ હશે. હવે સવાલ એ છે કે આવાં ભોક્ષા અનંત સ્વર્ગે જવાનાં કે અનંત નરકે જવાનાં ? જો કહો કે અનંત સ્વર્ગે જશે તો પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય છે કે તેનાં પાપનું ફળ ક્યાં ગયું ? અથવા કહો કે અનંત નરકે જશે તો તેના પુણ્યનો ભંડો ક્યાં ગયો ?

જો કહો કે સત્, અસત્ કર્મોનું જમા ખરચ કરી જેનું પુણ્ય વધારે તે અનંત સ્વર્ગે જશે, ને જેનું પાપ વધારે તે અનંત નરકે જશે. તોતો ઇચ્છાસાધી વાળખી થએલો મનુષ્ય નહિ, ઇશ્વર ચેરછનસાધી કરે છે, કામ્ય કે ને કાંઈ કરેલું પાપ કે પુણ્ય તેનો ગણેલો મળ્યો નહિ.

ફક્ત ચેરછનસાધના આરોપથી જ અટકવું નથી, પણ નિર્વપણનો આરોપ પણ આપી શકે છે. જેને દયામયના પ્રેમાગ વિશેષજુથી જાગળીએ છીએ તે આ અવપાત્ર ને દસા મનુષ્ય જીવનમાં કરેલાં પાપના માટે અનંત કાળ સુધી નરક ભોગવવાનો દંડ કરાવે, તેના કરતાં વધારે ચેરછનસાધી કે પાતકીપણું સંસારે ખીનું શું કહેવાય ? આનું નિર્વપણું તો આ ભોક્ષા પામર મનુષ્યમાં પણ નથી દેખાતું.

અમર એમ કહો કે તેના પાપનો ભાગ વધારે છે તે થોડો કાળ સ્વર્ગે ભોગવી પછી અનંત કાળ માટે નરકે જશે, અને તેનાં પુણ્યનો ભાગ વધારે છે તેનું તેનાંથી ઉત્કૃષ્ટ થશે. તોપણ ઉપરના અરોપોનો નાશ થતો નથી, કારણ પરિમીત કાળ બસે કોટી કોટી કુમ દેવ તોપણ અનંતકાળ પામે તેનું પ્રમાણ કાંઈ નથી. અવિચાર અને નિર્વપણા એકી થઈ એમ કહી શકાય, પણ તેનો અભાવ તો કહેવાયો જ નહિ. મંત્રસંગ કે સ્વર્ગ નરકનો સિવકાર કરવા છતાં પણ અવરજ અજુલું કરવું પડશે કે અનંત કાળના માટે સ્વર્ગે

નરકનો ભોગવટો જાગળી કરતો નથી. અગર એમ કહો કે પાપ-પૂન્યા પરિણામ પ્રમાણે પરિમીત કાળ જીવાત્મા સ્વર્ગ-વા નરક-વાસ કરતી એક જ ભોગવરી પથ તેનાં પાપ-પણી શકાતું નિવારણ થતું નથી. પરિમીત કાળ પૂરો થતાં જીવાત્મા ક્યાં જશે ? પરબદે, લીન થશે કે નહિ ? કારણ કે જે જ્ઞાન કર્મને બક્ષિ એ વખતે મહિમા, ઉપાય, હોય, તે સ્વર્ગ કે નરકમાં તે ઉપાયોના સાધન વગર મક્ષિત, અપ્રાપ્ય છે. કારણ સ્વર્ગનરક ભોગ માત્ર જ છે. કર્મક્ષેત્ર નથી અને દેહશૂન્ય આત્મા જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને કર્મેન્દ્રિયો વગર સ્વર્ગ ને નરકે જ્ઞાન કે કર્મશાળી થઈ શકતો નથી, મતલબ કે અસારે પણ તેનાં તે સવાલ આવીને ઉભો રહે છે કે તે પરિમીત કાળના અવસાને જીવાત્મા ક્યાં જશે ?

હિંદુશાસ્ત્રો આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે છે કે જીવાત્મા પછી જીવ લોકમાં પાછો ફરીને દેહોત્તરે કારણ કરે છે, હિંદુ ધર્મનો-તેમાં વિશેષકરીને-ગીતેકતધર્મનોતો એજ આભિપ્રાય છે કે દેહનો ધ્વંસ થતાં જીવાત્મા સત્યસત્ય ફરીથી જન્મ મદણ કરે છે. આ દેહોત્તર પ્રાપ્તિમાં કર્મફળસારે અને પાપપૂન્યા તારતમ્ય પ્રમાણે સારીનરસી યોગી પ્રાપ્ત થાય છે, સત્યસત્યે કર્મફળનો ભોગવટો જન્મોત્તરમાં જ થાય છે, પણ દેહલાંક કર્મો એવાં છે કે જેના પરિણામે સ્વર્ગ કે નરક ભોગવવું પડે; જેણે જેવાં કર્મો કરેલાં હોય તેના પ્રમથમાં સ્વર્ગ કે નરક ભોગવીને પછી જીવાત્મા જીવલોકમાં આવીને જન્મ મદણ કરે છે.

પણ જો આ જન્મોત્તર નથી માનતા તેઓની સખળી શંકાઓનો હજી ખુલાસો થયેલો નહિ, ગણાય, તેઓ તો કહી શકે છે કે “જેટલી વાતો કરી તે સખળી અંદાજવાતો છે કોઈનું ન્યાયયુક્ત પ્રમાણ નથી, અનંત કાળનો સ્વર્ગ ભોગવટો કે નરક ભોગવટો, તે કારણ કે ન્યાય વિરુદ્ધ છે. કારણ કે તેનું કાંઈ પણ પ્રમાણ નથી, પણ અમે તો સ્વર્ગ નરકનું મુખે અસ્તિત્વ જ માનતા નથી, કારણ કે તેનું પણ ન્યાયયુક્ત પ્રમાણ નથી, અને સ્વર્ગ નરકને ન માનીએ તો પછી જન્મોત્તર શા માટે માનીએ ? કબૂલ કરીએ છીએ કે આત્મા અવિનાશી છે, તમે કહેશો કે અવિનાશી આત્મા દેહોત્તરે ન જાય તો ક્યાં જાય ? અત્રે ઉત્તર આપીશું કે ક્યાં જાય તે નથી જાણતા. પરમાજ્ઞાની કાંઈ વાત નથી જાણતા અને જે નથી જાણતા તેનું કાંઈ પણ પ્રમાણ નથી તે માનીશું નહિ, જન્મોત્તરનું પ્રમાણ આપો તો માનીશું, જે વાત નથી જાણતા તે વગર પ્રમાણે, માનીજ લેવી એમ હતું નથી. તું સામ પણ નથી અને રચામ પણ નથી એટલે એમ નથી સામીત થતું કે તું બાંકવ કે માધવજ છે, જન્મોત્તર થાય છે તેનું પ્રમાણ શું ?

શંકા ધણી મોટી છે. જન્મોત્તરવાદીઓ આ વિષયે જે પ્રમાણ આપી શકે તે વચ્ચે માધ્ય આપણે નીચે આપીએ.

(૧) આ દેશે ધણીકરીને લોકોના અદૃશ્ય તારતમ્ય બતાવીને આ મનનું સમર્થન કરે છે. કોઈ વિના દોષે કાંપી, કોઈ સદૃઢ દોષ કરવા છતાં પણ સુખી વગેરે ભેદન્યૂન કારણ આદેશીય લોક જન્મોત્તરની સંકૃતદૃષ્ટિ વગર સીધું કાંઈ સમજતા નથી. લોકો-

નરે એટલે સ્વર્ગ કે નરકે સુકૃત બ્રહ્મીસ કે કુષ્ટતનો દુઃખ મળવાની રીતથી તો આ બે-
કતું અદૃષ્ટ વૈષમ્ય સંપૂર્ણ રીતે સમજી શકાય નહિ. કોઈ આ જન્મે દુઃખી અને અન્ય
વર્ગના ધરમાં જન્મે છે, તો કોઈ સંપૂર્ણ સુખી, રાજાનો એકનો એક પુત્ર બને છે. જ-
ન્મતાં જ અદૃષ્ટનું ક્ષોભજી તારતમ્ય શા માટે? જો કર્મ ફળ' કહેા તો આ જન્મનાં કર્મ-
ફળ તો નજ હોવાં જોઈએ, કારણ તરતના જન્મેલાં બાળકનાં તો આ જન્મનું કર્મ કોઈ
નથી એટલે સદા જ આ ડોકાણે તેઓ પૂર્વજન્મ કૃત કર્મફળનો રિવંકાર કરી શકે.

પણ પૂર્વપક્ષનું સમાધાન તો આથી પણ યર્ષ શકતું નથી, કારણ આપત્તિ કરતા-
રાઓ એમ પણ તકરાર લઈ શકે કે, શું સઘળું કર્મફળથી જ બને છે? જો તેમજ હોય
તો નરણને પણ કર્મફળ ગણવું જોઈએ, પણ કોઈ પણ છપ્પ વારે પણ મૃત્યુથી નિષ્કૃતિ
પામેલું નથી, એટલે સિદ્ધ થાય છે કે એવું કોઈ કર્મ કે અકર્મ નથી કે જેનાથી નરણથી
રક્ષા થઈ શકે, એટલે મૃત્યુ કર્મફળ યર્ષ શકતું નથી. અને જો મૃત્યુ કર્મફળ નથી તો પછી
જન્મને કર્મફળ શા માટે કહેવું? ને કર્મફળ અને ને કર્મફળ નહિ એ સઘળું ઇશ્વરી
નિયમથી ચાલે છે તો આ પણ તેમજ માનીયે. તમારા કહેવા પ્રમાણે માનવું એ આજખી
અને આ ગેરઆજખી શા માટે? રૂપરીસસર્ગે અરધાવિઠો પુત્ર જન્મે, પછી રાજાનું
ધર હોય કે બીજાનીનું ધર હોય, તો એવા સમયે જન્મેલાં બાળકનાં કર્મફળને શા માટે
શોધવા જવું જોઈએ?

આ જગ્યાએ પણ તકરાર પુરી થતી નથી. પૂર્વજન્મવાદીઓ જગ્યાજગ્યાં કહી શકે
છે કે ઇશ્વરી નિયમનાં પરિણામે સઘળું ચલે શકે એ અંશે પણ કબૂલ કરીએ છીએ, પણ
તે સાથે એ પણ કહી શકીએ છીએ કે એ ને વૈષમ્ય ધરે છે ને પૂર્વજન્મનું ફળાનું
સારેજ ધરે છે, એ પણ એક ઇશ્વરી નિયમ છે. તમે ને નિયમ બતાવો છો તેનો હું અ-
સ્તિકાર કઈ છું, જન્મનું કારણ કપરિયન ચનાં જન્મ ધયા પછી રાણીના મરમે હો, અ-
ચવા દરિદ્રના મરમે હો, એ પણ હું કબૂલ કઈ છું, પણ એનાથી શું સઘળું જન્મ તત્ત્વ
નું સમજાવી શકશે? કોઈ રૂપ કાન્તી શુદ્ધિ અને સદગુણ લઈ જન્મમુદળ કરે છે, બ્યારે
કોઈ કુરૂપ નિર્જાતિ અને ગુણહિન યજ્ઞને જન્મે છે; તું કદાચ એમ પણ કહીશ, કે આ
પ્રમાણે ને પ્રભેદ છે તે અનેક રથાને જન્મ પછીની શિક્ષાનું પરિણામ છે. શિક્ષા પ્રભેદ
ને કે કટલુંક તારતમ્ય મટી શકે પણ સઘળું તારતમ્ય શિક્ષાને આધિન જ એ માની
શકાય નહિ. કારણ એક જ પ્રકારની શિક્ષાથી અનેક રથએ પાત્રભેદ ફળનું તારતમ્ય વિ-
શેષ રૂપાય છે એટલું જ નહિ પણ શિક્ષાના આરંભ પદેનાં રેદ અને પુશ્તિનું તારતમ્ય
માનુષ્ય પડે છે; છ મદિનોનાં બાળકોની અંદર પણ આ પ્રભેદ જણાએલો છે, હું બાલુ પું
કે તું કદાચ એમ પણ બોલીશ કે શિક્ષાના આધિન તરીકે જેટલી જામતોનો રિવંકાર નથી
કરી શકાનો તે તારતમ્ય બૈરિક અર્થાત પિતા માતા અથવા પૂર્વ પ્રરૂપની પ્રકૃતિનું પરિ-
ણામે આપણને મળી શકે છે, અને પાંચાસ પંડોતોએ પણ તે પ્રમાણથી સાબીત કરેલું
છે. પણ મનુષ્ય રેદના ને તારતમ્યની આપણે વાત કરીએ છીએ તે, તારાં બૈબિક તત્ત્વથી

સંપૂર્ણ રીતે સંમત થા શકાતી નથી; એક જ માતાનાં ગર્ભ એક જ પિતાનાં ઔરસે અનેક સંતાનો જન્મે છે, તેઓનાં માંબાપ કે પૂર્વપૂરુષોમાં કંઈ પ્રતિબેદ નથી, છતાં તે સંતાનોની અંદર વિશેષ તારતમ્ય માંડ્યું પડે છે, તેના ઉત્તરમાં તું કદાચ એમ પશ્યોં એલીશ કે ગર્ભધાન સંમતે માતૃપીતાની દૈહિક અવસ્થા અને જટલા દિવસ સંતાન ગર્ભે રહે તે વખતની માતાની દૈહિક અને માનસિક અવસ્થા ઉપર એ તારતમ્યનો આધાર છે, પણ સાથે જન્મેલાં સંતાનોમાં પણ એવાં તારતમ્ય દેખાય છે એ તારતમ્યનું કારણ કહી શકશે? વૈજ્ઞાનિકો આનો પશ્ય ઉત્તર આપી શકે છે નહીં એ સમજી તારતમ્યો એટલે જુદાં જુદાં મનુષ્યપરિણાત નૈસર્ગિક નિયંત્રણ છે. એટલું બધાં આપણે સમજી શકીએ છીએ ત્યારે બાકીનું જ નથી સમજાતું તેને મનુષ્યે પ્રેયનિયમોની અંદર જ ગણી તે સમજવા માટે યત્ન કરવો હિત છે, પણ પૂર્વજન્મની દૃષ્ટાંતની જરૂર નથી. વિગતે અભાર સુધીમાં કદી એટલી દૃઢ નથી પડે એવું કે આ તારતમ્યનાં કારણો બરાબર સમજી શકાય; પણ જો આદર્શ સુધી પહોંચ્યું છે તો એટલી દૃઢ સુધી પણ એક દિવસ પહોંચશે.

જન્માંતરવાદી પણ આનો જવાબ આપી શકે છે કે તારી વાંતો પણ અટકળની જ છે, વિજ્ઞાન જ દર્શાવે છે નહીં સમજાવી શકતું તે બધાં પ્રમાણમાં સમજાવી શકશે એ અટકળ નહિં તો ખીજું શું? એ તો નહિ માની શકાય તેવું છે.

આ પ્રમાણે તકરારનો છેડો નથી તેમ જાણ કોઈ પણ પક્ષનો જય પરાજય નથી. અભાર સુધી પરસ્પરમાં કોઈ કોઈને નિશ્ચર કરી શક્યા નથી, એકની હાલત સરખી છે. ને અગતિ-અભાર સુધી નથી જલ્થાયેલું તેનો એકને આશ્રય લેવો પડે છે.

(૨) પણ લોકોનું એમ માનવું છે કે જે બાળકમાં ઘણાં લોકોનો એકમત હોય તે સૈલ હોવું જોઈએ, પણ ખીજી પ્રીતી કે મુસલમાનો અલે ગમે તેમ કહે પણ ખીજા ધર્મોના ઘણાં લોકોનું માનવું પુનર્જન્મના વિશ્વાસ તરફ છે, દુનિયાના ઘણાં લોકો આ વાત કબૂલ કરે છે.

આ લોકો એ પણ બહાં જવાનું નથી કે બધે ઘણાં લોકોનો મત હોય છતાં પણ મગર પ્રમાણે તે મત અનેકને પ્રીતિ કરતાં તો નહિ જ યવાનો; ઘણાં લોકો કબૂલ કરે તેથી જ તે મત સત્ય છે એ સાબીત થતું નથી.

(૩) જ્યાં સુધી અનેક જન્મનો અનુભવ સર્વ આત્મા શાનકર્તાદિકારા પવિત્ર નથી યતો ત્યાં સુધી તે બહા પ્રાપ્તિને યોગ્ય યતો નથી. અને એક જ જન્મના અનુભવથી તેવી ચિત્ત શુદ્ધિ યતી નથી એમ ફક્ત હિંદુ લોકોનું જ કહેવું છે તેમ નથી, પણ ગ્રીક વિદ્વાનોએ પણ એ યુક્તિએ કરીને જન્માંતરવાદની સત્યતા દર્શાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. Phœdon નામના પ્રખ્યાત ગ્રંથમાં સોક્રેટીસનો મત જોતાં માંડ્યું પડે છે.

(૪) અનેક લોકોનું એમ પણ માનવું છે કે યોગ્ય સિદ્ધપુરો પોતાનાં પૂર્વજ-

નમની વૃત્તાંતોનું સ્મરણ કરી શકે છે, એ ઉપરથી પૂર્વજન્મની સત્યતાનો સ્વિકાર કરી શકાય. પણ આ પ્રમાણે કેઈ સિદ્ધ પુરુષને પોતાના પૂર્વજન્મનું સ્મરણ થયું હોય તે વિશ્વાસ કરવા યોગ્ય કોઈ પ્રમાણ નથી. જો કે પુણ્યોમાં આવી ઘણાંક દૃષ્ટાંતો છે તેમ દેવલોક વિદેશી દૃષ્ટાંતો પણ મલી શકે પણ તે વિશ્વાસ યોગ્ય ગણાય નહિ; વળી મારે કે કોઈ સિદ્ધ પુરુષની જો પ્રમાણે પૂર્વજન્મની સ્મૃતિ થવાનું બનેલું હશે. શકાય તોપણ તેમાં મે તરફના સદેહ ઉત્પન્ન થઈ શકે (૧) તે સાચું, એવું છે કે કેમ. (૨) હોઈ છતાં પૂર્વ જિંમ્યા મ બોલતો હોય પણ તેમની સ્મૃતિ કોઈ ખોડાજનીત મસ્તકથી કે, કોઈ ચોક્કસ જ્ઞાનના રોગથી તેના મસ્તકની ક્રિયાથી તો આ સ્મૃતિ નથી ઉત્પન્ન થઈ.

(૫) યોગીઓની પૂર્વજન્મસ્મૃતિનો કદિ વિશ્વાસ ન રાખી શકાય તોપણ પૂર્વજન્મસ્મૃતિનું એક પીળું પ્રમાણ મળી શકે છે, અનેકને એવો અનુભવ થાય છે કે કોઈ નવી જગ્યાએ જતાં જાણે આરધાને પોતે અગાઉ કોઈ વખત આવ્યો હોય એવો આ ભાસ થાય છે, કોઈપણ નવીન ઘટના ઉત્પન્ન થતાં વિચાર થાય છે કે આ ઘટના જાણે પૂર્વે કોઈ સમયે થઈ હોય, તે સાચે એ પંથુ નહીં હોય કે આ જગ્યાએ આ સ્થાને કદી પણ આવવું થયું નથી, અથવા જૂનકાળમાં આ ઘટના આ જગ્યાએ કદી થઈ નથી, આવા સંયોગમાં અનેક એવો વિશ્વાસ રાખે છે કે આ સંજોગ પૂર્વ જન્મનું કારણ છે, તેમ ન હોય તો આવી સ્મૃતિનો ઉદય કયાંથી થાય ?

આ પ્રમાણે સ્મૃતિનો ઉદય થઈ શકે છે તેનો સ્પષ્ટ છે. વાચકવર્ગ પણ કબૂલ કરશે કે તેઓમાંના અનેકને પોતાના મનમાં આવી સ્મૃતિનો ઉદય કોઈ વખતે થયો હશે. પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર પણ આનો સ્વિકાર કરે છે. વૈજ્ઞાનિકો આનું કારણ.

Fallacies of Memory અથવા મસ્તકનું ક્ષણ એકશન ખંતાવે છે, આવી સ્મૃતિનો ઉદય આ મારે થાય છે, તેનો મી. કારનેન્ડરે "મેન્ડલ શીઝીઓલોજી" નામના ગ્રંથમાં સારો ખુલાસો કર્યો છે.

પક્ષાતરે એમ પણ નથી કહી શકાતું કે, આ પ્રમાણે સ્વયં સ્મૃતિઓનું અનુસંધાન કરતાં વર્તમાનજીવનમુગ્ધ તરીકે સાખીત થયેલ છે, વંધારે 'તપાસ' થયાં પહેલાં આ વાતનો નિષ્પત્તિ થઈ શકતો નથી, નેટલું નેહએ તેટલું અનુસંધાન હજી પણ થયું નથી, જ્યાં સુધી અનુસંધાન નથી થયું ત્યાં સુધી આ પ્રમાણ કેટલે દરેક પ્રાણ છે તે નહીં થઈ શકતું નથી.

અનુસંધાનનું ક્ષણ બન્ને સમયે આવતું હોય પણ એક પીળે તરફ ઉત્પન્ન થાય કે સ્મૃતિ મસ્તકની ક્રિયા છે કે આત્માની ક્રિયા છે, તે નક્કી થતું નેહએ; જો હોય ? આત્માની, તો, પૂર્વજન્મની સ્મૃતિઓ સ્વયં સ્મૃતિનો આપણને સામાન્ય ઉદય થતો નથી ? કદાચ જરાતરા સ્મૃતિનાં છુટાં છવાયાં દૃષ્ટાંતો આપવાનું શું પ્રયોજન ? આત્મા તો તેજ છે

જો આ વાતની અંદર એક બારીક તત્વ સમાયેલું છે; ખ્રિસ્તિઓ જન્મંતર-વિષય કરતા નથી તેઓનું માનવું એમ છે કે ઇશ્વર સ્વર્ગે બેસી પાપ પુન્યનો ઇન્સાફ કરી દે. પોતાને દંડ અને પુન્યાત્માને તેના બદલામાં આપવા ઇનામો આપવાનું કામ કરે છે. મી ટેલર આ વાતનું તાત્પર્ય એટલું જ બજાવે છે કે આવો જ ઇશ્વર એક હાકેમની માફ સિંહાસને બેસી ડીકી ડીસમીસ કરે તેના કરતાં તો આ કાર્ય કારણની સાંકળે બધાએ એટલેના નિયમ એક વધારે કુશળતા બરેલો કહેવાય. આ વાતને જરા બારીક દૃષ્ટીથી તપાસીએ; જગતની શાસન પ્રનાલી એવી છે કે જે કેટલાક જગતિક નિયમો છે તે નિત્ય છે તેના ક્યારે પણ વિપર્યય થતો નથી. આ સધળા જગતિક નિયમોના પ્રભાવે જ સધળા જગતિય ક્રિયાઓનો નિર્વાહ ચાલે છે તેમાં ક્યારે પણ ઇશ્વરને પોતાને હાથે કાંઈપણ કામ કરવું પડતું નથી. જો કે આપણું સત્ય છે કે સધળાં કામો ઇશ્વર પોતે જ કરે છે પણ તે નિયમોની પાછળ રહીને નહિ કે અનિયમિત કે નિયમ વિરૂદ્ધ જો એમ માનીએ કે તે પોતે મોટા હાકેમ બનીને જીવોના મૃત્યુ પછી તેમના અદૃશ સંગ્રહે હુકમ જાહેર કરી કોઈને સ્વર્ગ અને કોઈને નર્ક મોકલાવો આપતો હોય તો, જે જગત વિરૂદ્ધ છે તેની કલ્પના કરવાનું પણ તેણે જ કરેલું ગણાય, એટલે પછી એમ નહીં થયેલું ગણાય કે જગતમાં કોઈ પણ કામ જગતિક નિયમથી થતું નથી પણ જગદીશ્વર પોતે જ કરે છે, એટલે પ્રત્યેક જીવના અદૃશનું પરિણામ નક્કી કરવાનું અનિયમ સિદ્ધ કરે છે, જેને અંગ્રેજીમાં Miracle કહે છે. પણ જો જન્મંતર વાદનો સ્વિકાર કરીએ તો આ સધળા આપત્તિઓ રહેતી નથી. ઇશ્વર નિયમ જ એવો કરે છે કે આ ૩૫ પાપચારી આ પ્રભાણી યોની પ્રાપ્ત કરી શકે છે. આ પ્રભાણે કાર્ય કારણ યુક્ત નિયમોના ફળદારા જ જન્મંતર સંપારીત છે Miracle નું પ્રયોજન રહેતું નથી.

ઉપર જણાવેલા વિચારોના સ્થૂળ તાત્પર્યને તપાસીએ તો કહી શકાય કે:—

(૧) જન્મંતરવાદ અપ્રમાણ કહી શકાય નહિ.

(૨) તેના પક્ષમાં કેટલાંક પ્રમાણો પણ મળી શકે છે.

(૩) જો આત્માની અવિનાશીતા સ્વિકારે છે તેઓના પાસે તો અખંડ પ્રમાણો છે.

(૪) જો આત્માની અવિનાશીતા નથી સ્વિકારતા તેઓના પાસે પણ જન્મંતરવાદ અપ્રમાણ નથી.

જે બંધ છે તેઓના પાસે તો આ વિચારોની કાંઈ જરૂર નથી. મયાએ લખેલા શ્લોકોમાં જો કાંઈ ઇશ્વરશક્તિનો મર્મ હોય તો તેજ તેઓના વિશ્વાસનું મથેટ કારણ છે.

જો કોઈના મનમાં એવો સંશય ઉપજાય કે ગીતાજીનો ઉપર જણાવેલો શ્લોક

ધર્મશક્તિ છે, કે ફક્ત શ્રેયકારે પોતાનો જ વિચાર જણાવેલો છે, અને ઉપર જણાવેલા પ્રમાણોની સમાલોચના કરતાં કદી જન્માંતરવાદ ઉપર વિશ્વાસ ન જન્મે, અને તેઓ એવો પ્રશ્ન કરે કે જન્માંતરવાદનો અસ્તિત્વકાર કરીને ગીતાક્રતધર્મ શ્રદ્ધા કરી શકાય કે નહિં ?

તેનો ઉત્તર પણ સહેલો છે. એ ગીતાક્રતધર્મ સધળાં મનુષ્યોના માટે છે; જે જન્માંતરવાદે વિશ્વાસ કરે તેના માટે પણ આ શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે, અને જેઓ વિશ્વાસ નથી કરતા તેમના માટે પણ ગીતાક્રત ધર્મ શ્રેષ્ઠ છે, જેઓ શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિ કરે તેમના માટે પણ શ્રેષ્ઠ છે, અને જેઓ ભક્તિ ન કરે તેમના માટે પણ શ્રેષ્ઠ છે. જે જન્માંતરવાદે વિશ્વાસ કરી શ્રીકૃષ્ણે ભક્તિ કરે અને ધર્મરે વિશ્વાસ રાખે તેના માટે આ ગીતાક્રત ધર્મ શ્રેષ્ઠ છે એટલું જ નહિં પણ જેઓ જન્માંતરવાદનો અસ્તિત્વકાર કરી શ્રીકૃષ્ણ અમકત હોયને ધર્મનો પણ અવિશ્વાસ કરનારા છે તેમના માટે પણ આ ગીતાક્રત ધર્મ શ્રેષ્ઠ છે, કારણ ચિત્તશુદ્ધિ અને ઈન્દ્રિય સંયમ અનિશ્ચર વાદીઓના પક્ષે પણ શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે, અને તે ચિત્ત શુદ્ધિ જ ગીતાશ્રીનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય છે. એ પ્રમાણે વિધિ, લૌકિક અને સર્વ વ્યાપક પીઞ્ને કોઈ પણ ધર્મ પ્રવચીમાં પ્રચાર થએલો નથી. જેનો જેટલો અધિકાર તેઓ તેટલું જ શ્રદ્ધા કરી શકે છે; જે સ્થાને જેનો વિશ્વાસ નથી તેના માટે તેઓ અધિકારી નથી, જેનો જેમાં અધિકાર છે તે તેને તેમાં જ મેળવી શકે છે.

પૂર્વનું જ્ઞાન.

(મળેલું) *

(અનુસંધાન ગત અંક પૃષ્ઠ ૧૨૮ થી.)

મરો આધ્યાત્મિક શિક્ષક કોણ છે? જે વસ્તુઓના, સ્વભાવને ઓળખીને ખીજા પ્રાણીને ઉપયોગી થવાને સતત પ્રયત્ન કરે છે તેજ.

પ્રશ્નોત્તર માલિકા.

જટા ધારણ કરવાથી, કુદુંબથી અને, જન્મથી મનુષ્ય આહારથી ચંતો નથી પણ જે મનુષ્યમાં સંસાર અને સદાચાર છે તેને જ ધન્ય છે અને તેજ આહારથી છે.

હે મૂર્ખ ? જટા ધારણ કરવાથી શો લાભ છે ? અગ્રયંત્રેનાં વસ્ત્ર પહેરવાથી શું ફલ છે ? અંદરનો ખાઈખાઈની વૃત્તિઓ પ્રબળ છે અને બહારથી પવિત્ર થવાને પ્રયત્ન કરે છે.

જે મનુષ્ય અપરાધ કર્યો નથી છતાં પણ હપટા, ચાચુકા અને બધું સહન કરે છે, જેનું લસકર સહન શીલતા છે અને જેની સેના બળ છે તેજ આહારથી છે.

જે મનુષ્ય ક્રોધથી સુક્ત છે, ધર્મી સદ્ગુણી તેમજ ઈશ્વર સંહિત છે, વિષય સુખમાં આસક્ત નથી, જે મહાન્ માની છે અને જે સદ્ અને અસદ્ માર્ગ જાણે છે તેજ અંદરની આહારથી છે.

જે મનુષ્ય નિર્મલ તેમજ બળવંત પ્રાણીને ધન્ય કરતો નથી, મારી નાખતો નથી તેમજ ખીજા પાસે મદાવતો નથી- સોપના બિંદુથી રાધના દણ્ડાની માફક જે મનુષ્યમાંથી ક્રોધ, માન અને દંબ ખરી ગયા છે અને જે ખીજાને દુઃખ ન ઉપજે તેનું બોધદાયક અને નમ્ર સહ વચન બોલે છે તેજ ખરેખર આહારથી છે.

મોઢી મોઢી વાતો કરી જલ્દી તે ઉપરથી મનુષ્ય વિદ્વાન્ ગણાય નહિ અને યોગી વાગ આવવાથી મનુષ્ય પૂજ્ય ગણાય નહિ.

અસહ્ય બોલનારો અસિદ્ધિત પુરુષ ફક્ત ચૂમકિયાથી શ્રમણ બનતો નથી, કારણ કે સર્વ શ્રવણ પ્રાણી ઉપર જે મનુષ્યને દયા છે તેજ આર્ય કહેવાય છે.

જેનો કોઈ સંસારીને અનુભવ નથી એનું સુકિત સુખ જેમને મળે છે, તે ફક્ત વિનયથી, વધારે બહુનરથી, સમાધિથી અથવા એકલા રાગ કરવાથી મળી શકતું નથી.

જેની ઉદ્ધિષ્ટો આશની માફક સારથિથી સારી રીતે કેળવાયેલી છે, સંયમમાં રખાયેલી છે, જે માનથી, અને વિષયોપરાગથી સુક્ત છે, તે મનુષ્યની દેવો પણ હર્ષ્યા કરે છે, આવો મનુષ્ય પોતાનો ધર્મ બજાવે છે અને પૃથ્વી અથવા ઉમરાની માફક મર્ચસદા (સદ ન શીંગ) છે. તે મનુષ્ય કાલ્ય વિનાના સરોવર તુલ્ય છે. જ્યારે તે સદ્ગુણથી સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે તેના વિચાર, શબ્દ અને કાર્ય ચાંત હોય છે.

ધર્મપદ.

સંસારનો ત્યાગ, કરનાર બિમુએ, બે બાજાનો ત્યાગ કરવો બેધએ. એકતો સુખાસક્ત હોવ, કારણ કે તે તે મનુષ્યને નીચ વિષયો અને અધમ બનાવે છે. ખીજું શરીરને અતિહત આપનાર હોવ. કારણ કે તે દુઃખદાયક અને લાભ વિનાનું છે.

મદ્વાપગ્ગ.

ભિક્ષુઓના ધર્મ—

તેણે વિચારવંત યધને મનની અંદર ઉત્તમ યતી સધળી વાસનાઓનો નિરોધ કરતાં શિખું, તેણે અભિમાન કરવો નહિ, કારણ કે સજ્જનો તેમાં આનંદ પ્રાપ્તતા નથી. તેણે ખીજ કરતાં પોતાની જાતને ઉત્તમ ગણવી નહિ.

જેમ સમુદ્રના મધ્ય ભાગમાં (ગંભીરતા-કંડાકને લીધે) કહોલ ઉત્પન્ન થતા નથી પણ શાંત હોય છે, તેમ ભિક્ષુએ ધ્વજી સ્થિત અને શાંત થવું; તેને ચક્ષુથી વિવિધ રૂપ આકૃતિઓ જોવાને લોભો ન થવું; તેને દેશ વિદેશની વાતોથી કાન દૂર રાખ; તેને મિ-ક્ષલની લાલસા ન રાખવી; તેને જગતમાં કાઈ સ્ત્રીજની ધ્વજી ન રાખવી; જ્યારે તે રોંગ મંરેત યાય ત્યારે તે ભિક્ષુએ દિલગીર ન થવું; ભયથી તેને કંપવું નહિ; તેને ધ્યાની થવું પણ પરછિદ્ર જોવાં નહિ; તેને આલસ્ય થવું નહિ; તેને વધારે ઉષવું નહિ; તેને સ્વપ્નનો અને શુકનનો ભાય સમજાવવો નહિ, તેમ જ વ્યોતિષ જોવું નહિ; વળી તેને પક્ષીઓના નાદોનો અર્થ કરવો નહિ; ભિક્ષુએ મિથ્યાભિમાની થવું નહિ, તેમ જ કપેશ ઉત્પન્ન કરનારી વાણી બોલવી નહિ; ખડુ બોલા શ્રમણ પામેથી ધણી વાતો પ્રાપ્તગીને તેને ક્રોધી ન થવું તેમ જ અપ્રિય શબ્દ બોલવા નહિ. કારણ કે સજ્જનો ખીજનો તિરસ્કાર કરતા નથી,

તુરતક સૂત.

જેવી રીતે સોની રૂપામાં રહેલી અપવિત્ર ચીજો દૂર કરે છે તેવી રીતે સ્વયં પુરણ આત્મામાં રહેલી, અશુદ્ધિ એક પછી એક ધીમે ધીમે દૂર કરવી.

લોદામાંથી ઉત્પન્ન થનારી અશુદ્ધિ, જ્યારે ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે, તેનો નાશ કરે છે તે જ રીતે ધર્મદલ્લંઘન કરનારાના કાર્યો (પાપ) તેને અસદ્ગામો સેધ જાય છે.

ખીજના હોય જોવા સહેલ છે પણ પોતાના હોય જોવા મુશ્કેલ છે મનુષ્ય પરના હોય કેવડાની માફક ઝાટકી નાખે છે પણ રમનારથી ખોટો પાસો સંતાડનાર હગની માફક પોતાના હોય ઢાંકે છે.

જે મનુષ્ય ખીજના હોયપ્રતિ દ્રષ્ટિ રાખે છે, અને સહેજ સાજ વાતમાં માઠું લગાડે છે તેના વિકાસે વૃદ્ધિ પામશે, અને તેમનો પોતાનો વિનાશ કરી શકશે નહિ.

ફલકમે કરનારા તેમજ નીચ પ્રુચ્ચેને મિત્ર બનાવતા નહિ; સદ્ગુણી તેમજ જુદામ મનુષ્યોને મિત્રની પદ્ધતી આપવી.

કુવા ખોડનારા જળ વહેવરાવે છે, ધનુષ્યધારીઓ તીરને સીધું બનાવે છે, સુતારો શા-
કડાના કકડાને વાળે છે, તેમજ સુર પુરૂષો પોતાની જાતને બનાવે છે.

જેવી રીતે પ્રેમભેદ ખડક પવનથી કંપતો નથી તેમ સુર પુરૂષો નિંદા તેમજ પ્ર-
શંસાથી નીતિ માર્ગથી ચુકતા નથી.

સજ્જનો સર્વ સંયોગોમાં સાવધાન રહે છે, વિષયતપ્તિની લાલસાથી બોલતા નથી;
સુખમાં હોય અથવા દિલગીરીમાં હોય તો પણ સુર પુરૂષો કુલી જતા નથી તેમજ ઉ-
ત્સાહ બંધ થતા નથી.

ધર્મપદ.

ગૌતમમુકુટના હેઠા વ્યાખ્યાનમાં નીચેથી ફરો માલુમ પડે છે. તે ફરો "Work
out your salvation" આ વાક્યનું વધારે સ્પષ્ટીકરણ છે.

"હે આનન્દ! જે મનુષ્ય હમણાં અથવા મારા મરણ પછી પોતાની જાતને જ
દીપ અને આશ્રય રૂપ થશે, બીજાના આશ્રય વાસ્તે આધાર રાખશે નહિ પણ સત્યને દીપ
તથા આશ્રય રૂપ રૂઢ રીતે ગણીને પોતાના કરતાં બીજા ઉપર આશ્રય વાસ્તે આધાર રા-
ખશે નહિ, તે મિશ્રુઓ જ, હે આનન્દ, હૃદયમાં હૃદય રિયતિ પ્રાપ્ત કરશે. પણ તેને
વાસ્તે તેઓએ શીખવાની અલિલાપા બતાવવી જોઈએ.

કર્મ.

ભુલ ખાશે નહિ. ઇશ્વર છેતરાનો નથી. જેનું મનુષ્ય વાવે છે તેનું તે લયશે.

Prov. I. VI. 7

મનુષ્યે કરેલા શુભ અને અશુભ કાર્યોમાંનું કોઈ પણ અનુપયોગી નથી, કારણ કે
તે સમજાને કોઈક પ્રકારના ફળ આપે છે. આપણા શુભ અને અશુભ કાર્યો ધાયાની પેઠે
આપણને અનુસરે છે.

Fo-sho-hign-tas-king.

પ્રોગમાં, સમુદ્રના ગર્ધ બાજે, પર્વતના ખડકોમાં, સમગ્ર જગતમાં એવું એક પણ
સ્થાન નથી કે જ્યાં જવાથી મનુષ્ય પોતાના કાર્યના ફળથી મુક્ત થઈ શકે.

જેના હાથમાં ખા વાગ્યો નથી તેને ઝેરનો સ્પર્શ અસર કરી શકતો નથી; તેજ રીતે અશુભ કાર્ય નહિ કરનારને વારતે કંઈ પણ અશુભ નથી.

જો કંઈ અગાની મનુષ્ય નિર્દોષ, પવિત્ર અને નિરપરાધી મનુષ્યને દુઃખ દે તો તે દુઃખ, વાપુની સામે નાખેલા ધુધના પરમાણુની માફક, તે અગાની મનુષ્ય ઉપર આવી પડે છે.

ધમ્મપદ.

આપણા કાર્યનો નાશ નથી; તેનો નિઃશંસય બદલો આપે છે.

કેાકાલીય સૂત્ર.

પુરુષ, યા ત્રીએ, દાનથી, ધાર્મિક વૃત્તિથી, મિતાહારથી, અરે આત્મસંયમથી, પવિત્ર દેવાલયમાં, પુરુષર્મીસંપન્નમાં, અમુચ્ચક્ષિતમાં, પાંચમાં, તેના પિતાગૌં તેની માતામાં અથવા જ્યેષ્ઠ બંધુમાં, જે બંડાર એકરો કયો હોય તે જ ખરા છે.

આ શુભબંડાર ચોક્કસ છે. અને જતો રહેતો નથી. અને જો કે આ સંસારના ક્ષણ વિનશ્વર ધનનો સાગ કરે છે તો પણ મનુષ્ય બંડારને સાથે લેતો જાય છે.

મનના વિચારે આપણને બનાવ્યા છે. આપણી હાલની રિયતિ વિચારનું કાર્ય અને પરિણામ છે, જો મનુષ્ય હૃદયમાં અશુભ વિચાર રાખે તો બળદની પાછળ આવનાર ચઢતી માફક દુઃખ તેના પર આવી પડે છે.

આપણી હાલની રિયતિ આપણા વિચાર અને ઇચ્છાને લીધે છે. આપણા વિચારો આપણને બનાવે છે. જો મનુષ્ય હૃદયમાં પવિત્ર વિચાર રાખે તો, તેની છાયાની પેઠે આનંદ નક્કી તેને અનુસરે છે.

ધમ્મપદ ઉપરથી.

જે બંડાર બીજાનું ભુંડું કરતો નથી, અને જોની ચોર ચોરી કરી શકતો નથી તે મેળવવો હોય તો સુઘ પુરૂષે શુભ કાર્ય કરવાં, અને બંડાર તો એની મેલે આવી મળશે.

નિધિકંઠ સૂત્ર.

જે છવતાં વૃક્ષને મૂળ સહિત, હબેડી નદિ નાંખતા ફક્ત ઉપરથી કાપવામાં આવે છે તો ફરીથી તે વૃક્ષ હાથ નીકળે છે, તે જ રીતે જે વિપયાભિશ્મીનો જરા પશુ ભાર ઉન્મૂળ કર્યા શિવાયનો રહ્યા હોય તો તે મનુષ્યને ફરી ફરીને જન્મ ભેદ દુઃખ ભોગવવાં પડશે.

ઉદ્ધાનવર્ગ.

જે મનુષ્ય આધર્મ પર પ્રીતિ રાખે છે તે દૌર્ભાગ્યને આમંત્રણ આપે છે. તે દૌર્ભાગ્ય નો તેના શબ્દના પ્રતિધ્વની રૂપ છે.

જે મનુષ્ય શુભાચરણ પાળે છે તે સુખ પામે છે. સુખ તેવા મનુષ્યની પાછળ ડાવાની આશક અનુસરે છે.

સત્ય વાણી.

મરણ અને છવન વાણીની સત્તામાં રહેલાં છે. જ્યો તેના ઉપર પ્રેમ રાખે છે તેજો તેના રૂળ આખરો.

Pro. XVIII. 21

ભાષા શુદ્ધિ ઉપર.

બુદ્ધના ઉપદેશ પ્રમાણે વાણીના ચાર ગુણો નીચે પ્રમાણે હોવા જોઈએ.

(૧) તે વાણી સારી રીતે બોલાવી જોઈએ.

(૨) તે અન્યાય યુગ નદિ પશુ ન્યાય યુગ હોવી જોઈએ.

(૩) તે અપ્રિય નદિ પશુ પ્રિય હોવી જોઈએ.

(૪) તે અસત્ય નદિ પશુ સત્ય હોવી જોઈએ.

મરણને અનુપયોગી એક સો સ્ત્રોતનો ઉપચાર કરવા કરતાં મનુષ્યે શાંતિ આપે તેવા ગાનનો એક રાજ્ય બોલવો વધારે ઉત્તમ છે.

મનુષ્ય જન્મે છે ત્યારે મુખમાં કુહાડી સહિત જન્મે છે. અને તે કુહાડીવતી, અપ-
રાધ શબ્દ બોલોને, મનુષ્ય પોતાનો જ નાશ કરે છે.

કેાકાલીય સૂત્ર.

જે વાણી પોતાને પંચાતોષ ઉપજાવેતી નથી, તેમ જ બોળને કાંઈ પેણું ધર્મ કરતી
નથી. તે વાણીના બોલનાર જ સાર બોલે છે.

મનુષ્યે પ્રિય વચન બોલવા ભોધ્યે. જેના ઉચ્ચાર ચતાં બીજા મનુષ્યો આનંદ પામે
છે. ખુશીથી તેના સ્વીકાર કરે છે, અને તે વચનના અપરાધ કરાવતા નથી.

સંસાર બોલવું તે અમૃત તુલ્ય છે. સસ અતુલ્ય છે સસ, ન્યાય સુકત તેમ જ શુભ
વસ્તુને વલગો રહે છે. આ પ્રમાણે સુઘ પુરુષો જણાવે છે.

મતાંતરો અને ધર્માનુયાયીઓ.

જે મનુષ્ય તત્વજ્ઞાનની એક વિચારગ્રેણીને વળગી રહીને જણાવે છે કે આ ઉત્તમો-
ત્તમ છે અને તેને સૌથી શ્રેષ્ઠ ગણી તેનાથી વિપરીત દરેક વિચારપદ્ધતિને હસી ગણે
છે, તે મનુષ્યે હજી વાદવિવાદનીદર્શિ ઉપર જય મેળવ્યો નથી.

તેવો મનુષ્ય, જોયેલી અથવા સાંભળેલી કોઈ પણ વસ્તુથી પોતાને લાભ થયેલો
હોવાથી, તેને વળગી રહીને બીજા સર્વ વસ્તુઓને અયોગ્ય ગણે છે.

જે વસ્તુને વળગી રહી બીજા સર્વ વસ્તુઓને અશુભ ગણે છે તે વસ્તુને સુઘ પુરુષો,
અધનરૂપ ગણે છે. તેટલા માટે બિમુએ જોયેલા, સાંભળેલા, વિચારેલા વિષય અથવા સદ-
શુણ્ય અને સત્કાર્યને પણ આધીન થવું નહિ.

જે તેણે જોયું છે, સાંભળ્યું છે, વિચાર્યું છે તેને વિશે જેના મનમાં જરા પણ પક્ષ-
પાત્ર સુકત વિચાર નથી તેવા બ્રાહ્મણના વિચાર કેવી રીતે કોઈ પણ મનુષ્ય બદલી શકે ?

પરમચ્છક સૂત્ર.

બીજા પંથો ઉપર આલેષ કરવો નહિ, તેમ જ નિષ્કારણ તે પંથોની અપ્રતિષ્ઠા કરવી
હિં પણ તેથી ઉલટું જે જે કારણોને લીધે માન ધાતું હોય તે તે કારણો સાર બીજા
ધર્મે માન આપવું; આ રીતે વર્તવાથી બન્ને ધર્મને લાભ થાય છે. પોતાના ધર્મની ઉન્નતિ

ચાય છે. અને બીજા ધર્મને કારણે પાય છે. આથી જુદી રીતે વર્તવાથી બીજાને રૂઝ કરવાથી—પોતાનો જ પંથ નાશ પામે છે.

અશોકનો શિલા લેખ ૧૨

(રહાઈસ ડેવીડસના અશોકના લેખના ભાષાંતર સાથે નીચેનો ફકરો લખે છે "શ્રી ધર્મના આટલા લાંબા વખતના ઇતિહાસમાં, જે જે દેશોમાં પણ લાંબા કાળ સુધી રહે રહે સત્તા ભોગવાતા હતા લોકો, ખુદેએ પરધર્મોત્તુવાથીએને હેરાન કર્યા હોય એવા એ પણ લેખ મળી આવતો નથી.

દુરામંદી વિચારો પ્રમાણે ચાલનાર, અને તેને મળેલા ઉપદેશમાં જ સસ રહેલું છે, પવિત્રતા અર્હોવા છે, તેણે આ પ્રમાણે વસ્તુ જોઈ આ પ્રમાણે ધ્યન કરનાર મનુષ્ય પતિત્રતાનો માર્ગ ખતાવી શકે નાહ.

પણ સંસાર જંધનથી છુટો થયેલા સુની વારંવાર હાતા પ્રશ્નોના વાદવિવાદમાં કોઈનો પક્ષ લેતો નથી; તેના પ્રયત્નના વિકારોને સ્થાગ કરીને, નવા વિચારોને મદદ નહિ કરીને સ્વેચ્છાનુસાર નહિ બદલીને, સ્વમતાભિમાની નહિ હોવાથી તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી જુદા જુદા મતોની જાળમાંથી મુક્ત થાય છે અને સુદ હોવાથી તે જગતને વળગી રહેતો નથી, તેમજ આત્માને—નિંદતો નથી.

મહાવિપદ સ્થા.

આધ્ય દ્રશ્ય
એક 'અભેદમાર્ગ-પ્રવાસી'
અભિનય મણિલાલ નામના.

સુદર્શન.

પાંચમી—
ગોદસર આનંદચંકર બાણલાલ કુંભ
જો. મે. જો. જો. મે. મે. મે. મે.
અધ્યક્ષતા નવુભાઈ દિનેશી.

(ધર્મ-શુદ્ધ-સાહિત્ય-આદિ વિદ્યા-અને તત્સંબંધી વિચાર.)

“સત્યં પરં ધીમહિ.”—ભાગવતમ્.

[પુસ્તક ૧૯, અંક ૬.] (સાસિક.) [માર્ચ. ૧૯૦૪].

સ્નેહ-લતા.

(મળેલું.)

સહિત રમણિય સુપ્રખિત પેલ,
વિશસિત પ્રજા અંગ ભરેલ,
જગત રસ પૂર્ણથી એ રંગેલ,
મનુજ મન એકલેલે ઉદ્દેલ-

જગત નિશા અંધારે હોયના પ્રાતિવેલ સુંદરિયા
કાણુ વિશાલ વિપાદ છો, એ પાસે ઉત્તરોપનયન-ર
રૂપી ની કદિ ન એને ચાપ,
પુષ્પ કે પદ્મ કદિ ન કરેભાવ,
મન પ્રતિરંસયા એ કલેષમય,
અનન્ય-હા! એમ ન-અન્ય હોયશય.

સ્નેહમતી પ્રેમાનન હૃદયે બિડા તારી મૂલ-
દિયુજ સહમ તરુથી જીવે, અલગીતી એકીમૂલ.

विलक्षण अङ्ग कृति जगत्तर !

रम्य रसवीर्य रसवीर्य !

रियोगे प्रेम छत्ते मत पूर !

उद्योगे प्रेम धुनि सुभपुर !

पुलकवलि भरी संज्ञा नयने चित्तनभा मशगुल-

भन, धृति सावित्र्य प्राप्ति प्रगटे द्विज न्योतिनु पूर !

(पञ्च)

जगत स्थल स्वर्ग सधु जनतु (५),

अधिक नव आर्थिक जे घरतु (५),

भुज्जग, गन, शुद्ध भावे तमस्तु (५),

उच्च सावित्र्य निषे तरतु (५),

नयनगी नय भाव लयी, धुन निरपुन कद्विजे धूल-

रनेदमधु रज सिद्ध छेके, अलुङ्ग्य आनंद भूल !

जगतने देने भुद्ध तुम पास,

उभावे अभिभूतित धूल पास,

जगतने देने अमित तुम पास,

करीदे तुम मय सार्तप्रकाश !

नेदलने ! तुम अप्रतिभं भक्ति यथावे अति रसांल,

कटुरस तमपी तुं आग देने, तुम कहीतु पुष्पनीमाल.

x-x-x पं. ५००

राजयोग.

(अनुसंधान-१९-२० धी.)

ब्रह्मतत्त्व अनुभवयानो मार्ग. (समाधि.)

उपेक्ष्य नामरूपे द्वे सच्चिदानंदतत्परः ।

समाधिसर्वदा कुर्याद्भद्रदये चायवावहिः ॥२२॥

सविकल्पो निर्विकल्पः समाधिर्द्विविधो हृदि ।

दृश्यशब्दानुविद्येन सविकल्पः पुनर्द्विधा ॥२३॥

कामाद्याधिचगादृश्यास्तत्तत्साक्षित्वेन चेतनं ।

ध्यायेदृश्यानुविद्योऽयं समाधिः सविकल्पकः ॥२४॥

असंगः सच्चिदानंदः स्वप्नमोहैस्तवाजितः ।

‘અસ્મીતિશબ્દવિદ્યોપસંમાધિઃ સવિકલ્પકઃ’ ॥૨૫॥
 સ્વાનુભૂતિરસાવેશાદૃશ્યશુંબ્દાનુપેક્ષિતુઃ ।
 નિર્વિકલ્પઃ સમાધિસ્થાન્નિવાતસ્થિતદોષવત્ ॥૨૬॥
 હૃદીવવાહ્યદેશોસ્મિન્કાસ્મિન્નસ્તુનિ ।
 સમાધિરાગ્યઃ સન્માત્રાન્નામરૂપપૃથક્કૃતિઃ ॥૨૭॥
 અલંકૃતકરસંવસ્તુસાધિદાનંદલક્ષણં ।
 इत्यविच्छिन्नचित्तैयंसमाधिर्मध्यमो भवेत् ॥૨૮॥
 સ્તબ્ધીભાવોરસાસ્વાદાતૃતીયઃ પૂર્વવન્મતઃ ।
 एतैः समाधिभि पद्भिर्नयेत्कालानिरंतरं ॥૨૯॥
 દેહાભિમાનેગલિતેવિજ્ઞાતેપરમાત્મનિ ।
 यत्रयत्रमनोयातितत्रतत्रममाधय ॥૩૦॥
 મિથ્યતેહૃદયગ્રંથિઞ્છિદ્યંતે સર્વમંશયાઃ ।
 क्षीयंते चास्य रुमाणितस्मिन् दृष्टे पराचरे ॥૩૧॥

‘માવાચ્ય’—તે માટે શ્રુતિના તેમજ અંતઃકરણના દૃશ્યપદાર્થોમાંથી નામ અને રૂપનો ભાગ કરીને, અનુક્રમે અગ્નિદાનંદ માત્રત્વ ધ્યાન ધરવું. એ રીતે માનસિક અને બાહ્ય સમાધિ નિરંતર કરવી.—૨૨.

માનસિક સમાધિના બે પ્રકાર છે, સર્વિકલ્પ અને નિર્વિકલ્પ; વળી સ-
 વિકલ્પ સમાધિના દૃશ્યાનુવિદ્ધ અને શબ્દાનુવિદ્ધ—એવા બે પ્રકાર છે.—૨૩.

અંતઃકરણ વૃત્તિના કામ, સંકલ્પ, શબ્દાદિ દૃશ્યધર્મો છે. તે દૃશ્ય
 ધર્મને જોનાર સાક્ષિરૂપ, હ્રુપ આત્માનું ધ્યાન ધરવું, તેને દૃશ્યાનુવિદ્ધ સ-
 વિકલ્પ માનસિક સમાધિ કહે છે.—૨૪.

‘આંતર દૃશ્ય ધર્મોના ભાગ વિનાનો કલ્પ, અગ્નિદાનંદરૂપ, સ્વયં
 પ્રકાશી, પ્રકાશસ્થ, હરકંઈ વસ્તુ અને પ્રકાશ—તે બન્નેથી અલિપ્ત, અધાત
 પ્રહરવરૂપી સાક્ષિરૂપ આત્મા હુ છું.’—એ રીતે ધ્યાન ધરવું, તેને શબ્દાનુવિદ્ધ
 સમાધિ કહે છે.—૨૫.

પ્રત્યગ્જાત્મારૂપ, જ્ઞાનમય, સ્વાનન્દના પ્રકાશથી, કામ, સંકલ્પ, ધ્વાદિ દૃશ્ય ધર્મોને તથા “ કૃત્સ્થ સચ્ચિદાનંદરૂપ આત્મા હું ”—એ રીતે શબ્દનો ત્યાગ કરવાથી, નિર્વિકલ્પ માનસિક સમાધિ બને છે, તે સમાધિમાં જેમ વાયુ વિનાના પ્રદેશમાં રહેલો દીપ નિશ્ચલ રહે છે, તેમ ચિત્ત નિશ્ચલ રહે છે.—૨૬.

જેવી રીતે “ દૃશ્યાનુવિદ્ સવિકલ્પમાનસિકસમાધિમાં અંતઃકરણના કામક્રોધાદિ ધર્મોનું પ્રયત્નકરણ કરી, સાક્ષીરૂપ આત્માનું ધ્યાન ધરવામાં આવે છે, તેવી રીતે જાહ્યશ્રદ્ધિમાં પણ હરકોઈ પ્રદાર્થને વિષે નામ અને રૂપનું સત્થી પ્રયત્નકરણ કરવું, તેને દૃશ્યાનુવિદ્ સવિકલ્પજાહ્યસમાધિ કહે છે.—૨૭.

દેશકાલથી અમાપ એવા કાલત્રયને વિષે એકરૂપ એવા સચ્ચિદાનંદરૂપ, પ્રજ્ઞાનું અનન્ય શુદ્ધિવર્તે નિરંતર ધ્યાન ધરવું, તેને શબ્દાનુવિદ્ સવિકલ્પ જાહ્યસમાધિ કહે છે.—૨૮.

નિર્વિકલ્પ માનસિક સમાધિની પેઠે, આત્માથી અભિત એવા ૨ સર્વાત્મરૂપ પરબ્રહ્મના આનન્દનો સ્વીકાર કરવા શિવાય, અત્યંત સર્વે ન્તાથી મુક્ત થવું, તે નિર્વિકલ્પ જાહ્ય સમાધિ છે. આ છ પ્રકારની માધિથી મુમુક્ષુએ નિરંતર કાલ ગાળવો.—૨૯.

દૃશ્ય અને દૃશ્યનો ભેદ જાણવાથી સાક્ષીરૂપ આત્મા દૃશ્યથી ભિન્ન છે, અને સચ્ચિદાનંદ પ્રજ્ઞાથી અભિત છે, એવું જ્ઞાન થયાંથી રચ્ય અને સૂક્ષ્મ દેહમાંથી હૃદય ત્યાગે ગંગી નંચે છે, ત્યારે સર્વાત્મા પરબ્રહ્મનું જ્ઞાન ત્યાગે થાય છે, ત્યાગે મન જેજે વિષય તરફ વળે છે, તે તે વિષયમાં ઉછાડ પ્રકારની સમાધિમાં લીન થાય છે.—૩૦.

ત્યાગે પ્રજ્ઞા અને આત્માના અદ્વેતપણાના જ્ઞાનનો પ્રકાશ થાય છે, ત્યાગે અહંકાર અને આત્માના તાદાત્મ્યસંબંધનો નાશ થાય છે, તેમજ આત્મા, પ્રજ્ઞા, મોક્ષ, મુક્તિવંશ્યા, તથા પુનર્જન્મ વિગેરે સંશયોનું પણ ઉદ્ભવ થાય છે, તેમજ વિગેરે દેહના નાશની સાથેજ પ્રારબ્ધ, અચિત તથા ક્રિયામણું કર્મનો પંજર ફાટી જાય છે.—૩૧.

ટીકા।—આટલે સુધી અપાપલા ઉપદેશ પ્રમાણે જો અભ્યાસિ વર્તિ ચૂક્યો હશે તો તે રાજ્યોગના અંત અને ઉદ્દેશરૂપ સમાધિ પ્રતિના માર્ગમાં આવી પહોંચ્યો છે. પહેલાં સમન્વયમાં આવી ચૂક્યું છે કે આપણા અનુભવો વાસનાઓ અને વૃત્તિઓના બનેલા છે, તથા આ ઉભય અન્યોન્ય રીતે એક બીજાને ઉત્પન્ન કરે છે. તેટલા માટે જો કોઈની સમગ્ર વાસનાઓને અનંતભૂમાં (બ્રહ્મમાં) નિયોજવામાં આવે તો, વૃત્તિઓ પણ તે શ્રેષ્ઠ ચેતનામાં પ્રવિણાપણે અને અત્રેયનું કારણ મનસુપણું અસ્તિત્વ ધરાવશે નહિ. આ રિપતિને પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયત્નોને વિજય પ્રાપ્તિના ક્રમાનુસાર વિવિધ ભૂમિકાઓમાં વહેંચી નાખવામાં આવ્યા છે. પ્રથમ ભૂમિકા ધારણા અથવા એક નિશ્ચિતભાવના અથવા પદાર્થમાં જની શકે તેટલી ઘણું સુધી મનના સાદા નિયોજનરૂપ છે. જ્યારે આવી રિચરતાનો સમય ધારણાના પદાર્થ અથવા વિચાર સાથે વૃત્તિ એકાકાર થવાની હદ સુધી લંબાય છે ત્યારે ધ્યાનની ભૂમિકાએ પહોંચાય છે. જ્યારે વૃત્તિ પદાર્થ સાથે એટલી બધી પોતાની મેળે એકાકાર થાય છે કે તે પોતાની જાતને બુલી જાય છે તથા પદાર્થરૂપ થાય છે ત્યારે સમાધિની ભૂમિકાએ પહોંચાય છે. આ સમાધિ સ્વવિકલ્પ કહેવાય છે કારણ કે તેને અમુક એક પદાર્થ અથવા વિચારમાં સ્થિર કરવામાં આવી હોય છે; જ્યારે હૃદયબોલો વિચાર અથવા પદાર્થ અનહૃદયભૂમાં પ્રવિણાપે છે ત્યારે તે નિર્વિકલ્પમાં પરિપક્વ થાય છે. હમેશાં ધારણાથી પ્રારંભ કરવો સુગમ છે. ધારણા ધ્યાન અને સ્વવિકલ્પ-સમાધિ એ સર્વ ત્રણે ભૂમિકાઓ આંતરૂ તેમ જ જાણ છે; જ્યારે જ્યારે આવો અનુભવ કરવા બેસે ત્યારે દરેક સમયે રાજ્યોગાભ્યાસિઓ માટે એટલું ખરેખર ઘણું જ ઉપયોગનું છે કે તેમણે જાણ સાધનામાં જેટલો સમય ગાળે તેટલો જ સમય આંતરૂ સાધનામાં પણ ગાળવો જોઈએ. જાણ સાધનરૂપે આપણે વૃત્તિને અમુક પદાર્થમાં સ્થિર કરીએ, તથા તેનાં તદ્દન અસલ નામ અને રૂપ સ્થિત સમગ્ર સત્ત્વરે તેનું ધ્યાન ધરીએ તથા આ પ્રમાણે સાદી ધારણાથી સ્વવિકલ્પ-સમાધિ પવિત્ર વૃદ્ધિ પામી શકીએ. સત્ત્વે શી રીતે અનુભવી શકાય એ મૂલમાં દર્શાવવામાં આવ્યું છે. દૃશ્ય એ વિચારાતો પદાર્થ છે અને ૨૦ શ્લોક અનુસાર તેનું પ્રપક્વરૂપ કરવાનું છે. પદાર્થના રૂપનું આ પ્રકારે બ્રહ્મ સાથે ઝોડીકરણ કર્યા પછી અન્ય પગથીયું આ વાતના શાબ્દિક સંબોધનને પણ જુલો જવા રૂપ છે અને આણ હેતુથી “સર્વેભ્યશ્ચિદ્ બ્રહ્મ” ના (અપ્રહાનુવિદ્) વિચારને ધ્યાનરૂપે વિષય બનાવવાની જરૂર છે. જ્યારે આ વળી સર્વ એક દેવાંરૂપ ચેતનામાં પ્રવિણાપે છે ત્યારે નિર્વિકલ્પ સંધાય છે. આવી જ રીતે ધારણા ધ્યાન અને સમાધિનો અંતરંગ અનુભવ પણ યઈ શકે છે. શરીરમાંનાં અનેક ચહેામાંના ગમે તે એકાદ ઉપર વૃત્તિને હદ રચાવવાથી ઉત્તમ રીતે આંતરંગાભ્યાસ યઈ શકે છે. ચહેા સાત છે, અને નિચેના કોષ્ટક ઉપરથી તેમની પ્રકૃતિનો સંપૂર્ણ વિચાર આવી શકશે.—

પણ ત્યાગ થવાની જરૂર છે તથા વૈષયિક સંજોગને પણ સંપૂર્ણ નિવૃત્તિમાં, રાખવાની જરૂર છે. માનસિક દેવોના સંબંધમાં પણ અભ્યાસને લગતાજ વિષયોનો માત્ર વિચાર કે રેવો જરૂરનો છે, તથા ઉદ્દેગ અને ચિંતાકાંક્ષા દૂર થવાની જરૂર છે. અનુકૂલ, સદ્વાસો રાખવા આવશ્યક છે. આ સર્વ સંવાળ લેતા પૂર્વ અને અવશ્ય કરીને, આરંભમાં એકાદ આસન સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરવાની જરૂર છે કે જ્યાં તેમાં લાંબા સમય સુધી સ્થિર રહી શકાય. ધારણામાં ધારણા વિચાર કરતાં અન્યમાં ગરહ થઈ જવા કે પ મનની સ્થિતિ વિલેપ નામનું ભીજી બિંધ છે. હમણાં જ દર્શાવેલી સુચનાઓવડે તથા કોઈ પ્રવિત્ર નામના અથવા ગદન પ્રભુવાંદર વગેરેના સતત આવર્તનવડે આને દૂર કરી શકાય છે. વાસનાઓથી વિપથમાં લઈ જવાવાને લીધે મનની અસ્થિરતારૂપ કષાય નામનું બીજું બિંધ છે, આ દેવ કદાપિ દૂર થઈ શકતી નથી પરંતુ અત્રે સુધી વર્ણવાયેલાં સાધનોમાં પરમ વિરાગ (વૈરાગ્ય) નો ઉમેરો કરવાદ્વારા તે દૂર થઈ શકે છે. અતીત બિંધ રસાસ્વાદ છે, અમુક એકાદ સ્થિતિનો આનંદ કે જેમાં મન બંધાયેલું રહે છે તથા તેનાથી ઉચ્ચ સ્થિતિમાં જઈ શકતું નથી, તે રસાસ્વાદ આસ કરીને સવિકલ્પમાંથી (નિર્વિકલ્પમાં) જવાના માર્ગમાં આમ યાય છે તથા પરમવૈરાગ્ય વિના કદાચો પણ તે દૂર થઈ શકે એમ નથી. સત્તા મેગવવાનો પ્રેમ એ ચોખ્ખો ધર્મ શકતી સર્વ ભુલોમાંની ધણી જ બિનાશકારક ભૂલ છે. અને તેને નિર્વિકલ્પમાંથી તેમજ અનંત સુખમાંથી દૂર રાખનાર પણ તે જ છે.

પરંતુ ઘણી એક અન્ય પ્રકારના બિંધને લક્ષમાં રાખવાની જરૂર છે. યોગાભ્યાસનું અને ખાસ કરીને માનસિક અભ્યાસનું, રમૂસ તેમજ માનસિક ઉત્તેજન સમય અધારણુને આંતરૂંથી બહાર ફેરવવાનું વલણ હોય છે. સર્વ અપ્રાકૃતિકને પ્રાકૃતિક સ્થિતિમાં લાવવાના ઉદ્દેશથી આમ યાય છે, અને આ પ્રમાણે પિંડ અને બહારનું ઐશ્વર્ય સધાય છે. પ્રકૃતિ હમેશાં નિજ ઐશ્વર્યને જ શોધે છે; રોમના નામથી ઝાળખાતા સર્વ વિરોધો આનું ઐશ્વર્ય સ્થાપવાના પ્રકૃતિના માત્ર પ્રયત્નો છે. યોગાભ્યાસથી શરીરના સર્વ વિકારો શુદ્ધ થાય છે તથા આ પ્રકારે તે ઐશ્વર્ય સ્થાપવા મથે છે તેમાં વિરોધ કરતા સર્વને તે સંપાદી ઉપર તારતી કાઢે છે. સર્વ સુખ વિરોધો પ્રદર્શિત થવા મંડે છે, તથા ધણીવાર રોગરૂપી પરિણામ આવે છે, પરંતુ આથી અભ્યાસિને અવગતવાની જરૂર નથી. તેમજ બીજી પિતાની જાતેજ અરાગ અને અપ્રાકૃતિક એવી બ્રુમ વાસનાઓ અને રેવો એટલી બધી પ્રવળ થઈ પડે છે કે તે અભ્યાસિને અધીન કરી લે છે તથા અવળે માર્ગ દોરે છે. પરંતુ અત્રે પણ તેજે તો હમેશાં સાતચેત રહેવું જોઈએ તથા તરત જનતા રમૂસ અથવા માનસિક જગાવના પરિણામને સમાનતા (ઐશ્વર્યભાવ) સ્થપાતા સુધી ધીરજથી અવલોકનું જોઈએ. એમ પણ સંભવે કે જો ગતમાત્રની વાસનાઓ ધણીજ અધમ પ્રકારની અરાગ હોય તે, અભ્યાસિ તેમને શરણ મળે તથા મરણ શરણ મળે યાય; પરંતુ તેના પ્રયત્નોના કલેકણ તેના અન્ય કલ્પ વગરે અનુદન જન્યમાં કામમાં આવશે. (નામો જવાનો નથી.)

આટલા બુદ્ધિસાઓથી હા-અને રાજયોગ વચ્ચેનો તફાવત સ્પષ્ટ થયો હોય જોઈએ. પ્રથમ તાન પ્રાણનિયમન ઉપર માર મૂકે છે, તથા એમ ઉપદેશ છે કે પ્રકૃતિ

પ્રાણને અનુસરે છે; અન્ય આરોગ્યાર વૃત્તિ, ઉપર ખાર મૂકે છે, તથા પ્રાણ, વૃત્તિને અનુસરે છે, એમ માને છે. અનુભવથી સમજાય છે કે, અન્યજ અરોગ્યર ખુલાસો છે. તોપણ હઠ-યોગ તદ્દન નિરપયોગી અભ્યાસ નથી પરંતુ અંતને (રાજયોગ) પ્રાપ્ત કરવાનું ખાત્રી લાપક સાધન છે, તેમાં કાયદે છે તેમજ ગેરકાયદા પણ છે; જ્યારે જો તેમની પાસે ઉદ્દેશમાં રાખેલો હેતુ રાજ-યોગ વિના અન્ય ન હોય તો, તેના મૃદુ અભ્યાસોનો અનુભવ કરવો સહી સલામત છે. ચંદ્રે, નિચંદ્રે, અંતે આસન, હઠ-યોગની પ્રારંભિક ભૂમિકાઓ છે. તેઓ રાજયોગમાં પણ ઉપયોગનાં છે. પછીની ભૂમિકાઓ પ્રાણાયામ તથા પ્રત્યાહાર છે, તે પછી ક્રમમાં ધારણા, મધ્યાન, અને સમાધિ છે, અંતીમ ત્રણ રાજયોગની પ્રથાસારૂ છે. હઠ-યોગમાં આ સર્વના અર્થ સહજ ભિન્ન છે, પરંતુ રાજયોગનાં સંબંધમાં જોલયા માગીએ ત્યાં સુધી અંતીમ ત્રણ સાધનો આપણે ઉપર સમજાવી આપ્યા તેવા અર્થમાં અલંત ઉપયોગી છે. આ વિષય વિશે આના પછીના અંકમાં વિશેષ કહેવામાં આવશે. વૃત્તિ અને પ્રાણ ખરેખરે કહેવા માગીએ તો એટલાં બધાં અન્યોન્ય સાથે સંબંધ ધરાવે છે કે એકનું અન્યના વિના બાગ્યેજ વર્ણન થઈ શકે નોમ છે; તેથી એમ પણ કહી શકાય કે, “સ્વરશાસ્ત્ર” (હઠ-યોગ) નું યોરુંદ પરીક્ષણન પણ રાજયોગીને અલંતાવર્યક છે. બહિર્ગત પ્રાણનો અહર્ગત પ્રાણ સાથેનો સંબંધ, જો ઉભયમાં અસર ઉપજાવતાં તત્ત્વો, તેમજ સૂત્ર, ચંદ્ર, સુષુપ્ત્યારૂપી પ્રાણનાં પ્રકૃતિ અને માર્ગ, એ સ્વરશાસ્ત્રાંતર્ગત કેટલાક ધણાજ અગત્યના વિષયો છે. જો કે પ્રાણ, વૃત્તિને અનુસરે છે એ નિશ્ચિત છે, તથા તેવડે નિયમાય છે, તો પણ પ્રાણનાં પ્રકૃતિ અને કાર્યનું પરીક્ષણન અલંત આવર્યક છે, કારણ કે કોઈ જમુક સમયે પ્રાણનાં સ્થાન અને કાર્ય એજ વૃત્તિનિરોધાભ્યાસમાં પશ્યલા વિજયનાં ક્રમવાર સૂચિત્ર રૂપે છે. આ સ્થાનમાં આથી વિશેષ કહી શકાય એમ નથી, પરંતુ જો અભ્યાસિ વૃત્તિનિરોધ અથવા રાજયોગના અભ્યાસને સંજોગ પૂર્વક વધાર્યાં જશે તો તે પોતાની મેજે સહજમાં સર્વ સમજી શકશે.

(આગળ ચાલુ)

ઉપતંત્રી

શુદ્ધર સાક્ષર જ્ઞાનતી.*

મણિલાલ નલુલાઈ.

અવતરણ.

સદ્ગૃહસ્થી,

જો મહાત્મા આત્માની “જ્ઞાનતી” નિમિત્તે આત્મ આપણે અંધ એકાંચવા છીએ એના સંગની આ પ્રસંગે કાંઈક બોલવાનો મારો હક્ક અને મારી ફરજ હોય છે. એ આત્માનો ઉદ્ધાર અને ઉડો પ્રેમ, એની ઉચ્ચ અને વિશાળ દૃષ્ટિ, તથા એની નવ્ય પ્રતાપી બુદ્ધિ—એ અનુભવવાના મારે અનેક પ્રસંગો આવ્યા છે, અને એ અનુભવનો મને અધિકારી મળ્યો છે. ઉપરાંત એણે મારે માટે હમેશાં જે પદ્ધતિ ધરાવ્યો છે એ કદી પણ હું વીસરી શકું એમ નથી.

આપણામાં સામાન્ય નિયમ “જ્ઞાનતી” જન્મતિથિએ પાળવાનો હોય છે. પણ આત્માની તિથિ મણિલાલના જન્મની નથી, મરણની છે—આ અર્જુનાર્ધા પિપર્વમાં પશુ અર્થ છે: જેના સિદ્ધાન્તમાં કાળ નથી; કાળની મર્યાદા નથી—એને જન્મ તથા મરણ સમાન જ છે.

મણિલાલના નામ સાથે શુદ્ધરાત્રનો હેલાં વીસ વર્ષનો આન્તર દતિદાસ અનેક રીતે જોડાયેલા છે: એમણે પોતાના હંકુ પણ કાર્યથી બરપૂર કાળમાં શુદ્ધરાત્રને એક નવીન દેવિતાની દિશા ઉઘાડી આપી છે, શુદ્ધરાત્રી ગદ્યમાં અસાધારણ બળ શારદ્ય અર્થગાંભીર અને રચનાની ખૂબી દાખવ કરી છે, અને ધર્મ અને સાંસારિક સુધારાની બાબતમાં ધણા આત્માઓને મુંઝવણમાંથી તાર્યા છે. આ અનુપમ દેશભેષા અને સાદિલસેવાનું સંપૂર્ણ અને સવિસ્તર અવલોકન કરવું—અને તે અઘ્યા પોણા કલાકમાં—એ સર્વથી અચક્ર

* તા. ૩ ૭ ઓક્ટોબર (૧૯૦૪) ને દિને, અમદાવાદમાં પ્રેમાભાઈ દાસમાં “શુદ્ધરાત્ર સાદિલ સ્વપ્ના” (પૂર્વની ધી ચોથીઅવ્ર એન્ડ સિદ્ધરાત્રી એસોસિએશન) તરફથી “મણિલાલ નલુલાઈ જ્ઞાનતી” ઉજવવામાં આવી હતી. તે પ્રસંગે “મણિલાલની કેળવણી, અને એ કેળવણીની એમના મન્દકાર તરીકેના સ્વરૂપ ઉપર થએલી અસર” એ વિષય ઉપર ઓક્સર આનન્દશંકરે વિષેના સ્ત્રેષ્ઠ ચર્ચો દત્તો, અને રા. ઉત્તમલાલ કૃષ્ણલાલ ત્રિવેદી પ્રમુખરથાને બિરાજના દત્તા-રત્નજિતરામ વાવાવાઈ (આ સંકેદિ.)

છે. તેથી મારી આપને આશ્ચર્યમાં નહીં, એટલી વિનંતિ છે કે મારા લેખની સારાસારતાનો વિચાર ન કરતાં વિષયના ગૌરવ ઉપર જ લક્ષ આપજો, અને એ મહાન આત્માના સ્મરણથી જ આપણે ગજગત છીએ એમ સમજી મારા લેખની અપૂર્ણતા સહન કરજો.

મારા લેખના હું એ ભાગ પાડીશ. પહેલામાં મણિલાલની કેળવણીનો હેવાલ આપી જઈશ; અને બીજામાં એ કેળવણી એમના અન્યકાર તરીકેના સ્વરૂપ સાથે કેવી સંકળા-એલી છે એ સૂચવીશ. 'સૂચવીશ' કહું છું કારણ કે 'કાળગણ'માં એ લીધે એ વિષય હું જોઈએ તેટલા લખાણથી ચર્ચા કર્યો નથી, એટલું જ નહિ પણ કેટલેક સ્થળે તો મારા 'Synopsis'—વિષયના પ્રતીક જેવું જ—આપીને સંતોષ માનવો પડ્યો છે. પહેલા ભાગમાં, અન્યકાર તરીકેના સ્વરૂપ જતાવતા માટે નમ્રમી, તથાપિ જણવા જોગ એવી, કેટલીક લોકીકત પણ નોંધી છે—કારણ કે આ હેવાલ પહેલવહેલો જ પ્રસિદ્ધિમાં આવે છે.

૧ કેળવણી.

મણિલાલનો જન્મ સંવત ૧૮૧૪ ના ભાદરવા વદ ૪ ને દિવસે પ્રાંત-કાળમાં એમના મોસાળમાં થયો હતો. એમનો દાદા નરિયાદમાં ફોજદાર હતા, અને જાનપણ એમના પિતા વ્યાજવટીતરનો ધંધો કરતાં અને દ્યેવું કુળ અર્થ-જૂટણમાં સાઈ ગયાં. એમનાં માતૃ-ધીના આપ પણ મારા પ્રતિ-ક્ષિત અને ઉદાર ગૃહસ્થ હતા. એમનો વેપાર આસપાસનાં ગામડામાં હતો. થોડી જગીન પણ તેમને હતી ને ઘેર ગાય બેંસ વગેરે દોર રહેતાં અને ચરવાને થોડી પણ રાખતા. મણિલાલનાં માતામહી ધણાં ઉદાર દયાળુ અને બન્નાં દિલનાં હતાં, અને ૧૩-૧૪ વર્ષ થતાં સુધી તો મણિલાલ એમની પાસે જ વિજ્યા ઉભય પક્ષ સુખી હોવાથી એમનું પાસ-નૈર્ગપણ સાઈ થતું, અને મોસાળપક્ષમાં તો એમના ઉપર હેતનો અને લાંટનો વર-સાદ વરસતો.

આશરે ૪ વર્ષની ઉંમરે એમને દ્વારકા પંથાની ગામઠી નિશાળે મૂક્યા. પણ ત્યાં એ કંઈ ભણી શક્યા નહિ. થોડું જાણતાં વાંચતાં ને સાધારણ રીતે નિશાળમાં આંક આવડવા પછી આશરે ૭ વર્ષની ઉંમરે જનોઈ-દીધા પછી એમણે સરકારી શુભકાંતી નિશાળે જવા માંડ્યું. ત્યાં પણ એમનો અભ્યાસ ઠીક ચાલ્યો નહિ. ખાસ કરાજો હિસાબ ઉપર હતો. એ વિષય આવે એટલે ગેરલાજ રહેવાનું મન થયા વિના રહે નહિ. વિજેષમાં પિતાની પણ બહાવવા માટે કાળજી થોડી, અને વિદ્યાની કિંમત પણ એવી જ. પાંચમી ચોપડી પૂરી કરી. 'ધેરથી રડી ઠકળા રત્ન મેળવી', ને કેટલાક સોજતીઓ સાથે અંગરેજ નિશાળમાં જવા માંડ્યું. પાંચમર અને સેકન્ડ ગ્રુક ભણતાં સુધી તો અભ્યાસ હતો તેવો જ સાધારણ રહ્યો. પણ થર્ડ ગ્રુકમાં જવેરલાલ લાલજીભાઈ નામે માસ્તર હતા તેમની મમતા થવાથી અભ્યાસ સુધર્યો. અને એ ધોરણમાં પડેને

ત્યારથી બંધુબામાં રસ પડ્યો. હેઠાસ્તરે એમને એક ધોરણ કુદાવી આગળ ચઢાવ્યા—પણ તેમાં એમને દીક ન પડ્યું. સંસ્કૃત તથા શુદ્ધિદ એ એ વિષય પર ઘણા અણગમો પેદા થઈ આવ્યો, અને એમને એમ થયું કે નીચલા ધોરણમાં રીતસર અભ્યાસ કર્યો હોય તો દીક. તેથી એ કલાસના માસ્તર આર્યન હેઠાસ્તર પાસે ગયા ને કહ્યું કે “મને ઉતારી પાડો.” હેઠાસ્તરે હસીને કહ્યું કે “તું વિચિત્ર છોકરો જણાય છે. ભલે, તારી એમ મરણ હોય તો નીચલા ધોરણમાં એસ.” આ પ્રમાણે આત્મવલોકન અને આત્મસુધારણાના ચિહ્નો જ્ઞાનપણથી જ દાખવતો આ મહાન પુરુષ—પોર્ટ્રેટ દેખે ન રાખતાં પોતે જ ધોરણનો અધિકારી હતો તે ધોરણમાં પોતાની મેજે બેઠો બેઠો અને અભ્યાસ પણ દીક કરવા માંડ્યો. આ અરસામાં સ્વ. બાલાશંકરે ઉદ્ધાસરામને આ વખતે એક ધોરણ પાછળ હતો—એમની દોસ્તીથી મણિલાલને થયેલા એક અસાધારણ લાંબાની નોંધ લીધા વિના બાલાશંકર નહિ.

સુરત વગેરે તરફ ફરતાં બાલાશંકરને કોઈએ કાવ્ય રચવાનો છંદ લગાડેલો; અને એ છંદ એમણે મણિલાલને ચઢાવ્યો. મણિલાલ બાલાશંકર અને કવિતા કરે. એક ત્રીજા મિત્ર મોહનલાલ પ્રસાદરાય—એમની મુખ્ય ગમ્મત ઘણાં વાને શોખ. વર્ષ સુધી એ જ રહી કે કવિતા વાંચવી, સમજવી અને કરવી. નર્મદાશંકર અને દલપતરામ એ એમાં ક્યો કવિ સારો એ મહા-વિવાદ આ બાગમંડળ સુધી પણ પહોંચ્યો હતો—અને આગળ જતાં નર્મદ માટે પક્ષપાત ધરાવનાર અને દલપતરામના માનસિક અધારણથી સર્વથા વિદૂર આ રસિક યુવાને નિર્ણય કર્યો કે દલપતરામ ચંદે! દલપતરામનાં પુસ્તકોનો આ બાગમંડળમાં ખાસ અભ્યાસ ચાલેવા માંડ્યો—જે કે નર્મદ અને દયારામ તદ્દન વિસારી મૂકવામાં આવ્યા નહિ. કાંસિદાસનાં નોટકનાં તરજુમાં પણ લક્ષપૂર્વક વચાતા અને કવિતા કરવાનો શોખ દિનપરદિન વધતો જતો હતો. વળી મંડળીઓ રચાવી સુધારો કરવાનો ઉત્સાહ—સુધારાનાં પુગાં ખાસ લક્ષણ—તે પણ આ યુવકમંડળમાં દાખલ થયું હતું: ભેદ માત્ર એટલો કે સુધારાવાળાં એની દૃષ્ટિ પોતા કરતાં અન્યને—આખા દેશને—સુધારી દેવા તરફ વિશેષ હતી, અને આ મંડળે પોતાને અને બહુમાં બહુ તો પોતાની ક્ષતિને સુધારવા કરતાં અધિક અભિલાષ રાખ્યો ન હતો: આ મંડળનું નામ “સ્વસુધારક” પાડ્યું અને “સ્વસુધારક” બાલાશંકરને ધોર મળવા માંડ્યું. આમાં કવિતાઓ વચાતી, અને અને “પ્રાર્થના સભા” પણ અપાતાં. મણિલાલની આશરે પંદરેક વર્ષની ઉંમર થતાં—મણિલાલે અને એમના મિત્રોએ “પ્રાર્થનાસભા” નામની એક એક મંડળી બની કરી. તેમાં મેજરો ઘણા થયાં, અને તેઓ મણિલાલના મોનાના ઘરમાં મળતા. આમાં અમદાવાદથી “પ્રાર્થનાસભા”નાં ગાયનો ભેગી; મણિલાલની પોતાની તથા બાલાશંકરની કવિતા પણ ગવાતી—ગાવાના અને કવિતા રચવાના શોખ ઉપરાંત એ નવા સુધારા માટે એમને કાંઈ ભાવ ઉપજ્યો હોય એમ જણાતું નથી. બાલાશંકરને દિન્દી કવિતાનો પણ શોખ લાગ્યો, અને એમણે દર રવિવારે અમદાવાદ રા. દલપતરામ પાસે બેસીને બેઠો માંડ્યું અને ગાવા બજાવવામાં પણ એક ઉત્સાહ પાસેથી શક્તીય નિપુણતા મેળવવા માંડી.

ચેત્યા ધોરણમાં સંસ્કૃત તથા મણિન તેમાં વિશેષ ભૂમિતિ એ વિષયો એમને ન
 સંસ્કૃતનો અભ્યાસ. આવડતો એટલું નહિ પણ તે પર ઘણા અણુગમો હતો; તેમાં
 સંસ્કૃત પર તો એટલે સુધી કે કલાસમાં એ વિષયનો આરંભ થાય
 થાય કે ઉડીને પહાર જતા રહે, પાંચમા ધોરણમાં ખીન્ને અભ્યાસ સારો, ચાલી, નવર
 પહેલો રહેતો. પણ આ બાબત તો હજી પણ કાચી હતી. છઠ્ઠા ધોરણમાં પણ પાંચમાના
 જેવોજ અભ્યાસ આપ્યો પણ સુભાગ્યે એમનો સંસ્કૃતનો કંટાળો બાગનાર છપ્પીલરામ
 દોલતરામ નામે એક માસ્તર મળ્યા આ 'પૂજ્ય પુરુષ' સરતના નાગર બ્રાહ્મણ હતો—તે
 સ્વભાવે ઘણા શોખીન તથા આનંદી હતા, અને સંસ્કૃતનો એમને અતિશય પ્રેમ હતો.
 મણિલાલના પિતરાઈ કાકા રવિચંદર જે ગામમાં પ્રખ્યાત શાસ્ત્રી હતા તેમની પાસે
 છપ્પીલરામ સિદ્ધાન્તકામુદીનો અભ્યાસ કરતા. છપ્પીલરામે લાંબા અંગરેજી નિયમોને પદ્ધતિ
 સંસ્કૃત સૂત્રો સાદ રાખીને બ્યાકરણ શીખવાની સરળતા મણિલાલને બતાવી, અને શાસ્ત્રીને
 લ્યાં એમને લઘુકામુદી બણવા માટે સાથે લઈ જવા લાગ્યા. સૂત્રોમાં ગમ્મત, પડવા
 માંડી, અને સૂત્રો આવડ્યા; અને સૂત્રોની સાથેજ બાજુ ભૂમિતિ પણ આવડી ગઈ. આ
 પ્રસંગમાં પિતા તરફથી અભ્યાસ બંધ કરવાનો આમ્રહ થયા લાગ્યો; જૂના માણસોને
 આ નવી કેળવણીની કિંમત નહિ, અને તેમાં વળી વ્યાવહારિક કામમાં એ અન્તરાય રૂપ
 થઈ પડે. બણવામાં રસ પડેલો તેથી ઘરની દેવપૂજા દુરવી ન ગમે, શાકે દૂધ લેવા જતાં
 તથા બ્રાહ્મણ તરિકે આદ્ય સંવતસરી જમવાની અને દક્ષિણાની પરવા કરવાથી લેસન પડે
 તેથી એમાંનું કંઈ એ કરતા નહિ. પુસ્તક નિશાળ અને બાળાશંકરનું ઘર એ સિવાય અભારે
 ખીજું કોઈજ નહિ. બણવું અનિશ્ચિત અને પરાધીન તેથી હદાપણ દાખલ દરરેકસાસ
 પમ્મિક સર્વિસનું સર્ટિફિકેટ લઈ-રાખ્યું. પણ તે સિવાય અભ્યાસના ઉચ્ચાભિલાષને જરા
 પણ નંમવા દીધો નહિ. આ અભિલાષને વિશેષ સતેજ કરનાર દોરાબજ એદલજી ગીમી-
 (દેડમાસ્તર) હતા. તેઓની અંગરેજીમાં નિપુણતા, તથા નિયમિતપણું સચવાવવાની
 બાબતમાં કાંઈજ એમના શિષ્ય વર્ગમાં સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. મિ. ગિમીની મણિલાલ ઉપર સારી
 મંમતા હતી, અને એ મમતા એમણે છેક સુધી કાયમ રાખી હતી. તેમની મદદથી આ
 વખતે મણિલાલે ઘણું અંગરેજી પુસ્તકો વાંચ્યાં તથા ટોરસ્ સ્ટુડન્ટસ્ ગાઇડને પોતાની
 ટેકેટ મુંઝવેમાંથી બાપા સંજન્ધી તમામ વિષયનો—ઈતિહાસ જૂગોળનો પણ એમને ઘણો
 શોખ થયો; અને એમાં એમની સરસાઈ સ્વપાછ ચૂકી. મેટ્રિક્યુલેશન માટે જવાનું આગ્યું.
 છપ્પીલરામનો આમ્રહ સંસ્કૃત લેવરાવવા તરફ જતરી હતો ને તેમની મહેનત પણ કમ ન
 હતી. જે થાય તે ખડ કહીને એપલાયું. અને કાચે પાચે સંસ્કૃત જ લીધું. પરિણામે
 ટેકેટ ની મેટ્રિક્યુલેશન પરીક્ષામાં—આગળ જતાં યુરોપ અમેરિકા સુધી પ્રસિદ્ધ
 થનાર સંસ્કૃતનો પ્રેક્ષક—સંસ્કૃતમાં નાપાસ થયો. ખીન્ને વર્ષ ગીમી અને છપ્પીલ-
 રામ એને માસ્તર બંદલાઈ ગયા. પણ ગીમી માસ્તરે સ્વાશ્રય સારો સમજાવ્યો હતો,
 અને તે મુજબ મણિલાલ ખૂબ વાંચીને અને નિયમિતપણે કામ કરીને જ મિત્રો સાથે રમત
 ગમતમાં પડતાં સ્વસ્થાર રહે વિસ્તાર પામી, સાકોદરા જ્ઞાતિ શુભેચ્છક સંભા-
 બની હતી, અને એને માટે મહાન લેખાધું તથા એસવાનો સાંભાન બેગો કરવામાં આવ્યો.
 પણ તેમાં થએલા દરાનો આવા કે—સર્વેએ સંધ્યા બણવી, કોઈએ પરનાતીનું જમવું નહિ,

નાતના સ્ત્રીઓ અને પુત્રો માટે પીરસનારા જુદા જુદા રાખયા ! આગળ જતાં સમાજે જાનિજન્મુઓને ભેગા કરી કન્યાવિક્રય ન કરવા માટે તથા મરણક્રિયામાં જમવા ન જવા માટે નિર્નેતી કરી—પણ એ સંગ્રામી સર્વ પ્રયાસ નકામો ગયો. માળાપના આમદથી ‘પ્રાર્થનાસમાજ’ જન્મ કરી પડી, પણ એમાં જે સુખ્ય રસ કવિતા કરવાનો અને ગાવાનો તે કાયમ રહ્યો—અને ૧૮૭૬ માં મણિલાલે “શિક્ષાશતક” નામે એક નાની ચોપડી ગદ્ય રૂપે પાડી; અને પ્રેમી મિત્રે તે બાળાશંકરને અર્પણ કરી. મણિલાલમાં પોતામાં આ આસ્તિકતાનાં સમાના સમર્પથી કેટલાંક પ્રાચીન આસ્તિકતાનાં બીજાં રોપાયાં વિકાસન્યા કરવા માંડી; પ્રાતઃકાળમાં દંડ પાણીથી તારાસ્નાન કરી પ્રાતઃસંન્યા વંદન કરી ગાયત્રી જપી શિવપૂજન કરવા માંડ્યું. આમ કરવામાં એમના પિતાનો આમદ તથા છબિલરામ આસ્તરની રીતભાત એ બોલ્યું કર્યું હતું.

૧૮૭૬ ના આરંભમાં, એકવાર નાપાસ થઈ ફરી મેટ્રિક્યુલેશનનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો. સંસ્કૃતમાં નાપાસ થયા છતાં, એ જ વિષયમાં પાસ થવું એવા દૃઢ આમદપૂર્વક લધુકામુદી તથા અમરકેશ સતમાં એ ત્રણ વાગે ઉઠી ગોળયા માંડ્યાં—પરં આખરે એ જામનો બદલો મળ્યો, અને મણિલાલ મેટ્રિક્યુલેશનમાં પાસ હત્યા.

પાસ થયા પછી શું કરવું એ મ્હોરો સવાલ થઈ પડ્યો. ઘરમાં કોઈને વધારે કેળવણી લેવાના ફગવું જ્ઞાન નહતું. મણિલાલને પણ બહુવાના શોખ ઉપરાંત વિશેષ સમજણ ન હતી. અપુરામાં પૂરો એમની નાતનો એક

હોકરો મુંબાઈ બહુકાં રહેશે ને તરત જ મરી ગયો. એટલે એવે ગામ માળાપ મોકલે પણ કેમ ? તે લેણા મુંબાઈનો અવરજવર—ઉત્તર સુન્દરાતમાં ખાસ કરી—દાલ જેટલો છૂટો થયો ન દતો. માળાપે ખર્ચની દરકત જતાવવા માંડી, અને નાતના કોઈ મોટા નોકરીઆતને લાં સોંપી પરિણામે દસ પંદરની નોકરી મળે તે માટે પેરવી શરૂ થઈ. એવામાં સુભાગ્યે ગવ્ડમેન્ટ ગેજેટમાં, પાસ થયેલા ઉમેદવારોનાં નામ આપ્યાં. એમાં આખી મુનિવર્સિટિમાં મણિલાલનો નંબર બીજો હતો, અને એમાં દરમાસે રૂ. ૨૦ ની કદાન-વસ મંજૂર. સ્ટાન્ડરડિય, એમને. મળ્યા. વાત લખેલી. દારી. આ. સ્ટાન્ડરડિય. એક વર્ષ ચાલવાની હતી અને પૂતે એન્જિનીયરીંગ કૉલેજમાં દાખલ થાય તો મળે એવી શરત હતી. ગણિત ઉપર અભ્યાસ એટલે એન્જિનીયરીંગનો અભ્યાસ દુર્ધટ હતો તેથી એ સ્ટાન્ડરડિય મળી તે ન મળ્યા બદલાવ થઈ. મુનિવર્સિટિમાં બીજો નંબરે પાસ થયા હતા તેથી પ્રાગમલજ સ્ટાન્ડરડિય રૂ. ૧૫) ત્રણી ત્રણ વર્ષ ચાલે એવી એમને મળવી નેહતી હતી, પણ રૂ. ૨૦ કરતાં રૂ. ૧૫) જોઈ એ ફરીલે. આધારે રૂ. ૨૦ ત્રણી કદાનવાસ મંજૂર સ્ટાન્ડરડિય (એક વર્ષ ચાલનારી છતાં) ઉચી મનાઈ અને રૂ. ૧૫) ની સ્ટાન્ડરડિય (ત્રણ વર્ષ ચાલનારી છતાં) નીચી ગણાઈ ને નીચલા નંબરવાળાને મળ્યા. ઉચી મનાઈથી સ્ટાન્ડરડિય મોતાને માટે વ્યર્થ હતી, અને ઉપરોક્તી હતી તે નીચલા નંબર વાળાને મળ્યા. આવામાં ખજર મળ્યા કે એન્જિનિયરિંગ કૉલેજમાં પણ રૂ. ૧૦) ની સ્ટાન્ડરડિયો મળે છે. એ મળે તો મુંબાઈ રહેવું, નહિ તો પૂતે જવું. જે થાય તે ખરી—એમ નિયમ કરી

મણિલાલ મુંબાઈ ગયા. અંદિન્ટન કોલેજમાં દાખલ થયા અને ત્યાંની રજીસ્ટરશિપ પણ મળી.

મણિલાલ રેસિડન્ટ રજીડન્ટ તરીકે રહ્યાં. તે વખતના કેટલાક વિદ્યાર્થીઓની રીત-આતનું એમણે આપેલું વર્ણન જે ખેડ હોય તે એમણે પાછળથી સુધારા ઉપર કરેલાં કેટલાક આલેખોનો ખુલાસો થઈ જાય છે.

હવે ત્રિકાંગસંખ્યા અને પ્રાતઃસ્નાન-માંટી વાળવા પડ્યાં. છોકરાઓએ એટલે સુધી પણ પગરવા માંડ્યા કે અખોટિયું પહેરીને જમવા પણ ન બેસવા દે. તેથી એટલો નિયમ રાખ્યો કે નાહી ધોએલું ધોતીયું પહેરી જમવું, કોઈને અડવું નહિ, અને પાણીની ગોળા પણ શુદ્ધ રાખવા ન દે માટે નજેથી લોટા બરી આણીને રાખી મૂકેલાં તે તે આખો દિવસ ચલવવેલાં આવા બાલ આચાર કરતાં પણ વધારે મહત્ત્વની બાબતમાં મણિલાલે દરતા રાખી હતી. અને એક વિરુદ્ધ દત્તિદાસકાર અને ચરિત્રકાર પણ માન્ય કરે એવા પ્રમાણ ઉપરથી હું માનું છું કે મણિલાલે એમના કોલેજના દિવસોમાં જગત્તુ ધારતું હશે તે કરતાં શતગુણ અધિક આત્મસંયમ રાખ્યો હતો. વિદ્યાભ્યાસમાં મણિલાલનો શ્રમ અસા-

ધારણ હતો. કોલેજમાં રહ્યા તે ત્રણ વર્ષ દરરોજ લગભગ ૧૦-૧૪ કલાક અભ્યાસ. વાંચતા, ને ટાંબિટોળક બનાવી તે પ્રમાણે નિયમિત કામ કરી જત કલાક ઉંઘતા અને બાકીના ૩-૪ કલાક જમવા રમવામાં ગાળતા અને આ સાથે વર્ગીયાદ રાખવું જોઈએ કે અભ્યાસનો આ અસાધારણ શ્રમ તે એટલીજ અસાધારણ તીવ્ર, અંચળ અને વ્યાપક બુદ્ધિની સાથે જોડાયેલો હતો—જેનો ખ્યાલ મણિલાલ સાથે જે કોઈને પાતચિત કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો હશે એને સહજ આવી શકશે. આશ્રમને પરિણામે “F. E. A.”ની પરીક્ષામાં મણિલાલ કેટલાંક વિગ્ર આવી પડવાથી ધાર્યા કરતાં જે નંબર ઉતરતા—ત્રીજે નંબરે—પાસ થયા. પણ લૉજિક (પાશ્ચાત્ય-ન્યાય) ના વિષયમાં અને એમના ઐચ્છિક વિષય ઈંગ્લિશ ફિલોસોફી (કર્તવ્યમીમાંસા) માં પહેલે નંબરે આવ્યા.

બી. એ. નો અભ્યાસ આરંભ્યો તેમાં ઐચ્છિક વિષય શા લેવા તેનો પિયાર થવા માંડ્યો. નિષ્ણ એ થયા History (ઇતિહાસ) તથા Political “B. A.”

Economy (અર્થશાસ્ત્ર); ને History (ઇતિહાસ) માં પણ હિન્દુસ્થાન અને ઇંગ્લેન્ડ એજ વાંચવી. આ વિષયો લેવાથીજ માણસની બુદ્ધિ અને તર્કશક્તિ ખીલે છે તથા કોઈ નવી અફલ આવી બોલવા લખવાની છટા પણ સમજાય છે એમ લાગવાથી એ વિષય એમણે લીધા. અને આમજ જતાં આ પસન્દગી માટે પોતે સન્તોષ દર્શાવતા. દરેક વિષય હસ્તામલકવત થયા વગર મુકવા એમને ગમતો નહિ. તેમ જોખીને સમજ્યા વિના યાદ રાખવું પણ જનતું નહિ એટલે વારંવાર હરકોઈ વિષય માટે ઘણાં પુસ્તક વાંચવાં પડતાં આવો મૂલ્યથી નિયમ મનમાં જડાવાથી મહેનતમાં ઘણો વધારો થયો હતો ને ૧૪-૧૫ કલાકથી પણ કોઈવાર વધારે કામ કરવાની જરૂર પડતી. તે સમયના શિક્ષકોમાં ડૉ. બાંદરકર અને પ્રિન્સિપાલ વર્ગચર્ચનાં ઘણાં વખાણ કરે છે—અને જણાવે છે કે “ગ્રેટર

સમંજસુ ઝાપાળ બાંધારકર, તથા હતિહાસ ઇકોનોમી અને કાંઈક અંગરેજી બાપાનો વિષય શીખવનાર મહાસમર્થ પ્રિન્સિપાલ વર્ણવ્યું ત્યાં નામ આજે સંભારીને પણ મને અતિ-સાચુ માનુ પેદા થઈ આવે છે અને તેમની મારાપરની પ્રીતિ તથા તેમની બહુવિધ પદ્ધતિથી જ મને જે લાભ મળ્યો છે તે મળ્યો છે એમ મને વારંવાર કહ્યુંના થાય છે.”

બીજા એ. નાં ચાર ટર્મ ભરી પરીક્ષા સંતોષકારક રીતે આપી આવ્યા એમના એક મિત્ર એમને પૂછેલું કે “તમે પાસ થાઓ તો તાર મૂકીએ ?” મહિલાએ જવાબ દીધો કે “હું પાસ તો થવાનોજ છું; પણ કલાસ લખી જણાવજો ને English (અંગ્રેજી) વિષયનું કે History Political Economy (ઇતિહાસ અને અર્થસાત્ર) વિષયનું એક પ્રાઇઝ (ઇનામ) મને મળશે તે પણ જણાવજો.” તેણે પણ મહિલાલના કલા પ્રમાણે જ કહ્યું. પરીક્ષાનું પરિણામ જોવા જતાં યેટીજી કાગળ લખી કલાસ અને ઇનામના નામની જગ્યા ખાલી રાખી લખ ગયો. તેમાં પેન્સીલવેની બીજી કલાસ તથા History-Economy ના વિષયનું ઇનામ એમ કાગળી તેણે કાગળ એમને મોકલ્યો. એ વાંચી પોતાની મહેનતનું પરિણામ શુભ રીતિએ આવેલું જોઈ મહિલાજીને પદમ સન્તોષ થયો. નવી પ્રવૃત્તિ માટે હમેશાં લાગણી ધરાવનાર આ વિદ્વાન કહે છે કે “આશા રાખું છું કે વાંચનાર વિદ્યાર્થીઓ જો આવા સંતોષથી કાર્ય-સંપાદન કરી આનંદિત નીવડે.” મહિલાજી આખી પરીક્ષામાં ઈનીજે નંબરે પાસ થયા અને ૩૦ ગાર્ડ, એકા પડવાથી પંદરા કલાસમાં ન આવી સમ્યા.

મહિલાજી કોલેજમાં “ફેલો” તરીકે રહ્યા તે દરમિયાન એમણે સંસ્કૃત અને પાર્શ્વસ તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ વધાર્યો. એને પરિણામે એમનું મગજ અનેક વિચારથી ઉત્તરેલાં લાગ્યું. યુરોપિયન સુધારા, નીતિ, રીતિ, તથા હર્ષ, મોક્ષ, મુક્તિદિકના વિવિધ તર્ક એમની નજરે આગળ સ્પષ્ટ રહ્યા અને નિશ્ચય થયો. કે. મોણસના અવિતનું આચરણ અભ્યાસ. મુખ્ય અને હૃદયનું કર્તવ્ય એજ છે કે આ તમામ વાતો વિશે નિષ્ણય કરવો, નહિ તો તેની હાંધીને વખત કેવળ નિર્ણય જવાનો. મહિલાજી જણાવે છે કે “હું કોલેજમાં રહ્યા તે દરમિયાન કેવલ નાસ્તિક બની ગયો હોદાશ એમ કોઈ સ્વભાવ કરે તો ખાતું નથી. પણ વિશેષ વાંચન થયા પછી મનમાં ગરબડ હોવા લાગી અને ધર્મ નીતિ તથા સુધારાનાં તત્ત્વ વિશેના નિષ્ણય કર્યા વિના મારી નિર્દોષ મુખમાં કે નિશ્ચિત માંગ જવાની નથી એમ મને દૈવ આમલ થયો.”

અને આને પરિણામે માત્ર વાંચવા ખાતર નહિ, વિદ્યતા પ્રાપ્ત કરવા ખાતર નહિ, પણ એ કરતાં વધારે મદદવના હોદયથી—નિર્દોષીને rational કરવા માટે—એટલે કે નિર્દોષીને તેનું મગજ હાંધીને નિશ્ચિત માંગે દોરવા માટે—મહિલાજી પછાં પુસ્તકો વાંચ્યાં જેનો કાંઈક ખ્યાલ “વિદ્યાન્નમાદ” ના ચચકને આવી શકશે.

૨ અન્ધકાર.

મણિલાલની કેળવણીનું પ્રકરણ હું આટલથી સમાપ્ત થયું ગણું છું. મનુષ્યનું આપું હવેન કેળવણીનું સ્થાન છે એ સિદ્ધાન્ત કાઢીને પણ સવિશેષ માન્ય કર્યા હોય તો તે મણિલાલે કર્યો હતો—તથાપિ આજના સામાન્ય નિરૂપણ માટે એ પ્રકરણને અત્રે સમાપ્ત થયું ગણવામાં બાધ નથી. હવે મણિલાલનું બાકીનું હવેન—જે અપૂર્વ સાહિત્ય ક્રિષ્ણ કરવામાં પસાર થયું છે—એનું ખાસ સ્વરૂપ આ કેળવણી સાથે જોવાનો હું યોગ્ય પ્રયત્ન કરીશ.

મુખ્ય અન્ધકાર. મણિલાલના મુખ્ય અન્ધકાર નીચે પ્રમાણે:—

મણિલાલના મુખ્ય સાહિત્યના પ્રભુ વિભાગ પાટી સકાય:

(૧) કાવ્ય—જેમાં પ્રેમહર્યન અને અંબેદોર્મિ; તથા સંસ્કૃત નાટકોનાં ભાષાન્તર: માલતીમાધવ અને ઉત્તરશમચરિત; અને સ્વતન્ત્ર નાટક કાન્તા તથા વૃત્તિદાવતાર: અને નવલકથા મુલાગસિંહ.

(૨) સુધારાને લગતું સાહિત્ય: નારીપ્રતિષ્ઠા, સિદ્ધાન્તસારનાં કેટલાંક પ્રકરણો તથા પ્રિયવદ્ધ અને સુદર્શન હાસ કરેલો કેટલોક ભાગ.

(૩) ધર્મ સંબંધી સાહિત્ય: શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનું ભાષાન્તર: વૃત્તિપ્રભાકરનું ભાષાન્તર: પ્રેમહર્યન અને અંબેદોર્મિની ટીકાઓ: સિદ્ધાન્તસાર, પ્રાણુવિનિયમ અને પ્રિયવદ્ધ સુદર્શનના કેટલાંક ભાગો; તથા કુમારપાળચરિત ચેતનશાસ્ત્ર વગેરે; અંગ્રેજી પુસ્તકોમાં Tarka Karmudai, Advaitism or Monism, Imitation of Sankara, Manduyopanishad, Jivanmukti-Viveka, Symbology, Hinduism વગેરે પુસ્તકો તથા નિબંધો.

ઉપર આપેલા મણિલાલના પૂર્વપચના હેતુસમાંથી જે આપણે એટલું સ્મરણમાં રાખીએ કે મણિલાલનું મન ન્દાનપણથીજ ધર્મ તરફ વલેલું, પ્રેમ માટે તરફલું, સુખ દુઃખ વેદવામાં દૃઢ અને કામ કરવામાં નિશ્ચયવાળું હતું—સાથે એ પણ ધ્યાનમાં રાખીએ કે મણિલાલનો ઇતિહાસ અને નવ્યજ્ઞાનનો અભ્યાસ અસાધારણ માનને પાત્ર હતો અને એમના પ્રતિપક્ષીઓએ એમની આ વિષયમાં કરેલી અવગણનાની હાસ્યજનક તેથીજ અન્યાયી છે—તો મણિલાલના લગભગ સર્વ અન્ધકાર સ્વરૂપ આપણને સહજ લક્ષમાં આવી જશે, અને એનાં મુખ્યદોષ તપાસવાનું એક કિંમતી સાધન હાથ લાગશે.

(૧.) મણિલાલના કાવ્યક્રમો ઉપર એમના તત્ત્વજ્ઞાનની બે રીતની અસર થઈ છે: એક જાણ સૃષ્ટિ (Nature) કરતાં મનુષ્યહૃદય (Human heart) ને પ્રાધાન્ય આપવામાં; અને બીજી, કવિતામાં પણ છપિતના પરમ હેતુને—પરમ પુરુષાર્થને—આગળ રાખવામાં. એમાંની પહેલી એમના વિજ્ઞાનવાદ (Idealism) ની આસપાસની (indirect) અસર છે, અને બીજી છપિતના હેતુ (The End of Human Existence) સંબંધી તત્ત્વચિંતનમાંથી ઉદ્ભવેલી સીધી (direct) અસર છે. માત્ર કહેવાનો અર્થ વધારે સ્પષ્ટ કરી જતાં, મણિલાલના તત્ત્વજ્ઞાનમાં જાણસૃષ્ટિ કરતાં આંતર અનુભવ ઉપર વિશેષ ઝાક હોતો એ સુચિત છે. અને એ તત્ત્વજ્ઞાન (Idealism) ની છાપ એમના કવિત્વ ઉપર અને સહૃદયતા ઉપર પણ પડેલી વજ્રાણ છે. કવિઓના એ પ્રકાર હોય છે: કેટલાકને જાણસૃષ્ટિમાં રમવાનું અને એમાંથી જોયે પ્રાપ્ત કરવાનું પ્રિય લાગે છે, અને કેટલાકને મનુષ્યહૃદયના ભાવમાં વિશેષ અર્થ પ્રતીત થાય છે. મણિલાલ આ શોભા પ્રકારના કવિ હતા, અને મને લાગે છે કે એમણે ઉત્તરસમયગીતના ભાગાન્તરમાં—

• “ગિરિથી ઝમ ઝમ ઝરણું વહી જાય,

તટ તરંગરં પાને ફેડાય.”

હવાદિ સૃષ્ટિસૌન્દર્યની કાવ્યગુણિ અને દરિમીન વગેરે છન્દો જાણુ રસથી રમ્યા છે, તથા “કાન્તા” નાટકમાં—

“મંદ મંદ સમીર એ તરકુંડામાં જડુ મ્હાંમતો,

ગિરિમંદરે અથાઈ મીઠા સમ મ્હાં આસાપતો,

હોર વજ્રમાં ચાલતી ચાંદી ચુંદી લગકાદને,

એકમતાથી મળી મળી તટપર પડે મીઠે રમે,

તાલ દે તે જાનને નજરે બુંદે જડુ બુંડમાં,

દે માન તે કુલમાનને વળી, મધ્ય પુષ્પ વધાવનાં,

જ્યોત, તરુ, તટ, વિષ સવળું નામનું યોનિગિજમાં,

હોવા મુલે ગિરિવર રજા જાણું માન ગંબીરનામાં.”

૧. ખાકી.

તથા તે પણ સૃષ્ટિસૌન્દર્યના રસિને માન આપાને નેથી છે; તેમ જ,

પરિણામે માત્ર તત્ત્વજ્ઞાન તરફ વલણ અને કાવ્યકારણના નિર્દોષ એક પાસે મદત્તના સ્વેચ્છ માનવામાં પણ જાણ નથી—અરુણ આ ‘અનુભવ છંદ’ની નિર્ભયતા અર્થમાં સંજ્ઞા. તેટલા આરંભ આરંભમાં મેં ‘સિદ્ધાન્તમા’ ના

“સુખકર મલિયાગર બહેકરે

કલિકલિપર હામરા હાંકરે—સુખકરે.

શીતળ સમિર-વહે સુખકારી

તાપ હરે જનના પલકરે,

ચન્દ્રકલા નિરખી ઉલસે મન

ગ્રીષ્મ રાત રસ બહેકરે—સુખકરે.”

એ બિલાગની હૂમરીમાં “ગ્રીષ્મ રાત રસ બહેકરે” એટલા સાદા “શબ્દોમાં ઉન્દા-
ળાની” રાત્રિની સફળ મનોહરતા ખરી કરી છે.

તથાપિ એમ કહેવામાં બાધ નથી કે માલતીમાંધવ અને ઉત્તરરામચરિત તરફ એમને
ઘેરનાર વસ્તુ બુદ્ધી જ હતી, અને “કાન્તા” નાટકની ખાસ ખુબી એનાં સૃષ્ટિસાદર્શનનાં
વર્ણનમાં જ નથી. ન્દાનપણથી જ મિત્રસ્નેહનો સ્વાદ જણનાર હૃદય માધવ અને મહારન્દના
સ્નેહ તરફ આકર્ષાય એ સ્વાભાવિક હતું; તેમ જ રામ અને શીતાના પ્રેમમાં જે લોકોત્તર
ભાવના મૂર્તિમતી થયેલી છે, અને રાજ્ય તરીકે રામે શીતાનો સાગ કરી જે ભાવનાના
અભિમાં પોતાના સુકોમળ હૃદયને લોખંડુ છે—એ “Poetic Idealism” કાવ્યપ્રદેશમાં
પ્રતીત થતો ઉચ્ચ ભાવનાપ્રેમ મહિલાલને ખાસ આકર્ષક થઈ પડ્યો હશે એમ લાગે
છે. “કાન્તા” નાટક જેને આપણાં ‘સર્વાનુભવરસિક’ કાવ્યોમાં ગુજરાતના એક પ્રતિષ્ઠિત
અવસોહનકાર અને આ “સાહિત્યસભા” ના માનવન્તા પ્રેસિડન્ટ તરફથી પ્રથમ પદ
આપવામાં આવ્યું છે એ પણ આ “Idealism” નું અને દત્તિદાસના અભ્યાસથી
મહિલાલના હૃદયમાં જાગેલા સ્પર્દેશભિમાનનું દર્શન છે. “પ્રેમજીવન” અને “અમેદોશિ”
જેમાં આપણે બાળાશકર સાથેના કાવ્યવિનોદના સમયની અસર પણ જોઈએ છીએ—
એ તો બાલ સૃષ્ટિને સ્વછ દર્શિ આન્તરભાવ ઉપર જ રચાયેલા છે એ સ્પષ્ટ છે, અને બાલ
જગત ઉપર જ્યારે કોઈ કોઈ વાર કવિની દૃષ્ટિ પડે છે ત્યારે એ બાલ પદાર્થો પણ
આન્તર ભાવથી અને તે પછી એક તરસના નદિ પણ કવિના પોતાનો જ આન્તરભાવથી
રંગાઈ, છવાઈ, છતકાઈ રહે છે !

“ગગને આજ પ્રેમની કલક છાંધરે—

પૃથ્વી રહી છવાઈ,

પર્વતો રહ્યા નહાઈ,

સચરાચરે ભરાઈ રે !

ગગને આજ

પણ, કવિઓમાં કવિતાના ધોરણ ઉપરથી પણ એ પ્રકાર પડે છે. કેટલાક “Art
for Art's sake” નું ધોરણ સ્વીકારે છે—અને તેઓના મત પ્રમાણે મિ. સ્વિનબર્નના
શબ્દોમાં “No work of art has any worth or life in it that is
not done on the absolute terms of art.” આ વચનથી સમિત્ત અર્થ

સા, રમણભાઈ મહિપતરામ,

પણ આર્યજનોને અત્યુદ્ધ નથી એવો સિદ્ધાન્ત બાંધ્યો હતો, આસાથી ઉછળતો સુધારક નિરુદ્ધા પામી નિરુત્તિમાર્ગમાં ગમી ગયો અને મરણમુખ્ય ઉપર મળિલાસને આવી મનમનું ફેફસો ગમ્યો કે—“ દવે તો આ દેદનો અન્ત આવે તો દીક કે ધરનાં માણસ દેદન થતાં ગરકે, અને તો દવે એકલા પડ્યા, અમારા બહો અમારા મિત્રો અમારા સ્નેહીઓ અમને ગંભીરતા વહેમી દેનારી વેમમાં થયાં. પણ ખરી વાત હું હાલ હું છું તે ન છે એ માફ હરપ મળે છે. જ્યાનીઆ સુધારવાળા માટી ઉપર દરી નરર કરના દરી પણ હું, હું છું કે તેમના ન મંડળમાં એક જુવાન ઉછેરે છે જે પરિણામે માત્ર જ વિચાર તેમને ગમે કિતારશે.” પણ મળિલાસની રૂતિ સુધારા તરફ પાછલા કાળના નમંદના જેવી નહતી. મળિલાસે સંસારસુધારાને પ્રાચીન ધર્મને અંગે મળ્યો ખરો, પણ તેથી સુધારા પ્રત્યે અનાદર નહોત્યો એમ માનવું બૂઝમરેલું છે.

દવે હું બીજા પેટાવિષય ઉપર એટલે કે મળિલાસના સુધારા સંબંધી વિચારો ઉપર આવું છું. જેઓ મળિલાસને સુધારા વિરુદ્ધ માનના દોષ સુધારા સંબંધી તેમના મનનાથે હું અંગે એમના મેળોમાંથી નીચેના કિતાર કશુ વિચારો. કહે છું.

“નવીનતા એ પારંગ, પદાક્રમ, સાદસ, સ્વાનન્વયનો માર્ગ છે; પ્રાચીનતા આપસ્ય, સ્થિરતા, જડતા, પારતન્વયનો માર્ગ છે. કલોગ અને પ્રારમ્ભનો જે વિરોધ છે તેવો નવીનતા અને પ્રાચીનતાનો વિરોધ છે. નવીનતા સાચે છે. પ્રાપ્ત કરે છે, ઉપગતે છે; પ્રાચીનતા પોષે છે, સાચે છે, સંપ્રદે છે. વાસ્તવિક દૃષ્ટિથી જોઈએ તો પ્રાચીનતા અને નવીનતાનો વિરોધ નથી. વચ્ચે પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં સ્વભાવસિદ્ધ છે, અને આવશ્યક છે. વિષયો નિર્વાહન તેમના યોગ વિના થાય નહિ. યોગ્યેમનાં નવીનતા અને પ્રાચીનતા બે અંગ છે.”

“પ્રાચીનતા એ પ્રત્યેક દેશના અખુર જગતો બંદાર છે. નવીનતા તે જાલનો વ્યવહારનો જગત છે; નવીનતા એ મૂર્ખ જોરથી છોટી દીધેલું ‘એનાલિન’ છે, પ્રાચીનતા તેની મનિને નિયમમાં રાખનાર ‘એક’ છે.”

“એક પાસા દીક્ષાં છાયાં, માણા કદી, રામ નામનું રૂરન, અને વેદાંતની વાતો નીચે જાં, સ્વાર્થ, મૂંઝ, અને અનાચારના અંગારા પખપખતા દોષ છે; બીજા પાસ સત્ય, દેવભક્તિ, આત્મજ્ઞા, સર્વનું એકપણું, વિદ્યાવિજ્ઞાન, કલ્પારિનાં વ્યાખ્યાનોમાં પણ હુંની ન જાન અમાં દરવાની યુક્તિઓના વિજ્ઞાન દોષ છે, અનાચારને રાંકવાની ઝીંઝી પીછાડીઓ વખતની રમના દોષ છે.”

“પ્રાચીન પણ સ્વતઃ વર્તમાનને સમજ બળિતમાં ઉતરવાને વર્તે જુલબો નથી; આમ માનવાનું કારણ એટલુંજ છે કે પ્રાચીન પણ ઉપર જે રચિ અને પ્રાપ્તિ તથા આદર થતાં હે તે જાદુ બાગે. મોર્મા પંચાત્મ જેટલે બાગે. કેવલ વદેમરપે, અથ અશ્વરપ, સ્વાર્થ

સાધવાના એક પ્રકારરૂપ, કે ધાર્મિક નીતિમાન ગણવાની હાલસાના એક માર્ગરૂપ દેખાય છે; પ્રાચીન પક્ષની સમગ્ર પ્રવૃત્તિમાં બેઠતું જ પ્રાધાન્ય દેખાય છે. નવા નવા પંથ, મંત્રદાય, આચાર્ય, અને તેમના શિષ્યોના કલહ, વિમહ, ન્દેય અને ધર્મીના પ્રકારો, શુરુ અને આચાર્યોને સંવચનું સંમર્ષણ કરી અંધ યનાર પામરોની કર્તવ્યબ્રહ્મતા; એ વિચારી જીવતું પ્રાચીન પક્ષની પ્રવૃત્તિમાં કવચિત્ જ નજરે પડે છે. અને એ પક્ષની મુખ્ય હીમાયત કરવા છતાં આજે સ્વીકાર કેરવામાં અંમોને કશો બાધ જણાતો નથી, કેમકે પ્રાચીન પક્ષ જ્યાં સુધી વર્તમાનની યથાર્થ ગણના કરી ભવિષ્યનું દર્શન પામ્યા વિના કેવલ પ્રાચીન એ નામને જ પૂજે છે ત્યાં સુધી તે કહ્યાણુધી અતિ વિદુર જ છે એવું અગાઈ મત છે. એક પાસા નવીનો સાથે વિવાદ કરી પ્રાચીનતાનો આગ્રહ ધારણ કર્યા છતાં, પ્રાચીન પક્ષના અંતુયાયીઓનું અંતુમોદન અંમોને મળી ન શકવાનું આ જ કારણ છે. પરંતુ એ વિવાદ કે એ અંતુમોદનની દરકાર વિના એટલું કહેવું જ પડે છે કે પ્રાચીન પક્ષે આપણી વર્તમાન અને ભવિષ્યનું માપ લીધા વિના જ ભૂતમાં અપ્રકાશ્યું છે, અને જે કર્તવ્યબ્રહ્મતામાંથી, છુટવાનો માર્ગ શોધવા માંડ્યો છે તેમાં તેમાં જ તેમની સ્થિતિ હજી રહી છે. વર્તમાન અને ભવિષ્યને સમગ્ર કર્તવ્યની શોધ કરવાનો જે ઉમ્મતિનો માર્ગ છે તે ધ્યાનમાં લઈ પ્રાચીન કે નવીનનો આદર કરવાનો વિચાર રાખવો ઉચિત છે. એ ધારણા જોતાં અમારા દૃઢ્યની પ્રીતિ હાલના પ્રાચીન પક્ષ કરતાં હાલના નવીન પક્ષ ઉપર વધારે છે.”

“આખાપે ગમે તેમ જોડી દીધેલાં પુતળાં આ દેવ(પ્રેમ)નું સ્વરૂપ ક્યાંથી જાણે; અથવા કોણે ને આંક ભણ્યા પછી હૃદય પણ શું સરકાર પામે કે તેમાંથી પ્રેમનો ભાવ ખટો પાવ? કદમાં, કંકાસમાં, દુઃખમાં કિવસ પુરા કરતે કરતે ઉભયમાંથી એકાદને, ને વિશેષે કરી સ્ત્રીને વૈધવ્યનો મહા કાલાનક્ર બાળીને આબરૂથી, જાતથી, રીતથી, જાતથી ખુવાર કરી દુઃખમાં જન્મેલી તે દુઃખમાં જ સમાય તેવું કરી આપે. આ રીતિથી વિચારતાં કેટલાં ઘર હયાત છતાં ભાગેલાં છે, કેટલાં માણસ જીવતાં પણ મુવેલાં તે, કેટલાં શોક સુખી છે તે પણ દુઃખી છે; કેટલાં રાત્રી પણ આરાતી છે, કેટલાં પીડાય છે, કેટલાં બળે છે, કેટલાં રડે છે, કેટલાં મરે છે એ સંદેહ ખાલમાં આવે.”

“ભણવાની વ્યારે આરીતે જરૂર છે હોરે શું સ્ત્રીઓ માણસ નથી, સ્ત્રીઓને બુદ્ધિ નથી, કે સ્ત્રીઓને મુખની મુઝા નથી કે તેમને ભણવા ન દેવી? સ્ત્રીઓને ને પુરુષોને કરવાં કામ જુદી જુદી જાતનાં છે એ વાત ખરી; પણ શું સ્ત્રીઓનાં કામ બુદ્ધિ વગરે ચાલી શકે તેવાં છે? તેમને પણ પોતાનાં ઘરકામમાં બુદ્ધિની જરૂર પડે છે; તેમને પણ પોતાનાં સંબંધીઓ સાથે રહી કામકાજમાં પ્રવીણ ગણાઈ મુખ પામવાની સખસ મરજી હોય છે; તે એટલે સુધી કે, અમે તો એમ ધારીએ છીએ કે, પુરુષોને હશે તે કરતાં પણ વિશેષ, કેમકે ઘણા પુરુષો સુખી છતાં પણ ઘરની સ્ત્રીઓને જે અંતરમાં સુખની મુઝા હોય તેને તાબે થઈ વર્તવાથી દુઃખી થતા ગાલમ પડે છે. પુરુષને છે તે પ્રકારની મુઝાઓ ને વૃત્તિઓ સ્ત્રીઓને છે એટલું જ કહેવાયી તેમને ભણાવવાની જરૂર સાબીત થાય

છે, તો પણ તેમને જણાવવાના વિશેષ કારણ નથી. ૬૩૭ તેમના સ્વભાવ વિશે જણાવવાની જરૂર છે.

સ્ત્રીનાં કર્મ પુરુષનાં કરતાં બુદ્ધ છે. પાત દીક છે, પણ કેવી રીતે બુદ્ધ છે? બુદ્ધ એટલે એવાં તો નદિ જ હોય કે પથ્થુ વગેરે જેમ પોતાના કર્મ માથથી જ સુખ મામ કરી શકે છે તેમ સ્ત્રીઓ પણ કરી શકતી હોય! પુરુષને જેમ પરબદારના ધંધામાં શુદ્ધિ, શક્તિ, પ્રાપ્તિનાં પડે છે તેમ સ્ત્રીઓને પણ શુદ્ધકર્મમાં તેનાં તે જ સાધન વાપરવાં પડે છે. જેમ જે સ્ત્રીનામાં આ સાધનોની ખામી, તેમ તેના કર્મમાં વિરોધ આવે. તેના ધર્મમાં ક્રોધ, અંતાપ અને દુઃખ. ધરતું ખરે જાણારણુ જ સ્ત્રી છે, ધરે એ પુરુષનું વિશ્રામનું ધામ છે; ને તે જ જ્યારે વગર અક્રોધ, વગર વિચારે તે વગર પડે માતૃત્વ હોય ત્યારે પાતે પણ સુખ સ્વાસ્થી પામે? સ્ત્રીઓની કચનિમાં, તેમના બલુપામાં, તેમના મદાચારમાં, અને તેમની પ્રીતિમાં જ પુરુષના સુખનો સમાવેશ થઈ જાય છે, તો તેમને તેમના પોતાના સુખ માટે, તેમ જ પારંગના (પોતાના પતિ વગેરેના) સુખ માટે બચાવતી જ દેવદાસી.

બખુવાઈ કુમારે કોઈ ગયું છે નદિ, ને જશે પણ નદિ. સંસ્કૃતીના પ્રસાદપામી કોણ કુપાત્ર થયું છે? ભલેલી સ્ત્રીઓમાં જે કાંઈ દુર્લભાર કોઈ વાર જણાયો હોય તો તેમને આશુ લેણાવી તેમની અકલંક કાચી રહેવા દીધાને લીધે જ, એમ અમે તો નક્કી માનીએ છીએ. સંસ્કૃતીનાં, પતિમતિમાં, શ્રદ્ધામાં, મયોદામાં સુખ માનની હોય તે કદાપિ કુમારે જાય જ નદિ. પણ જે આ શબ્દોનો અર્થ પણ ન જાણતી હોય તે જાય તો, તેમાં તેમને અજ્ઞાન રાજનારનો દોષ છે, તેમજ જે કેવળથી લાંબી હોય તેનો દોષ નથી, માટે અમે તો અમારા અલ્પ અર્જુનવ પ્રભાજી અમારી અગિનીઆ તરફથી એટલું જ કહી શકીએ છીએ કે તેમને જે તમારે પ્રેમાત્મ સ્ત્રીઓ, માયાશુ માતાઓ, અને દેવદાસી શ્રીઓ કરવી હોય નો નિઃશંક થઈ પરિપૂર્ણ દેવદાસી આપો."

"નંદ જાનિની શદ્ધ અને અંદર અંદર સંપ શાંતિ મદાના હો, જે ઉપયોગી થઈ કોઈને દુઃખ દીધા વિના કુમારના ઉગેદ રાજના હો, ને આ લોકને પરમેશ્વરમાં સુખનો માર્ગ શોધના હો તો કન્યાતુ દાન યોગ્ય વસ્તુ કરવા માટે, કન્યાને માટી થવા દો, લાલચા દો, અને પોતાની મરજી સુજળ જ પરણવા દો."

"અમે જાણું હતું કે 'નારીપ્રતિષ્ઠ' "સામાન્યનઃ સ્વતંત્ર જનમંડળ માટે સ્વાર્થ હતી" અને દરે જે વિચાર કરવાનો છે તે કાવચી સંકલિત, મરજી માટે છે, એટલે ને જે વિચારમાં સંભવિત જાણત ફેર પડે તો ને વિરોધ નથી; આ કષ્ટવાળા સાદરિક અર્થ એવા થાય કે 'નારીપ્રતિષ્ઠ' કેવલ સાંસ્કારિક જાણત, જેમાં સરકારે દાખ નથી પાડ્યો, નેને માટે સજાવતી છે, પણ જ્યારે સાંસ્કારિક જાણત સરકાર કાવચી કરવા દરજે છે ત્યારે 'નારીપ્રતિષ્ઠ'માંના કેટલાક બુદ્ધ વિચારમાં ફેરફાર કરવાની જાણપડતા છે. જેમકે 'નારીપ્રતિષ્ઠ'માં સંભવિત ૧૬ કન્યું છે તે ૬૪ છે, છતાં કાવચી ને નિયમનું દોષ ત્યારે ના આગમાં આશુ જે દોષ ને કોઈ દેવદાસી, અમાર દર આવી જાણાવિક અર્થસંભવિત, તારકમયી રમણ કરેલી.

પ્રાચીન નવીન. એ વાર્તામાંથી કેમ ખરી છે? આ પ્રશ્નનો નિર્ણય કરતા પૂર્વે ઉ-
ભય પક્ષનું સૂક્ષ્મ અવલોકન કરવાની પૂર્ણ અપેક્ષા છે. ઘણાક નવીનો પ્રાચીન પક્ષનું વિ-
લોકન કર્યા વિના, એટલે કે પોતાને સાક્ષાત્ કે પરોક્ષ તે વિષયનું જ્ઞાન ન હતાં, અથવા
માત્ર કોઈના કહેવાથી કે કોઈએ પોતાના કોઈ તર્કને અવલમ્બી કરેલા અર્થોનુસાર જ જ્ઞાન
હતાં, પ્રાચીનપક્ષગત અનેક વાર્તાનું વિલગન ખંડન કરવા પ્રયત્ન છે. તેમજ કેટલાક
પ્રાચીનો પણ એવું પ્રકારની ભુલ કરે છે. પ્રાચીન વાર્તાને સમજવાથી, સાંત્તવ્યાથી, કે
પોતાના મતાનુસાર ગૃહવાથી, તેને વાર્તાને અંગે એવી ક્રિયા તર્કજનકમાં તે બરાબર પડે
છે કે, નવીનતાનું નામ પણ સહન કરી શકતા નથી. આવા પ્રસંગમાં ઉભય પક્ષનું સા-
ક્ષાત્ જ્ઞાન હોવું બહુ આવશ્યક છે. પ્રારબ્ધયોગે તેનું કાંઈક પ્રાપ્ત કરવાના પ્રસંગ મને પો-
તાને મળેલા છે એ વાત કહેવામાં કરી આત્મલાધા થતી હોય તો ક્ષમા માગું છું, પણ
સંસારમાં મનુષ્યે કર્તવ્યાકર્તવ્યના વિચાર બાંધવા તેમાં એ જ્ઞાન પરમોપયોગી છે, ને મને
તે જેવું ઉપયોગી થયું છે તેનું અન્યને યાચ એ મારી પરમવાંછના છે, એટલે આ રચાને
તે વાત કહેવી પ્રાસન્ન છે.

પ્રાચીન મતો ને સિદ્ધાન્તો-ધર્મ, વ્યવહાર, નીતિ, આચાર સર્વને-નિલોકતાં તેમાં
પણ મને સત્ય સમજાયું છે. નવીન મત અને નિશ્ચયો વિચારતાં તેમાં પણ મને સત્ય
જણાયું છે. પણ જે પૂર્ણ-આખું-અવિદ્યુત સત્ય છે તે તો ઉભયથી પર છે એમ મારો
અદ છે. આમ હોવાથી મેં મારા મનમાં અમુક સિદ્ધાન્તો રાખેલા છે, જે મારા ક્ષેત્રો
વાંચનાર પડિતોને તો સહજે સમજાયા દશે જ તથાપિ પુનઃ સહેપે તેમને કહી બતા-
વવા એ, આ પ્રસંગે, મને આવશ્યક જણાયું છે. મારા ઘણાક મિત્રો ઉભયે પક્ષમાં છે
તેમણે ને મારે બાલ દૃષ્ટિએ મતભેદના વિષયોમાં પણ આંતર વિચારચર્ચામાં ઐક્ય સ-
મજાયું છે. તેમનું કહેવું એમ ધાય છે કે 'તમારા વિચારોને લોકો અન્યથા સમજે છે,
અને વહેમમાં વધારો ધાય છે.' લોકો તે કીયા? વહેમ તે ખરો વહેમ કે વહેમ નામ?
એ જુદી વાત છે, પણ ભ્રમ ધાય છે ખરો. નવીન મતાનુયાયી મિત્રો સાથે આવા ઐક્ય-
ને કીધે કેટલાક દુરાસક્તી નવીનો એમ પણ બતાવે છે કે 'તમાના સિદ્ધાન્તો અનિયત
છે. તમારે કશું ધારણું નથી. તમે લોકપ્રિયતા માટે જમે તેમ લખો છો, બોલો છો,
આચાર વિચારમાં ફેર પાડો છો' આ પણ ભ્રમ છે. ઉભયે વાર્તા બનવા સરખી છે. મારે
નવીનો, કહે છે તેવો એકાકાર વર્ણવ્યવહાર માન્ય છે, પણ ચાલતી જ્ઞાતિવ્યવસ્થા
ગુપ્ત રીતે તોડવી એ વાત મને અત્યંત અમાન્ય છે. નવીનો કહે છે તેમ વહેમ માત્ર
મને અત્યંત લાગ્યું છે, પણ વહેમ એ શબ્દનો તેમણે માનેલો અર્થ મને યાજ નથી. દાન
કરવાથી કે આજણ જમાડવાથી પાપ ટળે એ વાત નવીનો કહે છે તેમ હું ખોટી માતું
છું, તથાપિ કર્મનો નિધમ અને તદંગભૂત પ્રારબ્ધાદિવ્યવસ્થાનો હું દૃઢ બક્ષ છું. નિરાકાર
અપરોક્ષજ્ઞાન એ જ પૂર્ણ તત્ત્વ એમ માનવા છતાં સાકાર મૂર્તિ આદિનો હું અનાદર કરતો
નથી; અમિ તાપનો, પ્રાણ દમનો, આદિ કષ્ટક્રિયાનો આદર ન કરતાં છતાં, ચેતન અને
મનોબલની પૂર્ણ સત્તા અને રાજ્યોગનું અસ્તિત્વ સારી રીતે સ્વીકારું છું. આ તો અનેક
વાતમાંથી યોગ્ય ઉદાહરણ છે. જેમાંથી એમ જણાય છે કે કોઈક પ્રાચીન કાંઈક નવીન
એવી વ્યવસ્થા મને અંગીકાર્ય છે, અર્થાત્ ઉક્ત ભ્રમનો અવકાશ છે.

સારે સ્વતઃ સ્પષ્ટ છે કે જ્યાં સહ સમજાય સાંધી તેને લેવું-સત્ય પરં ધીમહિઃ
 બ્રહ્માત્મક અપવાદોનો ભય ન રાખવો એજ મારો મુખ્ય નિશ્ચય છે. પ્રેદેસર હક્કલીને પ્રે-
 તવાદનના પ્રયોગ બતાવવા માટે, ખાતરી કરવા સાથે બતાવવા માટે, નિમંત્રણ થયું સારે
 ઉત્તર લખ્યું કે 'વાત ખરી હોય તોંપણ અને તેમાં રસ નથી.' પ્રેતાવાદનને ખેલું, ત-
 રકટ, જુકું, બ્રમ, કહેવામાં 'રસ' અને તેની ખાતરી કરવા વખતે 'રસ' નહિ એવી ન-
 વીન પંથના આચાર્યની વૃત્તિ અને અંત્યંત અનાદરણીય છે. તેનીજ સાથે 'બ્રાહ્મણોઽસ્ય
 મુલ્લમાસૌત' એવી એકાદ ઋચીને આધારે બ્રાહ્મણ તો વિષ્ણુભગવાન પુરુષોત્તમનું મુખ
 છે માટે તેજ ધ્વિર છે, તે કહે તે સત્ય છે, એવા અંધ પ્રાચીનભાવ પણ અને અત્યંત
 હાસ્યાસ્પદ લાગે છે. આંખો, કાન અને શુદ્ધિ ખુંકાં રાખી જે નિર્ણયો 'હોય' આવે તેને
 આધારે પરમ સત્યનું અનુમાન બાંધતા રહેવું એજ સત્યાન્વેષણનો સિદ્ધાન્ત મારો આધાર
 છે, તે સત્ય અને જ્યાં સમજાય હશે ત્યાં મેં બતાવ્યું છે, તેમાં પ્રાચીન કે નવીનનો બેદ
 માની શબ્દ માત્રને લીધે હું એકને પગલવા કે બીજાને પગદરવા પ્રવર્તો નથી. મને ત્યાં
 પણ સત્ય તે સત્ય જ છે.

પરંતુ યોગ, પ્રાણવિનિમય, પ્રેતાવાદન, અદૃત અંબેદવાદ, ઇત્યાદિના અંતુવાદ કરી
 બતાવવાની મારી પ્રવૃત્તિને લીધે કોઈ પ્રાચીન મતાવલંબી એમ ધારે કે હવે હું છૂટા થાજ
 મૂકી ડોકું ધૂણાવતી વધુમાત્રને પ્રેતાવાદનના સંસ્કારયોગ્ય માનીશ, ભગવાં ઓઠીને આ-
 વનાર માત્રને મહોટા સિદ્ધ માની લેઈશ, બાધા માનતાધીન લાભ ધરો એ સ્વીકારીશ,
 શુરુપદ ધારણ કરીને આર્યધર્મને હક્કારવાની બકવૃત્તિને નમીશ; અથવા કોઈ નવીનો એ-
 મજ માને કે મેં આવી વાતોમાં સત્ય દીકું તો નવીન વિચાર સંગતિને હું સ્પર્ધીતો
 પણ નહિ હોઈ, સ્ત્રીઓના પૂજ્યત્વને, અસંયત ઇન્દ્રિયખલવાળી બાલ વિધવાનાં
 હઃખના માર્ગને, યુગેપાદિ દેશમાં, પ્રયાણના લાભને, નાત જાતના ભેદ એક
 પાસા રાખી અખંડ અલેદ લાવને, હું સ્વીકારતો જ નહિ હોઈ; તો તે બધાં
 પક્ષના વિચાર ખોટા છે. મારે આમાંનો એકે પક્ષ 'મારો' નથી, સત્ય જે જણાય તેનો
 'હું' છું. વહેમ, દોંગ, અનાચાર, કુટિલતા, એ બધાંને બધા પક્ષમાંથી તગડવાનાં છે,
 બધામાં સત્ય છે, તે નિષ્પક્ષપાતથી સંગોચ પરમ સત્યનો આકાર સમજવાનો છે.

પ્રાચીન મતાનુયાયીમાંના કોણેક કહે છે, નવીનોમાંના પેરાક્રંત્યર્થસંગતિના સંસ્કરવાળાં
 ધણાક તે પાત અનુમેદિ છે, કે 'તમે તો પ્રાચીન વચનોના નવીન' અર્થે ચોજો છો.'
 આ અપવાદ અત્ર લક્ષમાં લેવા યોગ્ય નથી, પરંતુ એ અપવાદના પ્રસંગે ઉપર મારું ક-
 લંક નથી એમ જણાવવાનેજ અંત્ર તેનું સ્મરણ કર્યું છે. તેજ અર્થસંગતિ ખરી છે એમ
 બતાવવાનાં કારણ તે તે પ્રસંગે જણાવવા હું સુચીત નથી. જેવો આ અપવાદ છે તેવો
 એક બીજો પણ નવીનો મારા ઉપર અપવાદ લાવે છે કે 'મિથ્યાદેશાભિમાનથી આવી-
 પ્રાચીન મતનેજ સત્ય કહેવાની પ્રવૃત્તિ યામ છે. આ પણ સર્વથા બ્રમ છે. શબ્દમાત્રને
 આધારે સત્યાસત્ય કહેવાનો આમદજ નથી તો અમુક વાત પ્રાચીન છે માટે સાંધી છે
 એમ કહેવામાં દેશાભિમાન માનવાની મિથ્યા ધ્વિષ્ણા કેવલ મદ જનોના વિપ્રલંબાર્થેજ
 હોય, અન્યથા તો સંભવે નહિ. સત્ય જણાય તેજ સમજવું એમાં વાસ્તવિક દેશાભિ-

માન છે, પણ જો લોકોએ એમ કહે છે કે પ્રાચીનમાં કશું દેશાલિમાન થય્યું છે નહિ તેમની વાત તો અનાદરણીય જ છે.”

“રજ છે કવિ! ધીરજ એવું જ નામ, કેહું પણ એવું જ નામ કે વિક્રોપતથી આવી જાતિબહાર થયેલા રા. મહીપતરામ સાથે પણ જોગવું કરી પોતાનો સિ-
દ્ધાંત ખરો કરી બતાવ્યો; પોતાના આશ્રયમાં આવી રહેલી વિધવાઓને પોતે જ સગ્રહી પોતાને માથે મોટા દવાનજ એવી લેતાં પણ આંચકા ન ખાધો! ધન્ય છે રા. કરસનદાસને પણ જે વિલાપત જવા દામ કરી, અને ધન્યવાદ હો એ સર્વ મહત્ત્વને કે તેને તથા કવિને અતુલ સહાય કરવામાં ખાફી ન રાખી! મુગધમાં ‘બુદ્ધિવર્ધક’ સંજ્ઞા પણ મેળવી કરવા લાગી, અને તેની વિદ્યારથી, સૌર્યથી, એકાગ્રબુદ્ધિથી આનંદ પામી રૂઝ ગોકુલજી ઝાલા જેવા વંદુના આસ્તિક ગૃહસ્થો પણ રંજિત થયા, અને રા. રા. મનકુમરશ્રમભાઈ જેવા તથા રા. પ્રાણલાલ મયુરદાસ જેવા ગૃહસ્થોને પણ તે જ રચયેથી પસંદ કરી પોતાના સદવાસ માટે રાખતા ગયા! આખરે આ મહો લોકો ઉપર એટલી તો અસર નાદશ રીતિએ જોઈ કે તેમણે વૈષ્ણવ મંત્રપ્રદાપના રૂઢ અને ઘણા દાસથી રિપર થયેલા દુષ્ટ પ્રચાર ઉપર પ્રપાટો ચલાવવાનો ઇરાદા કર્યો.”

“કવિ નર્મદાશંકર, રા. કરસનદાસ, રા. સા. મહીપતરામ ઇલાદિ સુધારકોને માટે મને સંપૂર્ણ માન છે, તેમણે અપિવેક અધવા બળવો કર્યો એમ હું માનતો નથી, ઉલટો તે ગૃહસ્થોએ જેવું વનવ્યુ અને માન્યું તેવું કરી બતાવ્યું એમાં તેમની ઘણી સ્તુતિપાત્ર મહત્તા હું સમજું છું. તેમને નિષ્ફળ થવાનું કારણ હું એમ માનું છું કે તેમના આગળ પુરતાં સાહિત્ય નહિ, પ્રાચીન રિપ્રતિ જાતિની તેમને પૂરેપૂરી માહિતી નહિ, અને નથી વા-
તાના પ્રસક્ષ લાભ તેમની નજર આગળ તરી રહેલા, તેથી તેમણે શોક અને દેશની, વ્યક્તિ વ્યક્તિ અને આખા મહત્ત્વની, પ્રવૃત્ત અને ઐતિહાસિક ભાવના ઉપર લક્ષ-કર્મ નહિ; મુસલમાનોના સમયમાં આ દેશની પ્રાચીન રિપ્રતિની જે અવદશા યદ્ય હતી તેનેજ તેમણે મૂલની કિંમત ભાવનાને રથાને માની લીધી; અને તે અધમ ભાવનાને જો તેમણે મૂલની પ્રાચીન અને કિંમત ભાવના ઉપર લાવવા યત્ન કર્યો હોત તો તેઓ વિગતની ની-
વડ્યા હોત તેને બદલે તેમણે આ દેશની ઐતિહાસિક ભાવનાથી વિરદ એવી પાશ્ચાત્ય ભાવનાને ઘણક કરવા યત્ન કર્યો જેથી જ તેઓ નિષ્ફળ થયા. તેમનામાં વિચારની ખોટ નહતી, તેમની શુદ્ધ બુદ્ધિમાં ખામી નહતી, તેમનું ચારિત્ર ઉત્તત હતું, પણ તેમને પૂરતી માહિતી નહતી એથી જ શરીરસંજ્ઞોની એકતાને માર્ગ વળી તે લોકો નિષ્ફળ થયા.”

આ છેલા ઉત્તારમાં મણિલાલના અને જૂના સુધારકોના સુધારા વચ્ચેનો ભેદ પણ સ્પષ્ટ થાય છે.

પરંતુ એ ઉપર આવતા પહેલાં હું ઉપલા ઉત્તારઓથી એટલું બતાવવા માગું છું કે—

(૧) યદ્યપિ મણિલાલ સુધારાવાળાઓના દોષોથી આપણા સનસમાનમાં ઉત્પન્ન થયેલાં ખોટાં પરિણામોને નિન્દે છે, તથાપિ મૂળ સુધારાના નાવકો માટે એમને પૂર્ણ માન છે, અને એમના દોષ પણ એ શાન્ત ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી જ જુલે છે. અત્રે પ્રસંગોપાત્ત હું આપને એટલું પૂછું છું કે ઉપરના કેટલાક ઉત્તારઓમાં મણિલાલે

સુધારાના કંટલાક અમણીઓએ આપ કર્યો છે એનો શતાંશ પણ સુધારાવાળા તરફથી મણિલાલને થતો તમે જોયો છે.

(૨) મણિલાલ પ્રાચીન અને નવીન—ચાલતી સ્થિતિ અને સુધારો—એ બે તરફનો સમન્વય કરવાનું કહે છે.

(૩) એટલું જ નહિ, પણ પ્રાચીન પંથ કેરતાં નવીન તરફ પોતાનું વલણ રાખે છે.

(૪) વિશેષમાં, મણિલાલ સુધારાનું સામાન્ય તત્ત્વ જ બતાવીને બેસી રહેતા, તથા, પણ ‘સુધારા’ની વિધવાવિવાહ સિવાયની બધી કલમો—સ્ત્રીકળવણી, લગ્નવયમાં વધારો, સમુદ્રયાત્રાની આવશ્યકતા, કન્યાવિક્રય અને શાંતિબંધનની અનિષ્ટતા વગેરે—સ્વીકારે છે. અને એના પ્રતિપાદનમાં કેટલીકવાર એવો ઉત્સાહ અને આગ્રહ ધરાવે છે કે હું આપને એટલે સુધી પૂછી શકું છું કે આવાં ઉત્સાહી અને પ્રૌઢ સુધારાનાં લખાણો એક પણ ‘સુધારાવાળા’ ની કલમથી નીકળેલાં બતાવશો?

(૩) ત્યારે મણિલાલના અને ‘સુધારાવાળાઓ’ના ‘સુધારો’માં ભેદ શો? પરિણામે ભેદ નથી, માત્ર નામનો જ ભેદ છે—એમ ‘સુધારાવાળા’ માનતા સુધારો “જુનો” હોય, અને મણિલાલનો સુધારો એમને ઘટ હોય તો આ ભેદ અને મણિલાલનો ઉપર બાર મૂકવાની મારી બિનકુલ ધરતો નથી. પણ જો કાંઈ પણ ભેદ પ્રતીત થતો હોય તો તે—ચાલતી સુધારાની રૂઢિ, અને “Reform on National Lines”—એ બે વચ્ચે જે ફર છે તે જ. અને સારી રીતે જોતાં સમજશે કે “Reform on National Lines” એને કેવળ અર્થહીન શબ્દો કહીને તિરસ્કારી દાદવા એ ખોટી વિચારધુક્તિ છે.

હવે આ માટે પણ સુધારો એકદમ થઈ જશે એમ મણિલાલનું કહેવું નથી. સુધારાને કૃતિમાં લાવતાં કેટલી મુશ્કેલીનો નડે છે એ મણિલાલને અનુભવી નેહતી. પોતે સુધારાનું કાર્ય આરંભ્યું તે વખતની એક નોંધમાં એ લખે છે કે—

“ગુજરાતમાં જુના કે નવા ખીજ કોઈ સુધારકોનું બળ હતું નહિ. આપ સમયમાં મારી મહેનતની અસર થાય પણ તે મારા ઉપર લોકોને વિશ્વાસ હોય તોજ. મારા લખવાની અસર થઈ એમ હું માનતો નથી, પણ હાલનો જમાનો જુના સુધારાને મૂકી કાંઈક હિન્દુ ધર્મની હાથા હોય એવા સુધારા તરફ વળે છે એ તો હું સ્પષ્ટ જોઈ શકું છું. આ ક્રમમાં હજારો દિરસે પણ મારાથી મદદ બને તો તે ફરવી એ આમહથીજ હું. મથ્યા કંઈ છું, કેમકે એમ ખરે રૂપે થાય એમાંજ હું દેશનું કલ્યાણ માનું છું.”

ત્યારે (૧) ‘હિન્દુ ધર્મની હાથા’—એ મણિલાલે ઉપદેશકાં સુધારાનું એક ખાસ લક્ષણ. હુમ્મરામની “માનવધર્મ સભા” જેવી સુધારાની પદ્ધતિ—પોતાના દેશને અને પોતાના ધર્મને સર્વ દેશો અને ધર્મો કરતાં અધિક માનનાર હૃદયને—નાપચન્દ પડે એ સ્વાભાવિક છે. તેમજ ધાર્મિક ઇતિહાસ અને મનુષ્યસ્વભાવનું જોને યથાર્થ જ્ઞાન છે એ સદજ સમજી શકે છે કે એ મારા ધર્મો લઈ એના સામાન્ય અંશો એકઠા કરી એને કલમવાર ગોઠવવાથી નવો ધર્મ ચાલી શકતો નથી.

(૨) મણિલાલનું એક એવું કહેવું હતું કે “સુધારા” ના પરિણામમાં સુખ અને

સગવડનો મોહ, તથા આચારની હિંદુબંધતા એ જ આચાર્ય છે. આમાં કેટલું સત્ય છે એ વિચારવાનું મારું આંતરનું પ્રશ્ન નથી. મારે ઉપયોગી વાત એટલી જ છે કે મણિલાલને જ તત્ત્વજ્ઞાન સ્વીકારું હોતું તેમાં આત્મસંયમને પ્રધાન મને હોવાથી આ નવાં દોષો એમને ખાસ અસરકારક થઈ પડ્યા હતા.

(૩) મણિલાલનો ત્રીજો આલેષ એ હતો કે, સુધારાવાળાઓ અંદરથી બહારનાં આચાર ઉપર અસર કરવાને બદલે, બહારના સુધારાથી અંતરને ફેરવવા માગે છે, એ ભૂલ છે. ઘણાં તરીકે, બાવનાની એકતા અને સર્વ સાધવાને બદલે, બહારના નાતગાંતના બંધન માત્ર સગવડ ખાતર જ તોડે છે, અને અંતરના વિરોધ અને કલહો તો એવાને એવા જ રહેવા દે છે. આ દૃષ્ટિબિંદુ પણ મણિલાલના તત્ત્વજ્ઞાનનું જ હતું.

આ તત્ત્વજ્ઞાનની ખાસ અસર જનસમાજનું બંધારણ તથા સ્ત્રી પુરુષના સંબંધમાં, તથા સ્ત્રીકેળવણી એ વિષયોમાં સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે. જનસમાજ અનેક વ્યક્તિઓના સમુદાય નથી, પણ એક શરીર છે, અને એના અવયવરૂપે વ્યક્તિઓ છે, અને તેથી હક એવી વસ્તુ જ નથી, માત્ર ધર્મો—ફલ્તેર—છે. સ્ત્રીપુરુષના સમાન હકની વાત બધા આ જ તત્ત્વ જ્ઞાનના ધોરણે એ ભૂલબરેલી ગણે છે. ટેનિસનના “Princess” નામના કાંપમાં અને ફ્રેન્ચ રિલિગિયસ કોન્સ્ટ અને એના અંગ્રેજ અનુવાદી ફ્રેડરિક હેરિસનના લેખોમાં સ્ત્રીના બંધારણ વિષે તથા તેમની કેળવણી વિષે જેવા નિર્વારો જણાવ્યા છે તેને અગતા વિચારો મણિલાલે “નારીપ્રતિષ્ઠા”માં પ્રતિપાદન કર્યા છે. “નારીપ્રતિષ્ઠા” “હિન્દુ સોશયલ કલબ” નામે એક મંડળીની મીટિંગોમાં ચાલેલા વિવાદ માંથી ઉદ્ભવ્યું છે, અને તે કામતની ‘યોગિદિવ યોગિદિ’ નામે મહાન ગ્રંથની મદદથી લખાયું છે એમ મણિલાલ પોતે જ જણાવે છે. ‘સુધારાવાળાઓ’એ માનેલા સ્ત્રી પુરુષના સંબંધમાં કંઈ તત્ત્વજ્ઞાન રહેલું નથી એમ મારું કહેવું નથી. મતુષ્યના સર્વ આચાર વિચારની પાછળ એ આચાર વિચારનું કંઈને કંઈ તત્ત્વજ્ઞાન તો રહ્યું જ છે. કોરંબુ કે એ આચારવિચારનો અર્થ એવું નામ જ તત્ત્વજ્ઞાન છે. પરંતુ વધારે ચોક્કસ રીતે જોતાં એ “તત્ત્વજ્ઞાન” સ્પષ્ટ “જ્ઞાન”રૂપ થયું હોતું નથી, હજી એ ગર્ભિન “તત્ત્વ”રૂપ જ છે. એ આચારની પાદ જઈ એની યથાર્થતા અને પરિશુદ્ધિ અર્થે કોઈ પણ તત્ત્વવિચાર સ્પષ્ટ રીતે બાંધવામાં આવે તારે જ તે આચાર વિચારને આપણે તત્ત્વવિચાર ઉપર રચાએલો કહીએ છીએ. મણિલાલના પહેલાંના “સુધારા”નું સ્વરૂપ આપ જોશો તો જણાશે કે એમાં સામાન્યબુદ્ધિ (Common-sense)થી પ્રતીત થતી ‘સમાનતા’ અને ‘સમાનહક’ને આધારે જ સર્વ વાત કરવામાં આવે છે. છેક મણિલાલના રખતમાં, ‘સુધારાવાળાઓ’ તરફથી મહાસ વૈકુંઠરાસી મિત્ર પ્રોફેસર કાશીરામ સેવકરામ દવે તેઓએ સ્ત્રીપુરુષના સમાન હકની ચર્ચા નીતિશાસ્ત્રની રીતિએ ઉઠાવી હતી. તે સમયે એમના મન ઉપર શુદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાન (metaphysics) કરતાં નીતિશાસ્ત્ર (moral philosophy)ની વધારે અસર હતી એ મારા જણવામાં છે. આ પ્રયત્ન પણ એક પ્રાચીનપંથીને હાથે જ થયો હતો એ જણવા જેવું છે, અને તે પણ સુધારાના ઉત્તરકાળમાં, અને મણિલાલના પ્રયત્નોથી ઉદ્ભવેલાં, મણિલાલમાં જ સુધારા પહેલાં પહેલો.

* અને તેથી જનસમાજ કરતાં “જનતા” એ પાણિનિનો શબ્દ વાપરવો અને વધારે યોગ્ય લાગે છે.

અધ્યાત્મ જ્ઞાનનો વિષય બહુજા, ઉત્તમ અને ઉમદા છે. કારણ કે તે મનુષ્યના સ્વરૂપ સંબંધીનો છે, અને જ્યાં સુધી માણસને પોતાના અંતર સ્વરૂપનું યથાર્થ જ્ઞાન નથી ત્યાં સુધી આ જ્ઞાનમાં જન્મવાનો શો હેતુ છે તેની જગા પશુ ખગર પક્ષી પશુ યથાર્થ અનુભવની સાથેજ તેની આંખ ઉઘડી જાય છે અને અધિકારશી ત નાશ થાય છે. આ પ્રશ્ન હજારો અને લાખો વખત પૂછાયો છે. રાજાથી રાજા પર્વ દરેક મનુષ્યવ્યક્તિએ આ સવાલ પૂછ્યો છે. શું આ ક્ષણિક માનુષિક જીવંતીમાં કાર નિલ નથી ? શું એવું કંઈ નથી કે જે સરીરનું મૂલ્ય અત્યંત ઊંચું પણ અમર છે ? આ દેહ એક સુઝીબર ધૂળમાં મળી જાય છે ત્યારે કંઈપણ જીવન યુક્ત રહેતું નથી. આ દેહને અગ્નિ બાળી બરમ કરે છે ત્યારે શું એવું કંઈ નથી કે જેને બાળવાની ગિનમાં પણ તાકાત નથી ? અને જો છે તો તેનું શું થાય છે ? તે ક્યાં જાય ક્યાંથી તે ઉત્પન્ન થાય છે ? આ પ્રશ્નો વારંવાર પૂછવામાં આવ્યા છે, અને જ્યાં આ અચરાચર જગતનું અસ્તિત્વ છે અને જ્યાં સુધી વિચાર કરનાર મનુષ્યો હતા ત્યાં સુધી આ પ્રશ્નો પુછાશે. તો પણ એટલું તો કહેવું જોઈએ કે પેસ્ટર આ પ્રશ્નો જવાબ નથી આપી શકાયો તેમ નથી દરેક વખતે તે પ્રશ્નનો યથાર્થ ખુલાસો આ જવાબ આપી શકે છે અને ખાતરી પૂર્વક કહી શકાય કે જેમ જેમ વખત જતો જશે તેમ તે લોકોમાં વધારે સગળ અને પ્રગળ થિતો જશે. હમેશાને માટે એક વખત સંપૂર્ણ ખુલાસો કરવામાં આવ્યો છે અને પશ્ચાત્ કાળમાં તે મૂલ્યતરને મનુષ્યો સારી રીતે સમજી શકે માટે દહાંત, દાખલા આપીને વધારે સ્પષ્ટ કરેલ છે. તેટલા આહો પણ તે ઉત્તરનું સ્પષ્ટ રાખોમાં ફરીથી કથન કરવામાં આવે છે. અમારે નમૂ વેક કહેવું જોઈએ કે આજ મહા યુદ્ધ સંવાલો ઉપર નવો પ્રકાશ ફેંકવાનો ડોળા નથી. અમારો ઇરાદો આધુનિક વખતની બાબતમાં પુરાતની સત્યને આપની સમજવાનો છે. ખીજી રીતે બોલીએ તો દેવદત્તના અભિપ્રાય માનુષિક બાબતમાં બતાવવાનો મારો ઇરાદો છે. કારણ કે આપણને આજળ માનુષ પક્ષો કે જે દેવી મૂળ સ્વરૂપ વિચારો, ઉત્પન્ન થયા છે તે જલ્દાયરૂપ માણસમાં પણ છે. અર્થાત્ જો આ વિચાર ત્યજી કાઢીએ તો તેજ માણસમાં સ્વરૂપે વિદ્યમાન છે હિંમતમારા તરફ નજર કરેલું ને માટે કેટલીક ચીજોની જરૂર છે. પ્રથમ તો ચંદ્ર, ચંદ્ર સિવાય જોવાય નહિ. બીજી નથી વસ્તુઓ સંપૂર્ણ રિધિતિમાં હોય છતાં ચંદ્રનો અભાવ હોય તો ચંદ્ર પણ જોઈ શકે નહિ. તેટલા સાદું દર્શિને માટે ચંદ્રની સુખ્ય અવસ્થામાં છે. પછી જ્યારે જોઈએ કે માત્ર બીજા ચંદ્ર હોય તો અંધ ન થાય કારણ કે ચંદ્રરિધિય રહે સચ્ચે જોવાની ક્રિયા કરે છે તો જો તે અંધરી ઇદ્રિય ન હોય તો પછી આપણે જાણી શકીએ જ નીવડે. આંખ એ કંઈ ઇદ્રિય નથી તે તો માત્ર દર્શિના સાધન છે. સાચી ઇદ્રિય તો તેની પાછળ છે અને તેનું મધ્યબિંદુ મગજમાં છે. (સર્વ મગજ છે, અર્થાત્ નસો પીઠજાનાં તારરૂપ છે જેવી રીતે સર્વ પ્રકારની ખગર આવે છે કારણ કે સાં જુદી જુદી સંગમ થાય છે તેવી રીતે મગજ રૂપી હેડ ઓછીસમાં રહે

પ્રવીણ સાગર વિષે ખબર.

સ્વસ્થાન શ્રી રાજકોટના નામદાર ઠાકોર સાહેબ શ્રી મેહેરામજીએ સર્વ વિદ્યાસખ દિદી બાપામાં એક પ્રવીણ સાગર નામનો સર્વોત્તમ ગ્રંથ બનાવ્યો છે. તેની બે આવૃત્તિ બે પછીઓ તરફથી જુદી જુદી છપાઈ છે. પરંતુ તે બેઈએ તેવી શુદ્ધ છપાઈ નથી તે સુધારીને શુદ્ધ છપાવવા માટે ખીલ્તઓને છપાવવાના આપેલ હક્ક રદ કરીને રાજકોટ રેટ તરફથી કુર્મને માટે મને એકલાનેજ હક્ક મળ્યો છે તેથી સર્વ સદગૃહસ્થોને સવિનય વિનંતિ કરું છું કે હવે પછી તે ગ્રંથ કોઈ છાપણા અથવા છપાવણા નહીં; કમકે તે મદારેજ છપાવવાનો છે અને મને રાજકોટ રેટ તરફથી ને હક્ક મળેલ છે તેની નકલ સારને જાણ થવા માટે નીચે પ્રગટ કરું છું. રાજકોટ રેટ તરફથી મળેલી હકની નકલ.

હબ્બર ઓફીસ
નંબર ૧૫

લિ. ગોવિંદ ગીતાભાઈ,

શેરા.

આ સ્વસ્થાનના નામદાર ઠાકોર સાહેબના વડા ઠાકોર સાહેબ શ્રી મેહેરામજીએ સાહેબે સંવત ૧૮૩૮ ના વર્ષમાં દિદી બાપામાં પ્રવીણ સાગર નામનો ગ્રંથ રચ્યો છે. તેની ગુજરાતી બાપામાં ટીકા કવિ ગોવિંદ ગીતાભાઈએ કરેલી છે. સદરહુ ગ્રંથ છપાવવાની પરવાનગી પ્રથમ અમદાવાદના રહીશ કવિ દસપતરામ ગાદાભાઈને રેટ તરફથી આપવામાં આવી હતી અને સાર પછી માજી મેનેજર મિ. મોતીચંદ તુલસીના વખતમાં સન ૧૮૬૨ની સાલમાં અમદાવાદના રહીશ પાંક હરીશંકર કરણાશંકરને સદરહુ પરવાનગી રેટ આપેલી હતી. સદરહુ ગ્રંથને સુધારીને નવી આવૃત્તિ કાઢવાની પરવાનગી કવિ ગોવિંદ ગીતાભાઈએ તા. ૧૫-૩-૦૪ ની અરજીથી માંગતા આ ગ્રંથની ગુજરાતી ટીકા તેમણે પોતેજ કરી છે, તથા પોતે કાવ હોઈ કવિતાની ક્ષિપ્તિ, અર્થ તથા રહસ્ય વધારે સારી રીતે પીચાની શકે, અને સદરહુ ગ્રંથની પ્રેરતા તથા શોભામાં વધી કરી શકે તેમ છે. તેથી આ ગ્રંથની નવી આવૃત્તિ સુધારી શુદ્ધ છપાવવાની તેમને પરવાનગી આપવામાં આવે છે. અને તે સિવાય ખીલ કોઈને અથવા પર્વત હક્ક આપેલો હોય તો તે આ ઉપરથી રદ કરવામાં આવે છે. માટે હવે સદરહુ ગ્રંથની નવી આવૃત્તિ કવિ ગોવિંદ ગીતાભાઈ વિના ખીલ કોઈએ છપાવવી નહીં.

ખબર તથા તે ગુજબ અમલ થવા આ શેરાની એક નકલ.

કવિ ગોવિંદ ગીતાભાઈ તરફ તથા એક નકલ પાંક હરીશંકર કરણાશંકર તરફ ગોઠવેલી; તા. ૨૩ અપ્રેલ સને ૧૮૭૪

તા તની ખાજગ.

(સહી)

મગજ છે, અર્પાત નસો વીગળ.

મેનેજર રાજકોટ રેટ.

સર્વ પ્રકારની ખબર આવે છે કારણ

સંગમ થાય છે તેવી રીતે મ કવિ ગોવિંદ ગીતાભાઈ તરફ રિવાના.

આવિરૂપ
એક એવોદય ન-મ-સારી
અદ્વિતિય મહિમા ન નવજોડાપ

સુદર્શન.

આધ્યત્મીય નજીબાલ દિવેદી

ઉપતન્ત્રી—

ગોદેસર મોર્નિંગસ્ટાર બાપુજીવાલ મુંબ.
જો.મ. એ. જો.બ. એલ. ખી.
ઉપતન્ત્રી—

તન્ત્રી—

(ધર્મ મુદ્દ-આદિત્ય-આદિ વિદ્યા અને તત્સંબંધી વિચાર.)

“સત્યં પરં ધીમહિ” —ભાગવતમ્.

[પુસ્તક ૧૬. અંક ૭-૮.] (માસિક.) [એપ્રિલ-મે. ૧૯૦૪].

વિષયાનુક્રમ

૧. અદ્વૈત સમ.....	૧૯૩
૨. ઉદય મહેશભાષી.....	૧૯૪
૩. ભવન.....	૧૯૫
૪. નિજયોગ.....	૧૯૬
૫. પૂર્વનું જ્ઞાન.....	૨૦૨
૬. કોક-ગદાભાના આધુનિક-આર્પ-ધર્મ-વિચાર.....	૨૦૫-૨૩૩
૭. આત્મર અવતતી કુટલીક અકચરો.....	૨૧૨
૮. ગમ દેસત્તક ગાનર પ્રકૃતિ.....	૨૧૭-૨૨૯
૯. વિશ્વપત્ર.....	૨૨૫
૧૦. વિષયોનું એકાંશરૂપ.....	૨૨૭
૧૧. શ્રી ગોતમબુદ્ધ.....	૨૪૧
૧૨. પદ્-દર્શન.....	૨૪૯

અમદાવાદ.

ધી અમદાવાદ યુનિયન પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ, હંપતી લીગીટકે.

સુદર્શન.

આ પત્રનું વાર્ષિક મૂલ્ય આગાઉથીજ રૂ ૨-૦-૦ હપ્તલ ખર્ચ સુદર્શન દ્વારાથી દિલ્હી મોકલનારને એક રૂપીએ અર્ધો જ્ઞાનાતી ટિકિટ વધારમાં મોકલવી, કેમકે એટલે વધાર ખર્ચ છે.

• વિષયો લખી મોકલવાની-સર્વેને છૂટ છે પરંતુ અમુક લખણ પ્રતિદ ૨૨૫ કે ૩૫. એ વિષે નિર્ણય કરવા તન્ત્રી ના કૃપાથી રાતર છે. લખણ પાછું મોકલવાને અને બધાના નથી, માટે જાનના સુધી નકલ નાખીનેજ અમલ લેણ મોકલશે.

“ મુજે હું ” વાળા વિષય માટે તન્ત્રી જવાબદાર નથી, તે વિનાના વિષયો ઉપર દો તન્ત્રીનો છે તેથી તે કે.છએ છાપવા છાપવા નહિ.

પત્રમાં પ્રસિદ્ધ કરવાનું લખાણ સામ અક્ષર પૂરતી એક જ જુઓજ લખી મોકલવા કૃપા કરવી, તથા કોઈ પણ લેખને પેતાનું નામ-વાસ્તવિક કે કલ્પિત-પ્રસિદ્ધ કરવાની કૃપા હોય, વા તેમ કરવા બાધ ન હોય તો તે તન્ત્રીને લખી જણવવું; તન્ત્રી જ ઉપતન્ત્રીની જાણ માટે પેતાનું ખર્ચ નામ આપવું જ જોઈએ.

જાહેર ખર્ચ માટે તથા આ પત્રના લખાણ સંમધે સર્વ વ્યવહાર તન્ત્રી વા કા- તન્ત્રી સાથે રાખવો. અધ્યાપકોકન માટે અર્થો, રોજીદા અને અધ્યાપકો પ્રતિદ થતાં પત્રો, અને આ પત્રના અલક્ષમાં મોકલવાનાં માલિકો, હુલેથી નવીયા મોકલવાવશ્ય કૃપા કરવી.

તન્ત્રીનું નામ હામ આ પ્રમાણે:—રા. રા. આનંદશર આપુત્ત ધ્રુ. તન્ત્રી—

સુદર્શન. અમદાવાદ.

જાણ માં આવતાં પત્રો તથા માનિકા નિચેને શરનામે મોકલવાવા વીનતિ છે.—

ઉપતન્ત્રી—સુદર્શન.

સુદર્શન એજિસ. નડીયાદ.

આં શિવાય નાણાં સળધી સ્વયં પત્રવ્યવહાર વ્યવસ્થાપક મી જમનાદાસ ત્રીભોવનદાસ

• નડીયાદ. એ શર્જાએ રાખશે.

સાવધાન ! સાવધાન ! સાવધાન !

આશા છેડી બેઠેલા દંદીઓ સારા થયા છે.

સંદનમજરી.

લોહી સુધારી વિષય વધારી સક્રિય આપે છે કોઈ પણ દારૂખી જતા વીધેને અટ- કાવી નપુસકપણનો નાશ કરે, નીરોગી વાપરે તો આયુષ્યમાં વધારો કરે છે.

રમણવીલામીની—વીરવાન અને વીલસી પુરોને સ્ત્રી સંગમાં સ્તમ્ભન કરી આનંદ આપે છે. કંમત ગોળી ૧૬ નો રૂ. ૧) પોલેન જુદું.

નપુસકતવારીયુત—આ દવા લગાડવાથી દગ્ત કમ્પો ચમેલા પુરવતાં મુમ જાગની ગીથીલના, વસ્તા, નમોની કાળોરી, વગેરે દરેક યધ પરીપૂર્ણ રહિત પ્રાપ્ત થાય છે.

મૈત્રુમર્દનશુભ—ફક્ત ત્રણ વખતજ દેશથી પેશાબમાં ચઢી જગતના એકદમ રા- ન્ત થાય છે. અને વીસે જ્વનતાં પ્રમેદ તેનાં યોગીજ કુદરતનાં સેવનથી નાશ પામે છે કી તેણા ૧૦ નો રૂ. ૧) એક, પો. જુદું.

મોતીનો સુરમે—આંખનાં તમામ દરદો શાકે છે. ફક્ત આંખોનાજ માટે દોઝો તેણા ૧ નો રૂ. ૧૦ માલે તેણા ૧ નો રૂ. ૧૧ સારા, પો. જુદું.

અગાધની મુચના—અમારી દવાઓનું મોટું વેચાણ જોઈ તેની નાશો વખાં લોકો કમ્પા લાગ્યા છે તે તેવા લોકોની મોટી મોટી જાહેર ખબરોથી ન દુગાનાં અસખી કોણ અને નાશી કોણ તે જોઈ મેદેરઆની કરે. વગેરે બધાવશુ જોઈએ કે અમારે કુટુંબ વર્ષિક તરીકે લખમમ જામે હરમ થવા પંચાલેલું છે.

રાજવૈધ નારાયણજી કેશવજી, મામેકે—આપુવેરોદય અકલ સમ, જામનગર.

આધ્ય દ્રષ્ટ
એક 'અભેદભાગે-પ્રવાસી'
અભનિષ્ઠ મણિવાલ નરુજાણ.

સુદર્શન.

ત્રીજી—
શ્રીકૃષ્ણ આ દેશકર બાણીવાળા મેન
એમ એ એમ એમ એમ
અપરની—
આપના નરુજાણ દિવેશી

(ધર્મ-વૃદ્ધ-સાહિત્ય-આદિ વિદ્યા અને તત્સબધી વિચાર.)

“સત્યં પરં ધીમહિ” — માગવતમ્

[પુસ્તક ૧૯. અંક ૭] (માસિક) [એપ્રિલ ૧૯૦૪]

અદ્વૈત ગ્રંથ.

(મંજુ)

ગમે બસી વિભુની અખિવ રિશ્વભા રે લોન	(ધ્રુવ)
મેને સગુણ—દશ્ય વિશ્વ ચેષ્ઠચેષ્ઠ નાયતુ રે લોન	વાગે૦
નિર્ગુણ નાદ-અહા વિરલ જાનમા મચ્છુરે લોન,	
એ નાદનો ધ્વનિ રકુરે અહાડમાં રે લોન	વાગે૦

(સાખી)	વિભુની વસી વાગતા દેવી કર પ્રગટે પ્રેમ,	
	પ્રેમી પ્રેમના તાનમા જને પ્રેમમય ક્ષેમ	વાગે૦

સહુ હર તાર્ણી મીર ફરર હડતા રે લોન,	
હરે હર મળી બેઠ જમ ભુવતા રે લોન,	વાગે૦
ઉભય બન ભુલી એકમેક જની જતાં રે લોન,	
પતિ પતિ ગાયા અહતુ અદ્વૈતને રે લોન	વાગે૦

(સાખી)	જો સખી તું અદ્વૈત આ, રચ પ્રિય પીયુની સાથ;	
	પ્રાણ પ્રેમમા પ્રેમીના જને પ્રેમ સાક્ષાત	વાગે૦

આ પ્રેમ શેમ રસ જ્ઞાન જોડેલો તે રે લેલ;
 એ આનંદ અમર મુક્તિનો વિલાસ છે રે લોલ.
 લલિત લલના રમ હું આ રસ વિલાસમાં રે લોલ;
 તારો દેરો સફળ કર પીયુના પ્રેમમાં રે લોલ.

વાગે૦

વાગે૦

શુકદેવ.

ઉદ્ધવ સંદેશમાંથી.

(મળેલું.) *

૦ પ્રિયા પ્રેમી મૂઢી, ઇન્નિમિદિ* સર્વે ઇન્ન વધુ,
 મયુગ્માં મહાત્મી, સુતુ સુતુ કિંધું ગોકુલ બધુ;
 પિતા માતા છોડી, દિલદવ લગાડી સ્વજનને,
 દિલામો દેવાને, પ્રિતિથી હરિ પ્રેમો ઉધવને. ૧.

પગિ પેસા પ્યારા, લણિ લણિ મુમારા જનકને,
 જસોદા માતાને, નમન કરજોરે જામ દને;
 હશે એકા મારા, જનક કર માળા ધરિ આને,
 જપના તે હોશે, ઘડિ ઘડિ મનેરે ધરિ મને. ૨.

જસોદા માડીનાં, નયનયિ ન શુકયાં નિર હશે.
 હશે બેઠી રાતી હરિ રૂરિ ન જોતી દંધ હશે
 હશે કે'તા નિત્યે, વીળિ વળિ જામ નંદ નિકટે.
 જામ વે'લા લાલો, મુજ દાષ સુતુ હું નિકટે. ૩.

સુતુ વીના જૂવો, સુતુ સુતુ સુતુ મદિર દિસે,
 સુતુ વીના જૂવે, સુતુ સુતુ સુતુ આ જામ દિસે;
 સુતુ વીના જૂવે, સુનિ સુનિ સુનિ ગાવડિ દિસે;
 સુતુ વીના જૂવો, સુનિ સુનિ સુનિ માવડિ દિસે. ૪.

હશે હું વોના ત્યાં, મુજ ગરિમડિ ગાવડી સુની,
 દિનાંને આવંતી, ધિરિ ધિરિ હશે નાય વિધુરી;
 જયો ત્યાં તેલી તે, પ્રિત્યો ધસશે જામજીવ મને,
 જામ માપુ કેમે, કર પ્રિતિ યહી દેસે આને. ૫.

વળિ મારી રામા, સકળ જન્મવામા લળિ લળિ,
હરો ગાતી ગૂણા, સજનિ ગણુમાં તે ગળિ ગળી;
વળી સમારીને, સુપડ રતિ વિલાસની કથા,
દહતી તે હેરો, સુદિલ સદિ લીચોંગની વ્રમા ૬

બની ગ્રેહે ઘેલી, સકલ રસ વેલી ચક્રચૂરી,
ધ્રુમંતી નિઝોતે, મુજ હૃદયની પિગર તુરી;
વિલાપો આલાપી, ફરિ ફરિ બની આ'વરી પુરી,
હરો સમારતી, ઘડિ ઘડિ વદની પ્રિતિ પુરી. ૭

જમ કાલિ'દીમાં, રહિ, હળિ જળે પ્રાતર વિરો,
ધરિ સ્થિતે નિત્યે, હરિ હરિ પ્રિયા પૂજતી હરો;
વળી તે ધ્યાનાંને, લળિ લળિ મને માગનિ હરો,
પછી છૂટે કરો, નિગનિગળે આવતી હરો. ૮

* * * "કવિજન નાગર વાલ."

ભજન.

(મજલુ.)

રે ! હો ! ! સન્તો, ! ! ! ચાલોને આપણા દેશમાં
રેતનનાં ખેતરો વેણ-રે ! હો ! ! મનો ! ! !
અનાદિ કાગથી એ શાને એવું ને એવું રે,
માનવ દષ્ટિએ કદિ ન દેખાય-રે ! હો ! ! સન્તો ! ! !

માયાતું પ્રબળ જ્ઞેન નહીં અતલાવાદેએ.
વિરક્તાને યાય ક્યાંછે ? જાણ્ય-રે ! હો ! ! સન્તો ! ! !
સકાય નહીં તેમ યાય નહીં જીતું રે-
સાંનોદધિ ઉદ્ધમે જાણ્યાય-રે ! હો ! ! સન્તો ! ! !

મનોદરે તેજ એવું અગચ્ચ યાતું રે.
માયાવીને જોતાં અખ જાય-રે ! હો ! ! સન્તો ! ! !
વૌહો જાયછે એ કાંઈ ભાગ્યશાળીએ તોયે.
નવ વસું જોણું રે કાંઈ યાય-રે ! હો ! ! સન્તો ! ! !

અસીમ છતાંજે તહેને ઝોળખી ન શકશે રે. ૧
દરશાતાં બચનારે । બવ જુન્ય. રે હો ૧૧ સન્તો ૧૧૧
પ્રજ્જુની કપાના પાત્ર એક પલકમાં રે.
પાર પાગીને સ્થિર યામ. રે હો ૧૧ સન્તો ૧૧૧

ખેતર પહોંચ્યા છે તેતો વળ્યા નથી પાછા રે.
અહામાં અહા થઇ સમાય રે । હો ૧૧ સન્તો ૧૧૧

મહાકવિ-નાગર.

રાજયોગ.

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૬૯-૫૧.)*

॥ આત્મા અને પરમાત્મા અથવા બ્રહ્મનું એક્ય ॥

અવચ્છિન્નશ્ચિદાજ્ઞાસસ્તૃતીયઃ સ્વપ્નકલ્પિતઃ ।
વિજ્ઞેયસ્ત્રિવિધો જીવસ્ત્રાયઃ પારમાર્થિકઃ ॥ ૩૨ ॥

અવચ્છેદઃ કલ્પિતઃ સ્યાદવચ્છેદ્યતુવાસ્તવમ્ ।
તસ્મિન્જીવત્વમારોપાદ્ બ્રહ્મન્વંતુ સ્વભાવતઃ ॥ ૩૩ ॥

અવચ્છિન્નસ્ય જીવસ્યપૂર્ણેન બ્રહ્મણૈકતાં ।
તત્ત્વમસ્યાદિ વાક્યાનિજગુર્નેતર જીવયોઃ ॥ ૩૪ ॥

ब्रह्मण्यवस्थिता मायाविक्षेपावृत्तिरूपिणी ।

आवृत्त्याखंडतां नस्मिन्जगज्जीवौ प्रकल्पयेत् ॥ ३५ ॥

जीवोधीस्थ चिदाभासो भवेज्जोक्तादि कर्मकृत् ।

भोग्यरूपमिदं सर्वजगत्स्याद्भूत भौतिकं ॥ ३६ ॥

अनादिकाल मारभ्यमोक्षात्पूर्वमिदं द्वयम् ।

व्यवहारे स्थितंतस्मादुभयं व्यावहारिकं ॥ ३७ ॥

चिदाज्ञासंस्थितानिद्राविक्षेपावृत्तिरूपिणी ।

आवृत्त्यजीवजगतीपूर्वेनूत्नेतु कल्पयेत् ॥ ३८ ॥

प्रतीतिकाल एवैतेस्थितत्वात्प्रातिज्ञासिके ।

नहि स्वप्नप्रयुद्धस्यपुनः स्वप्नेस्थितिस्तयोः ॥ ३९ ॥

प्रातिभासिक जीवोयस्तज्जगत्प्रतिभासिकं ।

वास्तवंमन्यतेन्यस्तुमिथ्येति व्यावहारिकः ॥ ४० ॥

व्यावहारिक जीवोयस्तज्जगद्व्यावहारिकं ।

सत्यंप्रत्येतिमिथ्येति मन्यते पारमार्थिकः ॥ ४१ ॥

पारमार्थिक जीवस्तु ब्रह्मैक्यं पारमार्थिकं ।

प्रत्येतिवीक्षतेनान्यद्वोक्षतेत्यनृतात्मना ॥ ४२ ॥

माधुर्यद्रवशैत्यादि नीरधर्मास्तरंगके ।

अनुगम्यपथतन्निष्ठे फेनेप्पनुगतापथा ॥ ४३ ॥

साक्षिस्थाऽसच्चिदानंदाः संबंधाव्यावहारिके ।

तद्वारेणानुगच्छन्ति तथैव प्रातिज्ञासिके ॥ ४४ ॥

लयेफेनस्यतद्धर्माद्रिवाद्याः स्युस्तरंगके ।

तस्यापिबिलयेनीरे तिष्ठंत्येतेयथापुरा ॥ ४५ ॥

प्रातिज्ञासिक जीवस्यलयेस्युर्व्यावहारिके ।

तिल्लये सच्चिदानंदाः पर्यवस्यन्ति साक्षिणि ॥ ४६ ॥

માવાર્થ—જીવ ત્રણ પ્રકારના છે: પરિપૂર્ણ પ્રજ્ઞમાં આવધા અને અહંકારથી જે અવચ્છેદ (મર્યાદા) થાય છે, તે સાક્ષીરૂપ ચૈતન્યનો અવિચ્છિન્ન જીવ કહે છે; લિંગદેહને વિશે સાક્ષીરૂપ આત્માનું પ્રતિબિંબ પડવાથી, થયેલા જીવને ચિદાભાસ કહે છે; અને સ્વપ્નવિશે જે જીવ થઈ સત્તા ચંલાવે છે, તે સ્વપ્ન કલ્પિત જીવ કહેવાય છે. તે ત્રણ પ્રકારના જીવમાંથી અવિચ્છિન્ન જીવ વાસ્તવિક એટલે પારમાર્થિક કહેવાય છે.—૩૨.

પરપ્રજ્ઞને વિશે અવિધા અને અહંકારથી થયેલા અવચ્છેદ (મર્યાદા) કલ્પિત જ છે; પરંતુ અવચ્છિન્ન પારમાર્થિક જીવ જેથી થયો છે, તે આત્મા જ વાસ્તવિક છે. તે અવચ્છેદ ચૈતન્ય અહંકારયુક્ત ચિદાભાસને પ્રકાશિત કરે છે, એ પ્રમાણે તેમાં આરોપણ કરવાથી તે જીવ કહેવાય છે. પરંતુ સાક્ષીરૂપ આત્મામાં પ્રજ્ઞત્વ સ્વાભાવિક છે, કંઈ ક્રિયાસાધ્ય નથી.—૩૩.

તત્ત્વમાસિ.—વિગેરે શ્રુતિનાં મહાવાક્યો આ અવચ્છિન્ન જીવની પ્રજ્ઞા સાથે એક્યતા કરે છે; પરંતુ બીજા એ જીવોની પ્રજ્ઞા સાથે એક્યતા નથી.—૩૪.

આવરણ અને વિશેષ શક્તિવાળી માયા પ્રજ્ઞને આધાર રહેલી છે; તે માયાની આવરણ શક્તિ પ્રજ્ઞની અજાડતાને ઢાંકી દે છે, અને વિશેષ શક્તિ જીવ અને જગત્ સરજે છે; છતાં તે માયા વ્યાવહારિક જીવ અને જગતનું ચુદિત્વ પ્રજ્ઞમાં આરોપે છે.—૩૫.

લિંગદેહમાં સાક્ષીરૂપ ચૈતન્યનો પ્રતિબિંબિત ચિદાભાસ નામનો વ્યાવહારિક જીવ કર્મ કરે છે; અને તે આ લોક તથા પરલોકમાં પોતે કરેલાં કર્મનાં ફલ ભોગવે છે; તેજ પ્રમાણે વ્યાવહારિક જગત્ પંચમહાભૂત (પૃથ્વી, પાણી, તેજ, વાયુ, આકાશ) નું, અશુભક્ષી નર દેવાદિ જાતિઓનું, તથા ભોગ્ય પદાર્થોનું બને છે.—૩૬.

આચિદાભાસ જીવ અને અવિધા તથા અહંકારથી કલ્પિત થયેલા જગતનો ક્યારે આરંભ થયો, તે ન જાણી શકવાથી, તે જાણે અનાદિ છે. તે જીવ જગતનું દંદ અનાદિ કાળથી આરંભીને વિદેહકેવલ્યરૂપ પ્રવૃત્ત, પ્રમાતા,

પ્રમાણ, અને પ્રમયાદિ વિવિધ પ્રકારની સિદ્ધિ સિદ્ધિ ત્રિપુટિરૂપ વ્યવહારમાં રહેવાથી તે બન્ને જીવ જગત વ્યાવહારિક કહેવાય છે.—૩૭.

ચિદાલાસ નામના વ્યાવહારિકજીવને આશ્રય રહેલી, તંમોગુણ રૂપ નિદ્રામાં વિશેષ અને આવરણ નામની બે શક્તિ રહેલી છે. તે નિદ્રાની આવરણ શક્તિ, વ્યાવહારિક જીવ અને વ્યાવહારિક જગતને આશ્રયદિત કરે છે; તદંતર વિશેષશક્તિ જીવજગતનું નહું બંધ સરજે છે.—૩૮.

આ નહું જીવજગતનું બંધ માત્ર તેના પ્રતીતિકાલમાં—અર્થાત્, જ્યાં સુધી સ્વપ્ન ટકે છે ત્યાં સુધીજ—ટકે છે; માટે તે પ્રાતિભાસિક કહેવાય છે. કેમકે એક સ્વપ્નથી જાગૃત થયેલો મનુષ્ય ફરીથી તેના બીજા સ્વપ્નમાં તેના જેવ જીવ અને જગતનો અનુભવ કરી શકતો નથી.—૩૯.

આ સ્વપ્નમાં ઉત્પન્ન થયેલો પ્રાતિભાસિકજીવ પ્રાતિભાસિકજગતને સત્ય માને છે; પરંતુ વ્યાવહારિક જીવ તે પ્રાતિભાસિક જીવ જગતના બંધને જુએ છે; છતાં તેને તે મિથ્યા જ પ્રમાણે છે.—૪૦.

ચિદાલાસ નામનો વ્યાવહારિક જીવ વ્યાવહારિક જગતને સત્ય માને છે. પરંતુ તે બન્ને જોનાર અવચિન્ન પારમાર્થિક જીવ તે બન્નેને મિથ્યા માને છે.—૪૧.

અવચિન્ન પારમાર્થિકજીવ લેહરહિત બંધ, મોક્ષ, વિગેરે વ્યવહારથી અતીત—એવા સચ્ચિદાનંદ બ્રહ્મની સાથે ચોતે એક છે, એમ વસ્તુતાએ જુએ છે. તે વિના તે પારમાર્થિક જીવ બીજું કંઈ જોતો નથી. કદાપિ વ્યાવહારિક અને પ્રાતિભાસિક જીવ જગતને તે જુએ છે. તો તે ચેતન્યના આલાસ રૂપ વ્યાવહારિક જીવ અને પ્રાતિભાસિકજીવ દ્વારાએ જુએ છે; માટે તે સર્વેને તે મિથ્યા માને છે.—૪૨.

મધુરતા, પ્રવાહિતા, તેમજ શીતલતાદિ જે જલના ધર્મો છે, તે ધર્મોજલના વિવર્ત રૂપ તરંગમાં પણ આવે છે; અને તેજ ધર્મો તરંગના વિવર્ત રૂપ ફિણમાં સમાવેશ કરે છે.—૪૩.

તેજ રીતે સાક્ષીરૂપ પરબ્રહ્મમાં સત્, ચિત્, અને આનંદરૂપ ધર્મોપારમાર્થિકજીવનો વ્યાવહારિકજીવજગત સાથે સાક્ષિત્વનો સંબંધ છે તે માટે વ્યાવહારિકજીવજગતમાં પ્રવેશ કરે છે; અને વ્યાવહારિકજીવનો પ્રાતિભાસિકજીવજગત સાથે સંબંધ છે તે માટે તે સચ્ચિદાનંદ ધર્મો વ્યાવહારિક જીવદ્વારાએ પ્રાતિભાસિકજીવજગતમાં પ્રવેશ કરે છે.—૪૪.

જેમ ક્ષિણનો નાશ થાય છે, ત્યારે તેમાં રહેલા માધુર્યાદિ ધર્મે તરંગમાં લીન થાય છે, અને જેમ તરંગનો નાશ થયે, તેમાં રહેલા ધર્મો જળમાં લીન થાય છે.—૪૫.

તે રીતે પ્રાતિભાસિકજીવજગતનો જ્યારે નાશ થાય છે, ત્યારે તેમાં રહેલા સચ્ચિદાનંદ ધર્મો જ્યેષ્ઠસ્થાના અપ્રચના સંસ્કાર સહિત ચિદાભાસનામના વ્યાવહારિકજીવમાં લીન થાય છે; તથા સુષુપ્તિકાલને વિશે અથવા પ્રલયકાલને વિષે વ્યાવહારિકજીવજગતનો નાશ થાય છે, ત્યારે તેમાં રહેલા સચ્ચિદાનંદ ધર્મો સર્વના અધિષ્ઠાન રૂપ સાક્ષી એવા, આત્મામાં લીન થાય છે. અર્થાત્ સાક્ષી રૂપ આત્માનું કાલત્રયમાં અસ્તિત્વ છે, તેથી તથા વ્યાવહારિક જીવ જગત્ તેમાંથી જન્મ પામે છે તેથી, તેમજ તેમાં સ્થિતિ કરે છે, તથા લય પામે છે તેથી, સાક્ષી રૂપઆત્મા પરબ્રહ્મથી ભિન્ન નથી.—૪૬.

ટીકા.—જેમ આપણે લિંગદેહ અથવા સૂક્ષ્મદેહ અને રચુલદેહનું આપણે વર્ણન કરી આવ્યા તેમ એક કારણદેહ નામનો ત્રીજો દેહ છે. આ ત્રણ સાથે મળતી આવતી, વ્યક્તિના અનુભવના જીવનમાં અનુક્રમે જાગૃત સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ નામની ત્રણ અવસ્થાઓ છે. ભિન્ન અસ્તિત્વ થયે વ્યક્તિતાના દરેક અને સર્વ કારણનો સુષુપ્તિમાં સંપૂર્ણ અભાવ હોય છે, અને આપણે ભીનસહિત આનંદના વિશ્વવ્યાપક સ્થાનની નજીકમાં હોઈએ છીએ. પરંતુ વ્યક્તિતાનું એક સુષ્પ સ્વરૂપ હોય છે, જે જાગૃત દશામાં આવતાં સંપૂર્ણ રીતે ખીલી નીકળે છે અને વ્યક્તિતાનો અનુભવ પેદા કરે છે. ત્યારે તો આ સુષ્પ વ્યક્તિત્વની સ્થિતિ જ યથાર્થ કહેવા માગીએ તો વ્યક્તિનો કારણદેહ છે. પિંડથી બ્રહ્માંડને આ નિયમ લગાડતાં, માત્રમ પડે છે કે, વિશ્વવ્યાપક ચેતનાના અવિદ્યાકારા પ્રથમ વિવર્તનેજ બ્રહ્માંડમાં સમાવેશ થતી વ્યક્તિઓનું કારણ માનવામાં આવે છે. પ્રથમ વ્યક્તિત્વ પામેલી ચેતનાને કુટસ્થ અથવા પ્રાણ કહેવામાં આવે છે તેને આ ગ્રંથમાં અધિચિન્ન અથવા પારમાથિક-જીવના નામથી વ્યવહારમાં આવ્યો છે. જેને ગ્રંથમાં સૂત્રાત્મા અથવા પ્રાતિભાસિક-જીવ કહેવામાં આવ્યો છે તે આજ જીવ છે, જ્યારે વ્યક્તિની આગળની ભૂમિકાએ પહોંચે છે, ત્યારે તે પોતાની જાતે ધણાજ સૂક્ષ્મ જડમાં (સૂક્ષ્મદેહ) પ્રતીત થાય છે. જ્યારે તે પોતાની જાતે સૂક્ષ્મ જડમાં (રચુલ દેહમાં) પ્રદર્શિત થાય છે ત્યારે તેને યથાર્થ જીવ અથવા સંપૂર્ણ વ્યક્તિ પામેલી વ્યક્તિરૂપે વર્ણવવામાં આવે છે, તેને જ ગ્રંથમાં વ્યાવહારિક-જીવના નામથી વ્યવહાર છે. આ ત્રણ જીવોમાંથી, કઈ પણ સસાર યથાર્થતાવાળો કારણ અથવા પારમાથિક-જીવ છે, અન્ય બેનો માત્ર તેના રૂપેજ છે. પરંતુ તેઓ પણ તેમની આનુક્રમિક ભૂમિકાઓમાં યથાર્થ છે. જેમ સ્વપ્નના સર્વ અનુભવો જાગૃતમાં ખોટા છે તેમ વ્યાવહારિકમાં, પ્રાતિભાસિક અસત્ય છે. જેમ જાગૃતના અનુભવો સુષુપ્તિમાં નકામા છે તેમ વ્યાવહારિક પણ પ્રાતિભાસિકમાં અસત્ય છે. આ ગ્રંથના પ્રારંભમાં અપ્રાપ્તવા દશ અને દગનાનિયમોવડે આ સહેલથી સમજી શકાય છે. સર્વમાં અને સર્વત્ર ગદ સુષુપ્તિની અવસ્થા નિયત રીતે એક છે, અને જે

કારણ-ભૂમિકા જેમાં અષ્ટિ તે સમયે જ્ઞાન સહિત હોય છે, તેમાં તેને મહાકારણ અથવા તૃતીયા-ભૂમિકા એટલે બ્રહ્મ સાથે એક છે એમ અનુભવાય તો જ્યારે દશામાં આવતાં બેદનો ગંધ તથા તેને અનુસરતાં અંશુભનો ફરીથી સંભવ સંભવી શકશે નહિ. આ યથાર્થ નિર્વિકલ્પ દશા છે. અંધમાં, પ્રાતિભાસિક વ્યાવહારિકમાં અસલ છે અને વ્યાવહારિક પારમાર્થિકમાં અસલ છે, એ સાદર્યને સદૃજ આગળ વધારવામાં આવ્યું છે તથા એમ દર્શાવે છે કે પારમાર્થિક પણ પર-પારમાર્થિકમાં અસલ છે, અથવા જે તેના સમાન છે તે બ્રહ્મ સાથે એક છે. સમુદ્ર અને તે ઉપર જણાતા તરંગ, આદિના દર્શનદ્વારા આ સમજાવવામાં આવ્યું છે. જેમ સમુદ્રનાં તરંગ, ફેન આદિમાં પાંચીના ઘુંચો સામાન્ય છે તેમ ત્રણે જીવોમાં સત, ચિત, આનંદ, એકજ છે, અને તેટલા માટે દરેકે અષ્ટિ બ્રહ્મ સાથે એકજ છે. બેદ એ પાપ છે અને યથાર્થ રીતે જોઈ જંગોએ નથી; કૈમ્ય, અભેદ, એજ આનંદ છે અને પ્રકૃતિનો સત્ત્વનિયમ છે. જ્યારે ત્રણજીવોનું અનુભવાય છે ત્યારે પારમાર્થિક એ બ્રહ્મ સાથે એકજ છે, એટલું અનુભવવાનું રહે છે. આ ક્યારનું એ એક પ્રકારે તો સાબિત થઈ ચૂક્યું છે; અંધમાં આને માટે શાસ્ત્રનો આધાર આપવામાં આવ્યો છે; અને સમજાવે છે કે, તત્ત્વમસિં જેવાં વૈદિક ચાર મહા તાપોમાં દર્શાવાતું ઐક્ય, પારમાર્થિક-જીવનું બ્રહ્મ સાથેના ઐક્યનું સ્થાન કરે છે, અને અન્યજીવોનાં ઐક્યનું સ્થાન યતું નથી. પરંતુ અન્ય જીવો પારમાર્થિક સાથે એક છે, એમ આપણે ક્યારનું દર્શાવી ચૂક્યા છીએ, માટે સર્વ એકજ છે.

અંધનો આ વિભાગ એકંદ્રમ સવિકલ્પમાંથી નિર્વિકલ્પમાં જવામાં અભ્યાસિને મદદ રૂપ થઈ પડે એવો છે; આ પ્રયત્નકરણની મદદવડે બેદનો ગંધનો સંપૂર્ણ વિલય કરવામાં, નિર્વિકલ્પનો સમાવેશ થાય છે.

(આગળ ચાલુ)

ઉપતન્ત્રી.

પૂર્વનું જ્ઞાન.

(બળેલું) *

(અનુસંધાન : ૫૯—૧૬૦.)

હે જાણ્યો ને જો આપણે મતના નથી તેઓ કદાપિ મારી, મારા ધર્મની, અથવા મારા સંધની નિંદા કરે તો પણ તમારે કોઈ કરવાને કોઈ પણ કારણ નથી.

અહમ્મણ સૂત.

જો ખીજા મનુષ્યો સન્માર્ગે ન ચાલતા હોય તો આપણે તેમને સહત્તનથી સંતુષ્ટ કરવા. આ રીતે સન્માર્ગનો લાભ ખતાવીને, આપણે ધર્મની દરેક ઠેકાણે ઉડી છાપ પાડીએ છીએ અને તેને ચિરકાલ સ્થાયી બનાવીએ છીએ.

સુદેદ અને મિત્ર.

જે સુદ પુરોની સોજતમાં રહે છે તે સુદ થાય છે. પણ મૂર્ખનો સોજતી નાશ પામે છે. Prov XIII 20.

ખરાબ મનુષ્યોમાં મિત્રતા ટકતી નથી, અને નમજા હૃદયના મનુષ્યની સંપત્તિ મારક નાશ પામતી બધ છે. કેવળ સજ્જનો જ મિત્રતાનાં નવા કાર્ય કરીને તેઓના વડિલોની મિત્રતામાં વૃદ્ધિ કરે છે.

જે મિત્રો વિપત્તિ કાળમાં પણ પોતાના મિત્રો તરફ વક્રાદાર રહે છે તેમનેજ હું ખરા મુહૂર તરીકે મારા હૃદયમાં ગણું છું. કારણ કે વૈભવવાળા મનુષ્યનો સંપત્તિ સમયે કોણ મિત્ર નથી ?

માટે જે મનુષ્યો આ જગતમાં ધન પ્રાપ્ત કરીને પોતાના મિત્રો તથા ધર્મ ખાતર તેનો બચ કરે છે, તેઓનું જ ધન ખરેખર સ્થાયી છે. અને જ્યારે તે નાશ પામે છે ત્યારે અતે કોઈ પણ પ્રકારનું દુઃખ ઉત્પન્ન કરતું નથી.

અન્ધ ઘોડનું યુદ્ધ ચરિત.

હુંકમાં હું તમને મિત્રનાં લક્ષણ જણાવીશ—

જ્યારે તમે ખોટું કરતા હો ત્યારે તમને ચેતવણી આપે.

જ્યારે શુભ કાર્ય કરતા હો ત્યારે ખંતથી મંડવા રહેવાને ઉપદેશ આપે.

જ્યારે સંકટમાં અથવા બચમાં હો ત્યારે તમને મદદ કરે, આશ્વાસન આપે અને દુઃખથી મુક્ત કરે—આવા મનુષ્ય ખરેખર ખરા અને અનુકરણ કરવા લાયક મિત્ર છે.

* લેખક—શ. રા. મણિલાલ નથુભાઈ દોસ્તી. ખી એ.

જેને મનુષ્યને નિશ્ચય અને પવિત્ર સુરમિત્ર મળી આવે તો તેને પોતાના સ્વભાવને શુદ્ધ બનાવીને વિચાર પૂર્વક અને હર્ષ સહિત તેની મિત્રતા કરવી.

જે પોતાના જીવન માર્ગ પ્રમાણે વર્તે તો જે કોઈ પણ સુરમિત્ર ન મળી આવે તો તેણે દ્વેશીતે એકાંત માર્ગે ગ્રહણ કરવો પણ મૂર્ખની મિત્રતા કરવી નહિ.

જે અપવિત્ર મનુષ્યની મોજત કરે છે તેને દુષ્ટતાનો પાસ બેસે છે. જે દુષ્ટની મોજત કરે તેને ભૂમિપર નીચે જોવું પડે છે (અર્થાત્ ચરમાતું પડે છે). સારા મનુષ્યોની મિત્રતા તેને ધર્મિષ્ઠ (ન્યાયી) બનાવે છે. તેટલા માટે જેના સાંનિધ્યથી તમે ઉત્તરિ પામે છે તેને વળગી રહે.

જે અપવિત્ર મનુષ્યની મિત્રતા કરે છે તે કાઢેલી માછલી જેમાં મુકેલી છે, તેવા મધુર કુશ ધાસ તુલ્ય છે. કુશધાસ પણ અપવિત્ર અને છે.

જેવા મનુષ્યના મિત્રો હશે અને જેની તેની ઉચ્ચ બાવનાઓ, હશે, એવો તે યોગ્ય સમયમાં થશે તેટલા માટે મિત્રની પસંદગીમાં ઝઠાપણ વાપરે.

શ્રદ્ધારહિત મનુષ્ય સાથે મિત્રતા બાંધવી નહિ કારણ કે જે સુકાયેલો કુવો, ખોદવામાં આવે લાકડે કંકા, કાદવવાળું પાણી આપે છે તે કુવા જેવો તે મનુષ્ય છે.

પણ સુર પુરો શ્રદ્ધાવંત પુરો સાથે મિત્રતા બાંધવી. કારણ કે તેઓ વિશાળ અને નિર્મૂળ, ઝરાતા અથવા તો યંગ અને શાંત સરોવરના સરખા છે.

શુનિને પણ ખીજા મનુષ્યના રાગ અને દ્રેષ્યથી અસર થાય છે.

તેટલા માટે અશ્રદ્ધાળુ સાથે બવહાર રાખવો નહિ પણ દક્ષ શ્રદ્ધાવંત સાથે મિત્રતા બાંધવી.

૧૭

મૂર્ખ અને તેની મૂર્ખતા.

મૂર્ખનો માર્ગ તેની પોતાની દ્રષ્ટીએ ખરો જણાય છે, પણ ખીજનો ઉપદેશ શ્રવણ કરે છે તેજ મનુષ્ય સુર છે. Pro. XII. 15

જાગતા પુરુષને રાત્રિ લાંબી જણાય છે. યાકેલાને ગાઉ લાંબા જણાય છે તેજ પ્રમાણે સદ્વિનય નહિ જાણનાર મૂર્ખને જીવન લાંબુ (કંટાલા કરેલું) લાગે છે.

જે પ્રાંથજનને માર્ગમાં તેનાથી ઉત્તમ અથવા તેના સરખો મનુષ્ય ન મળે તો તેણે દ્વેશીતે નિર્જન માર્ગમાં મુસાફરી કરવી, પણ મૂર્ખની સાથે મિત્રતા કરવી નહિ. આ પુત્રો

મારા છે, આ ધન માફ છે ” આવા વિચારથી મૂર્ખ-દુઃખી થાય છે. તે પોતાની જાતને જ માલીક નથી તો પછી પુત્ર અને ધનની તો વાત જ નથી.

જો મૂર્ખ પોતાની મૂર્ખતા સમજે છે તેટલે અંશે તે ગણો છે. પણ જો મૂર્ખ પોતાને ગણે ગણે છે તે ખરેખર મૂર્ખ કહેવાય છે. દુર્ગુણ મારી સમીપ આવશે નહિ આવું ધારી મનુષ્યે દુર્ગુણ વિશે બેદરકાર રહેવું નહિ. ટીપે ટીપે સરોવર બસાય છે. જો નાના નાના દુર્ગુણ-મંદગુણ કરે તો મૂર્ખ આખરે દુર્ગુણથી ભરખી જાય છે.

પવિત્રની ઉડી ફાટ અને ચીરામાંના જળ ઉપરથી દ્રવ્યોં લેવો. થોડું પાણી ખંચી અંજારા કરવું વલાં કરે છે, પણ મહાન સમુદ્ર શાંતપણે વહે છે. ખાલી ચણે વાગે ધણે (જે અપૂર્ણ છે તે ખડુ ધાંધળ કરે છે.) પણ પૂર્ણ વસ્તુ શાંત હોય છે. મૂર્ખ અપુરા ભરેલા ધડા સરખો છે પણ સુઝ પુરૂષ સંપૂર્ણ ભરેલા સરોવર સુધ્ધ છે.

નાના વિધ વાકયો.

સર્વ સંયોગોમાં સર્વ મનુષ્યો બેણી ઉદારતા, સમ્યક્તા, પરોપકાર, અને નિઃસ્વાર્થતા સ્થાપી; આ સુણે, ચાલતા રચને પંડાની ખીલી ગારક, જગતને ઉપયોગી છે.

શ્રીગૃહ્યોવાદ.

છંદગી છે ત્યાં સુધી ધનને મીલકત છે, પણ શરીર નાશ પામે છે ત્યારે તેની સાથે

જ્ઞાન તે દશ દર્શન જમાનાં સુધી ચાલે તેટલી મીલકત છે. સુઝ પુરૂષની છંદગી પછી પણ તે જ્ઞાનની કીર્તિ અમર રહે છે.

જો રત્નને ઝોપ ચણવવામાં ન આવે તો તેનામાં તેજ આવશે નહિ અને તેજ વગરનું નિરૂપયોગી પત્થર સરખું છે.

જો મનુષ્ય અભ્યાસ ન કરે તો તેને જ્ઞાન મલશે નહિ. અને જો મનુષ્યમાં જ્ઞાન નથી તે મૂર્ખ છે.

કોઠારમાં બારી મુકેલા ખાલનાનો નાશ થાય છે. પણ મનમાં સંમંદેશે ખાલનો નાશ પામતો નથી.

સર્વ વસ્તુઓના ખાલના સાંચા વખત સુધી ચાલતા નથી માટે જ્ઞાનને જ તારા ખાલના રૂપ ગણ્ય.

પુણ્ય લોકની ઉચ્ચ લાવનાઓ.

મૂર્ખની સેવા કરવી નહિ પણ મુઠ્ઠની સેવા કરવી. પૂણ્ય પુરુષોને જ્ઞાન આપવું-આ સર્વ મુખનાં વતમ સાધનો છે.

રમણીય ભૂમિમાં વાસ, પૂર્વ જન્મમાં કરેલાં સુકૃત, અને શુભ ઈચ્છાઓથી પૂર્ણ આત્મા-આ સર્વ સુખનાં ઉત્તમ સાધનો છે.

અતીશય જ્ઞાન અને કૃણવણી, આત્મસંયમ, સારી રીતે કૃણવાયેલું મન, સારી રીતે બોલેલાં શ્રિય વાક્યો-આ સર્વ સુખનાં ઉત્તમ સાધનો છે.

માતપિતાનું બારણુપોષણ, સ્ત્રીપુત્રપ્રતિગ્રેમ, શુદ્ધ અને શાંત વ્યોષાર-આ સર્વ સુખનાં ઉત્તમ સાધનો છે.

દાન આપવું તે, ન્યાય સુક્ત વર્તન, અનિષદ આચાર-આ સર્વ, પાપપ્રતિતિરસ્કાર, પાપ વિરમણ, માઘવસ્તુનો નિષેધ, સત્કાર્યમાં હતાદ-આ સર્વ સુખનાં ઉત્તમ સાધનો છે.

પૂજ્યભાવ, નમ્રતા, સંતોષ, આહાર અને યોગ્ય ઋતુમાં ધર્મ (નિયમ) નું અવણુ-આ સર્વ :-

સહનશીલતા, સૌમ્યતા, શાંત પુરોગતી મિત્રતા અને યોગ્ય ઋતુમાં ધર્મક્રયા-આ સર્વ :-

આત્મનિયંત્ર, પવિત્રતા, મહાનસત્યોનું જ્ઞાન, અને નિર્વાણનો અનુભવ, આ સર્વ :-

જેનો આત્મા જીવનના દેરફારના સપાટામાં નિશ્ચલ, નિર્વિકારી, દિલગીરી રહિત, અને સ્વસ્થ રહે છે-આ સર્વ :-

આ પ્રમાણે વર્તનાર મનુષ્ય દરેક બાબતે અજીત થાય છે. દરેક બાબતે તે નિર્ભયતાથી વિચરે છે-આ સર્વ સુખનાં ઉત્તમ સાધન છે.

સદ્ધર્મનાં સાત રત્નો.

(૧) સંપૂર્ણ જીવનનું રત્ન—બિશુકો સર્વેશુસંપન્ન જીવન માગવાનો ઉપદેશ મહાશુ કરે છે અને પવિત્રતાનું રત્ન ધારણ કરે છે.

(૨) સંપૂર્ણ શાંતતાનું રત્ન—હે બિશુકો ! પવિત્ર વિચારની ભૂમિકા પર તમારું મન એકાગ્ર કરો, અને સંપૂર્ણ શાંતતાનું રત્ન ધારણ કરીને જન્મ મરણના ચક્ર સાથે મનને બાંધનાર શુંખલાનો નાશ કરો.

(૩) પવિત્રજ્ઞાનનું રત્ન—હે બિશુકો ! તમારી શુદ્ધિનો ઉપયોગ કરો, અને જ્યાં તમારું આ સંદિમાં અસ્થિત્ય હોવાનું કારણ સોધી કાઢો. પવિત્રજ્ઞાનનું રત્ન ધારણ કરીને તમારી જાતને જન્મ અને પુનર્જન્મના કેદખાનામાંથી છુટી કરો.

(૪) શાસ્ત્રવત આનંદનું રત્ન—હે બિશુકો ! જે રત્નથી અમિતને ઉત્કૃષ્ટ સુખની સ્થિતિ ભોગવવાની શક્તિ મળે છે તે રત્ન ભોગવવાને તમે ઉર્ધ્વ કરો. મુક્તિ થયેલા અહંતો આ રત્ન ધારણ કરીને જીવતાં પણ શાસ્ત્રવત આનંદ ભોગવે છે.

(૫) ઇન્દ્રિયાતીતજ્ઞાન રત્ન—હે ભિક્ષુકે ! જેથી કુદરતના નિયમોના કાર્યમાં પ્રવેશ મળે તે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાને ઉપમ કરો.

(૬) સંપૂર્ણનિર્ભયતાનું રત્ન—હે ભિક્ષુકે ! જે ભિક્ષુક ચાર પતિસંનિદમાં ૧ નિપુણ છે તે સંપૂર્ણ રીતે ભયથી મુક્ત છે. તે ભિક્ષુક કવચ ધારણ કરેલા મોઢાની માફક નિર્ભયતાથી શુદ્ધિના મેદાનમાં પ્રવેશ કરે છે.

(૭) સાત સર્વોત્કૃષ્ટ સદ્ગુણોના સંપૂર્ણ પ્રબોધનું રત્ન—હે ભિક્ષુકે ! આ સાત રત્નના ધારણા કરનાર પુરુષ મનુષ્યને તેમજ દેવતાઓને પૂજ્ય છે.

પાંચ નૈતિક શક્તિઓ.

શિષ્યોએ મેળવવા લાયક પાંચ નૈતિક શક્તિઓ.

(૧) આત્મનિષ્ઠા અને શ્રદ્ધા (૨) ઉત્સાહ. (૩)

(૪) વિચારોની ઓછાગ્રતા (સમાધિ) (૫) જ્ઞાનપ્રતિભા.

ચાર સંપાદન અથવા પ્રયત્નો.

(૧) ઉગતા પાપને અટકાવવાનો પ્રયત્ન.

(૨) ઉત્પન્ન થયેલા પાપને દૂર કરવાનો પ્રયત્ન.

(૩) પ્રકટ નહિ થયેલા શુભકાર્યને પ્રકટ કરવાનો પ્રયત્ન.

(૪) અસ્થિતિ ભરાવનાર શુભ કાર્યોમાં ટકી કરવાનો પ્રયત્ન.

ધર્મ વિશે.

જેમ ખરી રીતે સંચાલેલા ઊપરામાં વરસાદ જોરથી રસતા કરે છે, તેવી જ રીતે પવિત્ર વિચારોને વિહારનાથ મનમાં મનોવિહાર માર્ગ પ્રાપ્ત કરે છે. અને જેમ ખરી રીતે સંચાલેલા ઊપરાથી વરસાદ સરી જાય છે તેમ સુષુપ્તપ્રવૃત્તિ વિહાર દૂર નામે છે. જે નિયમ રહિત મનુષ્ય ધર્મને માનતો નથી; પણ ક્રૂર પાતા પછી પાતાં લોકો છે. અને

૧. અર્ધતે.એ પ્રાપ્ત કરેલા જ્ઞાન અને નિરીક્ષણની શક્તિઓ સંપાદીતો બુદ્ધપરિણા સિદ્ધાંતનો ભાગ.

એક પછી એક શ્લોકનો ઉચ્ચાર કરે છે તે બુદ્ધધર્મ યાજનાર નથી, પણ બીજાની ગાયો ગણનાર મૂર્ખ ગોવાળ છે નિયમાનુયાયી, અને ત્રિમાજ મનુષ્ય જે દક્ષત ધર્મનો એક શ્લોક જાણે છે, પણ ઈર્ષ્યા દેવ દ્રોહ અને અજ્ઞાનથી મુક્ત છે તેજ બુદ્ધધર્મનો યતિ છે.

બુદ્ધ ધર્મના ફેલાવા વિશે

પોતાના સાઠ શિષ્યોને દેશો દેશ ઉપદેશ આપવા મોકલતા પહેલાં ગૌતમ જુદે આપેશો ઉપદેશ—“ હે ભિક્ષુકો ! તમે હવે જાઓ અને ધણાના લાભને સાર, ધણાનો કલ્યાણને સાર, જગત બધીની દયાની આતર, દેવતાઓ અને મનુષ્યના લાભ અને કલ્યાણને સાર દેશોદેશ વિચરો. હે ભિક્ષુકો ! આ કીર્તિમંત સિદ્ધાંતનો ઉપદેશ કરો, પરમ પવિત્ર, શુદ્ધ અને ઉત્કૃષ્ટ જીવ્ગી ગાળવાને લોકોને જણાવો, ધણા એવા પુરુષો છે જેમની જ્ઞાન અશુભાગ્યેજ ધૂળથી ઢકાઈ હોય, પણ જો તેમને ઉપદેશ દેવામાં ન આવે તો તેમને રક્ષણ કરનાર ઉત્તમજ્ઞાન મેળવી શકે નહિ તેઓ સિદ્ધાંતને સમજશે હું પણ તે સિદ્ધાંતોનો ઉપદેશ કરવાને વિચરું છું ”

બુદ્ધધર્મનો સક્ષિપ્ત સાર

૧૧૨૩ મીડમુએન અસીટમુ નામના જાપાનીઝ બુદ્ધપતિએ આ પ્રમાણે બુદ્ધના શિક્ષણનો સક્ષિપ્ત સાર જણાવ્યો છે

“અમારા બુદ્ધભગવાનનો નિયમ કુદરતી શક્તિ અથવા ધર્મ નથી, પણ સંપૂર્ણ જ્ઞાન પ્રકાશ”નો સિદ્ધાંત છે અને તેનો હેતુ આરામ રહિતને વિશ્રાન્તિ આપવાનો, અને જેઓ અધરે અને પોતાની મૂળ સ્થિતિ સમજવાને અશક્ત છે તેઓને અત્યંતિ આત્મા બતાવવાનો છે. ઉંડા ધ્યાન વિના અને બુદ્ધધર્મના સિદ્ધાંતોને સંપૂર્ણ સમજ્યા વિના અતરાત્રા સાથે ઐક્યતા મેળવી શકાય નહિ. જે મનુષ્ય સદ્ધર્મનું અર્થ તત્ત્વ સમજવાને ઈચ્છે છે તેણે પોતાનો સમય પુસ્તકો અને ધર્મ ગ્રંથો વાચવામાં શુભાવલો નહિ, તેણે બીજાના વિચારોમાં જ રમવું નહિ, પણ પોતાના જીવનની અને ચારિત્રની સ્થિતિ ઉપર વિચાર કરવો, મન અને ઇન્દ્રિયોની ખારીક તપાસ રાખવી, અને પોતાની જાતમાં વિચારનાર તથા લાગણી ધરાવનાર તત્ત્વ શું છે તે જાણવું કારણ કે આ કુચીથી જે દારથી બુદ્ધના માર્ગે જઈ શકાય તે દ્વાર ઉઘટે છે. જે મનુષ્ય પોતાના મનને બંટકવા દેતો નથી અને નિરંતર ખારીકાછથી આત્માની તપાસ રાખે છે, તે મનુષ્ય તે માર્ગને જલદીથી શોધી શકે છે, અને મનની ખરી સોંતિના સ્વભાવનો અને બુદ્ધના શિક્ષણના ખરા રહસ્યનો અનુભવ કરી શકે છે

આગળ ચાલતાં તેવતિ જણાવે છે કે “બુદ્ધ સંપૂર્ણ જ્ઞાનની સ્થિતિમાં ધર્મ ગ્રંથોનો ઉપદેશ આપેશો હોનાથી, વાંચકની બુદ્ધિની સ્થિતિને તેમજ તેની ધ્યાનની અને સમજવાની શક્તિને માફક આવે તેવા ઉત્તમ અને હક્ક ગંભીર અને રહસ્ય વિનાના ધણા દરજ્જાના

શિક્ષણ આપ્યો છે, જો 'મનુષ્યનું મન માર્ગમાં' હોય અને જુદા મન સાથે ઐક્ય થાય તો તે ધર્મ અથોના જુદે નહિ પણ તેજ પોતે જ ઉપદેશ આપ્યો એમ તેને જણાશે..... જો આપણે સૂત્રના શબ્દને વલગી રહીએ તો આપણી એવી રિયતિ થશે કે સૂત્રનો અર્થ આપણને ખીલકુલ ખાલમ પડશે નહિ, અને આપણે ગમરાટ અને વિકારોથી બંધાઈ જ. ધર્મ, માનીઓ ધર્મ પુસ્તકોને મનના આગંધ્યક સ્તંભ રૂપ ગણે છે. પણ જ્યારે તેને માર્ગ જડે છે અને તેમાં તે દાખલ થાય છે ત્યારે તેમનો ખપ તેને રહેતો નથી. અથવા જુની કહેવત ધર્મનો સંઘર્ષ સૂત્રો અગત્યતા અંદરને જતાવનારી આંગળીઓ રૂપ જ છે. એકવાર પણ અંદર દોડા પછી દર્શક વસ્તુઓની જરૂર રહેતી નથી.

જો આપણે સૂત્રની દીકાઓના અથવા બાધના શબ્દના અર્થને વલગી રહીએ તો આપણને આધ્યાત્મિક અર્થ જણાતો નથી. અને આપણે અજ્ઞાનમાને અજ્ઞાનમાં જઈ થઈ મરણ પામીએ છીએ” ઉપર જણાવેલા જ્ઞાનના ઉત્તમ શબ્દો સરખી રીતે દિંદુ, જુદ, કીમ્બે અને મહોમેદન ધર્મપુસ્તકોને લાગુ પાડી શકાય.

“ જુદધર્મના (ઈશ્વર સંબંધી) મત.

જુદધર્મેને ધણીવાર ખોટી રીતે અનિશ્ચરવાદી કહેવામાં આવે છે માટે તે વાતને ખોટી જતાવનાર નીચેના કૃત્રિમ સૂત્રમાંથી અત્રે લખવો યોગ્ય ગણાશે. “ હે મિત્રુકા ! અજ, અનુત્પન્ન, અસદ અને અવ્યક્ત દાઢ વસ્તુ આ જગતમાં છે. હે મિત્રુકા ! જો તે અજ, અનુત્પન્ન અસદ અને અવ્યક્ત વસ્તુ જગતમાં ન હોત તો જન્મેલી, ઉત્પન્ન થયેલી મરણેલી અને વ્યક્ત વસ્તુઓનો ઉદ્ભવ સમગ્ર શક્ય નહિ, પણ હે મિત્રુકા ! જગતમાં અજ નુત્પન્ન અસદ અને અવ્યક્ત વસ્તુ છે માટે જન્મેલી ઉત્પન્ન થયેલી, મરણેલી અને વ્યક્ત વસ્તુઓનો ઉદ્ભવ સમગ્ર શક્ય છે.”

અમારો.

સરએકવીન આનોદહના શબ્દોમાં આ નાના અંગની સમાપ્તિ યોગ્ય રીતે થઈ શકશે. “ હું ખરેખર કહેવાને લીમત ધરું છું કે જ્યાં જ્યાં દિંદુરયાનના મહાન શૂરનાં (જુદનાં) શિક્ષણો ફેલાવેા પામ્યાં છે ત્યાં તેમનો યોગે અથવા ધણે આંશે મદલુ કરનારનો યેડી અથવા પછી ઉત્તરિ અને અબુદલ થયેલો છે. જુદના ધાર્મિક સિદ્ધાંતો પ્રગ્નતા ખોટા બાગના જીવનમાં દાખલ થાય અને શામ્મુનીના સિદ્ધાંતમાં રહેલી સાંતત્તા, ક્ષમા, આનંદ અને આશામનની સમસ્ત પ્રગ્નપર કદ જાય પડે નહિ તેમ જનનું, મારા ધારણ પ્રમાણે અસક્ય છે.

એક-મહાત્માના આધુનિક-આર્ય-ધર્મ-વિચાર.

(મળેલું.) *

(અનુમ્તાન પૃષ્ઠ ૧૯૨-થી.)

જે તે મન્યજિહ્વે કાંઈ પણ ઇન્ત યાચ તો અગર જો કે 'માણ્યમને ગુહ્ય સરસ આંખો હોય તો-પણ ને કાંઈ પણ જોઈ શકશે નહિ તેટલા માટે આ નાચી ઈંદ્રિય નહીં સારી સ્થિતિમાં હોવી જોઈએ. નેજ નિયમ જીજ્ઞાસુ સધાને ઈંદ્રિયોને પણ લગુ પડે છે બાહ્ય કાન અવાજનાં મોજાં અથવા આન્દોલનને આદર લઈ જવાનું સાધન છે અને તે મુખ્ય સ્થાનમાં જુઓ જોઈએ તેટલેથી બમ નથી. કેટલીકવાર પુસ્તકાવલમ્બા તમ એ સિતે ચેત્તી વાચતા હોહા તે વખતે ઘાડઆજમા બાર વાગે છે પણ તમે સાંભળતા નથી. અનાજ તે જગ્યાએ બ્યાપક છે. તે અવાજની ગતિથી ઉત્પન્ન થયેલ મોજાં પણ ત્યાં મોજાનું છે. મુખ્ય સ્થાન પણ છે, અને અવાજનાં હવામાં ઉત્પન્ન થયેલા મોજાં પણ ત્યાં છે તે મોજાં જો ને દ્રિયના મધ્યસ્થાનમાં પડેલે છે છતાં તમે સાંભળતા નથી. તો આનું કારણ શું હશે? એવી શકા સહજ સ્પુરશે. હમેશાં એવો નિયમ છે કે દરેક ઈંદ્રિયે મનના આધારે ક્રિયા કરે છે. ક્રિયા કરાવનાર મન છે, અર્થાત્ મન ઈંદ્રિયોરૂપે ક્રિયા કરે છે. મન સૂક્ષ્મ છે. તે એટલું જાણુ વેગવાણું છે કે સો કમળનાં દળમાયાં સોપને બોંકાનાં જેટલીવાર લાગે છે ને કરતાં પણ યોડા વખતમાં સર્વે દેકાણે ફરી શકે છે. આ ઉપરથી એ નિહ્ન થયું કે ત્રીજી વસ્તુ એ જોઈએ કે મન પણ ત્યાં જોઈએ. આ પ્રમાણે આપણને માણસ પડે છે કે બાહ્ય સાધન ઈંદ્રિયજન્યતાને ઈંદ્રિય પામે લેઈ જાય છે અને મન અને ઈંદ્રિયોના સંયોગ હોય છે તો જ જ્ઞાન થાય છે. ૧ બાહ્ય સાધન, ૨ ઈંદ્રિયો, ને ૩ ઈંદ્રિય અને મનનો સંયોગ એ ત્રિ-પુટી હોય ભારે ઈંદ્રિયજન્યતાનો સંભવ હોઈ શકે. પરંતુ જે મન અને ઈંદ્રિયોનો સં-યોગ નહિ હોય તો અગર જો કે ઈંદ્રિય અને બાહ્ય કાનમાં સંસ્કાર અથવા છાપ પડે છે ખરી પણ આપણને તેની ખબર રહેતી નથી. મન પણ માત્ર વાહકરૂપે છે. ને સસ્કારને જુદી પાસે લેઈ જાય છે. જુદી ને કાંઈ તેની પાસે આવે છે તેના સ્વભાવાદિનો નિર્ણય કરે છે. વાત આટલે આવી અટકતી નથી. જુદીની ફરજ તે છાપને દેહરૂપી દેશના રાગ આત્મા પ્રાપ્તિ લેઈ હાજર કરવાની છે. આ પ્રમાણે દરેક છાપને તેની પાસે લેઈ જવાય છે. અને તે રાગધિરાજ ક્રિયા કરવાનાં હુકમ આપે છે. અને તે હુકમ ઉપર બતાવેલા કાનુ-સાર લેઈ જવાય છે એટલે કે આત્મા જુદીને હુકમ કરે છે. જુદી મનને, મન, ઈંદ્રિયને અને ઈંદ્રિય બાહ્ય ઈંદ્રિયને હુકમ પહોંચાડે છે એટલે સે ઈંદ્રિયજન્યતાન સપૂર્ણ સ્થિ-તિને પ્રાપ્ત થાય છે.

સધાનાં બાહ્ય સાધનો સ્થુભ છે એટલે કે માણ્યમના સ્થુભ શરી તો બાહ્ય છે, પણ મન અને જુદી નેમ નથી, તે જન્મે સૂક્ષ્મ છે (હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાન પ્રમાણે). પણ ખીરતી તત્ત્વજ્ઞાન પ્રમાણે તે ચૈતન્યરૂપ ગણાય છે. તે જન્મે શરીરના કરતાં ઘણા વધારે સૂક્ષ્મ છે,

* લેખક—શ રા કાશીરામ પ્રાગજી ઉપાધ્યાય. બી. એ.

પણ તે આત્મા ન કહેવાય. આત્મા સર્વથી સુક્ષ્મતમ છે, બાહ્ય સ્થુલ દેહ યોગ વસ્તુમાં નાશ પામે છે. કાંઈપણ સાધારણ કારણ વગાત તેને હરકત પહોંચે છે અને નાશ થાય છે. સૂક્ષ્મ શરીર તે પ્રમાણે નાશ થાય તેવું નથી, તોપણ તે ક્રેટલીક વખત સ્થુલદશાને પ્રાપ્ત થાય છે દાખલા તરીકે વૃદ્ધમાણુસનું મન બહુજ નિર્મળ હોય છે, પણ જે માણુસનું શરીર કૌવતગત હોય છે તેનું મન પણ કૌવતગત હોય છે. તેમજ દવાની પણ મન ઉપર અનર થાય છે. સહોષમાં કહેતા દરેક બાહ્ય વસ્તુની મન ઉપર અને મનની દરેક વસ્તુ ઉપર અસર થાય છે. જે પ્રમાણે શરીર ક્ષત્રમ અને અધમાવસ્થાને પામે છે તેમ પ્રમાણે મન પણ સખળ અને નિર્મળ દશાને પ્રાપ્ત થાય છે અને તેટલા માટે મન એ આત્મા નથી, કારણ કે આત્મા નિર્ણય છે અને તે કદી અધમાવસ્થાને પામતો નથી એ. રહે, તે સારી અથવા કોઢી જતો નથી.

આપણને કેમ ખબર પડે કે તેમ અને છે ખરું? મન કરતાં પણ વધારે સૂક્ષ્મ ચીજ છે તે આપણે કેમ જાણી શકીએ? સ્વયં પ્રકાશી તેજઃજ્યોતિ કે જે જ્ઞાનના ખીજ તેમજ આધારસ્વ છે તે કદી પણ શૈતન્યવશિત જડપદાર્થ હોઈ શકે નહિ. સ્થુલપદાર્થમાં હમેશાં જ્ઞાનનો અભાવ હોય છે. આ ઠેકાણે સૃષ્ટિની એ અનિર્ણયે લખી શકાય તેમ છે. શુદ્ધિ વિહીન જડ પદાર્થ કદીપણ સ્વયં પ્રકાશી હોઈ શકતા નથી. અર્થ પ્રકૃતિને પ્રકાર આપનાર જ્ઞાન છે. આ જે મોગ ચોરો છે તે જ નવું પરિણામ છે, કારણ કે અધિક પ્રકારનું જ્ઞાન મદદ કરતું ત્યાં સુધી આ દેહ સ્વયં પ્રકાશી નથી. જે તેમ હોય તો શ્વેતુ પામેશે માણુસ તેવોજ હોવો જોઈએ. તેમજ મન અથવા શૈતન્યનાથું શરીર પણ સ્વયં પ્રકાશી નથી. તે જ નવું સ્વયં નથી. જે સ્વયં પ્રકાશી છે તે કદી પણ કોઢી અથવા સડી જતું નથી. જેમકે સર્વ સ્વયં પ્રકાશી છે તો તે કદી પશુ કોઢી જતો નથી. ખીજ વસ્તુ પાસેથી જે તેજ દહીનું છે તે તેજ વગે છે અને ઘટે કે જેમકે ચદ્ર-પણ જે વસ્તુ પોતેજ પ્રકાશસ્વ છે તેમાં અનંત કળ પર્વત પણ વધવટ થવા સંભવ નથી. ચદ્ર નેજામાં વધવટ આપણે સૌ જોઈએ છીએ કારણ તે સુર્યના તેજની પ્રકાશ છે. તેજ પ્રમાણે એક લોહાના ગોળાને અગ્નિમાં રાતો-ચોળ થાય ત્યારે સુધા તપાઓ હોય તો તે યોગ વખત પછી પાકો ઠંડો શુદ્ધ જશે. કારણ કે જે તેજ તેનામાં હતું તે પારકું હતું. જે તેજ ખીજનું છે અને જે પરમ બોલેતિનું સ્વયં નથી તે હમેશાં ઓછું થવાનુંજ.

આ ઉપરથી સાફ માલુમ પડે છે કે આ આત્માકાર શરીર સ્વયં પ્રકાશી નથી. શરીર તેમજ મન આત્મક નથી. કારણ કે મન કાઈવાર નજાણું અને કાઈવાર સખળ થઈ જાય છે, અને દરેક વસ્તુ તેના ઉપર અસર કરી શકે છે. તેટલા માટે મનમાં જે પ્રકાશ છે તે પોતાનો નથી ત્યારે તે પ્રકાશનું મૂળ શું? તે એવી વસ્તુનો પ્રકાશ જોઈએ કે જે વસ્તુ કદી પણ કોઢી જતી નથી, કદીપણ અધમાવસ્થાને પામતી નથી, પરંતુ સ્વયં પ્રકાશી છે એટલે તે જોમય રાજિન ન જાય છે આત્મા જોમ છે એમ નથી પણ આત્મા પો-

જોઇએ એટલે તે આત્માથી ભિન્ન હોવું જોઇએ. મારાં અહુ લુગડાને જુએ છે એટલે લુ-
ગડું તે આખું નહિ. મારે પગ છે એટલે હું પગ નહિ પણ તે જુદીજ વસ્તુ છે. તેજ
પ્રમાણે જે જ્ઞાન છે તે જ્ઞાન પરકીય હોવું જોઇએ. જેને અસ્તિત્વ છે તે અસ્તિત્વ તેનાથી
ભિન્ન હોવું જોઇએ. જ્યારે ત્યારે પદાર્થ અને ગુણોમાં તદ્દત્ત દૃશ્યમાન થાય છે ત્યારે આ
ગુણો પદાર્થ ઉપર પ્રતિબિમ્બ રૂપે જ દેખાય છે. પણ આત્મા તો નિર્ગુણ છે તો તેને જ્ઞાન,
અસ્તિત્વ, સુખાદિ ગુણો હોઈ શકે કહિં તે આત્માનાં મૂળ સ્વરૂપ છે.

આવી શંકા થાય છે કે શામાટે આપણે તે સ્વતઃ સિદ્ધ પ્રમાણ તરીકે લેવું જોઇએ.
આત્મા પોતેજ જ્ઞાન, સુખ, અસ્તિત્વ અને સ્વયંપ્રકાશક છે. આ વાત આપણે શા
માટે કુશુદ્ર કરવી જોઇએ? જે પ્રમાણે આ પહેલાં લખી ગયા કે શરીરનો પ્રકાશ મનનાંથી
પ્રતિબિમ્બિત થાય છે. તો જ્યાં સુધી તેની સાથે મનનો સંપોગ હોય છે ત્યાં સુધી તે શરી-
રમાં પ્રકાશ રહે છે, પણ જેવું મન સાંધી ખસી જાય છે કે દુરત જ પ્રકાશ પણ સાથેજ
જાય છે. જો મન મારી અક્ષરદ્રિય સાથે સંયુક્ત ન હોય તો હું તમારી તરફ નજર
કરું તો પણ નહિ જોઇ શકું તેજ પ્રમાણે ઐન્દ્રિયમાંથી મન ખસી જાય તો આપ
જોશ્યા કરો છતાં પણ હું કંઈ સાંભળીશ નહિ. જ્યાં ઈન્દ્રિયોનું તો તેજ પ્રમાણે થાય છે.
આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે જ્ઞાનરૂપી પ્રકાશ જે ઈન્દ્રિયોમાં પ્રકાશીત થાય છે તે મનના
પ્રકાશનું પ્રતિબિમ્બ માત્ર છે. તેમજ મનનો પ્રકાશ પણ પરકીય છે. આથી પદાર્થો આપણા
મન ઉપર અસર કરે છે, અને એક પરમાણું પણ દેશદેશ કરે છે અથવા મગજમાં કંઈ
ન્યુનાધિક થાય છે કે દુરત મન ઉપર અસર થાય છે. આ ઉપરથી મનનો સ્વયંપ્રકાશ હોઈ
શકે નહિ કારણ કે આ કુદરતમાં આપણે જોઇએ છીએ કે સ્વયંપ્રકાશીમાં કંઈ પણ પ્ર-
કાશનું ન્યુનાધિકત્વ ચંવાનો સબળ નથી માત્ર પ્રતિબિમ્બિત ગુણો જે દેશદેશને આધીન છે,
પણ તેજ પ્રમાણે આત્મામાં પણ પ્રકાશ, સુખ અને જ્ઞાનદ શામાટે પરકીય ન હોઈ શકે?
તેમ માનવાથી મોટી મુશ્કેલી એ આવશે કે તેની હદ નહિ બંધાય. પારો કે એક ક્ષણ-
બર આપણે કુશુદ્ર કરીએ કે તે પ્રકાશાદિ બીજા આત્મામાંથી આવ્યાં તો પછી તે આત્મામાં
ક્યાંથી આવ્યાં એ શંકા સદજ ઉત્પન્ન થશે એટલે આપણે અમુક સ્થળે ઉભું રહેવું પડશે
અથવા અટકવું પડશે. સંક્ષેપમાં કહીએ તો ન્યાયસાઅવા નિયમાનુસાર આપણે જે સ્થળે
અમુક વસ્તુ સ્વયંપ્રકાશી છે એવું સાબીત કરી શકીએ છીએ તેજ સ્થળે આત્માનું જોઇએ
અને ત્યાંથી આગળ ચાલવું નહિ. બીજી રીતે કહીએ તો પરમાત્માનો સંકેતાર્થ એ છે કે
જે સ્વયંપ્રકાશી છે જે સુખ અને જ્ઞાનરૂપ છે તે સંકેતાનુસાર આપણે જાણીએ છીએ તે
વાત સાચી છે, કારણ કે જેમાં તે ગુણો, ગુણો રૂપે દૃશ્ય થાય છે તેને આપણે આત્મા
કહેતાજ નથી એટલે શંકા લેવાનું કંઈ પ્રયોજન નથી.

છે એમ નથી, પરંતુ તે પોતાની જાતે વિવિધ સાધનોદ્વારા પ્રાપ્ત થવું જાય છે, તેથી તેમ બાંસ થાય છે. આપણે બાન, ચિત્ત, (ચેતના) ની ઉપધિયો (વાહનો) વિષે ધુરથી બોલીએ છીએ, પરંતુ એ વાક્યથી શું સંજ્ઞાય છે એ વાત કદાચ હમેશાં મનમાં રહી શકતી નથી. જે વિદ્યુદ્ગતપાદક યંત્રમાંથી એક પ્રવાહને, અનુક્રમે અનેક વિવિધપદાર્થોમાંથી વહેવરાવવામાં આવે તે દરેક તાર સાથેના તેનો બાજુ દુનિયામાંના દેખાવ બિન્ન પડશે. ઇલેક્ટ્રિસમ માત્રના તારમાં તે તેજસ્વરૂપે દેખાય, લોહના તારમાં તે તોપરૂપે દેખાય નરમ લોહના શળીયાની આસપાસ આકર્ષક શક્તિરૂપે દેખાય, કાંઈ એકદમ મિથ્યજનમાં વહેવરાવતાં વિસ્તેષક અને આકર્ષક શક્તિરૂપે જણાય. માત્ર એક એકંતરી શક્તિજન વિષમાન છે, તોપણ તેના વિવિધ પ્રકારો જોવામાં આવે છે, કારણ કે જીવનનું પ્રદર્શન હમેશાં પોતાનાં રૂપોથી નિયમાયત્વ હોય છે, અને કારણકે, માનસિક, કામના, અથવા રથુસ દેહમાં બાન, (ચેતના) કાર્ય કરતું હોવાથી, પરિણમતું “હું” વિવિધ પ્રકારનાં ધણાં ચિહ્નો પ્રદર્શિત કરે છે. જ્યેષ્ઠ સમય ને ઉપાધિ અથવા કાળને તે ગતિમાન કરતું હોય છે તદનુસાર બાનવાળું “હું” રંગાય છે. જે તે કામનાદેહમાં કાર્ય કરતું હોય છે તો તે “હું” ઈન્દ્રિયોનું થાય છે; જે તે માનસિક દેહમાં કાર્ય કરતું હોય છે તો તે “હું” શુદ્ધિનું થાય છે, મોહને લીધે તેને વિંટી લેતા પદાર્થ પડે આંધળા ધંધાથી, તે પોતાની જાતનું, ઇન્દ્રિયોની કામના સાથે, શુદ્ધિની યુક્તિ પ્રયુક્તિપો સાથે એકીકરણ કરે છે, અને જુમ પાડે છે, “મારે કામના છે,” “હું વિચાર્યું છું,” આનંદ અને જાનતાં બાજુને શુદ્ધિ પમાડનાર પ્રક્રિયા અનંત પુરૂષ છે, અને ઈન્દ્રિય ગાન તથા વિચારોનું તે મૂળ છે; પરંતુ આ ઈન્દ્રિય ગાન અને વિચારો પોતાની જાતે, તેના જીવનના બાજુ જીવન સાથેના આગાના અનાદ્ય સાથેના સંસર્ગથી થઈ આવતી, તેના જવા દેહોમાંના ક્ષણિક ક્રિયાઓ છે. તેની ક્રિયાશક્તિને અત્યંત કરતાં જાણ આકર્ષણથી આકર્ષણને આ દેહોમાંના એક અથવા અન્યમાં પોતાના જીવન મટેનું ચોડા સમય માટેનું સ્થાન નિર્મિત કરે છે, અને આમાં કાર્ય કરવાને લીધે તેમની નાથે પોતાના જીવનનું એકાકીકરણ કરે છે. જેમ જેમ તેના વિકાસ વધતો જાય છે, જેમ જેમ તે પોતાની જાતે શુદ્ધિ પામતો જાય છે તેમ તેનું ધીમે ધીમે તેને માન્ય પડે છે કે, આ રથુસ, કામના, માનસિક કેન્દ્રો તો પોતાનાં દયાઆરો છે, પોતે જાતે નથી; પોતા સાથેના સંયોગમાં ચોડા સમય માટે પોતે આકર્ષણ “અનાદ્ય” ના વિષાગો રૂપે તે તેમને જુએ છે-જેમ તે એક કલંગ અથવા છરીનો ઉપયોગ કરે તેમ, તે પોતાની જાતને તેમનામાંથી દૂર જોવા લે છે, તથા તેઓ દયાઆરો છે એમ તેમને જાણે છે તથા તેમને ઉપયોગ કરે છે; પોતાની જાતને જીવન (સત્) રૂપે જાણે છે-રૂપ રૂપે નહિ, આનંદ રૂપે-કામના રૂપે નહિ, જ્ઞાન રૂપે-વિચાર રૂપે નહિ; અને પછીથી પ્રથમવાર જ તે આંધળા અભેદના માનવાણી થાય છે, માત્ર તે પછી જ શાંતિ અનુભવે છે. ન્યાં મુખી બાન (ચેતના) પોતાની જાતનું રૂપરૂપ સાથે એકીકરણ કરે છે ત્યાં મુખી તે અનેક રૂપે દેખાય છે; જ્યારે તે પોતાની જાતનું જીવન રૂપે એકીકરણ કરે છે ત્યારે તે એક અવિનિય રૂપે થઈ રહે છે.

આપણે માટે અન્ય અગમ્યની વાત, એચ. પી. ષી. એ દર્શાવી હતી તેમ જો છે કે, વિનાસ ક્રમની વર્તમાન ભૂમિકાએ ભાન (ચેતના) નું સ્થાન સાધારણ રીતે કામના દેહમાં (Astral body) મળી આવે છે. પોતાની ઇન્દ્રિય ગુનથી શક્તિને લીધે, કામના દેહમાં વર્તતા ઇન્દ્રિય ગાનને અણવાતું ચેતના શિખવા માંડે છે. આપણે ઇન્દ્રિય ગાન પામીએ છીએ; એટલે, આપણે એમાં કાંઈક સાથે સંતર્જન અનુભવીએ છીએ કે જે આપણે પોતે નથી, એવું ક'ઈક કે જે આપણામાં સુખ, અથવા દુઃખ અથવા તે ઉભય વચ્ચેની સાગાંન્ય સ્થિતિ કપાત્તે છે. પણાના જીવનનો મહાન ભાગ તો આ ઇન્દ્રિયગાનના જીવનનો જ અનેકો હોય છે. સામાન્ય કરતાં અધિક માટે તો ઇન્દ્રિય ગાનનું આ જીવન જ સમગ્ર જીવન છે. માત્ર ગુણો માંડ્યા આગળ વધેલા જીવનમાં માટે આ ઇન્દ્રિયગાનના જીવનનું ઉલ્લંઘન થયેલું હોય છે. ઇન્દ્રિયગાનનું આ જીવન અને આવા ઇન્દ્રિયગાનને ઉલ્લંઘી મળાતું જીવન, એ ઉભય વચ્ચે વિસ્તરતી વિવિધ ભૂમિકાઓમાં સમૂહમાંના વિશાલ વિભાગના સોડાની સ્થિતિ છે: ઇન્દ્રિયગાન અને વાસના અને વિચારના વિવિધ પ્રમાણોમાં મિશ્રિત થયેલાઓની, તથા વાસના અને વિચારોના વિવિધ પ્રમાણોમાં મિશ્રિત થયેલાઓના સંપૂર્ણ રીતે ઇન્દ્રિયગાનમય મળાતા જીવનમાં, “હું” ની કાંઈ પણ પ્રકારની શુદ્ધિ, વૃદ્ધિ માલુમ પડતી નથી અને તેટલા માટે વિરોધ થતો નથી; ઇન્દ્રિયગાનથી પર થયેલા જીવનમાં એક આંતર શારીરિક, અનર, માલુમ પડે છે, અને કાંઈ પ્રકારનો વિરોધ થતો નથી; પરંતુ આ ઉભય વચ્ચે સર્વ ક્રમની વિવિધ ભૂમિકાઓમાં “હું” ની અનેક શુદ્ધિત વૃદ્ધિ, ચિંત્નોકવામાં આવે છે અને તેમનામાં વિરોધ થાય છે.

અધિક વૃદ્ધિ પામેલા ગામડાઓ જણાઈ આવતા આ ઇન્દ્રિયગાનના જીવનનો આપણે વિચાર ચલાવીએ. ક્રીયા શક્તિ ભગત યતાં, રાગી, કામી, દુર માહક એક “હું” તેનામાં માલુમ પડે છે, પરંતુ તેમાં, તેના ચતુર સરીરની બહારની દુનિયાના વિરોધ વિના અન્ય કાંઈ વિરોધ જોવામાં આવતો નથી. તે જાણ દુનિયા સાથે તે સુદ મચ્યે, પરંતુ આંતર વૃદ્ધતું તે તેને ભાન નથી. પ્રથમથી પ્રશ્નો કયાં વિના અથવા પાછળથી પરતાવા વિના તેને જે પી જરૂર લાગે છે તે તે કરે છે; ચરીરમાં કયાં કામનાનાં પ્રલોભનોને અનુસરે છે, અને અનસ સામે યતું નથી, તેમ જ લીકા કરતું નથી, તેમજ તીરસ્કાર કરતું નથી. તેનો માત્ર જીવ પાડી લે છે અને નોંધી લે છે, બચિષ્વમાં મહાઅમથી સાધના માટે સાધનોનો સંગ્રહ કરે છે. તેના ઉપર ઇન્દ્રિયગાનના “હું” થી, તે આગાપાલક “હું” ના સંતોષ માટે તેની શક્તિઓને ઉપયોગ ચલાવે યતા હુકમો હારા તેનો ઉત્પત્તિ ક્રમ આગળ વધતો ચાલે છે. કામનાની આવી લાલચોથી તે ક્ષિપ્ત કરવામાં દોરવાય છે અને પોતાનાં અવલોકનો અને સ્મરણોના બંધાર અનુસાર કાર્ય કરવાનો પ્રારંભ કરે છે, આ પ્રકારે સહજ તર્કશક્તિને ખીસવે છે, તથા પોતાના ઉપરિના સંતોષ માટે આગમ્યથી શુક્તિ યોજવા માંડે છે. આવી રીતે તે શુદ્ધિને ખીસવે છે, પરંતુ શુદ્ધિ તદ્દન કામનાને આધીન હોય છે, તેના હુકમો અનુસાર ગતિ કરે છે, રાગની ચૂલકા હોય છે. તે કાંઈ પ્રકારની સ્વતંત્ર વ્યક્તિ દર્શાવતી નથી, પરંતુ ચૂલકા કામના-“હું” નું તે માત્ર ક્ષિપ્ત દર્શાવ્યાર હોય છે.

વિરોધ સારે જ થાય છે કે જ્યારે, અનુભવોના લાંબા ક્રમ પછી, મરણ અને જન્મ વચ્ચે અધમ માનસિક સૃષ્ટિમાંના તેના જીવન સમયમાં, પોતાનાં ઔદિક કર્તવ્યે નાં પરિણામોનું પુનરવલોકન કરવાનું તથા સમતા રચાવવાનું સંપૂર્ણ મનસ અને ત પુરૂષમાં વિદ્યસ્તિ નિકળે છે. પછીથી તે કેટલાક અનુભવોને સુખ કરતાં વિશેષ દુઃખમાં પરિણમતા રૂપે અવલોકે છે, અને એવા સાર ઉપર આવે છે કે, તેમનો પુનઃ અનુભવ થવાનું દરેક જન્મમાં તે સિનાથી જનશે તેટલું કરશે; તે તેમને તિરસ્કાર યુક્ત ગણે છે. અને તે તિરસ્કારના સંસ્કારની છાપ પોતાની માનસિક જુમિમાં પાડે છે: આવી જ રીતે અન્ય કેટલાક અનુભવો કે જ્યાં દુઃખ કરતાં વિશેષ સુખ થાય છે, તેમના સંબંધમાં પણ ને. આમ જ પતે છે. જ્યારે તે પૃથ્વીમાં પુનઃ જન્મ પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે પોતાના મનના અમુક અંતરુ વલનરૂપે આ નોંધને તે પોતાની સાથે લેતો આવે છે, તથા જ્યારે કામના-“હું”, દુઃખ પ્રતિભારી ગયલા અનુભવોના માર્ગમાં પુનઃ પ્રવર્તતા માર્ગે છે અને એકાદ આકર્ષક પંથ પ્રતિ દેડે છે, ત્યારે તે વચ્ચે એક નિમજ્જ વિરૂદ્ધ અવાજ લાવે છે, અને અન્ય “હું”-મનસ રૂપે કાર્ય કરવું જોઈએ (એવના)-પોતાની હાજરી જણાવતું હોય એમ લાગે છે, તથા આ અનુભવોને તિરસ્કાર યુક્ત ગણતું હોય એમ જણાય છે, તથા તેમના દ્વારા જે યાદ જવામાં પણ આધાર છે. વિરૂદ્ધ અવાજ એટલો બધો નિર્બલ હોય છે અને કામના એટલી બધી પ્રબળ હોય છે કે એકાદ વિરોધ રૂપે તેમના વિગે આપણે ગાગ્યે જ બોલી શકીએ; લાંબા સમયથી રાત્રિભિષિ પૂર્ણ થયેલું કામનાનું “હું”, નિર્બલ વિરૂદ્ધ અવાજ ઉઠાવતો જગતભરે ઉપર દુટ્ટી પડે છે, પરંતુ જ્યારે આનંદની ક્ષણ પ્રગ્ભા થાય છે અને દુઃખદાયક પરિણામો અનુસરે છે, ત્યારે અવગણના કરાવતો જગતભરે પુનઃ પોતાનો દુઃખિત અવાજ ઉઠાવે છે. અને કહે છે, “મેં તેમને આગ કાઢી હતું.” અને પશ્ચાત્તાપનો આ પ્રથમ ઇંશ છે. જેમ જેમ જન્મ પછી જન્મ અનુસરે જાય છે તેમ તેમ મનસ પોતાની મેળે પોતાનો પ્રભાવ વધારે વધારે જમાવતું જાય છે અને કામનાના “હું” તથા વિચારન “હું” વચ્ચેનો વિરોધ તીવ્રને તીવ્ર થતો જાય છે, અને ચિકાસ પાનના દરેક મનુષ્યના અનુભવમાં, કિશિયન અનુભવીની દુઃખિત જુમ; “મારા મનસના નિયમના વિરૂદ્ધ વિરોધ કુપ્રગતો અન્ય નિયમ મારા સાધિષોમાં માત્ર જોવામાં આવે છે.” એ જુનઃ અનુભવવામાં આવે છે જેમ જેમ સ્વર્ગીય જીવનના સમયમાં મનુષ્યના નિયમો મનસ ઉપર પ્રબળ સંસ્કાર ઉપગમના જાય છે અને વિચારના “હું” ને બલ અર્પે છે, અને ને પોતાની જાતનું કામના અને વાકના-ઓમાંથી અપહરણ કરે છે, તેમને પોતાનાથી બાહ્યરૂપે રચીકારે છે, તથા તેમના પોતા ઉપર સાત્ત્વજન્ય અસાવનાના હકનો અસ્વીકાર કરે છે, તેમ તેમ યુદ્ધ મરણને મરમ થતું જાય છે. પરંતુ જે રાત્રિધિરાત્રને તાજા વિચારો જમાવે છે તેના જ જન્મમાં જન્મકાલનો લાંબા સમયનો વારસો છે, અને દરેક તથા અનેક વિધિ બાધિયજીનું યુદ્ધ મચિ રહે છે. જાન (એવના) પોતાની જાદિર ધારન કરતી કીચાઓમાં, અનેક જન્મોની રેખાના ધસાઈ ગયલા માર્ગમાં મહેલથી દોડી જાય છે; તેમજ અન્યપામ, વિરોધ સાધવાના તથા પોતાના પરિપક્વ વિચારો દ્વારા તૈયાર થયેલા માર્ગોમાં તેને દોરવાના; મનુષ્યના પ્રવર્તો વડે તેને અન્ય કાર્ય કરવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. તેના ઉચ્ચ કોષોમાં કાર્ય કરતી બાનની-સક્રિયો તેની હઝા

શક્તિની દિશાને નિશ્ચિત કરે છે, અને તેવ હાગ મુખ્યત્વે કરીને કામદારીરમા કાર્ય કરતી શક્તિયોની દિશા નિશ્ચિત થાય છે. ૨૫૯-દૃષ્ટિવાગ્મી બુદ્ધિવડે નિયમાયલી ઇચ્છાશક્તિદ્વારા, પ્રાપ્તિના યોગ્ય હેતુ ૩૫ જણાની ઉચ્ચ ભાવનાનું સુચન થાય છે, કામના-પ્રકૃતિને તેને પ્રાપ્તી કરવાની પરવા નથી, તેના આગળ તે કુંભકરણની નિદા સર્માન યમ મૃત્યુ છે, તેની કામના કરવાની જરૂર નેટલું તેને તેમાં બીયકુચ સૌદર્ય નાસતું નથી, એટલું જ નહિ પરંતુ તેના ગંભીર અને શાશ્વત પ્રભાવના તીવ્ર આકાર માત્રદ્વારા તેને વારંવાર પાછું હકી જતું પડે છે. "માત્ર મુશ્કેલી એટલી જ છે કે, મારે જરૂર નથી." આપણી ઉચ્ચ ક્ષણેમાં આપણે જે કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હોય છે તેને જ સપાદન કરવાની આપણે જરૂર ધરોવના નથી. ઉચ્ચ પ્રકૃતિ ઉપર સાત્રાજ્ય ભોગવતાં એકાં યયસાં ગત કાકનાં પરિણામોથી નહિ પરંતુ તે ક્ષણના આકર્ષણ વડે જ અધમ "હું" મતિવાળું થાય છે, અને કુભકરણની નિદ્રાવાળુ અચવા ધાધથીયું અધમ પ્રકૃતિનું "હું", એ સય "હું", નથી, એવું આપણી જાતને સામર્થ (અનુભવાતુ) થાય, એમાં જ યયાર્થ મુશ્કેલીનો સમાવેશ થાય છે.

(આગળ ચાલુ.)

એનીએસન્ટ.

રાગ દ્વેષાત્મક માનવ પ્રકૃતિ.

ભૂમિકા.

(મજેલું)

આપણી આસપાસની માનવ પ્રવૃત્તિઓનું અવલોકન કરતાં, સદૃશ સમગ્રાય છે કે તે સર્વમાં મનોભાવનું પ્રાબલ્ય બહુ હોય છે. વળી એમનો ભાવ, સર્વ પ્રકારની પ્રકૃતિના મનુષ્યોમાં ન્યૂનાધિક અંશે જોવામાં આવે છે. એટલજ નહિ, પણ તે તે પ્રકૃતિના મનુષ્ય દ્વારા થતી પ્રવૃત્તિઓને પરિણામે જેજ મનોભાવ તેમની જાતિને સંબંધે સાધક કે બાધક પણ નિવડે છે. આથી કરીને મનોભાવનું સ્વરૂપ સમગ્રનું બહુ જરૂરનું છે. સ્વરૂપ સમગ્ર-યતો પછી એમાંના કયા સાધક છે, અને કયા બાધક છે, તેમને એ સાધક બાધક સ્વભાવ સાથે આધાર રાખે છે, વિગેરે વાતો સમગ્રાય, અને તેથી જાણણે, બુદ્ધિપૂર્વક, આપણી જાતિ કરી સજીએ. આગળ આપણે જોઈશું તે પ્રમાણે મનોભાવોને આપણી નીતિપ્રકૃતિ સાથે બહુ નિકટનો સંબંધ છે, તેથી મનોભાવનું સંશોધન યવાથી આપણી નૈતિક ઉન્નતિનું સાધન હાય લાગે છે. અને નૈતિક ઉન્નતિ જોડે અંશે સિદ્ધ થાય તેટલે અંશે તે મનુષ્ય વિકાસકર્મમાં આગળ વધી શકે છે.

વિરોધ સારે જ થાય છે કે જ્યારે, અંતુલવોના સાંખાં ક્રમ પછી, મરણ અને જન્મ વચ્ચે અધમ ગાનસિક સૃષ્ટિમાંના તેના જીવન સમયમાં, પોતાનાં ઔદિક કર્તવ્યો નાં પરિણામોનું પુનરવલોકન કરવાનું તથા સંમતા રચાવવાનું સંપૂર્ણ મનસ અનંત પુરૂષમાં વિદ્યમાન નિકળે છે. પછીથી તે કટલાક અનુભવોને સુખ કરતાં વિરોધ દુઃખમાં પરિણમતા રૂપે અવલોકે છે, અને એવા સાર ઉપર આવે છે કે, તેમનો પુનઃ અંતુભવ થવાનું દર કરવામાં તે સિનાથી અનરો તેલું કરશે; તે તેમને તિરસ્કાર સુક્ત ગણે છે, અને તે તિરસ્કારના સંસ્કારની છાપ પોતાની માનસિક ભુમિમાં ખોડે છે: આવી જ રીતે અન્ય કટલાક અનુભવો કે જેથી દુઃખ કરતાં વિરોધ સુખ થાય છે, તેમના સંબંધમાં પણ તે આમ જ વર્તે છે. જ્યારે તે પૃથ્વીમાં પુનઃ જન્મ મારણ કરે છે ત્યારે પોતાના મનના અમુક અંતરું જ લનરૂપે આ મોંઘને તે પોતાની સાથે લેતો આવે છે, તથા જ્યારે કામના-“દુઃ” દુઃખ પ્રતિગરી ગયલા અનુભવોના માર્ગમાં પુનઃ પ્રવર્તવા મારે છે અને એકાદ આકર્ષક પાંચ પ્રતિ દેહે છે, ત્યારે તે વચમાં એક નિર્મલ વિરદ અવાજ આવે છે, અને અન્ય-“દુઃ”-મનુષ્ય રૂપે કાર્ય કરતું જ્ઞાન (ચેતના)-પોતાની દાઝરી જણાવતું હોય એમ લગે છે, તથા આ અનુભવોને તિરસ્કાર સુક્ત ગણતું હોય એમ જણાય છે, તથા તેમના દ્વારા જેવાં જવામાં પણ ખાપ લે છે. વિરદ અવાજ એટલો જયો નિર્મલ હોય છે અને કામના એટલી જમી પ્રખસ હોય છે કે એકાદ વિરોધ રૂપે તેમના વિશે આપણે “ભાગ્યે જ બોલી શકોએ; લાંબા સમયથી રાત્યાભિષિત થયેલું કામનાનું “દુઃ”, નિર્મલ વિરદ અવાજ ઉઠાવતા અજગારો ઉપર દુડી પડે છે, પરંતુ જ્યારે આનંદની ક્ષણ પ્રસાર થાય છે અને દુઃખદાયક પરિણામો અનુસરે છે, ત્યારે અજગારના ક્રાવશે અજગારો પુનઃ પોતાનો દુઃખિત અવાજ ઉઠાવે છે. અને કહે છે, “મે તમને આમ કહું હતું.” અને પ્રજ્ઞાપનો આ પ્રથમ દંડ છે. જેમ જેમ જન્મ પછી જન્મ અનુસંગી જાય છે તેમ તેમ મનસ પોતાની જેલે પોતનો પ્રખાવ વધારે વધારે જગાવતું જાય છે અને કામનાના “દુઃ” તથા વિચારનું “દુઃ” વચ્ચેનો વિરોધ તીવ્રતે તીવ્ર થતો જાય છે, અને વિકાર પાનતા દરેક મનુષ્યનાં અનુભવમાં, કિલિવન અનુભવીની દુઃખિત ભુમ: “મારા મનસના નિષ્પન્ના વિરદ વિરોધ કપળાતો અન્ય નિષ્પન્ન મારા સાચિયોમાં માન જોવામાં આવે છે.” એવું પુનઃ અનુભવવામાં આવે છે જેમ જેમ રવર્ગીય જીવનના સમયમાં મનુષ્યના નિષ્પન્ન મનસ ઉપર પ્રજ્ઞા સંસ્કાર ઉપજાવતા જાય છે અને વિચારના “દુઃ” ને જલ અર્પે છે, અને તે પોતાની જાતનું કામના અને વાસનાં આમાંથી અપદરણ કરે છે, તેમને પોતાનાથી બાહ્યરૂપે રચીદાર છે, તથા તેમના પોતા ઉપર સામંજ્ય અભાવના દકનો ચારવીકાર કરે છે, તેમ તેમ મુદ્ધ મરમને મરમ થતું જાય છે. પરંતુ જે રામધિરાજને તાજ ચિન્મનો જનાવશે છે તેના જ જ્ઞામાં ભૂતકાલનો લાંબા સમયનો વારસો છે, અને દર તથા અનેક વિષ-ભવિષ્યનું મુદ્ધ મચિ રહે છે. જ્ઞાન (ચેતના) પોતાની બહિર્ ધાવન કમ્તી કીધામાં, અનેક જ-મોની રેવેના પ્રસાદ મયલ માગોમાં સદેલયો દોડી જાય છે; તેમજ અન્યધામ, વિરોધ સાધવાના તથા પોતાના પરિપાકવિમારો દ્વારા નૈવાર થયલા માર્ગોમાં તેને દોરવાના; મનુષ્યના પ્રવર્તે વડે તેને અર્થ કરવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. તેના ઉચ્ચ કોષમાં કાર્ય કરતી બાનની-શક્તિયો તેની કમ્તી

શક્તિની દિશાને નિશ્ચિત કરે છે, અને તેવ હારા મુખ્યત્વે કરીને કામચરીરમાં કાર્ય કરતી શક્તિઓની દિશા નિશ્ચિત થાય છે. સ્પષ્ટ-દષ્ટિવાળા પુદ્ધિવંતે નિયમાયથી ઈચ્છાશક્તિદ્વારા, પ્રાપ્તિના યોગ્ય હેતુ રૂપ જણાતો ઉચ્ચ ભાવનાનું સુચન થાય છે, કામના-પ્રકૃતિને તેને પ્રાપ્ત કરવાની ખરવા નથી, તેના આગળ તે કુંભકરણની નિદ્રા સમાન યમ ગ્રબ્ધ છે, તેની કામના કરવાની જરૂર જોઈતું તેને તેમાં ખીલકુલ સૌંદર્ય નાસતું નથી, એટલું જ નહિ પરંતુ તેના ગંભીર અને શાશ્વત પ્રભાવના તીવ્ર આકાર માત્રદ્વારા તેને વાંવાર પાછું હડી જવું પડે છે. “માત્ર મુરકેલી એટલી જ છે કે, મારે જરૂર નથી.” આપણી ઉચ્ચ ક્ષણોમાં આપણે જે કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હોય છે તેને જ સંપાદન કરવાની આપણે જરૂર ધરોવતા નથી. ઉચ્ચ પ્રકૃતિ ઉપર સામ્રાજ્ય ભોગવતાં એકાંકી યયલાં ગત કાલનાં પરિણામોથી નહિ પરંતુ તે ક્ષણના આકર્ષણ વડે જ અધમ “હું” ગતિવાળું થાય છે, અને કુંભકરણની નિદ્રાવાળું અથવા ધાંધલીયું અધમ પ્રકૃતિનું “હું”, એ સય “હું”, નથી, એવું આપણી ભાવના સાગતું (અનુભવાતું) થાય, એમાં જ વધાર્યું મુરકેલીનો સમાવેશ થાય છે.

(આગળ ચાલુ.)

એનીએસ-ટ.

સિદ્ધિની પગથીપરે વિરાજમાન-
 માયાથી દૂરજો-અમાનથી અગમ્ય રહે-
 મેત્રા દેવી તૈજસથી આંજલિ-
 તેજ કંઈ બલ્યતા નિહાજતાં-

કાળઃ શ્રેષ્ઠિમાં અનંતકૃતિ ધ્યા કરે
 પણ જોનારાં તે લોચનો છે જુદા,

હૃદયી હૃદયી વિમાન ગતિ યથાવિના,
 કૃતિઓ સર્વે નાસે દૂર ત્રિદૂરમાં,
 સનિધિમા વસતાં દરેક રબકણો,
 દર્શન દેતાં શુદ્ધ-સ્વરૂપમાં.

કિન્તુ શક્તિ હણી કેમ કળી શકે,
 વસ્તુમાત્ર ઓળખ્યા વિના.

નકામી છે.

સાધન સાધન વિના—

યત્નો સર્વે છે મિથ્યા.

સાધનાની કમઃ શ્રેષ્ઠિ-પકિત પરપરા
 વ્યક્તિ પ્રત્યે જુદી જુદી જણાય છે જગે,

માયાવી સાધનો સર્વદા અધૂરાં રહે,
 દૈવી સાધનો ન પૂરા યજી શકે.

પ્રાપ્તિ કદાચ ત્હેની પૂરીસમ્ભવે.

પણ ને જાણે તેતો કેમ કહે (તેને) યથાયોગ્ય તે.

દરેક વ્યક્તિ ત્હેના યત્નની અવધિગણે
 ઓછી વત્તી પટમાં ભાસ પડી રહે,

સુન્દરતાના દરેક યત્ન છે મોહક.

દષ્ટિ જોવાનીમાં હોયજો નવ મોહકે,

તોતેશુદ્ધિદ્રણો કાળ ટકી શકે—

જાણી શકે— કંઈક છે એવું-ઓળખી શકે.

સ્વાર્થની વૃત્તિ જો ન સાં જુલાવેતો—

કેવળમાન કષ્ટક ટકીશકે,

શુદ્ધાચાર-સદાચારને—

મનની સ્થિરતાવિના-એકેવાત હૃદયમા—

ઉતરે નહીં .

હૃદય તે સમજે નહીં

પરોપકાર કરવો-સદ્ધર્મ તે જાણવો-પણ

પરોપકાર પણ તે કયા સ્વાર્થે વૃત્તિ નથી ?

(માટે) મૂલાકુરતું પોપણુચાવા કરો યત્ન સૌ,

તોતે અરૂં પુણ્ય છે

ને આત્માની ઉન્નતિનો એજ સાચો માર્ગ છે

તે કમ શ્રેણિનો એક કણુતે-ખીન્ન કણુને,

અડેસો છે જિતરૈત્તર,

તે કણુ જાણ છે

ને જાણ કરેક કણુમાં પણ વિરાજે છે

સઘટ્ટન આ રિશ્વમા એમ-અનિયતિત સર્વદા,

સર્વની સનિધિ-પ્રત્યક્ષ ઉજુ છે-પણ,

ચક્ષુ કરા પડ સૌ ખસેડ્યા પછી

નવીન નેત્રધાર્યા પછી

મઠડાકર-નાગર

દિવ્યતાનુ એકાંશરૂપ.

(મળેલું)

મઠને શું આગા છે ? પતિચરણાં ટાસી કથિતા,

સમીપે એ મૂર્તિ કરહમ નિનાપાન્નલિહૃતા

“ કરણા દૃષ્ટિથી નજર કરશે નાથે છુ દીના,”

સહુ સકોચીને અનયવ ઉભી છે સુમધુરા

પવિત્રા દેવી એ પતિ પ્રભુ સમો એમ ગણતી,

અનુરાગે માટે મધુર વચનો આ રીત વહી,

“ થીઓસોફીનો જીંદગી સાથેનો સબધ. ”

થીઓસોફીકલ સોસાયટીના બનાવસરના બરાબરના વાર્ષિક મેલાવડા આગળ આપણે આરંભ્યાનાના કમનો મિસિસ બેસન્ટે નિશ્ચિત કરેનો આ વિષય હતો તેણે નિયમના ચાર વિભાગ પાડ્યા હતા —

વિભાગ—૧—તેનો “ ધર્મ ” સાથેનો સબધ

,, —૨—તેનો “ સામાજિક નિધા ” સાથેનો સબધ

,, —૩—તેનો “ રાજનીતિ ” સાથેનો સબધ

,, —૪—તેનો “ બોતિકવિજ્ઞાનશાસ્ત્ર ” સાથેનો સબધ

આ સર્વને ભવિષ્યમાં આપણે અપના આકારમાં જોઈશું માટે તેનો અન્ય માત્ર સમય કરનામાં આવે છે —

૧

થીઓસોફી અને ધર્મ

થીઓસોફી એટલે ઈશ્વરનું જ્ઞાન અથવા દિવ્યજ્ઞાન, એમ વ્યાખ્યા આપીને મિસિસ બેસન્ટે પ્રારંભ કર્યો એ શબ્દ ધણેજ પ્રાચીન છે અને સગમગ બે હજાર વર્ષ પૂર્વે ઓસદેશના ડ્રોસ્યુરેથી તેનો પ્રથમ ઉપયોગ થતો આપણે જોઈએ છીએ ઓક લે પ્રમા થીઓસોફીને જે અન્ય સમ્પત્તીય નામથી બ્યવહારવામાં આવતી હતી તે નૉસીસ (Noësis જ્ઞાન) છે, અને તેના વિરુદ્ધ વિચારરૂપે હાલનો એગ્નોસ્ટીક (Agnostic અજ્ઞાની) શબ્દ આપણે જોઈએ છીએ ઓક, નૉસીસ એમ હરાવતી હતી કે, મનુષ્ય પરમતત્ત્વનો અજ્ઞ છે, અને તે એવો, જ્ઞાત્રી, પરચાત્રાત્રે જાણી શકે પ્રજા, કર્તાલી. રિય. તિમાં આધુનિક એગ્નોસ્ટિક પૂછે છે કે, અદૃશ્ય આત્માને આપણે શી રીતે જાણી શકીએ ? જ્ઞાન પ્રાપ્તી કરવાના બે માર્ગ છે, પ્રથમ તો ઇન્દ્રિયો કે જ્ઞેમના દ્વારા આપણને પદાર્થોનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન થાય છે ઇન્દ્રિયોની પાઠ શુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે, મનુષ્યોનું શુદ્ધિ તત્વ કે જ્ઞેના દ્વારા અનુમાન અને વિચાર વડે તે માનમ સંક્રિયા પદાર્થોનો અનુભવ કરે છે. ૫ રતુ વિચારની પારના આત્માનો આપણે શી રીતે અનુભવ કરીએ ? આ પ્રમાણે એગ્નોસ્ટિક, ઇશ્વરના અસ્તિત્વની દ્વા તેમ ના હા પછ પાડતો નથી, પરંતુ ઇશ્વરને ભગવાના પોતાના અસામર્થ્યનેજ સમિત કયે જાય છે જગત્તુનિમાના સર્વ વિભાગોમાં મનુષ્યોને વિચા

આરના વમળમાં નાંખી દીધા છે એવા, "ધાર્મિક અનુભવના ફેટલાક ભેદો" એનામના, આધુનિક જૈતિકશાસ્ત્રવિષયક ચેતનશાસ્ત્ર-વિદોમાં અગ્રગણ્ય પ્રાજ્ઞેશના હંમથાં પ્રસિદ્ધ થયલા અયોગાંથી, પૂર્વનાં તેમજ પશ્ચિમનાં તે વિષેનાં દગ્ગરો દર્શાવેલાં તેમને જડી આવશે. હિંદુસ્થાનની પવિત્ર ભૂમિનાં ધણીય પ્રાચીન શાસ્ત્રોમાં બ્રહ્મવિદ્યા અને પરા—વિદ્યાના નામથી વ્યવહારતી ધીઓસોરી આપણા જોવામાં આવે છે. આવું નિલ અને સર્વાતિરિક્ત ગાન સર્વ પ્રજાઓના ઝડપિયોની સંભાળમાં પરાપૂર્વથી ભર્યું, અને દાલ પછુ છે, જેમનું હિંમવતમાંનું નિવાસસ્થાન, સર્વમાન્ય શ્રાતુભાવના વધાર્ય કેન્દ્ર. ૩૫ અને મૂર્તિરૂપ છે. સર્વ ધર્મોનું મૂલેક્ષતિ સ્થાન લાંબ છે, સર્વ ધર્મોના ભવિષ્ય વા દીઓ અને મદાત્માઓ આ શ્રાતુભાવનાના મડળમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે; આ ઉત્પત્તિ સ્થાનમાંથી સર્વ સમયોમાં મદાસમર્થ આત્મવિદ્યાનો પ્રવાહ વહે છે, જે એકપાસા વહે- મને અને અન્ય પાસા જડવાદને ગારી કાઢીને, દુનિયામાં આત્મ-વિદ્યાનો પુનઃ પ્રચાર કરે છે. "જડવાદ" અને "વહેમ" એવા બે શબ્દો મેં વાપર્યા છે. દુકામાં જડવાદ એ એવી સંસ્થા છે કે જે દૃશ્ય દુનિયાની પાર જોતી નથી તથા મનસૂનો મુગળના એક વ્યાપારના રૂપમાં સમાવેશ કરે છે. નિરૂપયેળી વાતને કાર્વમાં યે જરામાં વહેમનો સમા- વેશ પાપ છે; આને આપણે એક દૃષ્ટાંત લઈને તપાસીએ. એક યોગી પામે એક બિલાડી હતી, તેને ધણી ચાહતો હતો, અને જ્યારે તે ધ્યાનયોગમાં બેસતો હતો ત્યારે કોઈ કોઈવાર, તે બિલાડી વચમાં આવીને વિશેષ કરાવતી. આ વિશેષ ફર કરતા માટે તેણે પૂજા સમયમાં તેને એક ચાંબલા સાથે બાંધવા માંડી. કદાચ ખરે કારણ મનજા પિના તેના શિષ્યોએ, બિલાડીને એક ચાંબલા સાથે બાંધવાનું અનુકરણ કર્યું અને ધીમે ધીમે વંશપરંપરામાં, બિલાડીને ચાંબલે બાંધવાનું કાર્ય પૂજાના એક અગત્યના ભાગરૂપે ગણવા લાગ્યું થયો સમય વિલા પછી બિલાડી બંધનની વાતે એક ક્રિયાવિધિનું રૂપ લીધું, અને ખરી પૂજાને તાદન ભૂતી જવામાં આવી. એક નકામી નિર્ણય વાતને ધાર્મિક ક્રિયાના રૂપમાં ઉચ્ચતાના શિખરે પહોંચાડી દેવાનો આ એક દર્શાવ છે હવે, અવિદ્યા બંધવા અગાનનો મદાનશત્રુ વિદ્યા અપવા ગાન છે અને ધાઓસોરીથી પસરતા ગા- નવડે સર્વ સમયોમાં આ અગાન અને વહેમનો નાશ થયો છે, તથા વધાર્ય મનુષ્ય શરી- રની પાર આત્મા સ્વરૂપમાં ઉચ્ચતાની રિયતિએ પહોંચ્યો છે. ધીઓસોરી તેના આધુનિક લેખાસમાં પછુ દાલ તેનુતેજ કરે છે. અમે તો માત્ર પ્રવર્તકો અને સંદેશવાહકો છીએ. સંદેશવાહકના હેખાવ ઉપરથી જ સંદેશાને તપાસવાનો નથી; સંદેશો શ્રદ્ધાપૂર્વક પહોંચાડતાં તેના કાર્યની સમાપ્તિ થાય છે. અમારું આ કાર્ય છે. અમારું અમારી જાતની કોઈ સત્તા નથી, અમે તો માત્ર હૃતધર્મ જગતીએ છીએ અમે તો તમને સંદેશો પહોંચાડીએ છીએ, અને તમારી મરજી પ્રમાણે તેનો સ્વીકાર વા લાગ કરવાનું તમારી ઉપર રાખીએ છીએ, સ્વીકારપ્રતિના તમારા લાવઅનુસાર પરિણામ આવશે ધીઓસોરીનો હિંદુ- સ્થાનમાં પ્રચાર થાય છે અને હિંદુ ધર્મના જગમગ મૂલપ્રાપ્ય શરીરમાં નવિન જનન વહેવા માંડે છે. તે એવા સલનો ઉદ્ભાવ કરે છે કે, તીવ્ર ઇચ્છાવાળા શૌધકથી આત્મા હમેશાં જાણી શકાય એમ છે, તથા આત્મ-વિદ્યાની ક્રિયાઓ અને વિધિઓને યુક્તિથી

ચલાવવામાં આવ્યો. આગસતે ઉત્તેજન-આપતાં તથા દરિદ્રાધના ઉત્સાહને દૂર કરતાં, આ સંસ્થાનાં અશુભ પરિણામો સમજાવવામાં આવ્યાં. પછી તેમણે સામાજિક વિદ્યા અને થીઓસોફીના સૂત્ર વચ્ચેનો ભેદ સમજાવ્યો. થીઓસોફી કહે છે:—“દરેક મનુષ્ય માટે તેની શક્તિઓ અનુસાર અને દરેક મનુષ્યને તેની જરૂરીઆતો અનુસાર, (મળવાનો) પ્રકૃતિનો એવો નિયમજ છે કે બસવાને ભારતું વહન કરવું નોંધ્યે, તેમણે કશું, સામાજિક વિદ્યા તેની જાવનામાં સહ છે, પરંતુ કંઈ એક પ્રભાવશીલ વિચાર નથી કે જે અસંભવિત હોય.

અનિર્ધારિત પ્રભાસતાકરાળની અનેક ભૂલો હોય છે, પ્રાચ્ય પુરુષોએ નિયમન કરવું નોંધ્યે, પવિત્ર પુરુષોએ દર્શન બેસાડવું નોંધ્યે, અને કાવદો-નિયમ એ ગાનું પ્રદર્શન હોવું નોંધ્યે પરંતુ આગાનું નહિ થીઓસોફીએ આ ઉપદેશ આપ્યો એક બ્રાહ્મણના વાદને પ્રવર્તાવ્યો. પશ્ચિમમાં સામાજિકવિદ્યાવિષયક ચુકિતો મનુષ્યને સ્વાર્થને લીધે પડી બાળી; વિશ્વાસનો અભાવ, શંકા અને ખરાબ હેતુઓનું આરોપણ પૂર્ણપણે બગાડ્યું, વિગેરે ખરાબ પરિણામો વિશે ઈસારો કરીને, જે મનુષ્યો પોતા વિશે અન્યને વિશ્વાસ રખાવવા માગે છે, તેમણે પોતે જાને દરેક માર્ગમાં વિશ્વાસ પાત્ર નિવડવાની જરૂરીઆતનો સંભવ તેમણે દર્શાવી આપ્યો. સમાજના બંધારણનો અવરજીવ આધારપે થીઓસોફી વ્યક્તિગત આરિતના બંધારણના આવરજીવ આધારપે થીઓસોફી વ્યક્તિગત આરિતના બંધારણ ઉપર ભાર મુકે છે. પશ્ચિમમાં મદોદાર શહેરોનાં ગરિબ લોકોનાં વાતચાતોને તિરસ્કારી કાઢવામાં તેઓએ ઘણી લાગણી પ્રદર્શિત કરી હતી; તે સ્થાનો સમાજની ઉપયોગી બાબતોનું માત્ર બદલું કરતાં હતાં, અને મુંબઈ, દક્ષિણ, મદ્રાસ અને બિંદુરયાનનાં અન્ય શહેરોમાં એવીજાળતની પ્રવર્તેલી સિમ્તિઓ સામે સંભાળ રખાતે ચેતવણી આપી તેમણે પ્રેરણા પ્રકૃતિની એક સમજૂતી પાડી, કે જે તેના નિયમો અને કાવદાઓના સાગના પરિણામરૂપે હતો લોકોને સારી કેસવણી આપવા વિશે તેઓ બોલ્યાં, અને દર્શાવ્યું કે સ્ત્રી અથવા બાલક કેસને પણ આગાન દર્શામાં ગણવું નોંધ્યે નહિ. બિંદુરયાનમાં સ્ત્રીઓની અધમ સ્થિતિ વિશે વિચાર દર્શાવ્યા અને મનુષ્યોની છુદ્ધિવચક સ્થિતિ સાથે વધારે બંધ બેસતી યદ્યે સહે એવો સ્થિતિ મુધી ઓઝોને ઉચ્ચ બનાવવા ઉપરજ દેશના બાંધેનો તદ્દન આધાર છે, એ વાત ઉપર ભાર મુક્યો. કાલમાં અસ્થિત વસતે છે તેવીજાળતની રીતે એક અશુભ પરિણામરૂપે ગણી કાઢી, તથાં ચર્ચા આરિતના બંધારણ માટે પણ તેને નિરૂપણો કરાવી. ઓક્સવણીની પાછળ અત્યાર મુધી અપાધું છે તેના કરતાં વિશેષ ધ્યાન આપવાની જરૂર છે, અને લોકોના મન ઉપર ખસર કરી રહેલાં મદાનું મિલ્કોને થીઓસોફીના દર્શિબદ્ધી અવલોકવાથી, બિંદુરયાન, એક સમયે જે ગર્વિષ્ઠ અને દુનિયા રયાન ભાગવેનો હતો તે પુનઃપ્રાપ્ત કરી શકે, એમ કહીને તેમણે આ બાબતની સમાધિ કરી. અન્ય ઘણા પ્રશ્નો વિચારવાના છે પરંતુ આટલા ટુંકા સમયમાં તેમ યદ્યે સહે એમ નથી; પરંતુ ચુનેમારોને સમજ કરવાના વિષયમાં થીઓસોફી નડે અવલોકવાથી, કાલમાં સમયમાં ચુનેમારોને સમજ કરવામાં ખાસ જણાઈ આવતા દ્રેપના ડંચને દૂર કરવાનો

મણે ખુલાસો થઈ રહે છે. શિક્ષાનું વલણ કેલવણી આપે, એવું, કેળવે એવું હોયું જોઈએ, એમ તેમણે જણાવ્યું; તથા-પ્રતિફલદાયક નીતિ સલાવવાના વિચારનેજ તેણે વખેડી કાઢ્યો. સંધ્યા લોકો દરના જુનાલમાં હતા તેવક વર્તમાનમાં આ યુનેગારો અગાનીઓ છે, તેટલા માટે તેમની સાથે નરમાશયી કામ પાડવાની જરૂર છે. ધીઓસોફીની બુદ્ધિનાઓ કે જેમની આસપાસ પૂનર્નિર્માણ અને કર્મના મૂળ્ય સિદ્ધાંતો આવી રહેલા છે, અને જેમના મૂલ્ય આચારમાં સર્વમાન્યજ્ઞાતૃત્વભાવનાનો સમાવેશ થાય છે, તેમના વડેજ જ્ઞાતૃત્વના તત્વ ઉપર આધાર રાખતો સમાજ બંધાવો જોઈએ; આવા પ્રકારે કૃષિપાયલો સમાજ ટકી શકશે.

૩

ધીઓસોફી અને રાજનીતિ.

ધીઓસોફી અને રાજનીતિવિષેના નીચળ વ્યાખ્યાનમાં મિ. બેસંટે જુદા જુદા દેશોની જુદી જુદી રાજ્ય વ્યવસ્થાઓના અવલોકનથી પ્રારંભ કર્યો. પ્રકૃતિસત્તાક રાજ્યો, રાજની સ્વતંત્ર સત્તાવાળાં રાજ્યો, હદવાળાં અને હદ વિનાનાં, અને સામ્રાજ્યોના જેવાં વિવિધ સ્વરૂપોમાં લોકોના રાજકીય જીવનનો એક જણાઈ આવતો હતો. આવા વિશાલ જોડો અને યુગ્મવર્ણના મધ્યમાં અને પ્રજા પ્રત્યેની એક ધીઓસોફીરતની કર્તવ્યની વ્યાખ્યા ઉપર ધક્કા થઈ અને અશ્વિત જ થઈ શકે (જુદી જુદી) પ્રજાઓના લોકોની પેઢી, ધીઓસોફીરતો પશુ પોતપોતાના અભિપ્રાયો અને સ્વભાવોમાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના હોય છે.) ને લોકોના મધ્યમમાં તે રહેતા હોય તેમની રિયલિટી એવું ધારના તેના પોતાના અભિપ્રાયો અનુસાર સાદજીક અને તેણે દોરાવું જોઈએ, તથા આવો અભિપ્રાય અધિવામાં તે સ્વતંત્ર છે. રાજવિદ્યા એ શબ્દના સંક્રિયિત અર્થમાં તો તેમાં ધીઓસોફી કેલસોસાઈવટી એક મંડલરૂપે-મિલકુત્ર ભાગ લેતી નથી, તેમજ તે રાજ વિધના કોઈ અમુક અથવા ખાસ દિશાને પોતાની કરી બેસતી નથી. સાંકડા ઉપવિભાગો સાથે તેણે પોતાનો સંબંધ પાડવો ન જોઈએ તેમજ તેનાથી તે સંબંધ રાખી શકાતો પશુ નથી, અને ધીઓસોફીરત સોસાયટી એક અંતરૂપે જે રાજવિદ્યા ઉપર વાલકિરત્ત્વ વ્યક્તી શકે તેના વિસ્તાર જુદી જુદી પ્રજાઓમાં વસાવા વિશાલ જ્ઞેનમાં થવો જોઈએ અને એ વાદવિવાદ પશુ મૂળ્યવે કરીને વિશાલ અગેમંજ હોવો જોઈએ. સર્વ રાજ્યો પોતાને માટેજ નહિ પરંતુ જેમના ઉપર રાજ્ય ચલાવે છે તેમને માટે અસ્તિત્વ ધરાવે છે, એવી સર્વમાન્ય વાતને તેમણે આગળ આણી લોકોની સમૃદ્ધિ અને સુખ, એજ દરેક રાજ્યનો હોદ્દા હોવો જોઈએ. પ્રાચીન હિંદુ, શાસ્ત્રોમાં જીવનની સુખી રિયલિટીનું મયન કરવામાં આવ્યું હતું અને દરેક દેશના રાજ્યનું અસ્તિત્વ જેમના ઉપર રાજ્ય કરવામાં આવે છે તેમના જાલા માટે હતું એ-સિદ્ધાંત આગળ પડતી રીતે લક્ષમાં રાખવામાં આવ્યો હતો. જે સમયે દિવ્યરૂપતિઓ કે જેમના કાચો દિવ્યપ્રકાશક જ્ઞાન વડે દોરવાયલા હતા તેઓ બાલક માનવ અતને દોરતા હતા તથા સંબાળતા હતા, અને આગળ જતાં કેવી

રીને ક્રમે, ક્રમે મૂલ પુરુષ સંબંધિ રાજ્યના સ્વરૂપે તેનું સ્થાન લીધું, એ વિશે તેમજ વિચાર દર્શાવ્યા. પિત્રાગત શાસન, તેની જાતે સાફ અને ધૃત્યુદયા થોડા છે; પિતા સારું રહિત હોય, તથા પોતાનાં ખાલકો માટે પોતાના સુખનો ભોગ આપે એવો હોય; તથા જ્યાં સુધી શાસકોના મનમાં પ્રેમ અને જ્ઞાન પ્રકાશી રહ્યો હોય; ત્યાં સુધી જ્યાં સંસ્થા લાભદાયી નિવડે છે. જો આ શાસન સ્વાર્થ અને અનિયંત્રિત સત્તાવાળું હોય તો તે અસહાયક પડે છે. દિવ્યપ્રકાશ વિનાનું અનિયંત્રિત સામ્રાજ્ય ખરાબ છે તથા જીલ્લમમાં પરિણમી પામે છે. દ્વંદ્વંત તરીકે રૂશિયાની જે દાહમી સ્થિતિ જુઓ, જ્યાં માત્ર શિવ રમ્મકે વડે, મિશ્રિત અનિયંત્રિત સત્તાજ શાસન છે; પ્રજાના અગ્રગણ્ય પુરુષોને સામુદ્રિક રીયાની ખાલોમાં કામ કરવાને દેશપાર કરવામાં આવ્યા છે; સદાયાર અને ચારિત્રની ઉચ્ચતાને બદલે જીલ્લમને વ્યવહારમાં મુકવામાં આવે છે, અને દેશશીવાના પ્રેમનો બદલો દુરના સામુદ્રિક રીયામાં દેશપાર થવામાં મળે છે. શાસક અનિયંત્રિત સત્તાને દિવ્ય કોષ અતુલ્ય છે, અને એક છેડાથી ખીલ-છેડા સુધી દેશ ક્ષુભિત થાય છે. રોજ ને રોજ મતાર પત્રોમાં એક વિભાગમાં પૂર્વમાં જાપાનની સતત થતી જીતો વિશે આપણા વાચકોમાં આવે છે, અને અન્ય વિભાગમાં રૂશિયામાં, વિદ્યોજ ગરમડાટ, બજાવાઓ, ધ્યાન દિ તથા સત્તાના ઉપયોગ વડે આ સર્વને દબી દેવાના લશ્કરીઓના પ્રયત્નો વિશે આપણા વાચકોમાં આવે છે. પ્રકૃતિને દૈવિકોષ રૂશિયા ઉપર ઉતરતો જાય છે કરચું કે તેનું શાસન નીતિ અને દયા ઉપર આધાર રાખતું નથી, તથા તેના મૂલ્ય ચિહ્નરૂપે તેમાં શોકના બહાનો પણ સમાવેશ થતો નથી. પછી તેઓ રાજવિદ્યાના પ્રમસતક રાજ સંબંધિ વાદ ઉપર આવ્યાં અને કહ્યું કે, હુનિદનો, અંત મત રિથરતામાં છે, પુરોષની પ્રજાઓને અવશોકતા; જ્ઞાનના સમાનપદ ઉપરના અતાનને રથાપવામાં આવેલું આપણું જોવામાં આવે છે, અને પ્રજાકીય ઓધેદારોના સંબંધમાં જ્ઞાનના અભાવ વડે જ શાસન અક્રિય થયેલું હોય છે, તથા જોએ એ સ્વર્થ શાસને પોતાનો જ અભ્યાસ વિષય બનાવ્યો નથી તેવાઓ જ રાજવિદ્યામાં ગોચર છે. પ્રજાઓના કાયદાઓ ઉપર જનસમૂહની સ્થિતિ ઉપરનો આધાર થોડો હોય છે, પરંતુ શોકોને જીલ્લમતા, અધ્યાત્મિકતા અને નીતિમત્તાને લક્ષમાં રાખીને અપાતી યથાર્થ દેલવણી ઉપર ઘણો આધાર છે. આ ખાલોની દીલગીરી બરેલી રીતે ખોટ છે, અને દરેક રચણ ઔદ્યોગિક અધેરની નીશાનીઓ મળી આવે છે. વ્યક્તિવિષયક નીતિ લોકની સ્થિતિને અક્રિય કરે છે અને બંધકરના ડસાયડસો તેમને નીચે ડાખતી જાય છે. સુડી અને ઉદયગ વચ્ચે એક બંધકર શુદ્ધ મગી રહ્યું છે, અને અમેરિકામાં પૂણ જ્યાં સર્વ સમાન સદાયતાએ પોતાની ખાલોને તેટલું કંઈ છે, ત્યાં આગળ આ શુદ્ધ ધર્મજ ગરમાગરમ થઈ પડ્યું છે, કારખાનાંવાળાંઓ મથુરો સ્વર્થે રોજના દર અને મહેનતના પ્રકારો વિશે આથા ફાટ કરી રહ્યા છે. પોતાની જાતને તથા પોતાનાં કારખાનાંને, સિપાઈઓ તથા દરિયારજી મનુષ્યો વડે; તથા બજાવાઓને તેમનાં કાપે ઉપર હુમલો કરવામાં આવતાં મકામ માટે પોતાના મકાનના કામખાઈની આસપાસ કરી લીધેલી વિદ્યુતપ્રવાહયુક્ત અણ્વીવાળા ખીલાવાળા તારોની વાડો વડે, બાવનામાં એમના માલિકોને કેવી અને કેટલી મૂરકેલીઓ પડે છે, એ વાતનો મિતર

તેમણે આખેદુખ આપ્યો. આ એક અક્ષરસઃ સુદૃઢ છે, મજબૂત અને મજબૂતીને ઉપયોગમાં લેનારાઓ વચ્ચે તે હમેશાં ચાલ્યાંજ કરે છે, અને મજબૂતીના ઉપરીઓની મિલકતના રક્ષણને માટે શિષ્ટ કેલવણીના સર્વ ઉપાયો અવશ્યક યત્ન પડે છે. જ્યાં સદાયતા સર્વ માન્ય હોય છે અને “સ્થાતંત્ર્ય” લગભગ સંપૂર્ણતા જેવું દેખાય છે, એવા દેશોમાં આયુદ્ધ વર્ષોવર્ષ નિર્દય અને કઠોર રીતે ચાલ્યાંજ જાય છે. લાંડનમાં વહાણ આંધનારાઓમાં એક લક્ષમાં રાખવા લાયક બનાવ બન્યો છે, તેમને એક મહોટા કુકમની ના પાડવી પડી હતી, તેથી તેમના પગારપત્રકમાં દર અઠવાડીએ ધો. ૧૦૦૦૦ ઉમેરવા પડતું, કારણ કે તેમના મજબૂત તેમની સાથે રોજના દરના સંબંધમાં એક મત્ત યષ્ટ શક્યા નહિ. કારખાનાઓમાં જોઈએ તે કરતાં વધારે માલ કાઢવાને લીધે બજારમાં યષ્ટપડેલી રેલ છે લયિશે, તથા બંદારોમાં કહોવાઈ જતો માલ, જ્યારે પુરવો, અને બાતકા રસ્તામાં કિંધાડે જોઈ રહે છે, અડધાં છુપ્યાં છે, પૂરાં લૂમડાં પણ નથી, અથવા સૂર્ય પ્રકાશ, અજવાળા, અથવા હવા કંઈપિ પ્રવેશી ન શકે એવાં કાતરીયાંમાં રહેતાં હોય છે, તે વિશે તેમણે સૂચના કરી. અમેરિકા અને યુરોપના અન્ય દેશોમાં ઉદ્યોગ વિશે પ્રવર્તતું આ અધિર એટલું બહુ બંધકર છે કે, હિંદુસ્થાનમાં તેવી સ્થિતિ પ્રવેશવા ન પામે એ બાબત તેમણે એવું મંડલને ચેતાવ્યું હતું. તેમણે કહ્યું કે, જે રાજવિદ્યા વિશે વાતો કરે છે તેમણે પ્રમુખીય પ્રતિદિનાં પ્રમાર્થ કારણે જાણ્યાં એમ છે, તથા તેમનામાં વ્યવસ્થા કરવાનું જ્ઞાન હોતું જોઈએ, અને જનહિતનાં કાર્યો ગોઠવવાની તથા પારપાડવાની શુદ્ધિ હોવી જોઈએ.

રાજવિદ્યાના ચાર વિભાગ પડી શકાય, (૧) વ્યક્તિઓના સંબંધની રાજવિદ્યા, (૨) સ્થાનિક બાબતોની ગોઠવણ સંબંધી રાજવિદ્યા, (૩) પ્રમુખીય રાજવિદ્યા, જેવી કે કોષ્ટક ધડનાં છત્યાદિ, અને (૪) પ્રમુખ પ્રભુઓ વચ્ચેની રાજવિદ્યા, જેવી કે દેશો વચ્ચેના આંતરસંબંધો વિશેની વ્યક્તિવિષયક રાજવિદ્યાથી પ્રારંભ કરતાં તેમાં પૈરજનનાં કર્તવ્યોની, અને સામાજિક ઉત્સાહની ભાવનાઓનો સમાવેશ હોય છે. સામાન્ય લોકો ઉત્સાહ, એજ એક પ્રજાને મહાત્મ બનાવે છે, અને શીઝોસોફી પ્રમુખીય ભાવનારૂપે, એક સમુદ્ધ, એક હોવન, અને એક ભાવત્વભારની ભાવનાઓ ખડી કરે છે. પોતાનું હિત, જનતિનું હિતને અધિન કરાવું જોઈએ, પોતાની જાતના અથવા કુટુંબના જરૂરના પ્રેમથી જનતિપ્રેમ પશુ વર્તવું જોઈએ. સામાજિક ઉત્સાહ મહોટી મહોટી વાતો કરવાથી આવતો નથી પરંતુ બરોબર કાર્ય કરવામાંથી આવે છે. લઘાઈમાં મરી ગયલા પોતાના મૃત પુત્રોને શુભાવેલી જાપોનની ગાતાની અદ્ભુત વાત મારા સાંભળાવામાં આવી છે, કે જે ધણી બીતિમાં તથા રડતી સ્થિતિમાં માલૂમ પડી હતી, અને તેના કહેવા પ્રમાણે તે પોતાના ત્રણ દીકરા શુભાવવા માટે આમ કરતી નહતી પરંતુ પોતાના દેશના નિયમની જરૂર પ્રમાણે રણક્ષેત્રમાં મોકલવાનો તેને અન્ય મૃત નહોતો માટે તે આમ વર્તતી હતી. આ એક એવા પ્રકારનો સામાન્ય ઉત્સાહ છે કે જેની સરસાસરસી કરવાની જરૂર છે, સામાન્ય મુખને સામાન્ય હિત પ્રતિની બક્તિને, પોતાના જાતિય હિતનાં જોગે આગળ પાડવાનું આ દર્શાવે છે.

પ્રગમમાંના કેળવાયલા અને ઉચ્ચશિક્ષિતમાં પડેલાઓની, પોતાનાં યોગ્ય ભાવવળા
જાતાઓને પૌરજનનાં કર્તવ્યોમાં દોરવાની તથા શિખવવાની ફરજ હોવી જોઈએ કિં-
ંધાનમાં વિશાલ જમીન ધરાવનારાઓ, જમીનદારો, પોતાના સામાજિક હિતસાધકો તેમના
ખેડુનેશું નસિબ સુધારવામાં, હાલની ખેતીની ખર્ચતી ખોડોને સુધારીને, હાલમાં ખેડ-
વાનાં સુધરેલાં હથિયારો અને પ્રયોગમાં આગળ પડેલા ભાગ લઈને તથા સાંતં ખેત
પૂરાં પ્રવિણની જરૂરનીકારીને, ઇલાકિવડે, કેટલું બધું કરી શકે એમ છે.

ગામમાંની આરોગ્યવિધાના સંબંધમાં પણ, શક્તિવાળા પુરુષો, પોતાની આસપાસ
ગામમાંના વૃદ્ધ પુરુષોને એક કરીને તથા તેમના હાથ ગામ લોકોમાં આરોગ્યવિધાના
સ્વચ્છાન્ય જ્ઞાનનો પ્રચાર કરીને, અને એ પ્રમાણે ચેપી, રોગો, જેમની ઉત્પત્તિનું સ્થાન
ગામમાંની મંદીવાળી જગ્યાઓમાં હોય છે, તેમની ભીતિને ઓછી કરીને, કેટલું બધું
કરી શકે એ ખુલ્લું છે. ગામમાંથી મોટા સમૂહો પ્રતિ દૃષ્ટિ ફરવતાં, શહેરોમાંના ઉત્તમ
પુરુષો જો તેઓ ધારે તો, કેલવણીમાં ઉપયોગી ભાગ લઈને, ખાસ કરીને... ખાલકોની
ઔદ્યોગિક કેલવણીમાં ઉત્સાહ રાખીને, વ્યાપારની ટેવોમાં તથા યથાર્થ વિમાર કરવાની ટે-
વોમાં તેમને ફળવીને, કેટલું બધું કરી શકે. અને જ્યાં ખાખતમાં સેન્ટ્રલ-હિલ્ડ કોલેજ,
ખાલકોને સામાન્ય ઉત્સાહના પોતાના વિચારોમાં જલવાનુ થવાની તથા પૌરજનની કેલ-
વણી લેવાનું સ્થાન પુરૂં પાડે છે. ગામમાંના અને શહેરોની કેલવણીની જરૂરીયાતો પાછળ
હાલ આપતું એ પૌરજનનાં કર્તવ્યોમાંનું એક અગત્યનું કર્તવ્ય છે. દારખાનાંવાળાઓ અને
વેપારીઓ ઔદ્યોગિક શાળાઓ સ્થાપવામાં અને વ્યલાવૃત્તમાં એકલા થવું જોઈએ, તથા
હિંદુ સુવાનેને તૈયાર કરવા જોઈએ, અને યુદ્ધિ અને જવાનદારીનાં તે સ્થાનો તેઓ
ગોઠી શકે એવા લાયક તેઓ યવા જોઈએ કે જે તમારા પોતાના ધંધામાં હાલમાં મોટા
પગારના યુરોપીઓનાથી તમારે રોકવાં પડે છે. અને જ્યારે આવી શાલાઓ સ્થપાવ
ત્યારે તેમાં કેળવાયલા છોકરાઓ માટે નોકરીઓની પણ ગોઠવણ થવી જોઈએ. પરિણામ
એ થશે કે, જેમ જેમ આવી ઔદ્યોગિક રીતિથી કેળવાયલા સુવાનો વધારે વધારે દેશના
વ્યાપારિક હવનમાં પડતા જશે તેમ તેમ કામ કરવામાં નિયોજિતા વર્ગનીકાર્વસાધક
શક્તિની સમગ્ર ભૂમિકા સ્પષ્ટ રીતે દાખે લગાડનારાઓના મોટા લાભમાં ઉચ્ચ રિયલિટીએ
આવશે. આવી કેટલીક ખાખતો છે કે જેમાં રાજવિધાનો કશામાટે જરાપણ વિશ્લેષ
પાખ્યાવિનાનો વ્યવહારસિદ્ધ પક્ષ છે.

રાજવિધાની ત્રીજી ભૂમિકાનું સંબંધમાં, મને ભીતિ લાગે છે કે હું એક મતાધિના
જેવી છું, કારણ કે નહિ કેળવાયલી મોટી સંખ્યાની રાજ્ય વ્યલાવવાની શક્તિમાં મને
યોડો અથવા ખીવકુલ નહિ જોવો વિશ્વાસ છે. સદાયતાને એવા પુરુષોના હાથમાં મુકવી
કે જેઓ તેનો શી રીતે ઉપયોગ કરવો એ ચોડું જ નજીતા હોય છે, અને આ વોત
એક મહોટા વહાણના કમાનના હાથમાંથી સત્તાને લઈને સામાન્ય ખંધાસીઓના હાથમાં
આપવા સમાન ચર્ષ પડે છે, કમાન વહાણને સીધે રસ્તે વ્યલાવવાને શક્તિવાનુ હોય છે
અને ખંધાસીઓ નોકાસાંથી તદન અજ્ઞાન હોય છે. જ્યાંનું રાજ્યતંત્ર એકાદ યુદ્ધિવાળા

આશક્તિના રાજકારભારને સીધા માર્ગમાં ચલાવવાને શક્તિવાન નિવડે છે, ત્યાં પ્રજાને વિનાશ થાય છે. માત્ર વિચારવાળા અને અનુભવીઓનેજ રાજ્ય ચલાવવાનો હક છે અને આજકાલ આ બાબતમાં, ઘણીજ રાજકીય હા-ના, ચાલે છે, તેમાં થોડા અચવા બીજાકે નહિ જ્યાં ડહાપણનો સમાવેશ નહાય છે.

પ્રજાઓના પરસ્પરના વ્યવહારમાં પ્રજા, પ્રજાઓની એક મંડલિ, કે જેના આગળ જુદી જુદી પ્રજાની તકરારો મુકી શકાય, એવી એક મંડલિમાં અવવાડાના પ્રજાઓના નિર્ણયો શોધી શકશે તથા ખુલાસા કરી શકશે, અને કદાચ ઘણાંખરાં દૃષ્ટાંતોમાં તો પુરની કઠોર ઇચ્છાને દૂર કરી શકશે. થોડાં વર્ષ પૂ. હેંગના કાન્સર-સમાં આ દિશામાં એક પગલું ભરવામાં આવ્યું હતું, અને એકતમોગ્યની વાત છે કે જે દેશે આ મંડલિ બોલાવ્યું હતું, તેણે ભતેજ આટલા ટુંકા સમયમાં એક મહત્તર 'યુદ્ધમાં અપમાન્ય' છે. પ્રજાઓની પરસ્પરની પંચાયત અને સમન્વય કરવામાં ગમે તેમતો પણ એક પગલું ભરાયું છે, અને ભવિષ્યમાં એ દિશામાં આપણે ઘણાની આશા રાખી શકીએ.

પરંતુ હિંદુસ્થાનને તો, લોકોએ પોતાનું ધ્યાન રમાનિક મુનિસીપાલીટીની રાજનીતીમાં, જ્યારે આપવાથી જ ઉત્તમ પ્રકારે મદદ થઈ શકે એમ છે. અગ્રેથીજ રાજ્ય કરવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે અને અંગ્રેજ લોકોએ રાજકીય રાજતંત્ર ચલાવવામાં એવું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કર્યું છે કે જેથી તેઓ વિશાલ સામ્રાજ્ય ઉપર કે જેનો હિંદુસ્થાન એક ધણો અમત્યનો ભાગ છે. રાજ્ય ચલાવવાને શક્તિવાન થયા છે, તે ગત હજારો વર્ષો થયા પોતાના દેશની મુનીસીપલ રાજનીતીમાં હમેશાં લક્ષ આપતા આવ્યા છે, તેના પરિણામ રૂપ છે. આ પ્રાપ્તિને માટે અગત્યની વાત, પુરુષવિષયક અને સ્ત્રીવિષયક માનની ઉચ્ચ ભાવનાની કેલવણીની છે જેને પશ્ચિમમાં એક ખાસ અગત્યની વાતરૂપે ગણવામાં આવે છે. પોતાનું પોતા પાસે કેટલું માગતું છે, એના અંતર્ભાવરૂપ છે. આખર, સાખનું તેનું અર્થક રીતે બરી દેવામાં આવે છે, જ્યારે કાયદાપૂર્વકતા દેવાં અને જવાબદારીઓ પ્રતી તદ્દન બેરકારી પણ બતાવવામાં આવે; અમુક માગતું ન આપતું કે જેમાં પોતાની ભતની આખરે ગુમાવવા જેવું લાગે છે, તેના કરતાં ખરેખર ઘણા પુરુષોએ આપઘાત કરવાનું પસંદ કર્યું છે. અને હિંદુસ્થાનમાં, આર્થિક સંબંધી સુચનાવાની પોતાની ભતની જવાબદારીની આ ઉચ્ચ ભાવના જોવામાં આવે છે; દૃષ્ટાંત તરીકે અર્જુન જ્યારે વિષાદ પામ્યો અને કહ્યું કે હવે હું યુદ્ધ નહિ કરું, ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે એક અનાર્થ કાર્ય કરવા માટે તેને હપકો આપ્યો. નિંદા કમો તરફ લલચાયત્ત મનુષ્યને તીર્થમાં તીર્થ કેલકે લગાડી શકાય તે આ અનાર્થ સંબંધે જોઈએ; આપેલા નામને ઉચ્ચ રિપતિએ

તદાવતું, એમાંજ ગર્વ લેવાવો નોંધએ; આવીના ત્રામના પેગ નિવડતું એમાંજ આ મોટામાં મોટી શોખા હોવી નોંધએ.

૪.

થીઓસોફી અને ભૌતિકવિજ્ઞાનશાસ્ત્ર.

આ સમયના વ્યાખ્યાનક્રમમાંનો “ થીઓસોફી અને ભૌતિકવિજ્ઞાનશાસ્ત્રનો અતીત વિષય મિસિસાળેસ્ટે કલું કે એક વિષ્ણાત વિષય છે. આજકાલ ભૌતિક વિજ્ઞાન શાસ્ત્ર માટે જે અત્યંત ઉત્સાહ જતાવવામાં આવે છે તે નોંધતાં, વિગતવાર વેદ્યોમાં કે જે સ્વાભાવિક રીતે નિરસ થઇ પડે તેમનું વલ્લૂન ક્યાંવિના આ વિષય ઉપર વ્યાખ્યાન આપવું એ પશું કહિન છે. તોપણ, તેમણે કલું કે તેમનાથી બનશે તેટલો તેઓ, વિષયને આકર્ષક બનાવશે, અને વચન આપ્યું કે બપોરે તે પુસ્તકાકારમાં પ્રસિદ્ધ થશે બિરોને એક ધણુંજ આનંદનું વાચન પૂરે પાડશે.

રચૂપપદ્યોના અવલોકન દ્વય ભૌતિક વિજ્ઞાન શાસ્ત્રનો આધાર છે, અને આ લોકાવલી પાનેને પછીથી ખુદિ અનુમાર ગેઠરામાં આવે છે. વિમાય પાડવામાં આવે છે, એકીકરણ કરવામાં આવે છે. બ્યાસુધી નિશ્ચિત થઇ શક્યું છે. ત્યાંસુધી ને બનાવેના આનુભવિક અવલોકનની પાર તે મધુ મધી; ઉપરંતુ મધાર્થે ભૌતિક વિજ્ઞાન, શાસ્ત્ર માટે તો અવલોકન કર્તાની આખે જણાતા અનેક બેદોની પછવાડે રહેલા તત્ત્વનું, કુશિલ્લ એકય દર્શાવી આપવાને તે સમર્થ હોતું નોંધએ. પ્લેટોએ કલું છે કે, જે મનુષ્ય અને કની પછવાડે રહેલા એકને દર્શાવી શકે તે એક મધર સમાન છે, અને ખરેખર ભૌતિક વિજ્ઞાન શાસ્ત્રે ધર્મના એક મદદગાર અને જમણા હાથરૂપ થતું નોંધએ તથા તેનાં મધ સત્યોને જ્ઞાનને સમગ્રવતું નોંધએ અને પ્રગલ્ભ બનાવતું નોંધએ.

વિશ્વવિશેનું જ્ઞાન પેતાની મેઝે રચૂપ વિષયક અને આધ્યાત્મિક વિષયમાં વહેંચાયેલું છે, અને ભૌતિક વિજ્ઞાન શાસ્ત્ર સામાન્ય તત્ત્વોને અમુક યોજનામાં લાવવાને સક્તિ માન હોતું નોંધએ. સય મિદ્ધાને તથા મન્દિગેના ઉગ્ર અવલોકન ઉપર આધાર રાખતાં તર્ક (ખુદિ) વડે પ્રતિપાદિત થતી આધ્યાત્મિક વિદ્યા એક શુદ્ધ શાસ્ત્ર હોતું નોંધએ. આજકાલ આધ્યાત્મશાસ્ત્ર અને રચૂપશાસ્ત્ર એક બીજાનાં વિરોધિ થઇ પડ્યાં છે, અને પરસ્પરના તિરસ્કારથી ઉભયે અકિત છે. એનું વારંવાર કહેવામાં આવતું હતું કે આધ્યાત્મિકવિદ્યા એક આકાશ કુસુમવત્ છે, અને વિદ્યાતા શાસ્ત્રોએ કાલ્પનિક મંથર નજરે રખનાર એ છે પછીથી તેમણે આત્મવિદ્યાથી જન્મ પામેલી એક વિદ્યાને, રચૂપ બનાવેલી અવલોકનથી બંધાયેલી વિદ્યાથી જુદી પાડી અને સર એલોવિર લોજનને આધાર સહને એ વાત જી ક. પ્રાચીનોએ કચેલી શોધનો આધુનિક ભૌતિક વિદ્યા પુનઃ વિષયવતી હતી, જે શોધોને તો સમીપ પછી ખૂબી જગમાં આવી હતી. આધુનિક વિદ્યા તેના મનુષ્યોદ અને સ્વ-નિષ્કર્ષે જણાઈ આરતા, પૂરે દેરની આધ્યાત્મિક વિદ્યા

તત્ત્વો માટેના તિરસ્કારના જરાપણુ યોગ્યતા નથી, એમ તેમણે જણાવ્યું આત્મવેતાઓનો તે મહાર મંડપદ્ધતિ, પૂર્વના મહાનુ ઋષિયોદ્ધારા, દર્શનાયક્ષા સિદ્ધાંતોના ઘણાંજનો બામ દરેક પ્રત્યક્ષે આપવામાં આવ્યો હતો, અને તેમણે ઉપદેશોના તત્ત્વો, નવાં યોજા કાર્ટેલાં અથવા અતિશયોક્તિ બરેલાં નથી. પછીથી તેઓ મેકમ જ્ઞાપાટ્ટરફીના "સિદ્ધે ડોક-ગેન" નામના ગ્રંથ વિશે બોલ્યાં, જેમાં શાસ્ત્ર વિષયક સત્યો વિશે અનેક વાતો કહેવામાં આવી છે. તેમણે કહ્યું તેમાં અપાયવા ઉપદેશો પોતાની મેળેજ સત્ય છે, અને જૈનતત્ત્વ વિષયક શાસ્ત્રના આધુનિક સોધોથી એ ઉપદેશોને કંઈ રીતે રેકા મળે છે તે બતાવી આપ્યું. અનંત સમુદાયો, દેરકારો અનુભવ માત્ર એક મૂલ તત્ત્વ છે એમ અધ્યાત્મિક વિદ્યા સિદ્ધ કરે છે, અને આ સિદ્ધાંત માટે જૈનતત્ત્વ વિજ્ઞાન શાસ્ત્રમાંથી મળી આવતી પ્રથમ તામિતો સર વિલિયમ કુકસ પાસેથી મળી આવે છે કે જેઓ તેમના તત્ત્વોની દિપ્તિવા વર્ણનમાં રચૂન જરૂરે એક મામાન્ય પ્રોટાઈલ નામના તત્ત્વ સુધી લઈ ગયા હતા. મૂલ તત્ત્વોના પરમાણુઓના સંબંધમાં, તે અનિમાન્ય વિભાગ, પેરમાણુને, હવે કંઈ રીતે એક મિશ્રિત સ્વરૂપમાં સ્વીકારવામાં આવે છે, એ તેમણે દર્શાવી આપ્યું; આમાણુઓના વિદ્યુત્ત્વકે વિશેષ વિભાગ પાડી લેવાય, એકું સિદ્ધ કરતા પ્રો. જે. જે. થોમસનના પ્રયોગોની તેમણે સૂચના કરી. પછી તેઓ સર. રામસેની, દેડીયમ અને હેમીયમની શાસ્ત્ર વિશે બોલ્યા કે જેથી એટલું સિદ્ધ થતું હતું કે, કહેવાતાં મૂલ તત્ત્વો ૩૫૦૦ પામી શકે એવાં હતા. • •

અધ્યા ૩૫માં છુપાયેલી છે પ્રગ્ને નિયમે છે, પ્રદર્શનના મૂલમાં હોય છે, તથા પ્રકૃતિના નરીન નરીન નિર્માણકર્તા હરતને હંડ બાધી આપે છે એ અધ્યાત્મિકવિદ્યાના નિદાનને તેમણે સગળાએ રર અને વર્ણ (ગંગ)ને, અન્યોન્યમાં નિશ્ચિત સંબંધો હોય છે, અને હીસો રમ કેની રીતે આત્મિક અને જ્યુતને સાધનારરૂપે મધ્યનો વર્ણુયઈ પ.યો તે તેમણે સમજાવ્યું પછી ખગોળ વિદ્યા અને રાશિયો વિશે વિચાર ચલાવનામાં આવ્યો અને દર્શાવી આપ્યું કે અધ્યાત્મિક વિદ્યાના સિદ્ધાંતો કંઈ રીતે આધુનિક જૈન-તત્ત્વ વિજ્ઞાન શાસ્ત્રથી પ્રતિપાદિત થના જાય છે. જૈનિક વિદ્યામાં પણ, પ્રકાશ, ઉષ્ણતા અને રિગ્નતે, હવે પદાર્થો રૂપે સ્વીકારવામાં આવે છે, અને ગતિની રીતિયો (modes of motion) રૂપે સ્વીકારવામાં આવતા નથી, તથા વિદ્યુત્તે હવે પદાર્થના રૂપમાં પોતાની પ્રકૃતિમાં પરમાણુની બનેલી હોય એમ ચણવામાં આવે છે.

અધુનિક જૈનતત્ત્વજ્ઞાનવિષયક સમગ્ર વલન, રચૂન જીવનનો એક મા-માન્ય આધારને, સર્વ કહેવાતાં મૂલ તત્ત્વોના મુલાધાર રૂપે રહેલા અનનિય પરમાણુ વિષયક પદાર્થને, દર્શાવતું હોય એમ લાગે છે અને જૈનતત્ત્વજ્ઞાન શાસ્ત્ર ધર્માર્થ ચોધમાં છે. અને સ્કૂલ જીવનના પચાસ રિયલિ ઓફ સુધીનો મર્દને તે કંઈથી નેત્રી શકશે, ત્યારે શુ તેઓ માંના દેહલાએક કે જેઓ હાલમાં જૈનતત્ત્વ શાસ્ત્રની દુનિયાની વિચાર સંદિને, મત્ય

મટિની આંતર દષ્ટિના સમાન લગભગ જણાતા કલ્પકર્તા રહે છે, તેમને આગળ
 હાથ, તેમનાથી શોધાવવા સુધી સત્પદારોન, તે ઉપર એમનું કે તેનું સુખ સદૃ
 માત્ર એક પ્રતિબંધ છે, તેનું સુચન કરવામાં નહિ આવે ! પોતાનાથી મહત્તરને
 રૂપોત મધ્યમાં વર્તવું જીવનનું પોતાનું જ ઈશ.

॥ पुस्तકોત્તु वी. पी. कमीशन तथा टपाय भर्तु मभावनारने क्षीर छे)

रा. रा. म. न. द्विवेदी कृत पुस्तको.

आल विलास,

(आवृत्ति बीछ)

किमत ३. १—०—०

अ पुस्तक पद मे दयंकटर नाछेमे शाणामा धनाम तथा लायवेगी नाटे

मन्त्रु क्षु छे

दत्तराम यारित्र.

(आवृत्ति बीछ)

किमत ३. १—८—०

यारित्र.

(आवृत्ति बीछ)

किमत. ३. १—०—०

मे पुस्तक पद मे दयंकटर नाछेमे शाणामा धनाम तथा लायवेगी नाटे

ઘેલછા ઉત્પન્ન કરે એવા દરદો.

જ્ઞાન તંતુની નળખાઈ, કામોતેજક લાગોતું અશક્તપણ, સ્મ
નાશ, અલ્યાસ કરવાનો તેમજ કંઈ પણ કામ કરવામાં અણગમો,
નાશ, શરીરનું ઘસાઈ જવું, નળખાઈથી આંખોનાં તેજમાં ઘટાડો વગેરે
વિષે જો બેદિકરાઈ રાખવામાં આવે તો તેથી માણસો છેવટ ઘેલા બની
છે. પણ જ્યો દરદો મટાડવાનો તેમ તે થવા દેવાનો માત્ર એકજ ઉપાય
અને તે આતંક નિગ્રહ ગોળીઓ.

નળખાં ખાંધાનાં માણસોનાં શરીર દૃઢ કરવા, પેસાળ વખતે થતા
ખાતનાં દરદને મટાડવું, નપુ સક જેવા બનેલા પુરૂષોને ખર્ પુરૂષત્વ
એ આ આતંક નિગ્રહ ગોળીઓના ખાસ ગુણો છે. સંસાર મુખ
અશક્ત થએલાઓએ જો ગોળી અવશ્ય ઉપયોગમાં લેવી જોઈએ

આતંક નિગ્રહ ગોળીઓ.

ઉપર જણાવેલા ખાતનાં ખાસ ગુણો ઉપરાંત, નળખાં પટેલી પાચન
ક્રિતને સુધારી સારી ભૂખ લગાડે છે, દસ્તની કળજીયતને કાપી નાખે છે,
આંક લાવે છે, જીવાનીને ટકાવી રાખે છે, પ્રમેહ તથા પ્રદરનો નાશ કરે
અને શરીરને તમામ તંદુરસ્ત બનાવે છે.

કિંમત ૩૨ ગોળીની કબ્જી ૧ નો રૂ. ૧ એક.

વૈદ્યશાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી.

આતંક નિગ્રહ ઔષધાલય

હડ ઓડીસ—ભ્રમનગર—૫૬૧

પ્રાંચ ઓડીસો.

પ્રાંચ નં. ૧	પ્રાંચ નં. ૨	પ્રાંચ નં. ૩	પ્રાંચ નં. ૪	પ્રાંચ નં.
મુંબઈ	કલકત્તા	પૂના-સીટી.	વડોદરા	અમદાવાદ.
કાલળા દેવીરાઈ	હેરીસનરાઈ	ગુધવારપેઠ	રાવપુરા	રીચીરાઈ.

કામશાસ્ત્ર.

આ ઉપગોળી પુત્રતંત્રની આજ સુધીમાં જૂદી જૂદી ભાષામાં કેટલેક લાખ
સત્તર હજાર નેકલો નીકળી ચૂકી છે એની અંદર જીવાનીમાં થતી બધાંતું બચકરપણ
ખાવી તેથી અગવડતા, રસાઓ જતાવવાની સાથે શરીરના સુખના ખરા સાધનો
વામાં આવ્યા છે. જો મળાવે તેને ટપાલ ખચે પણ આગારે શિર રાખી મક્ક

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી

આતંક નિગ્રહ ઔષધાલય

ભ્રમનગર—હાથિયાદ.

સુદર્શન.

ત્રીસર આનંદસંકર બાપુજીભાઈકૃષ્ણ
જોમ. એ. એસ. એલ. બી.
૧૫૦૨—
આધારભાઈ નાથભાઈ દિવેલી

(ધર્મ, શૃદ્ધ, સાહિત્ય-આદિ વિદ્યા અને તત્સબંધી વિચાર.)

“સત્યં પરં ધીમહિ” —માગવત્.

પુસ્તક ૧૯. અંક ૧૧, ૧૨.] (માસિક.) [આગસ્ટ, સપ્ટેમ્બર ૧૯૦૪.]

વિષયાનુક્રમ

	પૃષ્ઠ
૧. હમારા દેશ	૩૨૫
૨. રાજ-યોગ	૩૨૭
૩. રાગદોષાત્મક માનવ પ્રકૃતિ	૩૩૪, ૩૬૩
૪. ન્યાય	૩૪૧
૫. શાંતિનું સ્વર્ગ	૩૪૫
૬. સુખશાંતિનો ઉદય	૩૫૨, ૩૫૯
૭. સનમને	૩૫૭
૮. યોગદશા	૩૫૮
૯. સદેશવાદીક વિદ્યા અને માનસિક રોગ સમન વિદ્યા	૩૬૮

અમદાવાદ.

શ્રી અમદાવાદ પુનિપન પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ, કંપની લીમીટેડ.

સુદર્શન.

આ પત્રનું વાર્ષિક મૂલ્ય અગાધીન રૂ. ૨-૦-૦ ટપાલ ખર્ચ સુધાન, ટ્રિકોટ મોકલનારને એક રૂપીએ અર્ધા માનાની ટ્રિકોટ રધારામા મોકલવી, કેમકે સો.વધાય જાય છે.

વિષયો લખી મોકલવાની સર્વને છુટ છે પરંતુ અમુક લખાણ પ્રસિદ્ધ કરવું કેમ એ વિષે નિર્ણય કરવા તન્ત્રી વા ઉપતન્ત્રી સ્વતન્ત્ર છે, લખાણ પાછું અમે જધાતા નથી, માટે બનતા સુધી નકલ રાખીનેજ અસલ લેખ મોકલવો.

“ મળેલું ” વાળા વિષય માટે તન્ત્રી જવાબદાર નથી, તે વિનાના વિષયો હક તન્ત્રીનો છે તેથી તે કોષએ જાપવા જધાવવા નહિ.

પત્રમાં પ્રસિદ્ધ કરવનું લખાણ સારા અક્ષર પૂછની એક બાબુએજ લખી મોકલવા કૃપા કરવી, તથા કોષ પછુ લેખકને પોતાનું નામ—વારતવિક કે દરિપત—કરવાની ઇચ્છા હોય, વા તેમ કરવા બાધ ન હોય નો તે તન્ત્રીને લખી જણાવવું; ત વા ઉપતન્ત્રીની જાણ માટે પોતાનું ખર્ડ નામ આવવુંજ જોઈએ.

જાહેર ખખર માટે તથા આ પત્રના લખાણ સખધે મર્વે જવદાર તન્ત્રી વા તન્ત્રી સાથે રાખવો. અથાવલોકન માટે અથો, રોજીંદા અને અકવાડીએ ચતાં પત્રો, અને આ પત્રના બલ્લામાં મોકલવાનાં માસિકો, હવેથી મોકલાવવા કૃપા કરવી.

તન્ત્રીનું નામ કામ આ પ્રમાણે:—રા. રા. આનંદશંકર બાપુબાઈ કુપ. ત.

સુદર્શન અમદાવાદ.

બલ્લામાં અલ્પતાં પત્રો તથા માસિકો નીચેને સરનામે મોકલાવવા વીનતિ છે—

ઉપતન્ત્રી—સુદર્શન

સુદર્શન જોડીસ. નડીયાદ.

આ શિવાય નાણાં સહી સર્વે પત્રબ્યવદાર વ્યવસ્થાપક મા. જમનાદાસ ત્રીભોવનદસ નડીયાદ. એ સંજોમે રાખવો

સાવધાન ! સાવધાન ! સાવધાન !

આશા છોડી બેઠેલા દરદીઓ સારા થયા છે.

ચંદનમંજરી.

લોહી સુધારી વિર્ય વધારી શક્તિ આપે છે કોઈ પણ કારણથી જતા વીર્યને અ ધરી. નપુશ્કણજી. નાશ. ધ્રે., નીરોજી. વાખરે તે, આયુષ્યમાં, વધારો. કરે. છે.

રમણવીલાસીની—વીર્યવાન અને વીલાસી પુરુષોને સ્ત્રી સંગમાં રતંભન કે આનંદ આપે છે. કંભત ગોળી ૧૧ નો ૩-૨) પોટેજ જુદું.

નપુશ્કત્વારીધુત—આ દવા લગાડવાથી હરત કમંધો યથેલા પુરુષના મુત બાગ શીથીલતા, વક્તા, નસીની કમ્જોરી, વગેરે દર યદ પરીપૂર્ણ શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે.

મેહમર્દનચુર્ણ—ફક્ત ત્રણ વખતજ લેકાથી પેશાબમાં થતી બળતરા એકદમ ન્ત થાય છે. અને વીંસે જતનાં પ્રમેહ તેનાં યોડીજ કુદતનાં સેવનથી નાશ પામે છે

તોલા ૧૦ નો ૩. ૧) એક, પો. જુદું.

મોતીનો સુરમે—આંખનાં તમામ દરો મટારે છે. ફક્ત આમીરોનાજ માટે ધો તોલા ૧ ના ૩. ૧૦ કાલો તોલા ૧ નો ૩. ૧૧ સવા, પો. જુદું.

અગાયની સુચનો—અમારી દવાઓનું મોટું વેચાણ જોઈ તેની નકલો ધા સોકો કરવા લાગ્યા છે તો તેવા હોકાની મોટી મોટી જાહેર ખખરોથી ન કગાર્તા અક કોણ અને નકલી કોણ તે જોવા મેહેરબાની કરશો. વળી જણાવવું જોઈએ કે અમ

કુટુંબ વર્ષિક તરીકે લગભગ. જસો વરસ યથા પંકાયેલું છે.

આશિષદાસ
એડિટર
અને પ્રકાશક
અને પ્રકાશક
અને પ્રકાશક

સુદર્શન.

પ્રકાશક
અને પ્રકાશક
અને પ્રકાશક

૧૯૦૪

(ધર્મ, શૃદ્ધ, સાહિત્ય-આદિ વિદ્યા અને તત્સંબંધો વિચાર.)

“સત્યં પરં ધીમહિ” — ભાગવતમ્

પ્રસ્તુત ૧૯. અંક ૧૧] (માસિક) [ઓગસ્ટ ૧૯૦૪.]

હમારા—દેશ

(મળેલ)

હમારો દેશ દુનિયાથી, જરા જુદો ગણવાનો,
ધૂપો એ દેશ એવો કે, કદાચે ના જણવાનો
કદા મહા યત્નથી કાઢ્યો, કરે કે શાપ એની તો,
અતિશો ઉવમે ધાતો, મીઠાએ પ્હોચવાના તો
અહા! એ દેશમાં જોતા, કશુંએ તો નહુ છેના,
પરંતુ જે જુલું તેતો, યમ ગણા પિછાણે હા.

હમારા દેશમાં કમિઓ, અતિશો ખસ્ત યમ મહાસે,
રહે પરબહાના ગાનો, અને આનન્દ, તે આવે

વળી દિવક પ્રકાશે લા, ખરી પિછાન બતલાવે,
નહો કંઈ ભેદ કે શકા, કદિ ન હો ઉદ્ભવી આવે

હમારા દેશમાં યોગી, સદાએ વ્યવસ્થા રહી છે,
દમેશાં ગાન પોતામાં, ખડ ન તે પ્રકી રોછે

અને એ એકની સાથે, સદા પિછાન રાખે છે;
કૃપાના પાત્રપર પ્રેમે, દયાની દૃષ્ટિ નાખે છે.

સદા શાન્તિ-પૂરણ શાન્તિ, કદા જ્યાં ના દિસે જ્યાં
હમેશાં એ નિરૂપાધિ, રહે છે રંગમાં રચી.

હમારા દેશમાં સાધુ, પ્રજાની હૃદય મચાવે છે;
અલખના નામની ધૂણી અતીતો કે જગાવે છે.

અલખને ઝાગણે પ્રેમે, અને લખને રહે નમે;
કરે છે એમ યાત્રાઓ, ફરીને તે બધે રથાને.

અને વિશ્રામ લેવાને, કરે એકાન્તમાં બાવે;
ધરીને ધ્યાન તે ઊડે, હૃદયમાં બ્રહ્મ ડેગવે.

હમારા દેશમાં પેલા, હમ્મુ પરમાર્થ આવે છે;
સડીને કદ તે અંગે-ખરી ખૂબી બતાવે છે.

જુઓ જ્યાં જ્યાં હૃદય દ્રવતાં, ઢળી પડતા અતિકા
વહે છે આખમાં આંસુ, અને પ્રેરાય છે પોતે.

સદા ઉદાર વૃત્તિના, હમારા દેશમાં આવે;
અબોધનદને લદાવો, મળે તે ક્યાંદો ? બતલાવે.

હમારા દેશમાં રાજા, કરે છે ધર્મનાં રાજ્યો;
પ્રજા લાં સર્વ સુખિયારી, ન આવે કાષ્ટ ફરિયાદો.

બુલમ નથી નથી જાતો, લડાયક લાં નથી નાતો;
સદાએ સંપર્માં રચી, રહે છે સૌ બલી બાતો.

નથી તડકા નથી હાંમા, નથી લાં દેવ કે માયા;
નથી લાં નસુખ કે દુઃખો, નથી જ્યાં એકલી મમતા
નથી લાં સૂર્ય કે ચન્દ્રો, નથી લાં પ્રેમના ફેરો;
સહુ લાં એક શીખેલા, પ્રજાના ગાય છે હન્દો.

હમારા દેશમાં ક્યારે, અનીતિ કાષ્ટ ના ચાલે;
પ્રજાના રાજ્યમાં પ્રેમે, બસે ફરતા બધે મહાલે,

हमारा देशमा धीरो, छुते सुखो-पछी आवे;
रुडे सुरत-विराभी, अकटै छान्ति पूरी पावे.

ध्वि-योगी तथा साधु, अने परमार्थी हुदरो;
वणी राज-नीतिवाजा, अने न सल्ले सुरवीरो.

प्रथम ते देश पोताने, भरी विद्या दीपी जल्लो;
अने सा क्षिति पाभेला, पछीयी आदोआ आवे.

सहु शक्ति स्वयंभूने, समर्पि राजा जनी जने;
अनेदानदमा भदाली, नेदि जन्मे श्री आवे—

भद्रहाकर—नागर.

राजयोग.

(अनुसंधान-पृष्ठ ११५ थी.)

पांच श्लोकवट्टे विचारना स्वरूपतुं निरूपण ।

कोहं कयमिदं जातं कोवैकर्ताऽस्यविद्यते ।

उपादान किमस्तीह विचारः सोयमीदृशः ॥ १२ ॥

नाहं भूतगणोदेहानाहं चाक्षगणस्तथा ।

एतद्विलक्षणः कश्चिद्विचारः सोयमीदृशः ॥ १३ ॥

अज्ञानप्रभवं सर्वं ज्ञानेनमविलीयते ।

संकल्पो विविधः कर्ता विचारः सोयमीदृशः ॥ १४ ॥

एतयोर्बहुपादान मेकं सूक्ष्मसदव्ययं ।

यथैव मृद घटादीनां विचारः सोयमीदृशः ॥ १५ ॥

अहमेकोऽपिसूक्ष्मश्च ज्ञाता साक्षीसदव्ययः ।

तदहंनावसंदेहो विचारः सोयमीदृशः ॥ १६ ॥

માર્વાર્થ—હું કોણ છું ? આ શી રીતે ઉત્પન્ન થયું ? આનો કર્તા કોણ ? એનું ઉપાદાન શું ? યોગ્ય વિચારનું આણું સ્વરૂપ છે. ૧૨

આત્મીયી હું આ ભૂતગણરૂપ દેહ નથી; તેમજ એકાદ ઇન્દ્રિય પણ હું નથી, એ ઉભયથી વિવક્ષણ કોક, તે હું છું. યોગ્ય વિચારનું આણું સ્વરૂપ છે. ૧૩

સર્વનો અજ્ઞાન વડે પ્રભવ થાય છે, અને જ્ઞાનવડે પ્રવિભાષે છે; વિવિધ સંકલ્પો (વાસનાઓ) કર્તા છે. યોગ્ય વિચારનું આણું સ્વરૂપ છે. ૧૪

જેમ ઘટાદિતું મૃત્તિકા આદિ છે તેમ, આ ઉભયનું જે ઉપાદાન છે તે, અવ્યય, એક, સૂક્ષ્મસત્ છે. યોગ્ય વિચારનું આણું સ્વરૂપ છે. ૧૫

“ હું છું ” એવા સર્વમાન્ય અને સમઅનુભવ સાથે એકય હોવાને લીધે, ઇન્દ્રિયાતીત હોવાથી, જ્ઞાતા તથા જ્ઞાતી હોવાથી અવ્યય તથા સત્સ્વરૂપ જ હોવાથી, હું સર્વમય બ્રહ્મ સાથે એકજ છું; એમાં કોઈ પ્રકારનો ત્રુટિ નથી, યોગ્ય વિચારનું આણું સ્વરૂપ છે. ૧૬

• પાંચ શ્લોકવદે અજ્ઞાનસ્વરૂપ નિરૂપણ ।

આત્માવિનિષ્કલોભેકો દેહોઽયદ્મિરાવૃતઃ ।

તયોરૈક્યં પ્રપશ્યંતિ કિમજ્ઞાનમતઃપરં ॥ ૧૭ ॥

આત્માનિયામકશ્ચાંતદેહો વાલ્યોનિયમ્યકઃ ।

તયોરૈક્યં પ્રપશ્યંતિ કિમજ્ઞાનમતઃ પરં ॥ ૧૮ ॥

આત્માજ્ઞાનમયઃ પુણ્યોદેહોમાંસમયોઽશુચિઃ ।

તયોરૈક્યં પ્રપશ્યંતિ કિમજ્ઞાનમતઃ પરં ॥ ૧૯ ॥

આત્માપ્રકાશકઃ સ્વચ્છોદેહસ્તામસતત્યતે ।

તયોરૈક્યં પ્રપશ્યંતિ કિમજ્ઞાનમતઃ પરં ॥ ૨૦ ॥

આત્માનિત્યોદિ સદ્રૂપોદેહોઽનિત્યોત્પન્નમયઃ ।

તયોરૈક્યં પ્રપશ્યંતિ કિમજ્ઞાનમતઃ પરં ॥ ૨૧ ॥

માર્ગાર્થ—આ એક આત્મા, સર્વ ક્રિયાઓથી રહિત, એક છે; દેહ (લિંગદેહ) અનેકવિધ છે; આ ઉભયનું એકય જોનારના કરતાં કયું અજ્ઞાન વિશેષ છે? ૧૭

આત્મા આંતરિયામક છે, દેહ નિયમાય છે તથા તેથી ગાદ્ય છે; આ ઉભયનું એકય જોનારના કરતાં કયું અજ્ઞાન વિશેષ છે? ૧૮

આત્મા જ્ઞાનમય તથા પુણ્યમય છે, દેહ માંસમય તથા અશુભિ છે; આ ઉભયનું એકય જોનારના કરતાં કયું અજ્ઞાન વિશેષ છે? ૧૯

આત્મા પ્રકાશક તથા સ્વચ્છ છે, દેહ તામસમય કહેવાય છે; આ ઉભયનું એકય જોનારના કરતાં કયું અજ્ઞાન વિશેષ છે? ૨૦

આત્મા નિત્ય છે તથા તેથી સદૃષ છે, દેહ અનિત્ય છે તથા અસન્મય છે; આ ઉભયનું એકય જોનારના કરતાં કયું અજ્ઞાન વિશેષ છે? ૨૧

આત્માનું સ્વપ્રકાશત્વ ।

આત્મનસ્તત્પ્રકાશત્વં યત્પદાર્થોઽવભાસનં ।

નાગ્ન્યાદિદીપ્તિવદીપ્તિર્ભવત્યાંઽવ્યંયથાનિધિ ॥૨૨॥

માર્ગાર્થ—આત્માની તે પ્રકાશ શક્તિ છે કે જે સર્વને પ્રકાશે છે; તે અગ્નિ આદિની દીપ્તિના જેવી દીપ્તિ નથી, કારણકે તેનાથી રાત્રીએ થતા અંધકારનું નિવારણ થતું નથી. ૨૨

મૂઢનું લક્ષણ ।

દેહોહમિત્યયંમૂઢો ધૃત્વાતિષ્ઠત્યદ્દેજનઃ ।

મમાયમિત્યપિજ્ઞાત્વા ઘટદ્રષ્ટેવ સર્વદા ॥૨૩॥

માર્ગાર્થ—ઘટદ્રષ્ટાની જેમ સદા બાહ્યતો હોય છે કે, દૃષ્ટાથી દેહ બિન્ન છે, તો પણ એ અત્યંત આશ્ચર્યની વાત છે કે ચોતેજ દેહ છે, એવી શ્રદ્ધામાં ભૂર્ણ સંતોષ માને છે; ૨૩

(એ ઘણી વિચિત્ર વાત છે કે, લોકો હમેશાં આ દેહ વિશે વાત કરતાં કર્કશી “પોતાના ” (અંતરાત્માના) કબજાનું હોય એમ સૂચવે છે, અને તેથી તેના જેવામાં વાસ છે તેનાથી ને બુદ્ધો છે એ સૂચવાય છે; આમાં બધું એક મનુષ્ય મૂર્તિધારી ઘટને બેતો હોય, અને તે પોતે બેયા વિશેની વાત કરતો હોય તેના જેવું છે, તેથી તે તેને બિન્નજી માને તથા આત્માના અને દેહના એકયમાંજ સંતોષ શોધે)

પાંચ શ્લોકવદે જ્ઞાનસ્વરૂપ નિરુપણ ।

બ્રહ્મવાદં સમઃ શાંતઃ સચ્ચિદાનંદલક્ષણઃ ।

નાહં દેહો હ્યસદ્રૂપો જ્ઞાનમિત્યુચ્યતે વૃથૈઃ ॥ ૨૪ ॥

• નિર્વિકારો નિરાકારો નિરવશોદમવ્યયઃ ।

નાહં દેહો હ્યસદ્રૂપો જ્ઞાનમિત્યુચ્યતે વૃથૈઃ ॥ ૨૫ ॥

નિરામયો નિરાભામો નિર્વિકલ્પોદમાતતઃ ।

નાહં દેહો હ્યસદ્રૂપો જ્ઞાનમિત્યુચ્યતે વૃથૈઃ ॥ ૨૬ ॥

નિર્ગુણોનિષ્ક્રિયોનિત્યો નિત્યમુક્તોદેમચ્યુતઃ ।

નાહંદેહો હ્યસદ્રૂપો જ્ઞાનમિત્યુચ્યતે વૃથૈઃ ॥ ૨૭ ॥

નિર્મલોનિશ્ચલોનંતઃ શુદ્ધોદમજરોમરઃ ।

નાહંદેહો હ્યસદ્રૂપો જ્ઞાનમિત્યુચ્યતે વૃથૈઃ ॥ ૨૮ ॥

માર્વાર્થ—હું અસત્ત્વ, સમ, શાંત, સચ્ચિદાનંદ લક્ષણ હું; અસત્ત્વ દેહ, તે હું નથી; આવા પ્રકારના વિચારને જ્ઞાની પુરૂષો જ્ઞાન કહે છે. ૨૪

હું, નિર્વિકાર, નિરાકાર, અવ્યય, અવ્યય હું, અસત્ત્વ છે, તે હું નથી; એવા પ્રકારના વિચારને જ્ઞાની પુરૂષો જ્ઞાન કહે છે. ૨૫

હું, રાગ રહિત આભાસ રહિત, વિકલ્પ રહિત, વિવર્ત રહિત હું, અસત્ત્વ દેહ, તે હું નથી; આવા પ્રકારના વિચારને જ્ઞાની પુરૂષો જ્ઞાન કહે છે

હું, નિર્ગુણ, નિષ્ક્રિય, નિત્ય સુકૃત અને અન્યુત હું અસત્ત્વ દેહ, તે હું નથી; આવા પ્રકારના વિચારને જ્ઞાની પુરૂષો જ્ઞાન કહે છે. ૨૭

હું, નિર્મલ, નિશ્ચલ, અનંત, શુદ્ધ, અજર, અમરજી, અસત્તરુપ
હેઠ; તે હું નથી, આવા પ્રકારના વિચારને જ્ઞાની પુરૂષો જ્ઞાન કહે છે. ૨૮

ટીકા—એટલું તો પ્રથમથીજ કહેયુમાં આવ્યું છે કે. આરભક સાધનો મિલક
ક્યાં પછી, વિચારનો પ્રારંભ થવો જોઈએ. માત્ર પુસ્તક-વાચનની જ બલામણુ કરવામાં
આવતી નથી, પ્રકૃતિનાં સર્વ કાર્યોના સૂક્ષ્મ અવલોકન અને પૃથક્કરણ વિષે એટલુંજ નહિ
પરંતુ, અસ્થિતત્વના યથા અગત્યના અને મુશ્કેલી બરેલા સિદ્ધાંત વિશે, વિચાર ચલાવ-
વાની બલામણુ કરે છે. અંધમાં પ્રગ્નેના રૂપમાં કેટલી સૂચનાઓનું સૂચન કરીને પ્રા-
રંભ કરવામાં આવ્યો છે. આ પ્રગ્નેનું અંધમાં સંયોજી નિરાકરણ કરવામાં આવ્યું
છે. અત્રે દર્શવાયેલા નિર્ણયોને હિપોદાતના પ્રથમ વિભાગમાં પ્રથમથીજ મિલક કરવામાં
આવ્યા છે. અંધમાં દેહ વિશે ભ્રમતામાં આવે છે ત્યારે જગત્તુ તે રૂપ કે જેમાં બ્ય-
કિતનો સમાવેશ થાય છે તેનું સૂચન કરવામાં આવે છે પ્રથમ પિંડનું પ્રથક્કરણ કરીને
સમગ્રવાનું દાય ધરવામાં આવ્યું છે કારણ કે અદ્વૈત રૂપ નિર્ણયોથી પ્રારંભ કરે છે
અને પિંડનું બલાત સાથે ઐક્ય પામવામાં પરિણમે છે. અને તેથી સર્વના ઐક્યભાવ
અભેદ ભાવને રચાયે છે. અત્રે દર્શવાયેલાં આવેલી કુક્તિઓથી દ્વેષભાવને ટેકા મળતો
હોય એમ લાગે છે, પરંતુ એ વાતનો આગળ ચાલતા ખુલામો થઈ રહેશે પ્રથમ તો
એટલુંજ સિદ્ધ કરવું બસ થશે કે આત્મા જગત્થી ભિન્ન છે, તેમજ તે કંઈ નિર્માણનું
પરિણામ નથી.

.. યુન્યવાદ નિરાકરણ ।

સ્વદેહેશોભનમંતં પુરુષાણ્યંચસંમતં ।

કિંમૂર્ત્યુન્યમાત્માનં દેહાતીતંકરોપિભોઃ ॥ ૨૯ ॥

અર્થ—હે અજ્ઞાની મૂર્ખ ! ત્યારે તારા પોતામાંજ પવિત્ર આત્મા છે
કે જે રૂપ રીતે શરીરથી ભિન્ન છે તથા જે પુરૂષના નામથી ઓળખાય છે
તો તમે તેને શી રીતે યુન્ય છે, કંઈ નથી, અભાવવાચક છે, એમ કહી શકો? ૨૯

આઠ શ્લોકકહે દેહાત્મવાદ નિરાકરણ ।

સ્વાત્માનંશૃણુ મૂર્તેતિ શ્રુત્યાયુત્તયાંચ પૂરુષં ।

દેહાતીતં સદાકારં સુદુર્દર્શં ભવાદૃશૈઃ ॥ ૩૦ ॥

અહંશબ્દેન વિખ્યાતૃક એવ સ્થિતઃ પરઃ ।

સ્પૂલસ્ત્રવેકતાંમાત્મઃ કયંસ્પાદેહકંઃ પુમાન્ ॥ ૩૧ ॥

અદ્વંદ્વૃત્તયાસિદ્ધો દેહોદ્દયતયાં સ્થિતઃ ।

મમાયમિતિનિર્દેશાત્કથંસ્પાદેહકઃ પુમાન્ ॥ ૩૨ ॥

અહંવિકારહીનસ્તુ દેહોનિત્યં વિકારવાન્ ।

इतिप्रतीयते साक्षात्कथं स्पादेहकः पुमान् ॥ ૩૩ ॥

यस्मात्परमिति श्रुत्या तथा पुरुषलक्षणं ।

विनिर्णीतं विमूढેન કથં સ્પાદેહકઃ પુમાન્ ॥ ૩૪ ॥

सर्वं पुरुषएवेति मुक्ते पुरुषसंज्ञिते ।

अप्युच्यते यतઃ શ્રુત્યાંકથંસ્પાદેહકઃ પુમાન્ ॥ ૩૫ ॥

असंगःपुरुषः प्रोक्तो ब्रह्दारण्यके पित् ।

अनंतमलसंश्लिष्टः कथंસ્પાદેહકઃ પુમાન્ ॥ ૩૬ ॥

तत्रैवचसमाख्यातः स्वयंज्योतिर्हि पुरुषः ।

જડઃ પરપ્રકાશ્યોસૌ કથંસ્પાદેહકઃ પુમાન્ ॥ ૩૭ ॥

હે મૂર્ખ ! તારા અંતરાત્માને શ્રુતિથી તથા યુક્તિથી સૂચવાતો પૂરુષ બાહ્ય; માત્ર તેજ એક છે કે જેના વિશે શબ્દના પદાર્થ અર્થમાં અસ્તિત્વ વિશે કહી શકે, એટલાજ અર્થમાં તે શરીરથી ભિન્ન છે; પરંતુ તમારા પ્રકારના મનના પુરેવાથી તેનો અનુભવ થવો ઘણો કઠિન છે. ૩૦

અહ શબ્દથી સૂચવાતો તે સદા એક છે તથાપર છે, માત્ર તેજ પદાર્થ કે જે અનેક છે, તો પુરુષ તેની સાથે એક શી રીતે સંલવી શકે ? ૩૧

અહ દૃષ્ટર્પણથી સિદ્ધ છે, દેહ દ્રવ્યતાથી સિદ્ધ છે, તથા દેહને, આ મારો છે, પોતાનો છે, એમ કહીએ છીએ, તો પછી પુરુષ તેની સાથે એક શી રીતે સંલવે ? ૩૨.

અહ વિકારહીન છે, દેહ નિત્ય વિકારવાન છે, આ મૂંઝાણે સાક્ષાત પ્રતીતિ થાય છે તો પછી પુરુષ તેની સાથે એક શી રીતે સંલવે ? ૩૩

હે મૂર્ખ શિશેમણિ ! આ આત્માનું લક્ષણ ક્રુતિમાં એમ આપવામાં આવ્યું છે કે, “ જેના કરતાં કંઈ પણ ઉચ્ચ નથી. ” તો પછી પુરુષ તેની સાથે એક શી રીતે સંલવે ? ૩૪

પુરુષ સુક્ત નામના સુક્તમાં આ સર્વ પુરુષમય છે, એમ કહેવામાં આવ્યું છે, તે પછી પુરુષ તેની સાથે એક શી રીતે સંલયે? ૩૫

બ્રહ્મદારણ્યકમાં પણ પુરુષને અસંગ કહેવામાં આવ્યો છે, તે અનંત મલમાં દટાયેલો આ દેહ શી રીતે પુરુષ થઈ શકે? ૩૬

તેજ પુસ્તકમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે, પુરુષ સ્વપ્રકાશ છે, તે આ શરીર કે જે જડ છે, પરવડે પ્રકાશે છે તે શી રીતે આ પુરુષ હોઈ શકે? ૩૭

કર્મકાંડના અભિપ્રાય પ્રમાણે પણ દેહને આત્મત્વ નથી.

મોક્તોઽપિ કર્મકાંડેન હ્યાત્માદેહાદિલક્ષણઃ ।

નિત્યશ્વતત્ત્વલં મુક્તે દેહપાતાદનંતર ॥ ૩૮ ॥

ભાવાર્થ—આત્મા દેહથી વિલક્ષણ છે, એમ કર્મકાંડ પણ ઉપદેશ આપે છે, તે નિત્ય છે તથા દેહ અનંતર એક જીવનના કર્મનાં પરિણામોને લોગવે છે.

લિંગ દેહનું અનાત્મત્વ નિરૂપણ ।

લિંગંચાનેક સંયુક્તં ચલંદ્રવ્યંવિકારીચ ।

અવ્યાપકમસદ્રૂપંતત્કથં સ્યાત્પુમાનયં ॥ ૩૯ ॥

ભાવાર્થ—લિંગ દેહ પણ અનેકથી જન્યો છે, દ્રવ્ય છે, વિકારી છે, અવ્યાપક છે, અસત્સ્વરૂપ છે, તે આ પુરુષ શી રીતે સંલયી શકે. ૩૯

સ્થૂલ સૂક્ષ્મ દેહથી આત્માની વિલક્ષણતા ।

एवंदेहद्वयादन्य आत्मापुरुषईश्वरः ।

सर्वात्मासर्वरूपश्च सर्वातीतोहमव्ययः ॥ ૪૦ ॥

ભાવાર્થ—આ પ્રકારે આ આત્મા પુરુષ ઈશ્વર દેહદ્રવ્યથી અન્ય છે, સાત્ત્વમય, સર્વરૂપમય, સર્વાતીત, અવ્યય છે; તે હું છું. ૪૦

ટીકા—તેઓ જૈતન્યને કારણે એટલે જડના એક વિભાગ અથવા પરિણામ રૂપે સ્વીકારે છે, અને તેઓ તેને દેહથી ભિન્ન કથા રૂપે સ્વીકારતા નથી, તેમનાં મનો-

ની અંધતા આ વિભાગ યથા સ્થાને છે. આત્મા અથવા પુરુષ અથવા છવ મહા પદ્ય અર્થમાં જડ થઈ શકતો નથી એટલું દર્શાવીને, તે સ્વૃષ્ટ દેહ તેમજ વિમદેહ સાથે પણ એક થઈ શકતો નથી એ સિદ્ધ કરવામાં આનું છે. પ્રવેશક અને વાક્યસુધામાં આ આગતોનો પ્રથમથી વિચાર કરવામાં આવ્યો; તેથી અત્રે વિશેષ યુક્તિસાગી જરૂર નથી, અતઃ એક, સર્વ વ્યાપક ચૈતન્ય અથવા છવને કોઈ પણ સ્વરૂપમાં કોઈ પણ પ્રકારનો જડ સાથે સંબંધ નથી એટલી વાત સ્પષ્ટ થયા પછી, ચૈતન્ય અને જડતા દેખીતા દેવ છતાં અદૈત શી રીતે સંભવિ શકે છે એ અંધમાં આગળ દર્શાવવામાં આવશે.

(આગળ ચાલુ)

ઉપતંત્રી.

રાગદ્વેષાત્મક માનવપ્રકૃતિ.

(મહેલું)

(અનુસંધાન પદ્ય રજરથી.)

આપણા સંસર્ગીઓમાં જેમ આપણાથી ઉત્કૃષ્ટ વર્ગ હોય છે તેમજ આપણાથી નિરૂપ વર્ગ પણ હોય છે. જાણીતું જ છે છવેને પારસ્પર જડ પ્રકારના સંબંધ હોય છે તેમાં કેટલાક એવા પણ હોય છે કે જેઓ આપણા કરતાં ઉત્તરની પંક્તિના હોય. આવા છવે પ્રત્યે પણ આપણને કાંઈક કર્તવ્ય છે. જેમ આપણે આપણા ઉત્કૃષ્ટ વર્ગ પ્રતિ પ્રેમ કરીએ છીએ અને તે કાતા દત્ત થયા કમિષ્ણે છીએ તેમ કેટલાક એવા મનુષ્યો પણ હશે કે જેઓ આપણા પ્રતિ પ્રેમ રાખી ઉત્તર થયા હશે. આટલા માટે જડ સંભાગ રાખવાની જરૂર છે કે, જ્યાં આપણને આવા કોઈ નિરૂપ છવ સાથે સંબંધ થયો કે આપણે તે તુચ્છકારી નાંખવો જોઈતો નથી, આવા આપણા કરતાં નાના છવેના પ્રેમનો પ્રવાહ અટકાવવો જોઈએ નહિ. કારણ કે જેમ એક પાસ આપણે આપણા ઉત્કૃષ્ટ વર્ગની સદાચ સમજી છીએ તેમ જોઈ પાસથી આપણે આપણા નિરૂપ વર્ગને સદાચ કરવી એ આપણો ધર્મ છે. તેમ કરતાં આપણી શક્તિ, કે આપણું કાર્ય, અથવા આપણું અન્ય કર્તવ્યો તેમાં આડે આવવા દેવા જોઈએ નહિ. તેમાં વળી આપણા પોતાનો જ રવાય જેમાં હોય એવું કોઈ કાર્ય તો આ સદાચ આપણામાં આડે આવવું નહ જોઈએ. જેમકે, આપણને કોઈ પ્રકારનું જ્ઞાન વિશેષ હોય, અને તેવું જ્ઞાન આપણી પાસે મેળવવાની અન્ય કોઈને હજી હોય. હવે જ સમય તે માટે તેને અનુકૂલ હોય તે સમયે આપણે આપણા નિત્યમાં કે હૃદય ધ્યાનમાં રાખતા હોઈએ, અથવા આપણું પોતાનું જ્ઞાન વધારવામાં રોકતા દોષ એ તો, માત્ર તેટલા જ કારણથી, તે જ્ઞાન સુને સદાચ કરતાં અટકવું જોઈએ નહિ. અન્ય છવના હજ અથવા પ્રેમપાત્ર થવામાં

જેટલું ઉત્તરદાયીત્વ છે, તેટલું બીજા કથામાં નથી, કારણ કે, તેવો સંબંધ યત્ન, તેની ઉત્પત્તિનું સર્વ આપણાં પર જ આધાર રાખે છે. દવે બીજી રીતે જોતાં, તેથી આપણને પશુ લાભજ છે; કારણ કે તેથી આપણને બહુ સાવચેત રહેવાની જરૂર પડે છે. આપણે જરા પશુ-ડગ્યા, કે પડ્યા, તો તેની સાથે જ, આપણા પ્રેમી પશુ ડગે કે પડે છે, અને તેથી ઉત્તરદાયીત્વ આપણને છે. આથી કરીને આપણને જે વાત ધ્યાનમાં રાખવી પડે છે; એક તો એ કે, આપણે આપણી પોતાની ઇષ્ટમૂર્તિ પ્રતિ સ્થિર ભક્તિ રાખી તે પ્રતિ પૂજ્યભાવ પ્રેમ ભક્તિ ઇલાદિ રાખવી, અને તેની શુદ્ધતા કરવી, અને બીજું એક આપણે જેની ઇષ્ટ મૂર્તિ યથા હોય એ તે પર કૃપા રાખવી, તેને સદાય કરવી, અને તેનાં પ્રેમપાત્ર હોવાના અધિકારથી બ્રહ્મ ન થવાય તેની સાવચેતી રાખવી. મંત્રી પ્રસંગમાં કસોટીના સમયમાં, અન્યના ઇષ્ટ હોવાની ભાવના આપણને આપણા સ્થાનમાં સ્થિર રાખવાને બહુ ઉપયોગી છે. કારણ કે, આપણને શવ રહે છે કે જો આપણે જરાં પણ ડગોશું તો આપણે લીધે અન્યને પશુ નુકસાન થશે ઉત્પત્તિ જીવનને કિતેજન આપનાર આ દર્શન્ય ભાવના જેવી અન્ય કોઈ પણ ભાવના બાગ્યેજ દરી. કારણ કે એક પાસથી નેમ આપણે આપણી પ્રેમ મૂર્તિને પાત્ર યથા ઇચ્છીએ છીએ, તેમજ બીજી પાસથી આપણા પ્રેમીના પશુ પાત્ર યથા સંભાળ સખી છીએ.

અહિં સુધી પ્રેમ અથવા રાગ એ ભાવ હોય છે. કારણ કે, નિકૃષ્ટ અને સમાન વર્ગ પ્રતિ કયા ભાવો ઉપજે છે તે આજે જોયું. દવે જણાવી પશુ ઉત્કૃષ્ટતા નિકૃષ્ટતા અને સમાનતાના મુનાધિક પ્રમાણાનુસાર જુદા જુદા ભાવો ઉપજે છે એ સર્વ એક કષ્ટ રૂપે આપીશું તો સ્પષ્ટ સમજાયે તથા વિચરવાને અનુકૂલ થશે.

રાગ

મુનાધિક અંશ	ઉત્કૃષ્ટ પ્રતિ	સમાન પ્રતિ	નિકૃષ્ટ પ્રતિ
મુનાંશે	માન	વિનય	કૃપા
અધિકારી	પૂજ્યભાવ	મૈત્રી	દયા
સર્વાંશે	પૂજા	પ્રેમ	કરુણા

દ્વેષ અને ત-મુલક વૃત્તિઓ.

આપણે પડે પ્રેમનું વિવેચન કાંઈક કીધું, દવે જોઈ પડે આગળ ચાલતાં પડેલાં એના વિરોધી પદ્ધતિ વિકર્પણનો કાંઈક વિચાર કરી લઈશું કારણ કે તેથી કરી જો એમાં

કેટલો વિરોધ છે તે બરાબર સમજાયે. લાંબા ધ્યાનમાં રાખવાનું એ છે કે, આકર્ષણ પક્ષે સર્વ પ્રકારની સંયોજક શક્તિઓ રહેલી છે, અને વિકર્ષણ પક્ષે વિયોજક શક્તિઓ રહેલી છે. હવે આ બે શક્તિઓ પરસ્પર ઉપકારક છે, એટલે ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. જ્યારે આકર્ષણ પક્ષની સંયોજક શક્તિઓ પ્રત્યેક જીવને તેના ઉત્કૃષ્ટિકર્મમાં સદાય કરે છે, ત્યારે વિકર્ષણ પક્ષની વિયોજક શક્તિ જીવને એક ઉત્કૃષ્ટિકર્મમાંથી આગળ જવામાટે સોંપ કરી આપે છે. જીવ કોઈ એક ઉપાધિદ્વારા જેટલી ઉન્નતિ પામે છે તે બધી એ સંયોજક શક્તિઓના સાધન વડે છે, પણ તે ૩૫ કે ઉપાધિદ્વારા જે કોઈ સિદ્ધ કરવાનું હતું તે થઈ રહ્યા પછી એ ઉપાધિથી છુટવાની જરૂર છે, અને તે ઉપાધિનો ભંગ આ વિયોજક સંહારક શક્તિઓ કરી આપી તેથી આગળ વધવાનો માર્ગ ખોલીઆપે છે.

આકર્ષણ અને વિકર્ષણ પક્ષનાં મુખ્ય લક્ષણો સામસામાં ગોઠવાથી તે વધારે ધ્યાનમાં રહેશે તે આ પ્રમાણે ગોઠા શકાય

આકર્ષણ	રાગ	વિકર્ષણ	દ્રેષ.
નિઃકૃષ્ટપ્રાપ્ત	અત્ય સમગળ્ય	પલાયન	
સમાનવૃત્તિ	દાન પ્રતિગ્રહ.	યુદ્ધવાહન (તુષ્ટકાર)	
નિઃકૃષ્ટપ્રતિ	દાન	હરણ	

ઉત્કૃષ્ટ પ્રતિ રાગ હોય તેને આત્મસમર્પણ કરવાનો ભાવ ઉપજે છે, પણ તેથી કલાહું જ્યાં દ્રેષ હોય ત્યાં પલાયન કરવાનો ભાવ હોય છે. આપણાં કોઈ એક હોય, અને તે પ્રતિ આપણને દ્રેષ હોય, તે સ્વાભાવિક છે કે આપણે તેનાથી દુર જતા રહેવાનું જ પ્રયત્ન કરવાનાં મારણ કે તેના સંબંધ આપણને બહુ બપાનક કે ભ્રમ જોઈ શકે છે જેનો આપણને ભય હોય તેનાથી આપણે દુર જ રહીશું દ્રેષ જ્યાં જે સમાન મનુષ્યો વચ્ચે હોય ત્યાં વળી જુદો જ ભાવ ઉપજે છે જ્યાં જે સમાન વર્ગના મનુષ્યોમાં રાગ હોય છે ત્યાં તે બે વચ્ચે આપ લે થાય છે; ત્યારે જ્યાં જ્યાં દ્રેષ હોય છે ત્યાં તુષ્ટકાર, અવગણના, યુદ્ધવાહન થાય છે કારણ કે આપણે આપણું હોય તે સમાલી રાખી બીજાનું હરણ કરી સેવા દિવિષ્ટોએ છીએ પરિણામે શત્રુ વ્યવહાર કે ધમકી જ ઉત્પન્ન થશે. જ્યાં એક પક્ષનિઃકૃષ્ટ હશે ત્યાં વળી પાછો જુદો જ ભાવ રહેશે. એવું સંબંધમાં નિઃકૃષ્ટ પ્રતિ રાગ હોય ત્યાં જોમ દાનવૃત્તિ થાય છે, તેમ તે પ્રતિદ્રેષ હોય તો તેનું જ હોય તે હરણ કરવાની વૃત્તિ થશે એથી કરી સામા માણસને પોતાનું હોય તે હરણ થતું અટકાવવાની વૃત્તિ થશે જ્યાં હરણ કરવાની વૃત્તિવાળો પક્ષ નિઃકૃષ્ટ હશે ત્યાંથી તે પલાયન કરી જશે, જ્યાં તે સમાન હશે ત્યાં તે યુદ્ધ માટે તૈયાર થશે, અને જ્યાં તે નિઃકૃષ્ટ હશે ત્યાં તે તેની પાસેથી તેનું હોય તે હરી લેઈ, તેને નિર્બંધ બનાવવા તૈયાર થશે.

જ્યાં રાગ હોય છે ત્યાં ઐક્ય થાય છે, જ્યાં દ્રેષ હોય છે ત્યાં નિઠતા થતી જાય છે. રાગને લીધે બે વ્યક્તિની મધ્યને અંતર જોડો થાય છે, દ્રેષને લીધે તે વધતો જાય છે. આ પ્રમાણે રાગદ્રેષ અને તે પ્રત્યેકના ભાવો વાતવતા જણાયે કે એ બે પરસ્પર વિરોધી છે.

જેમ પ્રેમીને પ્રેમપાત્ર તરફથી કાંઈ પ્રત્યુત્તરરૂપ ફલની મુશ્કેલી રહે છે, તેમ દ્વેષીને દ્વેષપાત્ર તરફથી દ્વેષના પ્રત્યુત્તરરૂપ કોઈ ફલનો અર્થ રહે છે. જ્યારે પ્રેમીને પ્રેમ સ્થાન જો ઉત્કૃષ્ટ હોય તો તેની સંમતિની મુશ્કેલી રહે છે ત્યારે દ્વેષીને ઉત્કૃષ્ટ દ્વેષ સ્થાન પ્રતિથી પીડનનો અર્થ રહે છે. આ પ્રમાણે રાગ પક્ષે જ્યાં સંમતિની મુશ્કેલી રહે છે ત્યાં દ્વેષ પક્ષે પીડનનો અર્થ રહે છે.

આ દ્વેષ-ભાવમાંથી ઉપજતા દુર્ગુણોનો વિચાર કરીશું ત્યારે જણાશે કે જેમ રાગ પક્ષે એક પ્રકારની સંયોજક શક્તિઓ પ્રાપ્ત થાય છે તેમ દ્વેષ પક્ષે એક પ્રકારની વિયોજક શક્તિઓ રજૂ છે. જનમંડલના અધારણને તેના મૂળમાંથી ઉખેડી નાખે એવી કોઈ પણ શક્તિઓ છે તો તે સર્વનું મૂલ એક પાસાએ પ્રગ્ન પીડન છે, અને બીજા પાસા તેના પરિણામરૂપ ક્રોધ, અસંતોષ, અને દ્રોહ છે, જ્યાં જ્યાં પ્રગ્નપીડન હોય છે, ત્યાં ત્યાં દ્રોહ, ક્રોધ, અસંતોષ આદિપણ્ય હોવાનાં. કારણ કે તેમને કાર્યકારણનો સંબંધ છે. અને એ જો જ્યાં હોય છે ત્યાં તે અનુભવનારાનાં અંતરરણની અનેક વૃત્તિઓ પણ એ જ પ્રકારની હોય છે, અને પછી તે જ્યારે સ્થિર થઈ જાય છે ત્યારે, તેઓ દુર્ગુણરૂપે રહે છે. આ પ્રમાણે પીડન એ દુર્ગુણ માનવી માતા છે. જ્યાં રાગ અને પ્રગ્નનો સંબંધ હોય છે; સાં તો આ વાત બહુ બહુ અડચણો ઉભી કરે છે સર્વ પ્રકારનાં રાજકીય મંકડોનું મૂળ પ્રગ્નપીડન છે. કોઈ પણ પ્રગ્ન લક્ષ્ય તે પ્રગ્નની જ વૃત્તિઓ રાગને પ્રતિકૂળ લાગે છે તે સર્વનો જો સૂક્ષ્મ દ્રષ્ટિથી વિચાર કરીશું તો જણાશે કે તે બધાનું મૂળ રાગની પીડન વૃત્તિ જ છે પ્રગ્નપીડન ન હોય તો એવી પ્રતિકૂળ વૃત્તિઓ પ્રગ્નમાં ઉદભવેજ નહિ.

જ્યાં સમાનતા હોય છે ત્યાં પ્રેમીને જેમ પ્રેમસ્થાન તરફથી અનુરાગની મુશ્કેલી રહે છે તેમ દ્વેષીને દ્વેષસ્થાન તરફથી પિશ્કારનો અર્થ રહે છે.

જ્યાં નિષ્કૃષ્ટતા હોય છે ત્યાં પ્રેમીને જેમ પ્રેમસ્થાન તરફથી ઉપકાર-કૃતજ્ઞતાની મુશ્કેલી રહે છે તેમ દ્વેષીને દ્વેષસ્થાન તરફથી અપકારનો અર્થ રહે છે.

અર્થિ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે, આપણે સામાન્ય વ્યાવહારિક બુદ્ધિના મનુષ્યોનો વિચાર કરીએ છીએ, એટલે તેમને ફક્ત રહેવાની જ. સામાન્ય રીતે તો એમ જ છે, પણ તેથી કરીને પ્રવૃત્તિ માત્ર સકામ જ છે, નિષ્કામ પ્રવૃત્તિ જ નથી એમ માનવાનું નથી. કાર્મીઓ પણ નિષ્કામો થવાને માગે જ છે.

ત્યારે દ્વેષ પક્ષે જ્યારે કોઈ ઉત્કૃષ્ટ કોઈ નિષ્કૃષ્ટ પીડન કરે છે ત્યારે તેને નિષ્કૃષ્ટ પ્રતિથી ધન થવાનો અર્થ રહે છે. કારણ કે પિડિત, પોતાને પીડન કરવાની તેની શક્તિ ઓછી કરવા માટે, પોતાથી બને તેટલી ધન કરે, એ સ્વાભાવિક જ છે. ન્હાનામાં ન્હાનું પ્રાણી પણ પોતાને પીડા કરનારને હોદને કાંઈ પ્રકારે દાનિ કરવા મથે છે કુતરે

અમકુ ભરવામાંથી જરૂં નથી, જ્યાં પિંડ પામનાર મનુષ્ય હોય ત્યાં તે શુભ રીતે હાનિ કરવા મથે છે. વળી આત્મ પરિણામ એ થાય છે કે, ઉત્કૃષ્ટને આવી હાનિનો ભય રહે છે. આત્મ છળ, કષ્ટનો, ભય રહેવાથી ઉત્કૃષ્ટને નિકૃષ્ટ પ્રતિ અવિશ્વાસ થાય છે. ઉત્કૃષ્ટનું વદન ગમે તેવું હાસ્ય મથ હોય પણ જ્યાં આવે સંબંધ છે ત્યાં એ હાસ્યનું મૂળ પ્રેમ નહિ પણ દ્વેષ હોવાથી તે અવિશ્વાસ સ્પષ્ટ છે.

ઉત્કૃષ્ટ પ્રતિનો પ્રેમ પૂજ્ય પુદ્ધિ કહેવાય છે, અને તે પ્રતિનો દ્વેષ ભય કહેવાય છે. દ્વેષ અને ભયને આવે ને સંબંધ છે તે બહુ સ્પષ્ટ છે. એ ભય તે સામાન્ય પ્લીકથી માંડીને છેક ધારકા સુધી જુદા જુદા પ્રકારનો હોય છે. ભયનો સ્વભાવજ એ છે કે, જો તે હોય છે તેનામાં પલાયન કૃતિ રહે છે. હવે અહિં થાય છે એમકે જોને ભય લાગ્યો હોય છે તેના સ્ક્રમ શરીરમાં-મનોમય કોશમાં-એક પ્રકારના મહા પ્રળલ સ્પન્દ થાય છે. આ સ્પન્દ એવા હોય છે કે, તે ઉભગની પેઠે ઉઠે છે, અને તેથી તે અનિયમિત હોય છે, જ્યાં પ્રેમ હોય છે ત્યાં એ સ્પન્દ નિયમિતગતિના અને અનુસાગકારક હોય છે, જ્યારે એક માણસના મનોમયકોશમાં દ્વેષના સ્પન્દ થાય છે, અને તે ભયનું સ્વરૂપ પકડે છે, ત્યારે તેઓ ને જોઈ શકતા હોય તેમને મદાન ઉપાત સ્પષ્ટ જણાય છે. દરીયાનો મોજો એક ખીખ સાથે અથડી જેમ ઉલ્લાઈ ઉઠે છે, અથવા ઉકળતું પાણી જેમ જોશમાં આવેલું હોય ત્યારે ઉપર નીચે ચેતાં પરપોટામય પદ જાય છે, તેના નેત્રું એ લાગે છે. એમાં ન્હાના ન્હાના વમળ ચેતાં હોય એમ લાગે છે. જેમ પાણીમાં એક સ્થાને વમળ ધવાથી તેની ગતિ અન્યમાં પણ પ્રેમય છે, તેમ એક માણસનામાં ભયનો આવેશ ચુનાથી તેની ગતિ અન્યમાં પણ પ્રેમય છે. એજ પ્રમાણે ભયનો આવેશ વધતો વધતો આસ્વાસ પ્રસરે છે, અને તે એક જન સમુદાયને પણ પોતાના વંશજમાં ઉતારે છે. જ્યારે કોઈ વહાણુ ભાંગી જતું હોય છે, મોટા કારખાના કે નાટકશાળામાં આગ થાય છે, ત્યારે આત્મ ચતું જોવામાં આવે છે. એવે સમયે એક બે માણસને ને ફાલ પડે છે તે પ્રસરતી પ્રસરતી જામાં ફરે છે, અને આખો જનસમૂહ વિચાર સ્વયં યદ જદ એકજ દિશામાં ધસે છે.

રાગાવેશ પણ આવેજ હોય છે, તે પણ આખા જનસમુદાયને પોતાને વશ કરી લે છે. માપણુ ઠતાની સત્તાનું મૂલ આ છે. માત્ર શબ્દમાં આલકશક્તિ કોઈજ નથી. ધણું માપણુ એવાં હોય છે કે તે માત્ર શબ્દજનલ કે શબ્દસ્થનાજ હોય, છતાં તે પણ શ્રેતાઓનાં હૃદયને નચવી મૂકે છે. એ નચવનાર શબ્દ નહિ પણ વક્તાના મનોમય કોશનાં સ્પન્દ છે. વક્તાનો મનોમયકોશ આવેશમાં આવેશ હોય છે, એ વક્તા પોતાના શ્રેતાઓમાં પોતાનો આવેશ પ્રેરે છે. એના પોતાના સ્પન્દ જેમ પ્રસરતા જાય છે તેમ તેમ એક પછી ખીખ એમ શ્રેતાઓનામાં પણ તેવાજ સ્પન્દ પ્રસરે છે, અને તેથી મૂલ સ્પન્દને પુદ્ધિ મળે છે, એમ કરતાં કાતાં જેમ એક મદારી સાપને નચાવે છે, તેમ વક્તા શ્રેતાઓનાં હૃદયને વશ કરી લઈ તેમને નચાવી મૂકે છે. જેમ અમુક પ્રકારના રાગ દ્વેષ અનુભવાતાં તેથી ગતિ ઉત્પન્ન થાય છે—સ્પન્દ થાય છે—તેમ તે સ્પન્દ

પેતાને કૃતપાદક રાગદ્વેષ બન્યમાં ઉપભવે છે. અનુવૃત્તિના પ્રદોષથી સિદ્ધ થયું કે, માત્ર આજ્ઞા કરવાથી, અંગ અસનથી જ, તે ગણા ને. વૃત્તિના સૂચક કે બાજી પ દોષ છે, તેથી વૃત્તિ ઉપભવી સકાય છે. કાંઈ વિધેયની સમીપ વિધાયક પદ્ધતિનો નિયમ અને તેનું સંસ્પર્શ થાય છે તેનું સંસ્પર્શ જ માત્ર બતાવે છે. તો તેથી વિધેય મહાન બધ સમીપ હોય ને પદ્ધતિને બન્યો હોય તેવી રિધિનિર્મા આવી નીત્ય છે. તાવકતાનો પણ આવો જ સંબંધ છે. વક્તાના મનોમધદેવતા સ્પન્દ પ્રથમ શ્રોતાના ભાગ્ય દેહમાં થાય છે, અને તેને પરિણામે શ્રોતાના અંતઃકરણમાં વક્તાની જે વૃત્તિથી સ્પન્દ ઉપજ્યા હોય તેવી વૃત્તિ ઉપભવે છે, અર્થાત્ શ્રોતા વક્તાની અનુવૃત્તિ થાય આનું પ્રગણ્ય એકતું હોય તો જે બાપણથી મહુ અસર થએલી સાંકળી કે અનુ- ની હોય તે જ બાપણ છાપેલું કે લખેલું લખને વાંચી જુઓ, તો જણાશે કે તે આ પ્તે બહુ શુષ્ક લાગે છે, લુપ્ત છે, રસ હડી ગયો છે. આથી ધણને વિસ્મય લાગે છે આ બાપણથી ખાટલી બધી અસર કેમ થઈ હશે ? પણ તેની કૃત્તી અનુવૃત્તિજનક તાંતા મનોમધ ક્રાંસના પ્રખલ સ્પન્દો જ છે. અહિં એ પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે, આમુક પ્રકારનો રાગ કે દ્વેષનો આપેશ પ્રેરનો હોય લાં, જેમ અન્ય વર્ગ તે આ- નો સ્વીકાર કરે છે તેમ તેનું પ્રાપ્ત્ય વધે છે, અને જેમ તેનો પ્રતિકાર કરે છે તેમ શિથિલ થાય છે તેથી જ પદ્ધતિ કે આગમોદ કે જ્યાં ખલાસોએને નિયમમાં રહે- ની દેવ પડી હોય છે લાં, કાંઈ બધ પ્રાપ્ત થતાં તેઓ જો તે આપેશને વશ થતા નથી તે આપેશ નિર્જલ થઈ નાય છે.

આવી દ્વેષાત્મક વૃત્તિઓ જ્યારે ફરીફરીને અનુભવાય છે ત્યારે તે વૃત્તિ રિથેર- નિ તે આમુક અમુક દુર્ગુણ રૂપે પ્રતીત થાય છે. દ્વેષ અને દુર્ગુણને જે આવો સંબંધ તે ધ્યાનમાં રાખવો જોઈએ કે તેથી ફરીને દ્વેષ અને તેના પરિણામે થતા દુર્ગુણથી રહેવાનું બની શકે.

જો દુર્ગુણપર વિસ્તારથી વિચાર કરવાની અર્ધિ કાંઈ જરૂર નથી. દ્રોહ છંગ અને નિસ એ મણજ આપણે લખ્યું.

હવે દ્વેષ એ એક સંહારક શક્તિ છે, અને ઉપર કહેલા વધુ દુર્ગુણ કુસંપતું મૂલ અને તેથી તેઓ અસલનાં પ્રકારાન્તરે કહેવાય છે જેમ જેમ સદગુણ માત્ર સલનાં રાન્તર છે તેમ દુર્ગુણ માત્ર અસલના પ્રકારાન્તર છે. વિભાગાપ્તામહે મહાભારતમાં દુર્ગુણનું એક ટિપ્પણ આપ્યું છે અને તે સર્વને સલનાં જ રૂપાન્તર કહી દુર્ગુણને સલનાં રૂપાન્તરે હોવાનું સૂચ્યું છે.

શુદ્ધ અને સમાજને ઉપચારક ભાવો.

એજ પ્રમાણે વિભાસ, પતીંગ, રાજમક્તિ, અગ્રાનું પાલન, વિગેરેનું મૂલ પૂન્ય

ઉપયોગ થાય છે. સાધારણ રીતે એમ કરવામાં આવે છે કે ચાલતી સ્થિતિમાં કાંઈ એક સ્પષ્ટ વિકૃતિ દાખલ કરવી; અને તેની સાથેજ એ અવ્યવહિત ક્ષણે, એટલે કે વચમાં અન્ય વિકારનો પ્રવેશ થતા પૂર્વે, અમુક કાર્ય ઉદ્ભવે, તો તે વિકૃતિને તે કાર્યનું કારણ માની લેવી. તથાથી ગણ સુકાંતું હોય તેવી સ્થિતિમાં જલ પીધાથી તુરત શાન્તિ મળે છે, વચમાં અન્ય વિકારતા પ્રાદુર્ભાવ વિના જલ માચીજ શાન્તિ થાય છે, તો જલ એજ તથા શાન્તિનું કારણ છે. ઉપ્રતા માણસને ઘોંઘાટ કરી જગાડવો, દીવાસળી ધરીને અજવાળું કંઠું, એ આદિ સંભવોમાં પણ કારણતાનો નિર્ણય એજ પ્રકારે થાય છે. અધારાની પરિસ્થિતિ અને અજવાળાની સ્થિતિ એ દૃષ્ટાન્તને સરખાવતાં એકમાં દીવાસળીનું પ્રેરણું છે નહિ, ખીલમાં છે, તો અભિચાર પદ્ધતિ અનુસાર અજવાળાનું કારણ એ દીવાસળીનું પ્રેરણું તે જ છે.

વિશ્વનિયમોનું તેમ સજીવ પ્રાણીનાં જ કારણનું આપણને જટિલ જ્ઞાન થયેલું છે તેનો મુખ્યભાગ અભિચારપદ્ધતિના પ્રયોગથી જ પ્રાપ્ત થયેલો છે. ચાલતી વસ્તુ સ્થિતિમાં કાંઈક નિવૃત્તિ કરી એવી તે અવ્યવહિત ક્ષણેજ ફલ નીપજે તે તપાસવું એ ફલનું કારણ એ વિકૃતિજ છે. એક વૈદકશાસ્ત્રમાંજ જુઓ. રેચક, ગાદક, શામક, આદિ આપધોના કાર્ય પરસ્પરે કશો સંશય છે નહિ. ટાઢીઆ તાપના અમુક આપધરે કપીનાદન મોગ્ય પ્રખ્યાતિ પામેલું છે.

વિકૃતિ કરવી એટલે કાંઈક વધારણું કે કાંઈક ઘટાડવું, પણ ગમે તે કરવાથી જે અવ્યવહિત ફલ થાય તે કાર્ય, તે તેનું કારણ પેલી ન્યૂનાધિકતા જાણવી. ન્યૂન કરવાથી જટલા કાર્યનો અભાવ થાય તેટલાનું કારણ ન્યૂન કરેલી વાત જાણવી. અધિક કરવાથી જે કાર્ય ઉપજે તેનું કારણ તે અધિક વાત જાણવી, જ્યાં જ્યાં અભિચારપદ્ધતિનો પ્રયોગ કરી શકાય છે, ત્યાં ત્યાં કારણતાનો નિર્ણય સ્પષ્ટ રીતે સારોગતી શકે છે.

ચારીર શાસ્ત્રમાં નાડીઓના નિયમ આપારનો નિર્ણય આ પદ્ધતિથીજ થયેલો છે. નાડીને કાપી નાખવાથી ચરીરના અમુક ભાગમાં ક્રિયા શંકા પડે, તે ક્રિયા તે નાડીનો નિયત વ્યાપાર છે એમ નિર્ણય થાય.

પરો કારણતાનો નિર્ણય કરવામાં તો અભિચારપદ્ધતિનોજ ઉપયોગ છે. સાદ્યર્થ પદ્ધતિમાં પણ કારણતાનો નિર્ણય થાય છે. સુરેર, પરંતુ તે કારણતાજ છે એમ. નિશ્ચય નહોતું ત્યાં પણ સાદ્યર્થ પદ્ધતિનો ઉપયોગ થાય છે. જ્યાં કૃત્રિમ પ્રયોગ કરી શકાય તેમ નહોતું ત્યાં સાદ્યર્થ પદ્ધતિ કામ આવે છે, પણ જ્યાં પ્રયોગનો અવકાશ હોય ત્યાં તો અભિચારપદ્ધતિજ ખરા નિર્ણય ઉપર સ્પષ્ટજ શકે છે. સાદ્યર્થ પદ્ધતિમાં ઘણાં દૃષ્ટાન્ત એવાં પડે છે, પણ તે કેવાં જોઈએ તેનો કાંઈ નિયમ નથી. અભિચારપદ્ધતિમાં એકજ દૃષ્ટાન્તની અપેક્ષા છે પણ તે એક અનિવિલક્ષણ હોય છે, તે કવચિત્તજ જડી આવે છે.

સાદ્યર્થપદ્ધતિની ઉપયુક્તતા અભાવ સાદ્યર્થનો નિયમ સ્થાપીને મી. પીસ

વગેરેએ બહુ વધારેલી છે. બાવ સાહચર્ય એટલે કારણ હોય તો કાર્ય હોય, તેની સાથે જ અભાવ સાહચર્ય કારણ નહોત્ય તો કાર્ય નહોત્ય, પ્રયોજ્ય જોવાથી વ્યભિચાર પદ્ધતિથી જે નિર્ણય થાય તેવોજ નિર્ણય આવી રહે છે. બાવસાહચર્યને અન્યથ અને અભાવસાહચર્યને વ્યભિચાર કહેવાય છે. આ પદ્ધતિનેજ મિશ્રપદ્ધતિ એવું નામ આપેલું છે.

(આગળ ચાલુ.)

શાંતિનું સ્થલ.

(મળેલું)

સંસારની ધાંધલમાં, કામદાજની ઉતાવળમાં તથા મનને વિદ્યોભ પમાડે તેવી પ્રવૃત્તિઓમાં, મનુષ્યજાતિનો ધણો ભાગ મગ્ન થયો છે એવી ફરીયાદ આપણે ચારે બાજુએથી સાંભળીએ છીએ, મને જરા પણ અવકાશ નથી એ બ્ધાનું લોકમાં સામાન્ય ધમ્મ પડ્યું છે. કોષ્ટપણ્ય પુરતક વાંચવાની મરજૂ તે ઉપર આપેલા અભિપ્રાય વાંચી તેઓ સારે છે; રાજ્યનીતિ સંબંધી લેખે વાંચવાનું કામ વર્તમાનપત્રોમાં તે સૂબંધી ચર્ચાતા આર્ટિકલો વાંચી ચલાવી લે છે; અને કોષ્ટપણ્ય અગત્યની શોધ કરવાની બાબતો સંબંધીનું જ્ઞાન તે વિષય ઉપર કોષ્ટએ આપેલા બાપણથી મેળવે છે. સ્ત્રી અને પુરોના મન જીંદગીની ઉપરટપકની અને બદારથી બપડો આપનારી સ્ત્રીને તરફ વધારેને વધારે ખેંચાય છે. વ્યાપારમાં સહેજ વધારે ફોટો મેળવવા માટે, જનસમાજમાં જરા ઉંચી પદવી અથવા માન પામવા માટે અથવા રાજ્ય કાર્યવાર કે વિદ્યાના વિષયમાં ક્ષણવાર પ્રતિષ્ઠા મેળવવા સાર મનુષ્ય અને સ્ત્રીઓ વલખા મારે છે, કાવતરાં કરે છે અને પ્રયત્ન કરે છે. આરંભેલા કાર્યનું પરિણામ શીઘ્ર આવતું જોઈએ નહિતો તે કાપે કરનાર નિષ્ફળ નીવડેલો ગણવામાં આવે છે. જરા વધારે શ્રમ લેવાથી હિચ્છત વસ્તુ લોકોની પ્રશંસા અને તાળીઓ વચ્ચે મળે તે વાસ્તે સધળો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. આખી જીંદગી સુધી ખંતથી અને એકાગ્રતાથી શ્રમ કરી મેળવેલી આરિત્ર પ્રતિષ્ઠા; જે કાર્યનું ફળ મળે તે પહેલાં તો તે કાર્ય કરનાર મરણના દરવાજામાં ચમ્મ પસાર થયેલો હોય તેવું જીવનપર્યંત મહેનત કરી કરેલું કાર્ય; કોષ્ટપણ્ય પ્રકારની ઉચ્ચમાવના જે તરફ સાધારણ મનુષ્યોનું લક્ષ્ય ખેંચાતું નથી અને જે એક બવર્ગ પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી તેવી ભાવના અનુભવવાનો દ્રઢ નિશ્ચય-આવી બાબતોને સામાન્ય મનુષ્ય વર્ગ દરેક દાઢે છે અને તે પ્રમાણે ચાલવાને પ્રયત્ન કરનારની

તરફ ઈર્ષ્યા તથા અંદાની-નજરથી જુએ છે. આજના જમાનાના લોકોની વૃત્તિનો ખ્યાલ એક ચીનના તત્ત્વવેત્તાના શબ્દોથી સારી રીતે આવી શકે " He looks at an egg and expects to hear it crow ". ઈંગ્લેન્ડે જોતાં વારજ તેને કાકા અવાજ કરતું સાંભળવાની ઇચ્છા રાખે છે. કુદરતનો પ્રવાહ ધીમે ધીમે આગળ ચાલે છે. અને ધણીવાર ઉતાવળથી કરેલું કાર્ય સંગીનપણ્યામાં ટાલુ હોય છે એ વાત આપણે ધણીવાર જુલી નંધએ છીએ.

આ જગતના " દીંગણ દીંગણીના નાચ "માં જ કાંઈ મનુષ્યની જીંદગીનું સાર્થક આવી રહેલું નથી તેવો વિચાર કરનાર પણ કેટલાક મનુષ્ય આપણને મળી આવે છે, તેવા મનુષ્યોના હૃદયમાં ધીમે ધીમે અસરકારક અવાજ આ પ્રમાણે નીકળે છે " દુનિયાની ક્ષણભંજર વસ્તુઓ મેળવવા માટે યત્નાં આ સધળી ધમાલ અને ગારામારી એ કેવળ પડદા ઉપર 'મેજીક્લેન્ડ' થી પાડેલાં પુતળાં ખરોખર છે " સાંસારિક ફતેહો, વ્યાપારની સારી કમાણી, શેક વખાણ, આખરે તો ધણીજ તકલીદી વસ્તુઓ છે અને જોરજોર હેઠતી નદીના પ્રવાહમાં એક કણે ઉત્પન્ન થઈ બીજી કણે નાશ પામતા પક્ષી ના પર્યોદા સમાન છે એના પક્ષી આત્મની તેમના હૃદયમાં ધબકી હોય છે. અને તેને વાસ્તે જે હરીશાઈ, ઈર્ષ્યા અને મનની આકુળ વ્યાકુળતા થાય છે તે તદ્દન નિર્રથક છે.

જો જીંદગીનું સ્વરૂપ આલું હોય તો પછી જીવનમાં કાંઈપણ ઉત્તમ રહસ્ય રહેલું નથી ! શું એવો એક પણ ઉત્તમ સિદ્ધાંત નથી કે જે હૃદયનાં વારજ સંભળવામાં આવે ! શું એવો એક પણ ખગ્લનો નથી કે જે ચારે બાજુએ વેરાવેલી માલમ પડે ! આવા પ્રશ્નો સ્વાભાવિક રીતે મનુષ્યના હૃદયમાં ઉત્પન્ન થાય છે.

દરેક સ્ત્રી પુરુષના પોતાના અનુભવની પેલી પાર ગપા શિયામ પણ તે પ્રશ્નોનો ખુલાસો મળી શકે તેમ છે અને તે ઉત્તરની અંદરજ હંકુ સત્ત સમાયેલું માલમ પડશે એકાદ વસ્તીવાળાં શહેરની ધોંધાટવાળી અને મનને યોગ પમાડનારી જીંદગીમાં સામાજિક ફતેહના ક્ષણભંજર સ્વપ્ન માટે પ્રયત્ન કરવામાં હલકો અભિલાષા-આશા જોની આતુરતામાં નજીવી નિરાશાઓના સંતાપમાં આપણા સરખાજ રવાર્ધો બીજા પુરુષ સાથે સ્વાર્થની ખાતર કસેજ ઉત્પન્ન કરવામાં એક અકવાડીયું અથવા માસ ગાળ્યા પછી તે ગંડ બડ અને કલખલાટવાળા ગીચ શહેરમાંથી ધણે દુર જ્યાં આગલી રાતના વર્ષાદનું એકદું યથેલું પાણી ધોધ બંધ વહે છે, બીકણ સરસાનો ચાસાથો સુકાપાંદડાનો અજુખણાદ અવાજ નીકળે છે, જાના હોડવામાંથી પાર યતી ગરબોને લીધે ઝરામાંથી નીકળતો સખ-સજાટ અવાજ સંભળાય છે, કિનંરાપરના કાંચ સાથે અથડાવાથી પાણીમાંથી કુપવાદ

કરતો અવાજ શ્રવણ ગોચર થાય છે. પાસની ઝાડીમાં હડતાં પતંગીઆઓ ગણગણાટ કરી રહ્યા છે, અને છાયા નીચે આવેલા પાણીના ખાળોચોક્કમાં આવેલી માછલીઓ ફડ-ફડાટ કરી મુકે છે; જ્યાં આવા કુદરતની શાંતિમાં ઓરજ પ્રકારનો વધારો કરનારા નાદ ચારે બાજુએથી નીકળે છે અને કોઇ પણ રીતે સર્વત્ર પ્રસરી રહેલી કુદરતની શાંતિમાં વિદ્યન કરતા નથી ત્યાં પર્વતમાં આવેલી એકાંત વાસવાળી શાંત જગ્યામાં અથવા પવિત્ર તીર્થમાં આપણે જઈએ તો તેવા મનુષ્યોથી દૂર આવેલા સ્થળમાં કુદરતના અસંગ્રહસ્વરૂપી મન શાંત થઈ જાય છે. આવા સર્વ બાજુએ પ્રસરી રહેલા શાંતિના વાતાવરણમાં ચહેરના ધધારોજગાર તથા સ્વાર્થી મારા મારને લીધે ઉત્પન્ન થતા કકલાટ, ખીજવાટ, અને મૂર્ખતા કેવા સ્વરૂપમાં આપણી અગળ ખડા થાય છે ? તે સમયે આપણને લાગે છે કે એક નાની બાળતમાં આપણે હજી હોઈએ કે હાર ખાધી હોય તો તેથી શું થયું? આપણી કોઈએ પ્રશંસા કરી હોય કે કોઈએ આપણી નિંદા કરી હોય તો તેમાં શું વળ્યું ? તે હૃદયીના પાણીના વમળથી અને જોરઝોર ઉછળતાં કલ્લોલથી દૂર જવાથી આંતરદ્રષ્ટિ ક્ષણવાર ખુલ્લે છે અને આપણને સહજ બાન થાય છે કે બહારની કટાણા ભરેલી અને સ્વાર્થી હૃદયીને અંતરની ખરી અને શુદ્ધ માર્ગ બણી દોરનારી હૃદયી સાથે થણોજ થોડો સંબંધ છે.

જગ્યાની ગાફક કાળમાં પણ દૂર જવાથી હૃદયીના સુખ દુઃખનો યથાર્થ ખ્યાલ મેળવવાને માટે આપણને પ્રસંગ મળે છે. સુખ, આરામ, કસોડી, નિરાગ ઓ જે સમયે આવી પડ્યા હતા તે સમયને દસ વર્ષ વીતી ગયા પછી તે બાળનો સંબંધો વિચાર કરીશું તો તે નજીવી બાળતોતિ આપણે તે સમયે એટલું બધું ગંભીર રૂપ કેમ આપ્યું હતું તે વિષે આપણને આશ્ચર્ય ઉપજ્યા વિના રહેશે નહિ. આ પ્રમાણે કાળ વીસા પછી હૃદયીના ભારેમાં ભારે સંકટો, આરતો પણ, સક્ષમ વિચાર કરતા, આપણને વિચિત્ર રીતે અસહ્ય બાસે છે.

એક સમય એવો હતો કે જ્યારે આપણું જીવન ખીજના જીવન સાથે જોડાઈ ગયેલું હતું. અને તે વખતે જીવનમાં જે જે કાંઈ આનંદદાયક હતું તે સર્વ તેમાં આવી વસ્યું હતું, જ્યારે તે પ્રેમપાત્ર નાશ પામ્યું ત્યારે આપણને લાગ્યું કે હૃદયી, હવે નિઃપ્રયોજન થઈ, હૃદયના ચુરેચુર થઈ ગયા અને હવે જીવન અને મૃત્યુ સમાન છે. પણ વખત જતાં તે કારો ધ્રા રજાયો અને આપણી હૃદયીમાં આનંદ આપનારો નવા પુષ્પો ખીલી નીકળ્યાં અને અત્યારે તે હૃદયીના ચુરેચુર કરનાર પ્રસંગ વિશે જગ પણ દિલ-ગીર થયા શિવાય આપણે વિચાર કરી શકીએ. અથવા એક અપ્રિય-કટુ શબ્દ ખોલી

મિત્રતા તોડી હોય; દશ વર્ષ પીલા પછી તે સમયનો વિચાર કરીએ તો તે વખતનો આપણો ક્રોધ અને ગુસ્સો તદ્દન મૂર્ખાઈ બનેલાં હતાં એમ જણાયા વિના નહિ રહે.

અથવા અતિશ્રમ લેઈ મેળવેલી ફતેહથી આપણે આનંદની રેલમાં તથાયા હોઈએ; પણ છ'દગીના મિત્રમાં તે ફતેહની ખરી સ્થિતિ છે તેનો અભારે શાંત મને વિચાર કરીએ તો તે ફતેહ કેવી સાધારણ હતી અને આપણે તેના મંજ'થી કેવી અતિશયોક્તિથી વિચાર કર્યો હતો તે સમજી નજર આગળ તરી આવશે. તે સમયે તે બનાવે આપણું માનસિક આકાશ બરી નાખ્યું હતું. પણ હાલ તેનો તે બનાવ એક ખિંદુ રૂપે લાસે છે.

જગ્યાથી તેમજ કાળથી દૂર જઈએ અને આપણે પૂર્વકાળની ફતેહો તપાસ નિરાશાઓ વિષે વિચાર કરીએ અને તેથી તત્વજ્ઞાનને લાધે જે શાંતતા મળે તે જ્યારે આપણે પ્રાણ સંસાર વ્યવહારમાં ગ્રાધાઈએ છીએ ત્યારે પ્લેહાંની માફક અદૃશ્ય થાય છે. સર્વ સાધારણ વસ્તુઓ તેઓના નવા સ્વરૂપમાં આપણું મન આકર્ષે છે. પૂર્વના સુખ દુઃખ નવા આકારોમાં આપણા પર અસર કરતા જણાય છે, અને ઇન્દ્રિયો તેમજ વિકારોનો ગુસ્સો ઉત્પન્ન થસડી જાય છે અને આ પ્રમાણે પૂર્વની માફક નજીવી ચિંતાઓમાં, નાની તકારારોમાં, ક્ષણિક આશાઓમાં, અને નિર્વ્યક નિરાશાઓમાં આપણો અમૂલ્ય સમય વ્યતીત થાય છે.

શું નિરંતર આગળ ચાલ્યાં કરશે ? આપણે જંગમમાં રહી જીવનથી નાટકમાં આપણો ભાગ બજવવા માગતા હોઈએ તો શું સચળી ક્ષણિક વસ્તુઓને આધીન થઈ રહેવું જોઈએ ? અથવા તો જો કે તે વસ્તુઓમાં આપણે રહેવાનું હોય અને કાળમાં ચારે બાજુએ તેમનાથી ઘેરાયેલા હોઈએ તો પણ તેમનાથી દૂર હોઈએ તેવું શાંતિનું સ્થળ શું આપણને મળી શકે ? જે ઉત્તર પ્લેહાં આપણે આપી ગયા તે ઉપરના ઉત્તરમાંજ આ સંજ'થી બસ રહેવું છે.

મનુષ્ય તે એક અમર પ્રાણી છે. ઇન્દ્રિયો અને વિકારોથી જગૃત થતા અને પ્રવૃત્તિ કરતા “માનસ દેહ” માં તે આનંદિત છે. અને તેના અમર સ્વભાવની દોરીથી તે સાથે જોડાયેલો છે. તે દોરી તે મન છે. અને આ મન અસંયત અને અસ્થિર ટોવાથી જગતના બાહ્ય વિષયોમાં આગતેમ જાટકે છે, અને વિકારો તેમજ ઇન્દ્રિયો, આશાઓ તેમજ ભયને લીધે ચપલ બને છે. ઇન્દ્રિયોના વિષયોથી ઉપજતા ક્ષણિક સુખ આનંદના મુંડગ પીવાને તુલાતુર હોય છે, અને આસપાસના ખાલી બપટાથી અને ઘોંઘાટથી તે ગ્રસ્ત બને છે. અને અર્જુને જણાવ્યા પ્રમાણે મન ચપલ, દોષ પમાડનારૂં મજબૂત અને હડીકું છે આ ચક્રોને ચક્રતા મનની ચેત્રીપાર જાણીશ્યે શાંત નિર્વિકારી મનુષ્યને આ તર્પાંથી અદમા રહેશે છે. જો કે નીચે તોડાન હોય તો પણ ઉપર તો શાંતતાન પ્રસરી રહેલી હોય છે. અને તેજ શાંતિનું સ્થળ છે. કારણ કે આત્મા તો અમર-શાશ્વત અને

સ સારની વસ્તુઓ અનુભવ લાવી આપે તેમજ સારા સારનું જ્ઞાન આપી શકે તે શિવાય તેને શા અર્થની છે ? તેણે આ માગીના દેહમાં રહી ધર્મીવાર જન્મ અને મરણ, લાભ અને દાનિ, આનંદ અને વિપાદ, સુખ અને દુઃખ અનુભવ્યા છે અને તેને લીધે પડતો ઉપર દેખાઈ અદૃશ્ય થત ચિત્રો સમાન તેમને મળે છે. આગતી ઉપાધિને દુઃખ પ્રતા કાઈપણ દેહાણે અક્યતા (Harmony) નું ચક્ર બગડ્યું હશે તેમ તેને જણાય છે અને તેવી મનુષ્યને દુઃખ પશુ આચાર દાયક થઈ પડે છે. કારણ કે દુઃખરૂપી ગુરૂ આપણી બુદ્ધિ જતાવે છે અને જ્યાંથી તે દુઃખ ઉદ્ભવ્યું તેનો ત્યાગ કરવાનું શીખવે છે. અતઃગ ત્માને આ જડ વસ્તુઓ ઉપર જમ મેળવવાનો છે તેમજ તે દ્વારા તેને શુદ્ધ, અને હૃદય બનવાનું છે અને કામ રી રીતે કરવું તે દુઃખને લીધે મળતા અનુભવથી શીખી શકે છે.

હવે તે શાંતિનું સ્થળ મેળવવાનો માર્ગ આપણા અતરાત્માની બહિરાત્મા સાથે નહિ પણ પરમાત્મા સાથે ઐક્યતા અનુભવવામાં રહેલો છે. આપણે ધર્મીવાર મન તેમજ શરીરની અદર કાર્ય કરતા મગજને આત્મારૂપ માનવા અજ્ઞાનથી દોરાઈએ છીએ. વિધારો તેમજ ઇચ્છાઓ સાથે આપણે બુદ્ધિ આપણી ઐક્યતા ક્ષુભ કરીએ છીએ અને અમે આશા રાખીએ છીએ. " અમને બધા સાથે છે " આવા શબ્દો. ' હૃદયારીએ છીએ કેટલીક વાર તો આ જગતમાં કાર્ય કરવાના સાધનરૂપ જે રચ્યું તેજ તેજ આપણે છીએ એમ જો કે શબ્દોમાં આપણે જણાવતા નથી તો પણ આપણા કાર્યપરથી તેમ જણાઈ આવે છે.

આપણા બધારજના આ સધળા ભાગો માલ વસ્તુઓના સંબધમાં આર્થિકથી જ્યારે જાગત યાય ત્યારે રચ્ય જીવન આપણાપર પૂરેપૂરી અસર કરે છે અને આપણા ચૈતન્યમાં પણ વિકૃતિ યાય છે અને જેવી રીતે હજીજતા મોજાવાળા સમુદ્રપર આવેલું વહાણ તોફાનને લીધે આગતેમ ચક્રોળે ચડે છે તેજ રીતે અમયત હૃદય મનોવિકારોની આત્માને સ્વાધીન થઈ આપણા આત્મિક જ્ઞાનને દુર ફેંકી દે છે અને તે સમયે શાંતિ બળ ધૈર્યથી વિમુખ બનાવનારી સધળી વૃત્તિઓ—કરકેશયેલું મન, મનની સમાધાનતાનો અભાવ, ઓડીયાપણું, વેર લેવાની ઇચ્છા—પોતાના સધળા જોરથી તેનાપર અસર કરે છે.

જે માર્ગે શાંતિના સ્થળ ભણી જવાય તે માર્ગે ચાલવાનો પ્રારંભ કરવો તેજ અતરાત્માની પરમાત્મા સાથે ઐક્યતા અનુભવવારૂપ, તેમજ તે જીવે છે અને વિચારે છે તે રીતે જેવી અને વિચારવારૂપ છે. આપણે ઐક્યમ તે કાર્ય કરી શકીએ નહિ તે તો ખરૂં છે, પણ તે પ્રમાણે ચાલવાનો પ્રારંભ કરવો તે તો આપણા હાથમાં છે અને તે શામ કરવાના તથા સાધન નીચે પ્રમાણે છે —

(૧) ઉદ્વિષ્ટોના વિષયથી પરાગમુખતા, (૨) ક્ષણ—પરિણામમત્તા તાનરાસધિ (૩) પરમાત્માનું સતત ધ્યાન

૧. અનુક્રમે તે ત્રણ સાધનોમાંથી એક પછી એક વિચારીશુ પ્રથમ ઇદ્રિયોના વિષયથી
 પેરાગમુખતા પ્રથમ સાધન મેળવવાને માટે નિરંતર હતાપણુ બરેલી રીતે આત્મકેળ
 વણીની જરૂર છે, તેને વારંતે નાની નાની હલેંગ પમાડનારી ચીજો તરફ, આગાધીવાની
 મોહમગ્ન તરફ અને સ્થૂલ શરીરના ભોગ તરફ વિસંગતિ રાખવાની આવશ્યકતા છે
 અને નાના પ્રકારના સુખ અને દુખ મેળવવાની તથા લાગ કરવાની ઈચ્છા પણ ધીમે
 ધીમે નાશ કરવી જોઈએ. અને આ રીતે ચિતાગ્રસ્ત થવા વિન નાની જાળતો સજધી
 ઉદાસીન જ્ઞાતિ (Indifference) આપણા હૃદયમાં જાગ્રત કરી શકીશુ અને તેને
 લીધે લોકો જરાકર્મી ભિન્નભિન્નપ્રકારે છે તેઓ આપણને અસર કરી શકશે નહિ અને આ
 પ્રમાણે આપણા સ્વજન તથા પડોશીઓ જોએને આવી અડચણો હેરાન કરે છે તેમને
 મદદ કરવા આપણે યોગ્ય યર્થશુ અને આ રીતે આપણા કરતા નાણુક પગવાજાનો
 માર્ગ ચોડેલે અશે સરળ જનાવવામાં સાધન ભૂત યર્થશુ આ ઉદાસીન જ્ઞાતિ મેળવવાની
 મધ્યમગુણુ તેજ ક્રમી છે ભગવદ્ગીતામાં કહ્યું છે કે આ દેવા કેળવણી ને મનુષ્ય
 વધારે, ખામ છે અધૂરા, જે ઓછું ખાપ છે, જે લાંબો વખત સુધ રહે છે અને જેને
 ઉજાગરા કરવાની ટેવ પડી છે તેનાથી મેળવી શકાય તેમ નથી ને મનુષ્ય આવાપીવામાં,
 એકાગ્રતામાં નિયમિત રહે છે, જે કાર્ય કરવામાં મધ્યમસર છે, અને જે ચાલવામાં
 તેમજ જીવવામાં નિયમ પ્રમાણે વર્તે છે તેવા મનુષ્યના હૃદયમાં દુખનો અત નાવનાર
 ધ્યાન-મનન ઉત્પન્ન થવા પામે છે શરીરના કકડા કરવાના નથી પણ તેને કેળવી નિ
 મલમાં લાવવાનું છે શરીરમાંથી જાણુ ધમ સાધન । ધર્મ સાધનમાં પ્રથમ નિરાગી
 શરીર છે બીજું સાધન કાર્યના ફળની ઈચ્છા ન, રાખવી તે છે, આપણે આગળ કેવી
 રીતે પ્રવૃત્તિ કરવી તે જાણવાને સાર આપણા કાર્યના ફળની તપાસ ન રાખવી એમ
 આ ઉપરથી સમજવાનું નથી, કારણ કે આવા પરિણામનો અભ્યાસ કરવાથી અનુભવ
 મળે છે અને તે હારો ખેંચે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે જ્યારે આપણે કોઈપણ કાર્ય આપણી
 વિચાર શક્તિથી, જળથી અને શુદ્ધ આસયથી કર્યું હોય તો પછી તેને જર્જર કરવું અ
 થાત તેના સજધી જરાપણુ ચિતા ન રાખવી અ વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે જે કાર્ય
 કર્યું તે ન કર્યું થવનું નથી અને કેર્મજ હોય કે ચિતાથી આપણને કાંઈપણુ લાભ મ
 ળતો નથી જ્યારે કાર્યનું પરિણામ આવે સારે ફક્ત જ નહીં અતર તે ફળની નોંધ લેવી
 પણ તેમાં દુષિત તેમજ દિલગીર થવું નહિ કારણ કે આનંદ મા વિષાદની જ્ઞાતિ આપણુ
 ધ્યાન આપણા હાલના કર્તવ્યમાંથી ખેંચી લે છે અને તે કાર્ય કરવાને આપણને નિર્બંધ
 બનાવે છે અને તેટલા વારંતે શોક કે હર્ષની કોઈપણુ જ્ઞાતિને વારંતે આપણને અવકાશ
 નથી ધારો કે પરિણામ અસંખ્યા આનંદુ તે વખતે સુરા મનુષ્ય મનની સાથે નીચે પ્ર
 માણે વિચાર કરશે 'મેં શ્રૂત કરી તેથી અનિષ્ટ પરિણામ આનંદુ અને ભવિષ્યમાં તેથી
 જુલ કરતાં અટકવાને પ્રયત્ન કરીશ પણ વિષાદ અને શોકને લીધે તો મારા હા
 લના કર્તવ્ય જાળવવાને માટે હું અયોગ્ય ધર્મી અને તે છતાં પણ મારી જુલથી કરેલા
 કાર્યના પરિણામમાં જરાપણુ ફેરફાર થવાનો નથી તેથી આવા શોકમાં કાગ નિર્ગમન
 કરવાને જાહેર વધારે સારી રીતે કાર્ય કરવાને પ્રયત્ન કરીશ ' આ પ્રમાણે ચોતાની જાતને
 પોતાના કાર્યના ફળથી બિન્ન ગણુકમાં શાંતિનો માર્ગ રહેશે છે ધર્મશાસ્ત્રમાં કહેલું છે

૩ " જોઓ કોઈપણ કાર્ય કરતી વખતે પરમાત્માને જો કાર્ય અર્પણ કરે છે અને તેના પરિણામ સંબંધી સર્વ સ્વાર્થો વિચારોના ત્યાગ કરે તે મનુષ્ય જેમ કમળ જળમાં ઉભવા છતાં પણ જળથી નિર્જાત રહે છે તેમ કર્મ કરવા છતાં પણ કર્મથી બાધાતો નથી બચે જકતો તે સ્વાર્થોના વિચાર દૂર કરી તેઓના શરીરથી, મનથી, બુદ્ધિથી અને ઇન્દ્રિયોથી કેવળ હૃદય શક્તિને અર્થે કાર્ય કરે છે અને જે મનુષ્ય ભક્ત છે અને કાર્યના ફળમાં આસક્ત નથી તે માનસિક શાન્તિ અનુભવે છે પણ જે મનુષ્ય સ્વાર્થને લાધે તેના કાર્યના ફળમાં આસક્તિ ગળે છે તે કર્મવધનથી બાધાય છે .

ત્રીજી સાધન ધ્યાન તે મનની શાંતિને સારૂ ધણુંજ કપયોગી તેમજ ધણુંજ દુઃકર છે પરમાત્મા સાથે આપણા જીરાત્માની એક્યતા અનુભવવાને સતત પ્રયત્ન કરવામા તેમજ તેના જેવા આ જગતમા રવાન બાતવાળા યજમા તે જોઈએ.

કાષ્ટપણ્ય, વસ્તુપ્રતિ આ બમતું અને આરિયર મન આ કાંઈય તે મમયે તેને વંશ કરી, પાણુ વાળી અને આત્માપર ગિજ કરવાની ધ્યાનના અભ્યાસીઓને જરૂર છે આતે આખી જીવંતીનું કામ છે પણ તે આપણને શાંતિના સ્થળબણી દોરશે તે નિશ્ચય છે આ પ્રવાનને નિગતર ચાનુ રાખવો જોઈએ, અને ધીરમથી તેના પાછળ મડ્યા। રહેવું જોઈએ જેમ કાચમે પેતાના કોણ (Carapace) માં પ્રવેશ કરે છે તેમ આપણે પણ અમુક નિયમિત સમયે યોડો સમય આપણા મનન આત્મનું કરી વિચાર કરવો જોઈએ કે આપણે કાંઈ ક્ષણ બગુર નથી પણ અમર છીએ, અને આસપાસની ક્ષણિક વસ્તુઓ આપણને કાષ્ટ અસરે કરી શકશે નહિ આમ વિચાર કરવાથી ધ્યાન અથવા મનનને સહાય મળે છે આ નમારો જાતમુખ રહેવાથી ધીર ધીરે ખીલતી અને વૃદ્ધિ પામતી શક્તિથી આપણે પરમશાંતિ તેમજ ઉત્તમ જ્ઞાન જામ કરવા સમર્થ થઈએ છીએ કારણ કે સ્વકીય ઇચ્છાઓના અભાવથી તેમજ પેતાના અમર સ્વભાવને આપ આવવાથી આ પલે એક તરફ અથવા પક્ષપાતવાળા વિચારોને અગીકાર કરતા નથી અને તેથી કરીને વસ્તુઓનું ખરું જ્ઞાન મેળવવાને સ્વતંત્ર પદ્ધતિ છીએ

મન નિશ્ચિત અને એક વસ્તુ ઉપર સ્થિર એકાગ્ર થવાથી - સર્વ જ્ઞાનુભેદી તે જ્ઞા. મેળવી શકે છે જે મનુષ્યનું હૃદય અને મન જ્યોતામયરત અને અગિયાર છે તે જ્ઞાન મેળવવાની સ્થિતિમાં નથી આ પ્રકારે ધીરજ રહેવાને ક્ષીણે જોએથીએ સાતિ મેળવે છે જે મનુષ્યનું મન સાત છે, જેણે પોતાના વિકારો તથા ઇચ્છાઓને નિવશમાં રાખ્યા છે અને જે પરમાત્મા સાથે એક્યતા અનુભવે તે નર પુરુષાનંદ મેળવે છે

આ ત્રિવિધ ગર્ભ શાંતિના સ્થળમાં સેધ જાય છે અને તે સ્થળમાં રહેવું તે કાળ અને મૃત્યુ ઉપર જય મેળવવા સરખું છે જાગ્ય શબ્દોમાં કહીએ તો તે મનુષ્ય અમર બને છે અને જન્મમરણના ચક્રથી મુક્ત થાય છે આ ગર્ભ આખે રસતે ભરી સીધી ટેકરીપર ચંદવા જેવો છે અર્થાત્ વિકલ છે પણ શાંતિ રૂપી પક્ષીનો પાખો તે મુખાંદરના શ્રમિત કપાસિપર પવન નાખે છે અને જેમાં કદાપિ ભગ ન પડે તેવી પરિસ્થિતિ શાંતિ છેવટે તે પ્રાપ્ત કરે છે

સુખશાન્તિનો ઉદય.

અનિચ્છિત સ્થિતિઓમાંથી બચવાનો માર્ગ

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૯ થી.)

નિચ્છેયના ઉત્તમેાતમ સ્વરૂપ ઉપર વચ્ચા આવી પડતી અધમ પ્રકૃતિ વડે ન આ-
તી ક્ષણિક ઈર્ષ્યાએ અશ્રેય, પાપ છે, તથા દુનિયા એક એવું દર્પણ છે કે જેમાં દરેક
પોતપોતાનું પ્રતિબિંબ જુએ છે, એટલું જોવા અને જાણવા પછી હવે આપણે અનુભ-
વની તે ભૂમિકામાં આવીએ છીએ કે જ્યાં નિયમનું દર્શન થાય છે અને અનુભવાય
છે. આ અનુભવ પછી એવા જ્ઞાનનો ઉદય થાય છે કે, દરેક પદાર્થનો કાર્ય અને કા-
ર્યના ન અટકે એવા કાર્ય પ્રતિકારમાં સમાવેશ થાય છે અને કોઈ પણ પદાર્થે આનિ-
યમમાંથી દૂર થઈ શકે એ વાત અસંભવિત છે મનુષ્યના નજીક નિયમ વાણી અથવા
વ્યવહારથી માંડીને ક્રિયતત્ત્વ જોના મંડેલો સુધી પણ આ નિયમ શ્રેષ્ઠત્વ ભોગવે છે એક
ક્ષણ માટે પણ કોઈ પણ પ્રકારની સ્વચ્છેદી અવસ્થા સંભવી શકતી નથી કારણ કે
એમ સંજની શકે તો, નિયમના અસ્વીકાર અને નાશરૂપ થઈ પડે તેટલા માટે છંદ-
ગીની દરેક સ્થિતિ નિયમસર અને એક સરખા ક્રમમાં બંધાયેલી છે અને દરેક સ્થિતિના
રહસ્ય અને કારણનો તેના પોતામાં જ સમાવેશ થાય છે, “મનુષ્ય જેવું વાવશે તેવું લ-
ણુશે” એ નિયમ અનંતતાના કાર હેપર ચમકતા અક્ષરોથી કોતરવામાં આવ્યો છે, અને
કોઈથી, તેની ના પાડી શકાશે નહિ, તેને છેતરી શકાશે નહિ, તથા તેમાંથી બચી
શકાશે નહિ જે મનુષ્ય દેવતાના પોતાના હાથ ધાલે છે તેણે જાણના અંત આવતા
સુધી તે દુઃખ ભોગવવું જોઈએ, પ્રાર્થનાઓ અથવા આપણી તેમાં કોઈ પણ પ્રદારનો
ફેરફાર કરી શકાશે નહિ. લગભગ આ જોવાનું નિયમ માનસના પ્રદેશમાં પ્રવર્તે છે. ધી-
કાર ક્રોધ, ઇર્ષ્યા, દોષ, નાગ, લોભ, એ સર્વે દજાડે એવા અગ્નિઓ છે, અને જે કોઈ
તેનો સ્પર્શ માત્ર પણ કરે છે તેણે જાણવું દુઃખ સદન કરવું જોઈએ. મનસની આવી
સર્વે દશાઓને યથાર્થ રીતે ‘પાપ’ રૂપ ગણવામાં આવે છે, કારણ કે એ સર્વે નિયમને
ઉધોવળવાના પોતાના અજ્ઞાનને ક્ષીધે અધમ પ્રકૃતિથી યતા પ્રયત્નો છે, અને તેથી તેઓ
આતરમા અધાધુધી અને ગરબગટ મચાવી મુકે છે અને વહેલા અથવા મોડા તેઓ બાહ્ય
અવસ્થાઓમાં, શોક દુઃખ નિરાશાની સાથે જોડાયેલા રોગ, નિષ્ફળતા અને દુરદેવનારૂપ-
માં યથાર્થ રીતે અનુભવવામાં આવે છે. શ્રેમ વિનય, શુભેચ્છા, સચિતા, તેમને પસંદ
કરનારના ઉપર શાંતિ, વર્ષાવતી શાંતિદાયક દશાઓ છે, અને નિયમનિયમની સાથે તદુપ
હોવાથી, તેમનાં આરોગ્ય, શાંતિદાતા પરિવર્તનોનો, અગ્ર વિનય અને શુભ દેવનારૂપમાં
અનુભવ થાય છે.

વિષમાં બાપી રહેલા આ મહાન નિયમની સંપૂર્ણ સમજ વડે, અધીનતાના ના

મથી જાણીતી મનસની દશા પ્રાપ્ત થાય છે. ન્યાય, ઔક્રમ્ય, અને પ્રેમ, વિષમાં એક સ્થાન ભોગવે છે એટલું જાણવું એ, એટલું જાણવા બરોબર છે કે સર્વ પ્રકારની વિરોધી અને દુઃખદાયક દશાઓ, એ નિયમ પ્રત્યેની આપણા પોતાની અનધીનતાના પરિણામ રૂપ છે. આવા પ્રકારનું જ્ઞાન, સામર્થ્ય અને શક્તિમાં પરિણામ પામે છે, અને માત્ર આવા જ્ઞાનવડેજ, એક યથાર્થ જીવન, અચલ વિજય અને સુખની પ્રાપ્તિ યથા શક્ય છે. સર્વ દશાઓમાં ધીરજ રાખવી, આપણી કેલવણીમાં આવી સર્વ દશાઓ આવશ્યક વાતો રૂપે છે એમ સ્વીકારવું, એ સર્વ દુઃખદાયક દશાઓના પારના થવા બરોબર છે, અને તેમના ઉપર એવી જીત મેળવાય છે કે ને જય ખાત્રી બરેસો હોય છે, જેથી તેમની પુનઃપ્રાપ્તિની ભીતિ રહેતી નથી, કારણ કે નિયમને અધીન વર્તવાની શક્તિ વડેજ તેમને મંપૂર્ણ વિનાશ યથા રહે છે. આવી રીતે અધીન વર્તનાર એક મનુષ્ય નિયમ સાથે અક્યમાં કામ કર્યા જીવ છે, યથાર્થ રીતે નિયમ સાથે પોતાની જાતે અભેદ પામે છે, અને જેના જેના ઉપર તે વિજય પ્રાપ્ત કરે છે તે સદા માટેના હોય છે; જેની જેની તે સ્થાપના કરે છે તેનો દશા વિનાશ યથા શક્ય નથી.

સર્વ પ્રકારના પ્રાપ્ત્યનું તેમજ સર્વ પ્રકારની નિર્મલતાનું કારણ આંતરમાં હોય છે; સર્વ પ્રકારના સુખનું તેમજ સર્વ પ્રકારના દુઃખનું રહસ્ય પણ આંતરમાં જ હોય છે. આંતરના નિહાસને રહેવા દહને કોઈ પણ પ્રકારની વૃદ્ધિ સંભવી શકતી નથી અને જ્ઞાનમાં કમપૂર્વક વૃદ્ધિ વિના, સમૃદ્ધિ, અથવા શાંતિનું ખાત્રી બરેસું સ્થાન પ્રાપ્ત કરી શકાતું નથી.

તમારું એમ કહેવું છે કે તમે દશાઓથી, પરિવર્તનોથી, અંધરયાઓથી, બધાકે ગમેલા છો; તમે સારો લાગ મળવા માટે, વિદ્યાસ પ્રદેશ માટે, સુધરેલી સ્થૂલદશાઓ માટે ખૂંચો પાડો છો, અને આંતરમાંથી તો દશાય તમને હાથપગથી બાંધી ભેતા ભાવિને આપ દેતા હો છો. તમારા જેવાઓ માટે આ લેખનો ઉદ્દેશ છે; તમારા જેવાઓ માટે જ આ વિચારો ચલાવવામાં આવે છે. લક્ષપૂર્વક અજ્યોકો અને આ લેખના સંબંધને તમારો આંતરકરણમાં પ્રવેશવા દો. કારણ કે અત્રે કહેવાતી જાત સત્ય છે:—

જો તમે અડગ રહીને તમારા આંતરજીવનને સુધારવાનો નિશ્ચય કરો તો તમારા બાહ્ય જીવનમાં તમે ઇચ્છા કરો તેવી સુધરેલી દશા પ્રાપ્ત કરી શકો. બારી રીતે માસ જાણવામાં છે કે પ્રારંભમાં આ માર્ગ, વેરાન જેવો લાગે છે, પરંતુ જો તમે તે માર્ગ પ્રમાણે ચાલવા માગતા હો તોજ તેમ લાગે છે; (સત્ય દમ્ભેશાં એવુ જ હોય છે, પાપ અને માયાજ આરંભમાં આરંભ અને મોઢક હોય છે;) જો તમે ખૂબ સહિત તમારા મનસને કેળવો, તમારા દોષોને નિર્મૂલ કરતા જાઓ, અને તમારા આત્મ સામર્થ્ય તંબા આધ્યાત્મિક શક્તિઓને તેમની મેળેજ વિકસવા દો તો તમારા બાહ્ય જીવનમાં થતા અદ્ભુત ફેરફારોથી તમને નવ છ લાગશે. આગળ વધવા મંડાતા, તમારા માર્ગમાં હિતભોજન યોગ્ય અવસરો પ્રાપ્ત થયાં જશે અને તેમનો બરોબર ઉપયોગ કર-

વત્તી યકિત અને વિવેક તમારામાં ઉદય પામશે એવાન્યા વિના પણ હૃદય મીત્રો તમારાં પાસે આવશે. સુખના તરફ સોયની આકૃષ્ટ અનુરૂપ જીવાત્માઓ તમારા પ્રતિ આકર્ષિત, અને પુરતકો તથા સર્વ પ્રકારના બાહ્ય સાધનો તમારા શોધ્યા વિના તમને મળી રહેશે.

કદાચ તમારા ઉપર દારિદ્ર્યના ખારે બંધનો ઝૂમી રહ્યા છે, તમે મીત્ર રહિત અને એકલા છો, અને તમે, તીવ્ર ઇચ્છાથી આશા રાખો છો કે તમારો, ખાર દલકો યામ, પરત્વે ખાર તો વધ્યા જાય છે અને તમે હમેશા વધ્યા કરતા અધકારમાં વિંટાઈ ગયા હો. એવા દેખાઓ છો, તમે, બડબડાટ કરો છો, તમારા નશિબ માટે આશુ ટાળો છો; તમે તમારા જન્મનો, માતૃપીતાનો, હપરીનો, અથવા અનીતિમાનું યકિતવો કે જેમણે તમને દારિદ્ર્ય અને દુઃખ તથા અન્યને સમૃદ્ધિ અને સુખ આપ્યાં તેમનો દોષ કાઢો છો. તમારૂં બડબડાટ ઠરવાનું ને કોઈ ભરાવાનું બધું કરો; તમે જેનો જેનો દોષ કાઢો છો તેમાંનું કોઈ પણ તમારા દારિદ્ર્યનું કારણ નથી; કારણ તો તમારા પોતાના આતરમાં છે, અને જ્યાં કારણ છે સારું ઉપાય પણ છે. તમે બડબડાટ કર્યા કરો છો એટલી વાત જ દર્શાવી આપવાને પૂરતી છે કે તમે તમારા નશિબને (દશાને) યોગ્ય છો; સર્વ પ્રકારના પ્રયાત્ન અને શ્રદ્ધાના આધારરૂપ શ્રદ્ધાની તમારામાં ખોટ છે, એટલું પણ દર્શાવી આપે છે. નિયમ પૂર્વક પ્રવર્તતા વિશ્વમાં બડબડાટ કરનાર માટે કોઈ પણ સ્થાન નથી અને શોક, દીલ્લગીરી એ આત્મ-ધર્મ બરોબર છે તમારા ગૌરવના વસન વડેજ, તમને બાંધી લેતી શૃંગલાઓને તમે બલવાન બનાવો છો અને તમને વિંટી લેતા અધકારને તમારી આસપાસ ખેંચી લાવો છો, તમારા જીવગી વિશેષા દૃષ્ટિ બિંદુને બદલો, અને તમારૂં બાહ્ય જીવન પણ બદલારો. તમારી જાતે શ્રદ્ધા અને જ્ઞાનની શ્રદ્ધા કરો, અને ઉત્તમ પરિવર્તનો તથા વિશાલ અવસરો માટે તમારી જાતને યોગ્ય બનાવો. સર્વથી પ્રથમ એટલી ખાત્રી રાખો કે તમારી પાસે છે જે, છે તેને તમે ઉત્તમ રીતે ઉપયોગ કરો છો. નાના લાભો માટે દુર્લભ કરીને તમે મહાન લાભો ખેંચી શકો, એવી ધાત્વિય તમારી જાતને મોઢ પામવા દેશો નહિ; કારણજ કે જો તમે તેમ કરી શકા-તો તે લાભ અનિશ્ચ નિવડશે અને ઉપેક્ષા કરેલા બોધનું શ્રદ્ધા કરવા માટે તુર્તજ તમારે ખરીદી પણ દડવું પડશે. જેમ આગલા ધોરણમાં જતા પૂર્વે જાતકે પ્રથમનું ધો-ણ પડકુ કનુજ જેમણે, તેમ તમે જેની આટલી બધી ઇચ્છા કરો છો તેમજાત શ્રેય પામતા પૂર્વે, તમારી પાસે જે કારણનું છે તેનાં શ્રદ્ધાપૂર્વક સ્વયંયોગ થવોજ જેમણે. તમે તેવું અસ્પ અથવા નિઃશ્ચય ને આપણી પાસે હોય તેનાં ઉપયોગ, ઉપેક્ષા અથવા દુર્દશા કરીએ તો તે અસ્પ ને પણ આપણી પાસેથી લઈ લેવામાં આવશે, કારણ કે આપણે તે માટે અયોગ્ય છીએ એવું આપણા વર્તનથી બતાવી આપીએ છીએ.

કદાચ તમે એક નાની સુપડીમાં રહો છો અને અતારોગ્ય અને દુર્ગુણો આસરોથી આસપાસ વિટાયેલા છો. તમને વિશાલ અને વિશેષ સુખાકારી નિવાસસ્થાનની ઇચ્છા થાય છે તમારી સુપડીને પ્રથમ સ્વેદી બુદ્ધી શકે તેટલી એક નાના સ્વર્ગ સમાન બનાવીને,

આવા પકોરના નિવાસસ્થાન માટે તમારી જાતને યોગ્ય બનાવવી જોઈએ તેને પ્રાપ્ત
નિનાની ચોખ્ખી ગળે, તમારા દુઃખ સાધનોથી બની શકે તેટલી તેને સુદર અને મોઢક
દેખાઈ જોવી બનાવે. સમગ્ર સંજાળ પૂર્વક તમારા સાઈ ખોરાકને બનાવે તથા તમાગમ્થી
જી શકે તેટલા રસ પૂર્વક તેનો આહાર કરે. જો તમને શેતરજી ન મળી શકે તો,
તમારી ઓરડીઓમાં ધીરજરૂપી દયોદી ને ડોકાયવા માયાળુ શબ્દોરૂપી ખીલાએ વડે
જડી લીધેથી રિગત અને આવકારરૂપી શેતરજીએ પાથરે. આ એક શેતરજી સર્વપ્રકારના
પશુ ભગડશે પણ નહિ અને તેનો વારવારનો ઉપયોગ તેનો કદાપિ કરી શકશે નહિ.

તમારાં ચતેમાન પરિવર્તનોને આપ્રકરે સ્વચ્છતા પમાડાવી, તેમની પાગની તથા
તેમની જરૂરની પારની દશા પ્રાપ્ત કરે છે અને યથાર્થ સમયે, તમારે માટે જ્યાં સ
મયથી પાઠ જોઈ રહેલા, તથા જોને માટે યોગ્ય બનાવી છે તેવા ઉત્તમ નિવાસસ્થાન
અને પરિવર્તનોમાં તમે આવી પડશો,

કદાચ તમને વિચાર અને પ્રયત્ન માટે વિશેષ સમય પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છા હાવે,
અને તમારી મહેનતના કલાકો ધણાજ મખત અને લાંબા છે એમ લાગે છે તો એટલું
બરોગ સફાયા ગળે, થોડોધણો પશુ બચાવેનો સમય તમને જે મળે છે તેનો તમે
બની શકે તેટલો સપૂર્ણ રીતે ઉત્તમ ઉપયોગ કરો છો તમને જે થોડો મમય મળે છે
તેનો તમે દુરુપયોગ કરતા હો તો વિશેષ સમયે ખાગવો એ તદ્દન નકામું છે, કારણ
કે તેથી તમે વિશેષ આગસુ અને બેદરકાર થશો.

દારિદ્ર્ય અને સમય તથા અવકાશની જોડ પશુ તમે ધારો છો તેવા અશ્રેય નથી,
અને જો તેઓ તમારી વૃદ્ધિમાં ખાધ કરતા હોય તો તે એટલા માટે કે તમેજ તેમને
તમારી નિર્મળતાથી વિટી લીધા છે, અને તમે તેમનામાં જે અશ્રેય જુઓ છો તે યથાર્થ
રીતે તમારામાં જ છે તમેજ તમારા મનસને આકાર આપો છો અને ધડો છો એટલી
આગતમાં તમે તમારા નિરાશતા બનાવનારા છો એટલી વાતનો સર્વ પાસાથી સપૂર્ણ
રીતે અનુભવ કરવાનો પ્રયત્ન કરો અને જેમ જેમ આત્મ-કેલવણીની કીમિયારૂપી શક્તિ
વડે તમે આનો વધારો, વધારે અનુભવ કરતા જશો તેમ તેમ તમારા જોવામાં, માન-
શે કે આ કહેવામાં જોને સુખનારૂપમાં બદલી શકાય, પછીથી તમે તમારા દારિદ્ર્યનો,
ધીરજ, આશા અને દિ મતની કેલવણીમાં ઉપયોગ કરી શકશો તેમની મેળે તમારા આ
ગળ, ખડી યતી તમાસ સ્વીકાર માટેની ઉપયોગી કાણેને ઉપયોગમાં લઈને તમારી સમ
યની જોડને કાર્યની શીત્રતા અને મનોનિશ્ચયની પ્રશિખા, બદલી શકશો જેમ, ફલદ્રુપ
જમીનમાં ધણાજ સુદર પ્રુષ્પો ઉગાડવામાં આવે છે તેમ દારિદ્ર્યની અધકારમય ભૂમિમાં
માનવ જાતના ઉત્તમોત્તમ પ્રુષ્પો વૃદ્ધિ પામ્યા છે અને ખીલા છે, જ્યાં મુશ્કેલિઓના
સામે યવાનું હોય છે તથા અસત્વૃદ્ધિ ગિતિઓને જીતવાની હોય છે આ સદૃશ્ય ધણીજ
વૃદ્ધિ પામે છે અને પોતાની કીર્તિ પ્રદર્શિત કરે છે.

એમ પશુ સમજે કે તમે એક બુદ્ધિમાન શુદ્ધ અથવા શેદાણીના નાક હો, અને

તમને એમ લાગે તે તેઓ તમારી સાથે જૂલમથી વર્તે છે. આ વાતને પણ જાણે તમારી કેલવણીમાં જરૂરની હોય એમ જોતા શિખો. તમારા શેઠની નિર્દયતાનો ખદ્દો નરમાસ અને ક્ષમાથી વાળો. હમેશાં ધીરજ અને આત્મસંયમનો અભ્યાસ કરો. આ અશુભનો મનસિક અને આત્મિક પણ પ્રાપ્તકરવામાં ઉપયોગ કરીને તેમથી શ્રેયને શોધો. અને તમારે શાંત દૃષ્ટાંત અને અસરવડે તમે આ પ્રકારે તમારા શેઠને ઉપદેશ આપતા હશો, તેની સાથે ચલણુથી શરમાતા થવામાં તમે તેને મદદ કરતા હશો, અને સાથે સાથેજ તમે આધ્યાત્મિક ભૂમિકાની એવી ઉચ્ચતા પ્રાપ્ત કરશો કે જેના વડે જ્યારે તમને પ્રાપ્ત થાય ત્યારે નવીન અને વધારે યોગ્ય પરિવર્તનોમાં તમારો સમાસ કરવાને શક્તિવાન થશો. તમે ગૂલામ છો, એવી તકરાર કરવાની જરૂર નથી પરંતુ ઉચ્ચ આરિત્વદાર તમારી જાતને ગૂલામગીરીની ભૂમિકાની પાર રધાવો. તમે અન્યતા ગૂલામ છો, એવી તકરાર ઉઠાવતા પહેલાં એટલી ખાત્રી કરો કે તમે તમારી અંધમ પ્રકૃતિના ગૂલામ નથી. આંતરૂમાં દંષ્ટિ ફેરવો, અવલોકો. પૂર્વેક જુઓ, અને તમારી જાત ઉપર, આસુરી પ્રકૃતિ ઉપર, ભેદ પણ દર્શાવો નહિ. કદાચ તમને લાગે, ગૂલામગીરી જરૂરના વિચારો, તેવાજ ઈચ્છાઓ જડી આવશે, અને તમારા દરરોજના જીવનમાં ગૂલામગીરીની ટેવો પ્રતીત થતી જશે. આ સર્વ ઉપર જ્યારે મેળવો, તમારી અંધમ-પ્રકૃતિના ગૂલામ થવાનું બંધ કરો, અને કોઈપણ મનુષ્યનામાં તમને ગૂલામ બનાવવાની શક્તિ રહેશે નહિ. જેમ જેમ તમે અંધમ-પ્રકૃતિ ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરતા જશો તેમ તેમ સર્વ પ્રકારની ત્રિરોધી દશાઓ અને દરેક પ્રકારનાં વિધો તમારા માર્ગમાંથી દૂર થઈ જશે.

તમારા ઉપર ધનવાન લોકો જૂલમ ગુજારે છે, એમ ફરિયાદ કરવાની જરૂર નથી. જો તમે પૈસાદાર થયા હોત તો તમે તમારી જાતેજ તેવા જૂલમગાર નિયંત્રક ન હોત તેની તમને ખાત્રી છે. એક અનંત નિયમ પ્રવર્તે છે, એટલું લક્ષમાં રાખો, તે સંપૂર્ણ રીતે પ્રમાણિક છે, અને જે આજે જૂલમ ગુજારે છે તેના ઉપર અવશ્ય કરીને આવતી કાલે જૂલમ ગુજારવોજ જોઈએ; આમાંથી બચવાનો કોઈપણ માર્ગ નથી. તમે કદાચ ગઈ કાલે (કોઈ ગત જન્મમાં) ધનવાન અને જૂલમી હતા, અને જો ગદાન નિયમ પ્રત્યે તમારે નિકળતું દેવુજ હાલ આપી દેતા હો છો માટે દિનમત અને શ્રદ્ધાનો અભ્યાસ કરો. નિલસ્યાય અને નિલ શ્રેય વિરોજ મનમાં સતત વિચાર કર્યો કરો. વ્યવિધિપયક અને ક્ષણિક રિધિતિમાંથી તમારી જાતને વ્યધિરહિત અને નિલરિધિતમાં ચલાવવાનો પ્રયત્ન આદરો. અન્ય તમારા ઉપર જૂલમ ગુજારે છે અથવા તમને દુઃખ દે છે એ મોહને દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરો, અને તમારા આંતરૂજીવનના વિશાલ અવલોકનદ્વારા તથા તે જીવનને નિયમતા નિયમોદ્વારા, એટલું અનુભવવાનો પ્રયત્ન કરો, કે તમારા આંતરૂમાં જે છે તેનાથીજ માત્ર તમારું અરેખ્ય શ્રેય થાય છે. અંધમ-પ્રકૃતિ માટે દયા રાખવી એના કરતા કોઈપણ અન્ય દેવ વિરોધ અંધપાંત કરનારી, શ્રદ્ધ કરનારી તથા આત્મ-ધાનક નથી. તેને તમારામાંથી દૂર કરો. જ્યાંમુખી આવો એક કીડો તમારા કાળજીને કાતરી ખાય છે ત્યાંમુખી તમારે વિશાલ જીવનમાં વૃદ્ધિ પામવાની કદાપિ જરા આશા રાખવી નહિ. અન્યની નિંદા કરવામાંથી વિરામ પામે, અને તમારી જાતની નિંદા કરવાનો પ્રારંભ કરો.

ଅଝିନି

६५८३—
भाष्यसाल नञ्जालि द्वेदी

એલિસર અનાંદશકર બાપુભાઈનું
પ્રેમ. ડો. એન. એન. બી.

—[५२]—

('ધર્મ, શૃદ્ધિ, સાહિત્ય-આદિ વિધા અને તત્સબંધી વિચાર,) :

“सत्यं परं धीमहि”—भागवतम्.

पुस्तक १६. अंक १२] " (भासिक.)

[સપ્ટેમ્બર ૧૯૦૪.]

સનમને.

(मज्झि.) •

ગઝલ-ભેરવી.

મને તું આમ કાંટુરોને રીખાવી રાવરાવે છે ?
કરી આધીન-તલકાવી ખડાખજર દીખાડે છે ।
કદમ ત્હારે, ધરી, ગરદન પડેલા હુ પરેશાને !
મીઠી, તીખી ખુમારીના જખમકારી લગાવે છે ।
જખમ કરના જખમ તો છે ખતમ કરાં છે ખતમ ચાલુ !
ખંજર ત્હારે ખતમ ચાલું અને એ ફેરવું પાલું !
રીખાવે કે બલે ખારે કરે દિલ ચ્હાય તે ત્હારે !
પરંતુ આ દીવાનો તું ખંજરનો ખંજરે રાવે !
ખડાના ખંજરે ત્હારે રહમકે ઉઠે હું ભાળું,
અને એ રહમ માટે જીમર આ જખાંતું મ્હાઈ !
નથી આંસુમને આ તો મીઠાંકે પૂર વરસે છે !
ખડાખંજર તુંના માટે રહું દરબાલટપકે છે !
નથી આંસુ મને ખારાં ! નથી આંસુ મને પાણી !
દિસેતું ખાટ તે રાખ્યાં મજાખીનોખનાં મોલી !

અંધી.

પાણિ સમુદ્ર તરફ વળ્યાં જાય છે તેમ, તે તેની ક્ષિપૃષ્ઠ સમૃદ્ધિના મધ્યમાં પણ દારિદ્ર્ય અને દુર્દૈવ તરફ ખેંચાય છે. અને જો કે તે ધનવાન ગિરિધિમાં, મુશ્કેલી પામે તોપણ તેના ગતિ જીવનનાં અશુભ પરિણામો ભોગવવા તેને પાછા તો આવવું પડે છે જ. તે અનેકવાર ધનવાન થશે તોપણ જ્યાંસુધી લાંબા અનુભવ અને કુખ્યારા આંતરના દારિદ્ર્યને છતશે નહિ. ત્યાંસુધી અનેકવાર પાછો દારિદ્ર્યમાં આવી પડશે. જે મનુષ્ય જાદારિધિમાં ગરિમ હોય છે, તોપણ રહ્યુશુમા સમૃદ્ધ હોય છે, તેજ મધ્યાર્ધ ધનવાન છે, અને તેના સમૃદ્ધ દારિદ્ર્યના બળમાં પણ તે ખાતરીથી સમૃદ્ધિ તરફ પ્રયાણ કરતો હોય છે અને તે દશામાં આવતાં અનંદદ સુખ આનંદની પ્રાપ્તિ તેને થાય છે.

જે તમારે ખરેખરી રીતે અને નિઃસ્વ પહોંચે એમ સમૃદ્ધિવાન થવું હોય, તો પ્રથમ તમારે સદ્ગુણી થવું હોય તેટલા માટે માત્ર સુપ્રસિદ્ધિ માટેનો ઉદ્દેશ રાખવો એ તદ્દન બૂલ 'ખરેલું' છે, ત્યાં તેનેજ જીવનનો એક ઉદ્દેશ બનાવવો, તેનેજ માટે કાંઈક માર્ગ કરવો, એ તદ્દન નકામું છે. આ પ્રમાણે વર્ત્યાં જવું, એ તમારી પોતાની જાતને દરાવ્યા જરો. ખરે છે પરંતુ આત્મ-નીરિક્ષણનો ઉદ્દેશ રાખો, ઉપયોગી તથા નિસ્વાર્થી મેવાને તમારા જીવનનો હેતુ જનાવો, અને એક તથા વિવર્તાતીત શ્રેયમાં મગ્ન થાઓ.

તમે એમ કહો છો કે તમારે પેસો જેમજે છીએ, અને તમારે પોતાને માટે નહિ પરંતુ તેનાવડે શ્રેય કરવા માટે અને અન્યને સુખી કરવા માટે જે ધનની છમ્મછા રાખવામાં આ તમારો ખરેખરો હેતુ હશે તો ધન તમારી પાસે આવશે. જે તમારા ધનના મધ્યમાં પણ તમે તમારી જાતના ધણી રૂપે નહિ. પરંતુ ચાકરરૂપે વર્તવાને ખુશી દશો તો તમે પ્રયત્ન અને ક્રિયાથી થતા જશો પરંતુ તમારા ઉદ્દેશની સમૃદ્ધિ રીતે તપાસ કરો, કારણ કે ધણીખરા દૃષ્ટાંતોમાં જેમાં અન્યને સુખી કરવાના ઉદ્દેશથીજ ધન મેળવવાની છમ્મછા કરવામાં આવી હોય છે, તેમાં પણ ખરો અતરૂનો ઉદ્દેશ તો લોકપ્રીય થઈ પડાનો એમ તથા એક પડોપકારી અથવા સુધારક રૂપે પોતાની જાતને બદાર પાડવાનો છમ્મછા, હોય છે તમારી પાસે જે થોડું છે નેનાથીજ તમે શ્રેય કરી શકતા નથી તો ખાતરી રાખો કે તમને જેમ જેમ વધારે ધન મળતું જશે તેમ તેમ વધારે વધારે સ્વાર્થી થતા જશો, અને તમારા ધનથી જેને માર્ગ કરતા જણાતા દશો, જે કોઈ સમયે તેમ કરવા પ્રયત્ન કર્યો દશે તો, તે પણ એક તેટલી વધારે અતુરજનક આત્મપ્રયત્નમાં ગણાશે. જે સાફ કરવાની તમારી છમ્મછા હોય તો, તમારે તે કરતા પહેલા પૈમા માટે વાલ જોવાની જરૂર નથી, તમે અભાગેજ, આ દાણે અને તમે જ્યાં હો ત્યાંજ તે કરવાને સમય છે. તમે તમારી જાતે માનો છો તેવા ખરેખરા નિસ્વાર્થી જે તમે હો તો તમે તમારી જાતને અન્યને માટે દમજીજ ભોગ આપીને સિદ્ધ કરી જતાવો. તમે જેમ તેટલા અગ્નિ દો તોપણ આત્મ-અમર્યજીને માટે સમૃદ્ધ અવકાશ છે. જે હૃદયની સાફ કરવાની ખરેખરી છમ્મછા હોય છે, તે કરતા પહેલાં પૈમા માટે વાલ જોવું નથી પરંતુ વગરકંડ સમિપ આવે છે અને તેમાં અધન પ્રતિષ્ઠા અપેક્ષા તાવોને દોષી દે છે. બદાર મેલાનમાં પડે છે, અને અભણે અથવા અજિને, મિત્ર અથવા યતુ સરેના ઉપર સમાન-રીતે આશિર્વાદનો વર્ણવે છે.

જેમ પરિણામનો કારણ સાથે સમઘ હોય છે તેમ આત્મની ઉચ્ચ દશા સાથે સમૃદ્ધિ અને શક્તિનો મળઘ છે અને આત્મની અધમ દશા સાથે દારિદ્ર્ય અને નિર્મલતાનો સળઘ છે.

પૈસો એ યથાર્થ મૃદ્ધિ નથી, તેમ રિયલિટી અથવા શક્તિ નથી, અને માત્ર તેનાજ ઉપર આધાર રાખવો એ ખરી પડાય એવી જમીન ઉપર ઉભા રહેવા સમાન છે.

તમારું ખરેખરું ધન તો તમારો સદ્ગુણનો સંગ્રહ છે, અને તમે તેનો જેવો જેવો ઉપયોગ કરો તે તમારું જય છે તમારા આત્મને ગુદ જનાવો અને તમે તમાજ જીવનને શુદ્ધ જનાવશો. રાગ, દ્વેષ, ક્રોધ, મર્મ, લોભ સ્વાભ સતોષ, સ્વ-વર્ધન, હર્ષ,--આ સર્વ દારિદ્ર્ય અને નિર્મલતા છે, પ્રેમ શુચિતા નમ્રતા, મૃદુતા, દયા, ઉદારતા, સ્વ-વિરમણ, અને સ્વનો ભાગ--એ મર્મ સમૃદ્ધિ અને શક્તિ સમાન છે.

જેમ જેમ દારિદ્ર્ય અને નિર્મલતાના તત્વો જીતાતાં જાય છે તેમ તેમ આત્મમાંથી મામે ન થઈ શકાય અને સર્વને જીતી લે એવી એક શક્તિનો ઉદ્ભવ થાય છે, અને જે કોઈ પોતાની જાતને ઉચ્ચમા ઉચ્ચ સદ્ગુણમાં આપનાને સમર્થ છે, તે સમઘ જૂત વને પોતાના પગ તળે ધવા મૂકે છે.

પરંતુ પૈમાનર તેમજ મરીજ ઉભયને પોતપોતાની અનિચ્છિત સ્થિતિયો હોય છે, અને ગરિબના કરતા સુખમાં ધણા દૂર હોય છે અને અત્રિજ આપણા બાહ્ય મદદ અથવા એકલા સાધનો ઉપર સુખનો આધાર નથી. પરંતુ આત્મ જીવન ઉપર છે. કદાચ તમે નોકરોને કામમાં લગાડનારા છો, અને તમે જેમને જેમને તેમાં યોજો છો તેની તરફથી તમારે ધણી અગવડ બોગવવી પડે છે, તમને સારા અને નિમકહલાલ નોકરો મળતા તેઓ તમને જલદી છોડી જાય છે આના પરિણામ રૂપે, ગાનર પ્રકૃતિની શ્રદ્ધાનો તમે ભાગ કયા હોય છે અથવા તમે કન્વાની તૈયારીમાં હો છો. વધારે પમાર આપીને અથવા ટેટવીક છૂટછટ આપીને તમે અ વાતનો ઉપાય કરો છો. પરંતુ બિલ કલ દેશ્વર થનો નથી મારે તમને આટલી વાત કહેવાની છે, તમારા સર્વ પ્રકારના મનુ કારણ તમાજ આકરોમાં નથી. પરંતુ તે તમારા પોતામાજ છે જે તમે આત્મમાં તમારી બુદ્ધિને ઓધવાની અને કાઢી નાખવાની નમ્ર અને ખાત્રી ભરેલી ઇચ્છા પૂર્વક દૃષ્ટિ દેવશે તો તમને વહલા અથવા મોડા નમારા સવ પ્રકારના અવેધના ઉત્પત્તિ કારણ જડી રહે છે ત્યાં તમને કોઈ સ્વાર્થો ઇચ્છા અથવા બટકતી શકા અથવા મનની નિદ્રા સ્થિતિ જડી આવે કે જેના દ્વારા તમારી આસપાસના મર્મ ઉપર વિપ રેડાય જાય છે અને તમે રીતભાત અથવા વાણીમાં ન જતાવો તોપણ તેનો તમને ઉપગ પ્રતિષ્ઠાત થાય છે તમારા નોકરો વિશે માયાળુપણાથી વિચારતાં શિખો, તેમના સુખ અને શ્રેયને વિચારો, જે તમે તેમના સ્થાનમાં હોતો ન કરી શકો એવી નોકરી તેમની પાસે કરાવવાની આશા રાખો નહિ કવચિત્ત્વ મળી આવતી અને સુદર, તેજ નમ્રતા છે કે જેનાથી નોકર ઉપરીના શ્રેયમાં પોતાની જાતને વિસરી જાય છે, પરંતુ જે મનુષ્ય પોતાના સુખને વિસારે પાડીને પોતાના આધીનેના તથા શારીરિક નિર્લાક માટે તેના ઉપર આધાર રાખતા મનુષ્યોના સુખ માટે પ્રયત્ન પરાયણ થાય છે, એવા પ્રકારની જીવનની ઉચ્ચતા કોઈક કોઈક વારજ મળી આવે છે અને દિવ્યમોદર્ષી પ્રકારો છે. આવા મનુષ્યનું સુખ

દબાર ધણુ થાય છે, તથા તેને નોકરો વિશે બહુજવાની જરૂર રહેતી નથી. એક કાર ખાનાનો વેપારી જેને ધણા નોકરો રાખવા પડે છે તથા જેને કોઈવાર કોઈને કાદી મૂકવાની જરૂર પડતી નથી તેણે કહ્યું છે કે, "મારે મારા નોકરો સાથે હમેશાં મુખી સંબંધો થતા, જે તમને તેમજ કારણ પૂછો તો આટલુંજ આપોશ કે, મારો પ્રથમ એવો ઉદ્દેશ છે કે જેવી રીતે હું મારા તરફ વરતવાની ઇચ્છા રાખું, તેવીજ રીતે મેં તેમના તરફ વરતવા માંડ્યું." હંચિત્ત રિથિતિઓની પ્રાપ્તિની અને અનિચ્છિત રિથિતિઓના ત્યાગની વાતના રહસ્યનો સમાવેશ આમાં થાય છે. તમે એમ નથી કહેતા કે, તમે એમના અને તિરસ્કારી કદાવણા છો. તથા "દુનિયામાં એકપણ મિત્ર નથી" તો હું તમારા માટે તમારી પ્રાર્થના કરું છું કે, તમારે અન્ય કોઈનો નહિ પરંતુ તમારો પોતાનો વાંક કાઢવાનો છે. અન્યના પ્રતિ મિત્ર બાવધી વર્તવા માંડો અને તમારા તરફ મિત્રોનાં ટાંકોટાંકાં આવવા માંડશે. તમારી જાતને શુદ્ધ અને પ્રેમમય બનાવો અને તમારા ઉપર સર્વનો પ્રેમ થશે.

ગમે તેવી દશાઓ તમારા જીવનને ઠંડાળા બરેહું બનાવતી હોય તો તેમાંથી, તમારા આત્મની આત્મ-શુદ્ધિ અને આત્મ-સંયમની શક્તિઓના ઉપયોગ વડે, સંપૂર્ણ રીતે બહાર આવી શકશો. ગમે તો આનંદ પ્રદ દારિદ્ર્ય હો અથવા દુઃખદાયક સમૃદ્ધિ હો અથવા અનેક દુર્દેવ, શોક અથવા પીડાઓ કે જે જીવનના પડામાં કાળી પાસા પ્રદર્શિત કરે છે, તે સર્વને તમારા આત્મમાથી તેમને ઉત્પન્ન કરતા સ્વાર્થી તત્વોને દૂર કરવાથી દૂર કરી શકશો. (અને જે દારિદ્ર્ય વિશે વાત કરવામાં આવી છે તે મુક્ત મહાત્માઓનું હંચિત્ત દારિદ્ર્ય નથી પરંતુ તે દારિદ્ર્ય છે કે જે દુઃખનું મૂલ નિર્વાન છે.)

કદાપિ નિષ્ફલ ન નિવડતા નિર્યમદાન, જૂઠાણના વિચારો અને કાંપોને પૂર્ણ પાડવાનાં હેતુ છે અથવા તેમને પ્રાપ્તિ કરવાનું હેતુ છે, તો તેથી નિરાશ થવાનું નથી, કારણ કે તેજ નિયમવૃદ્ધ જીવનની દરેક ક્ષણે નવા વિચાર કરીને કાર્ય થઈ જાય છે અને તેમને સારા અથવા નરકના બનાવવાની શક્તિ આપણા કાથમાં છે. એ પણ શક્તિ ધર્મ નથી કે એક મનુષ્યને કાર્મિક પરિણામ રૂપે પૈસા બોવા પડે અથવા અધમ ગિયતિ પ્રાપ્ત થાય તો તેથી તેણે ધૈર્ય અથવા પ્રભાસિકતાનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. અને આમાંજ નેતી સમૃદ્ધિ, શક્તિ અને સુખનો સમાવેશ થાય છે.

જે અધમ પ્રકૃતિના મૂલામ થાય છે તે પોતાનો શત્રુ છે અને તેની આસપાસ ચતુઓ ફરી વળે છે જે અધમ પ્રકૃતિનો ત્યાગ કરે છે તે પોતાનો રક્ષક છે અને તેની આમપાસ મિત્રો વિદાર્થવળે છે. શુદ્ધ હૃદયના દિવ્ય પ્રાણ આગળ સર્વ અધિકાર દૂર પાડે છે અને વાદળો વિખરાઈ જાય; જે આસુરીપ્રકૃતિ ઉપર વિનય મેળવે છે તેણે સમય દુનિયા છૂટી છે. તો તમારા દારિદ્ર્યની બહાર આવો; તમારા દુઃખની બહાર આવો; તમારી પીડાઓની બહાર આવો, દીક્ષારી અને બહુજાતમાંથી બહાર આવો, હૃદય ડંડી અને એકાંતમાંથી બહાર આવો, આ સર્વ રીતે, તમારી પોતાની જાતમાંથી (આ સુરી પ્રકૃતિ) બહાર આવવા વડેજ, કાઠી તુટી ગયેલા તમામ સ્વાર્થોના વસ્ત્રોને દૂર કરો અને સર્વમય પ્રેમના નવિન વસ્ત્રોને ધારણ કરો. પછીથીજ આંતર મંગેનો અનુભવ થશે, તે તમામ બાબ જીવનમાં પ્રતિબિંબિત થશે.

સ્વ-નિરોધના માર્ગમાં જે દરતાથી પાડ મૂકે છે, થકાના ડાંગની સદાયથી આત્મ બોગના હૃદય પંથમાં પડે છે તે હૃદયમાં હૃદય સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે અને અનંત તથા નિત્ય સુખ અને આનંદ પામે છે.

(આમજ આહુ.)

ઉપતંત્રી.

રાગદ્વેષાત્મક.

માનવ પ્રકૃતિ

(મળેલું.)

(અનુસંધાન પદ ૨૪૨ થી.)

આપણો ગિરૂદ વર્ગ પણ ત્રણ પ્રકારનો છે. એકતો એવો વર્ગ કે જેનામાં એક અંશ એવો હોય કે જે આપણને આશ્ચર્ય પમાડે; ત્રીજો વર્ગ શુદ્ધ અથવા ગિરદેશકનો છે, અને ત્રીજા વર્ગમાં ધ્મિર છે. કોઈ નિરૂદ વર્ગને સંબંધે ગિરૂદ વર્ગ આટલા પ્રકારનો મુખ્યત્વે કરીને હોઈ શકે. અને એ પ્રત્યેક તરફની નિરૂદની વૃત્તિ દરેક જુદા જુદા રીતે આપણને વાપરવા પડશે. પ્રથમ વર્ગની જાતિ તરફ જે વૃત્તિ પાંચ છે તેને આશ્ચર્ય વૃત્તિ કહીશું. ધારો કે આપણામાં કવિત્વ શક્તિ છે. હવે જ્યારે આપણે કોઈ જાન્ય પ્રકારની કવિતા શક્તિવાળા મનુષ્યના સંબંધમાં આવીએ છીએ ત્યારે આપણી વૃત્તિ તેને સંબંધે કેવી થાય છે. આપણને તેને માટે આશ્ચર્ય મૂલક પ્રશંસા જાપવે છે. ગિરૂદ પ્રતિના પ્રેમની વૃત્તિ પૂર્ણ બુદ્ધિ છે, અને એ પૂર્ણ બુદ્ધિનો એક પ્રકાર આ પ્રમાણે આશ્ચર્ય મૂલક પ્રશંસા છે. આ આશ્ચર્ય મૂલક પ્રશંસા એ પૂર્ણ બુદ્ધિએ પહોંચવાનું એક પગથિડી છે, અને એ એક દર્શક શક્તિ છે જેની આપણે પ્રશંસા કરીએ છીએ તે તરફ આપણે આકર્ષાઈએ છીએ, અને તેના જેવા થવાનું પ્રયત્ન કરીએ છીએ. યુવકોની સમીપ કોઈ મલ્લ ઈષ્ટ મૂર્તિઓ ખડી કરવાનું કારણ આજ છે. યુવકોમાં કોઈ સદૃશ્યનો જીવંત કરવાનું આના જેવું બીજું કોઈપણ સાધન નથી. તેમનામાં જે સદૃશ્ય કોઈક અંશે રહેલા હોય તેજ સદૃશ્યની મૂર્તિરૂપ કોઈ ચિત્ર તેની સમીપ મૂકવાથી તેઓ તેના જેવા થવા પ્રયત્ન કરેજ. આટલા માટે જ ધર્મના પુરતકોમાં જુદી જુદી વાર્તાઓ મૂકવામાં આવી છે. બી રામના જેવા પિતૃમત્ત, શ્રી કૃષ્ણ જેવી પ્રેમમૂર્તિ, લક્ષ્મણ અને હર- તના જેવી બ્રાતૃ પ્રેમની મૂર્તિઓ, અથવા સીતા જેવી સ્ત્રીત્વની મૂર્તિ, યુવકો સમીપ આજેહુજ અને અસરકારક રીતે ખડી કરતાં તે યુવકોમાં એ સદૃશ્યો ઉતરેજ.

ઉપર જેને આપણે પૂર્ણ બુદ્ધિ કહી છે તે પણ જ્યારે બહુ ગિરૂદ પ્રેમધર્મને પ્રતિ હોય છે ત્યારે ભક્તિ કહેવાય છે. આ ભાવમાંથી જે જે સદૃશ્યો જીવંત છે તે હવે આપણે જોઈશું.

ભાવમાંથી સદૃશ્યનો ઉદ્ભવ એટલે શું ? એવો પ્રશ્ન ગડે. એ વિશે જાપર આપણે કાંઈક કહ્યું છે. 'અર્ધિ' એટલું ધ્યાનમાં રાખીશું કે, જ્યારે એક જીવને બીજા પ્રતિ પ્રેમ થાય છે ત્યારે પહેલો જીવ બીજા પ્રતિ આકર્ષાય છે, અને તેથી તે એ બીજા પ્રતિ અમુક પ્રકારની વૃત્તિ અનુભવે છે. એવી વૃત્તિ ફરી ફરીને અનુભવાતાં તે જેને અનુભવે છે.

તેને સ્વાભાવિક યર્ષ જાય છે. તેની પ્રકૃતિમાં ટેવ પડી જાય છે. અને પછી એકવાર ટેવ પડ્યા પછી, પ્રકૃતિ બદલાયા પછી, જ્યારે તે જાતે ફરી ફરીને સદગ પ્રવૃત્તિ થાય છે, અને તેથી વધારે દૃઢ થાય છે, અને તેનું જલ વધે છે. આ પ્રમાણે દૃઢ થએલી જાતે તે સદગુણ કહેવાય છે.

એક જ ભાવમાંથી ધણા પ્રકારની જાતો ઊપજી તે રિયર યર્ષો તેટલા જ પ્રકારના સદગુણો હિદબવી આવે છે. સદગુણ અને ભાવને આ પ્રમાણે એક જાડના ડાળાં પાંખડાં અને તેના મૂલ સ્થંભને જે સંબંધ છે, તેવો સંબંધ છે. અર્થાત્, એ ભાવ મૂલ સ્થંભને સ્થાને છે, અને સદગુણો તે તેના ડાળાં પાંખડાં છે. એટલે, જે મૂલને જ પોષ્યું હોય તે જ ડાળાં પાંખડાં જેમ સ્વતઃ પોષાય છે તેમ, પ્રત્યેક સદગુણ લક્ષણે તે આપણામાં આધિવાનું પ્રયત્ન કરવા કરતાં, તે જે પ્રકારનો સદગુણ હોય તે સર્વના મૂલરૂપ આવેને જ જે પોષ્યો હોય તો તેમાં પ્રતિ સદગુણ આપણને પ્રાપ્ત થાય છે, એટલું જ નહિ પણ તેની સાથે તે જ વર્ગના અન્ય સદગુણો પણ પ્રાપ્ત થાય છે. ઊપલા દશાન્તપરથી કાંઈ એમ સંમતવાનું નથી કે જેમ સામાન્ય રીતે એક જ ડાળાં ને પોષવાનું પ્રયત્ન કરતાં તે નિષ્ફળ નિવડે છે તેમ એક એક સદગુણ લક્ષણે તે આપણે આપણી પ્રકૃતિમાં ઊપજી શકતા નથી. એમ પણ ખતી થકે છે, પણ એ માર્ગ બદલેલાં અને દુર્બલ છે, અને પ્રથમ કલેા તે માર્ગ સુમમસ્વાભાવિક અને સિદ્ધ છે.

બક્તિ એ પણ એક એવી ભાવ જાત છે કે, તેમાંથી ધણા સદગુણો ઉદ્ભવે છે; ધણા પ્રકારના સદગુણોનું મૂલ બક્તિ છે. આપણી આસુપાસના પ્રસંગો વિચારી જતાં જાણી શકે, મનુષ્યોના અવહારમાં મૈત્રી અને દયા એ બે ભાવો પણ ધણા એવા સદગુણો ઉપજાવે છે કે જેથી માનવ જીવન બળ્ય થાય છે. પણ બક્તિ મૂલક સદગુણ જેનામાં દીપે છે, તેમનાં ચારિત્રમાં કાંઈક અવ્યત્તા, સૌંદર્ય અને નવીનતા પ્રદારનું માધુર્ય, એ સર્વ કાંઈક એવાં આવે છે, કે જે અન્ય કશાથી આવનાં નથી.

જાતીય પ્રતિની બક્તિ, પૂજ્ય શુદ્ધિ, પછી તે પિતૃભક્તિ દો, ગુરુભક્તિ દો, કે શ્રદ્ધ કે વડિલ બક્તિ દો, પણ એ, જનમંડલમાં નાચ પામે છે કે સિધ્ધિ યજ્ઞ જાય છે તે જનમંડલ હિન્દુખલત્વ પામે છે, અસખ્ય યજ્ઞ જાય છે, અને તેની સાથે બક્તિ મૂલક સર્વ સદગુણો એક પછી એક જતા રહે છે. આજના હિન્દુના જનમંડલમાં અને રામાયણ અને મહાભારતમાં જે જનમંડલનું સ્વરૂપ દેખાય છે તેમાં, કદોશીઓ અંતર ! કારણ કે, રામચંદ્રની પિતૃ બક્તિ કે ગુરુ બક્તિ મૃતઃપ્રાણ યજ્ઞ મધ્ય છે. પિતાના વચન અંગના બધી જ રાજ્ય લક્ષ્મી અને તેના અંગના એમ વિલાસારિતો લાગ કરી વનવાસ એવનાર પિતૃ ભક્તિવીર આજ્ય ક્યાં જડશે ? હિન્દુ અને વિશ્વામિત્ર જેવા ગુરુ વર્ગને પૂજનાર સિધ્ધવીર જૂનકાલની વાત યજ્ઞ મધ્ય છે ! અને તેનાં પરિણામ પ્રત્યક્ષ જ દિવસમાં તો એની કાંઈક છાંયા પણ છે. પણ અમેરિકા કે ઓસ્ટ્રેલીયા તરફ દૃષ્ટિ કરીએ તો જાણીએ કે આ પૂજ્ય શુદ્ધિના અભાવથી જનમંડલની જે રિયલિટી થાય છે તેનાં જે જનમંડલ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે. ત્યાંના યુવકો સમજતા થાય છે ત્યારથી જાણે છે કે, મનુષ્ય માત્ર

એક સરખા છે અને બિલ્કુલ કે વૃદ્ધને પૂરુષ ગણવાનું કોઈ કારણ નથી. આવી જનમ-
ડલમાં શુદ્ધ સંસ્કારી ચારિત્ર ને માનવ જીવનનાં બ્રાહ્મરૂપ હોય છે, તે કદી પણ સંભવે
નહિ. જ્યાં મૂલજ નહિ ત્યાં સામાની તો આરાજ-ચા, રાજીવકિત-સંજ્ઞકતા એ જનમે-
ડલનો ઉત્તમમાં ઉત્તમ અધિકારી છે, અને તે અધિકારને લઈને જ તેના પ્રતિ, જે ભક્તિ
હોવી જોઈએ તે પણ ને જનમડલમાં ભક્તિ સિધ્ધિ હોય તેનાં સંભવે નહિ. તેમજ
વળી વિશ્વાસ, પૂરુષશુદ્ધિ, એ ત્રિવેરે બીજા ને સદૃશ્યો ભક્તિગાંધી બિપ્રજે છે તે
પણ નજા હોય.

આ સદૃશ્યો જ્યાં ન હોય ત્યાં તે એક એક લઈને આપણામાં તે લાવી શકાય
જા, પણ તેમ કરવા કરતાં કોઈની સાથે સંબંધ થવાથી જો તે સ્વતઃ શુદ્ધ હોઈ એમ
જની શકે તો તે વધારે સારું છે. અને તેવો સંબંધ તે હૃદય વર્ગનો આપણે ઉપર કરો તે જી.

જેમ પ્રેમનામાં કેટલાક સદૃશ્યો હૃદયને તેમ પ્રેમના સ્થાન પ્રેમારપદમાંથી પણ
કેટલાક સદૃશ્યો શુદ્ધ છે, અર્થાત્ જેમ પ્રેમ રાખનાર મનુષ્યમાં પૂરુષશુદ્ધિ, વિશ્વાસ,
રાજ્યવકિત, પિતૃભક્તિ ઇલાદિ સદૃશ્યો હૃદયને છે, તેમ જેના પ્રતિએ પ્રેમ હોય છે
તેનામાં પણ કેટલાક સદૃશ્યો પ્રવૃત્ત થાય છે. જ્યાં કે, દયા, ઉદારતા, ઇર્ષ્યાદિ. મનનીય
ભક્તિમાં આ સર્વ અંશો પ્રેમના પ્રતિઉત્તર રૂપે જાગે છે, ઉત્તેજિત થાય છે. આ પ્રમાણે
હૃદય અને કનિષ્ઠનો પ્રેમ સંબંધ યતાં તે જે વચ્ચેનીરંતર ક્રિયાપ્રતિક્રિયા ચલાવે કરે છે,
અને એ સંબંધથી એક ઉત્તેજિત થાય છે. આ સદૃશ્યો મનુષ્યનાં આંતર સાધક છે અને
જન મંડલનું પણ અંતર ટકાવી રાખે છે, એટલે તે ઇષ્ટ, અશુભ છે, એ તો સ્પષ્ટ છે.
આવ, અને તેની રિપરેટિંગ સદૃશ્ય. એ આ પ્રમાણે એક એકની સાથે સં-
બંધ રાખે છે તો, જ્યાં કોઈ ઇષ્ટભાવ કે સદૃશ્ય ન હોય ત્યાં તે ઉત્પન્ન કરવાનો મોર્ચો
હોવાનું જોઈએ. એ જા છે તે હવે જોઈશું.

અદિ આપણે પ્રેમનો અંભિવૃદ્ધિ કેમ કરવી, બકિતને કેમ વધારવી અને પોષવી,
તે જોઈશું. એટલા માટે પ્રથમ તો આપણે આપણી આસપાસના મનુષ્યોમાંથી કેટલું બ-
ધિત એવી શોધી કાઢવી કે જેને માટે આપણને પ્રેમ થાય. જનમથીજ પ્રવેક મનુષ્યને
કેટલાંક મનુષ્ય સાથે એવો સંબંધ હોય છે કે તેમની પ્રતિ પ્રેમ હોય. આમાં સર્વથી ઉ-
ત્તમ પિતા છે. હોકારને માખાપથિતિ સ્વાભાવિક પ્રેમ હોય છે. એ પ્રેમને લઈ તેને પો-
ષવામાં માખાપની આજ્ઞા શી છે; તેમને શું-અમે છે, સાધી તેઓ રાજી થશે, વિગેરે વ-
ર્ણી સેવાને પ્રયત્ન કરવું તે બધા પછી એવું કાંઈ પણ ન કરવું. કે જે તેમને ન રહે
કદી વૃત્તિ એવી થાય કે તેમને અશ્વિ કર કાંઈ કરવું; તો તરત એ પ્રશ્ન, પુછવો કે,
એમ કરવાથી શું તેઓને દુઃખ નહિ થાય? સત્ત છે કે, આપણને પછીવાર આસુરાવેશ
પડે; આપણે તેમની રશ્મિને અતુસાર કરવામાં નિમ્બળ. ઘણું પણ તેથી નિરાશ થવું
નહિ. આ રાજીવું કે, વસ્તુ માનવી શક્તિ નિષ્ક્રિયમાનુસારના થાય છે. એ શક્તિ વધવામાં
આવ અને પ્રયત્નની આવશ્યકતા છે; એટલે પ્રયત્ન કરતાં તે સફલ થશે. પ્રયત્ન, કદી નિ-
ષ્ફળ જનું નથી. પ્રયત્નના સંસ્કાર હૃદયમાં માટે એવો નિયમ છે કે, તે પ્રયત્ન દીર્ઘ

કાલ પર્વન્ત, નૈરન્તર્યથી, અરખલિત રીતે વચ્ચે વચ્ચે તેમ કરતાં બીધે યથા વિનોજ, અને આદર પૂર્વક સેવવું જોઈએ. આનું પ્રયત્ન થાય ત્યારે તેના સંસ્કાર દૃઢ થઈ દૃઢ બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય. એજ પ્રમાણે શુદ્ધેવની પણ ઇચ્છાને આનુસરવા, તેમને રચવું કરવા તરફ રહેવું; આપ કે શુદ્ધેવ કે ઇશ્વર, એ સર્વની ઇચ્છા શી છે તે બધી સેવા તરફ રહી, તે બધાના પછી, તે આપણને, અનુકૂલ છે કે નહિ એ વિચારને આવવા દેવો નહિ. કારણ કે આપણે પોતાની ઇચ્છાનુસાર શું છે તે જોવું નથી. આપણું કર્તવ્ય તો એજ છે કે પ્રેમ, ભક્તિ, તે પોષવી, અને તે પોષવાનો માર્ગ એજ છે કે, પ્રેમના વિષયને પૂરવિષ્ણ કરવો. પછી તે આપણને અનુકૂલ હો કે નહો, તેને એ સાથે કરી સંબંધ જ નથી.

આ પ્રમાણે કરવાથી પ્રેમ પોષાય છે, ભક્તિ વધે છે એટલું નહિ પણ તેની સાથે આગાનુસારિતા, અને વિશ્વાસ એ બે સદ્ગુણો પણ ઉપજે છે. તેમજ એજ પ્રયત્ન માંથી આપણી આસુરી સંપદ પણ આપણા કાષ્ઠમાં આવતી જાય છે, એ વાત સદજ સમજાય એવી છે.

આપણી આસપોસના ઉત્કૃષ્ટ સંબંધીઓ અને શુદ્ધેવને તૃપ્ત કરવાનું આ પ્રયત્ન થાય તેની સાથેજ, અથવા તે કેટલેક અંશે દૃઢ થયા પછી, મદત્સંગ કે સત્સંગ કરવો એ પણ પ્રેમ અને ભક્તિનું એક મદાન સાધન છે. કહ્યું છે કે સત્સંગતિઃ કથંયકિંન કરોતિપુંસાં ॥ સત્સંગ એક એવું રસાગન છે કે તે શું ન કરી શકે એ કહેવું અશક્ય છે. સત્સંગમાં આ સર્વોત્તમ ગુણ શાધી રહો છે તે વિચારવાનું આ રથાન નથી. પણ શ્રી વિષ્ણુભાગવત, શ્રી દેવીભાગવત, શ્રી મહારામયણ હૃદ્યાદિ સર્વ રથજ સત્સંગનો મંદિમા અતુલ વર્ણુઓ છે તે એક અઢોલકિ રસાગન છે, અને તેથી જ્યારે તે પ્રાપ્ત થાય છે તેજ્યારે તેથી અતુલ લાભ છે એ સર્વ વિચારનો સારસંગ્રહ, આકરને શ્રીમુખે એમ કહેવાયો છે કે:—

નહામય્યાનિ તીર્થાનિનદેવામૃચ્છલામયાઃ ।

તેપુનંત્યુરુકાલેન દર્શનાદેવસાધવઃ ॥

જેને જલમય તીર્થ કે મૃતમય કે શિલમય દેવ પવિત્ર નથી કરતા અથવા ખંડકારે ન પવિત્ર કરી શકે છે, તેને સાધુ પુરુષો કેવળ દર્શનથીજ તત્કાલ પુનિત કરે છે.

અહિં પ્રશ્ન ઉદ્ભવે કે, મામાપ, શુદ્ધેવ કે સત્પુરુષ કોઈ સર્વ કાલે પ્રલક્ષ હોતા નથી, સારે તેવે સમયે શું કરવું? ઉત્તર સદજ છે. જે વસ્તુ પ્રેમનુપાત છે, પ્રેમારપદ છે તેની મનોભયમૂર્તિ તો પ્રેમિતા. ચિત્તર્થ બનીજ રહે છે. ન રહેતી હોય ત્યાં, તે ખડી કરવા પ્રયત્ન કરવું. એ મનોભય મૂર્તિ સર્વદા હૃદયને વિષે કદાચીને તેની સમક્ષ આચાર માત્ર થાય છે, એવી બાવના રાખીને, જાણે તે પ્રલક્ષ હોય તે પ્રમાણે, સર્વ પ્રવૃત્તિ કરવી. જ્યાં સંશય પડે કે ત્યાં હૃદયમાં ઉતરી, એ હૃદયમૂર્તિની સમતિ સેવી; આ વિચાર કદી કાષ્ઠનિક બહારો; પણ એમ કરી જોવાથી બહારો કે, કાષ્ઠનિક છતાં, તે જમકે મિથ્યા નથી. આથી યજ્ઞ પ્રેમની પ્રાપ્તિ થતી, અનુભવાયો.

એ ઉપરાંત પ્રેમપોષક એક જીભનું સાધન પણ છે, અને તે ઇષ્ટસ્વરૂપનું પ્રેમા-
સ્પર્શન-શ્રવણ કીર્તનાદિ છે. ભગવત કથા, ભગવત કીર્તન, સ્તોત્રપાઠ, ભક્તોના પ્રાસાદક
વાણીમાં ભજનીયમૂર્તિનાં ગુણગાન અને સ્વરૂપ વર્ણન, એ સર્વેનો સમાસ શ્રવણ કીર્ત-
નામાં થઈ જાય છે. પ્રેમનો પ્રવાહ સ્વાભાવિકરૂપે આ પ્રમાણે પ્રસરી પાંચ છે. આનો સા-
ગંધી, એવી વૃત્તિ, પ્રેમી હૃદયમાં હૃદયા વિના રહેતીજ નથી. પણ કેટલીક વાર લાજ,
મરીદા, આદિના ભ્રમિત વિચાર આવી તેને અટકાવે છે. આ પ્રમાણે આજ અ સાધ-
નો પ્રાંચસઃ અભાવજ દેખાય છે. પણ એ સુધારાનું નદિ પણ અધોર્મતિનું ચિહ્ન છે;
ભાવનાંભક્તિનો સ્વભાવજ એવો છે કે, તે વપરાતાં વધે જ્યાં કોઈ વૃત્તિ કે ભાવને દબાવે
કે તે દુર્બલ થાય છે, અને અતે નિર્મૂલ પણ થાય છે. તેથી કરીને, જ્યાં તે હોય ત્યાં
તેનો પ્રવાહ અરખલિત વહેવા દેવો, અને ન હોય ત્યાં તે ઉપજાવવો એજ ઇષ્ટજ, આ-
થી કરીને મન ભજનીયમૂર્તિ વિષે એકાગ્ર થાય છે, અને તન્મયતા પામે છે. પૂર્ણજા-
વથી કથા, કીર્તન, સ્તોત્ર પંકજ ઇસાદિ કરતાં કરતાં ચિત્ત એકાગ્ર થઈ, ભજનીય-મૂર્તિની
સમીપતા પામતું જાય છે. અને કામનામય પુરૂષ કામમયજ છે, જેની જેતા તે કામના
કરે છે તદ્વત તે થાય છે, એ ન્યાયે ભક્ત અને ભગવાન, પ્રેમી અને પ્રેમપાત્રનું અંકય
થાય છે. સ્તોત્ર, ભક્તવાણી ઇલાદિમાં આપણા અગર જો અન્યના શબ્દોજ ઉચ્ચારીએ
છીએ, પણ જે ભાવંથી, તે ઉચ્ચારાયા હોય છે તે ભાવ આપણામાં લાગી, તેવી વૃત્તિથી
ઉચ્ચાર થાય તો, આપણે પણ ભક્તોનીજ સ્થિતિ પામીએ છીએ, મારે ભક્તિનું પ્રાપ્ત
ઈચ્છનાર મનુષ્યે પ્રતિદિવસ કેટલોક સમય શ્રવણકીર્તનનું મારે જુદો કાલી રાખવો, એ
જાહેર છે. તેજ સમયે પ્રતિદિવસ ભજનીયમૂર્તિપ્રતિ હૃદયને સ્તોત્રગાન-રિક્ષા
વહેવા દેવું, એટલે પરિણામે જુલુસે કે તે ભક્તોના સ્થિતિ પ્રાપ્ત થતી જઈ અતે તેમના
સમાન સ્થિતિ થઈ જશે, અને અતે તું આ અન્યના શબ્દજ ઉચ્ચારે છે, એ જ્ઞાનજ
નદિ રહે; મારેજ શ્રી મુખે કહેવાયું છે કે:—

આ મનમન, મુજ ભક્તયા, મધજિ નમ મુજનેજ;

યે મલર, મન જેડિને, પામિય તું મુજનેજ. વળી.

રાખી પ્રાણ મન મુજવિષે, રાખિ પરસ્પર સાર;

રમે અને બજી જણિ નિત, ધરાય પણ નિરધાર.

અચલભક્તિ પ્રાપ્ત થવી જાહેર દુર્લભ છે ખરી પણ અશક્ય તો નથી જ, અને
તેમાંજ કોઈક સંલભતાં રહેલી હોય છે. ભક્તોનાં જીવનમાં કેટલાક સમય એવાં પણ આવે
છે કે જ્યારે, તેને લાગે છે કે મારે હૃદય ભક્તિ રૂપ મધ ગયું છે. ભક્તિની યાયા પણ
ત્યાં જણાતી નથી. ગમે તેટલો પ્રયાસ કર્યો છતાં પણ એ ભાવ હૃદયમાં ઊઠતો જ નથી,
જણે હૃદય જ મરી ગયેલું લાગે છે, શુદ્ધ પડેલું દેખાય છે. હવે આવી સ્થિતિ નિરાશા
ઉપજાવે છે, પણ ખૂં જેતાં તેમ ચતું ઘટતું નથી. આજ સમય જાહેર ઉપકારક છે; કા-
રણ કે એજ અશિનો સમય છે, કસોટી આવેજ સમય થાય છે. હૃદય જ્યારે રૂપ
દેખાય છે, સારેજ પ્રેમની કસોટી પાવે છે. પ્રેમપાત્ર પ્રસન્ન હોય સારે તેના સુખવધી
થતા જ્ઞાનવધી. ઉત્તેજિત થઈ સર્વકોઈ પ્રેમને જુગવે, પણ એ પ્રેમપાત્ર પ્રસન્ન ન

દેખાય, હૃદય ન્યારે, પ્રેમમર્તિથી શુભ થઈ જાય, સારેન એ સમજતો રહેશે, એનિ:સાત દેખાતી યત્નાવર્યામાં પણ, બજનીયમર્તિયરતો પ્રેમ ન્યારે સ્થિર રહી શકે, ન્યારે નિરાશા ન થાય, સારે સત્ય પ્રેમ છે, એમ સિદ્ધ થાય. છટ્ટેવ કે શુરદેવ પર ને ભક્તિ કે પ્રેમભાવના છે, તેનો વિષય કાંઈ તેમનો સંબંધ કે તેથી થતો આનન્દ નથી, પણ તે છટ્ટેવ કે શુરદેવ પોતે છે. એઓ સ્વતઃ જ પ્રેમારપદ છે, અને ન્યારે કાંઈ શા રહેતો લીધે આપણે આપણા અગાને કરીને, તેથી દૂર ગએલા લાગીએ, તેઓ અપ્રસક્ત જાણીય સારે, ખરેખરી રીતે તેઓ અપ્રસક્ત નથી, અને તેથી કરીને આપણું હૃદય તેમની પ્રતિ વહેતું બુધ થવું ન જોઈએ. પ્રેમની આ એક એવી કસોટી છે કે, એમાંથી પસાર થએલો પ્રેમ, છટ્ટાસુતા જીવનતા અનેક સફળ પ્રસંગે તેને બહુ ઉપકારક નીવડે છે.

આદિસુધી તો આપણે મામાપ, શુરદેવ અને છટ્ટેવ પ્રતિ આપણી વૃત્તિ કેવી રાખી પ્રેમને કમ પોષવો તે જોયું. પણ એ બૂલવું જોઈતું નથી કે આપણા નિઃસંલ્પવદારમાં આપણને જે જે મનુષ્યો સાથે સંબંધ થાય છે તેમાંથી પણ કેટલાક એવા હોય છે કે જેઓ પર, કાંઈને કાંઈ કારણસર આપણને પ્રેમ ઉપજે, વીરપૂજ પણ ભક્તિ પોષા છે, એ બૂલવું જોઈએ નહિ. વીરપૂજથી ડરતું જોઈએ નહિ, તેમજ તેથી સજ્જન પાગવાનું કાંઈજ કારણ નથી. જ્યાં જ્યાં, જે જે વ્યક્તિમાં, આપણને આપણે એવો એક પણ સંદેશ જોયો કે, ત્યાં ત્યાં, તેતે વ્યક્તિ પ્રતિ, આપણા હૃદયને દ્રવ્યજન દેવું, તપર આપણે કહી ગયા છીએ કે શક્તિ અને બાતો મજાવાજ એવો છે કે તે અવ્યાસથી દૃઢ થાય છે, વાપરવાથી વધે છે. જેમ આપણા ચારિત્ર્યને દસરત આપવાથી તે સુરિપર અને સુદૃઢ થાય છે તેમ, પ્રેમ પણ પજોટાવાથી પોષાય છે, સારે આપણું એ પણ કર્તવ્ય હરે છે કે, આપણને ઝળ્યાનુસંધથી ને ને મનુષ્યોનો સંબંધ થયો હોય, તેમાંથી ને મના પ્રતિ આપણું હૃદય દ્રવે અને જેમના પ્રતિ આપણને પ્રેમ ઉપજે, એવા પ્રેમારપદો શોધી કાઢવાં, અને નિર્ઝાનિત રહી, તેમના પ્રતિ હૃદયને વહેવા દેવું. કવચિત્તજ કામ એવું શુભહૃદય જરૂરી, કે ને પોતાના સંસુર્ગાઓમાંથી આતું પ્રેમપાત શોધી નહિ શકે.

(આગળ આપું.)

સંદેશ—વાહક વિદ્યા અને માનસિક રોગ-શામન વિદ્યા

આ ચબ્દોનો અંધનાં વિચાર સાથે આ વિષયનો આરંભ કરવો હીકે પડશે. સંદેશ-વાહક વિદ્યા એટલે દૂર સુધી સંદેશાને ધી રીતે પહોંચાડવો, તેની વિદ્યા પરંતુ દાસમાં આ ચબ્દોનો ઉપયોગ વિચાર-સંક્રમણ ચબ્દના ધબાખણ સમાનાર્થમાં થાય છે, અને કાંઈ એકાદ વિચાર-પ્રતિમા, એકાદ વિચાર અથવા ઇન્દ્રિયતાનને, એક મનુષ્યથી અન્ય

નથીઓસોશીરમાં આવેલું—મી. સી. ઠંગલુ. લેકબીરરનું બાપણ.

મનુષ્યપ્રતિ, રચ્યવિનાનાં અન્ય સાધનોવડે, સામાન્ય ભૌતિકવિજ્ઞાનશાસ્ત્રને (Science) નં જણાવેલાં સાધનોવડે, મોક્ષી શકાય છે, એવાંતેનાં તેમાં સમાવેશ થઈ શકે છે. "માનસિકરોગ-શામન" એ શબ્દ જ અર્થ મૂલ્ય છે-શબ્દોની ગોઠવણ ન ફેરવાયેલાં સુધી જરા વાંધો નથી; એનો અર્થ આધિધી પીડાતા એક મનસ્સુ માટેના ઉપાય એમ થતો નથી, પરંતુ રચ્યલઘ્યાધિઓને મનસ્સુના ઉપયોગદ્વારા અથવા વધારે નહિ તેપણુ રૂપેષ્ટ રીતે રચ્યલ વિનાનાં સાધનોવડે મટાડવાં, એમ થાય છે. સારે આપણે એટલું જાણું કે આ ઉભય વિષયો, વિચારની અસર અને શક્તિ સાથે ધણો નિકટનો સંબંધ ધરાવે છે, તેટલા માટે આ ઉદ્ધા પ્રશ્નોના સંપૂર્ણ રીતે સમજવા ઉપર, એ વિષયને મનસ્સુ જવાનો ધણોખરો આધાર રહેશે. સર્વથી પ્રથમ તો આપણે શી રીતે વિચાર કરીએ છીએ, એ સમજવામાં થોડાંક વખત ગાળીએ.

વિચાર, એ આપણને તાત્કાલિક એકાદ વિધિ હોય એમ લાગે છે; આપણામાં એમ કહેવાય પણ છે કે, "વિચાર નેટલી ઝડપથી." ને ગમે તેટલો વેગવાળો હોય, તોપણ આપણે ધારીએ છીએ તેના કરતાં તે ધણો શુભવાડા બરેલો વિધિ છે. આ સંબંધમાં તો શરીરના નિરિધ વિભાગોમાંથી મગજમાં, ઇન્દ્રિયજ્ઞાન પહોંચવાની જે રીતિ છે તેને મળતો આવે છે. આપણે સામાન્ય રીતે આ વિશેષણ એ તાત્કાલિક હોય એમ ધારીએ છીએ, પરંતુ ભૌતિકવિજ્ઞાનશાસ્ત્ર ખાતે કરી આવે છે કે ખરેખરી રીતે, તે તેમ નથી. દાખલા તરીકે જ્યારે આપણે કોઈ ધણી જ ગરમ ચીજ જાસીએ છીએ ત્યારે આપણે તેને તરત જ પડતી મૂકીએ છીએ; પરંતુ કાલની એટલી ક્ષણમાં પણ તદ્દન શિલ એ રીતિયો થઈ ગયે હોય છે. જોકે હાથમાં ગાન, તંતુઓએ મગજને એટલા સંદેશનો તાર મૂક્યો કે, "આ પદાર્થ ધણેજ ગરમ છે." અને મગજે પાછો જવાબ વાળ્યો કે, "ત્યારે તેને પડતો મૂકો." માત્ર આ આચારના પ્રતિ ઉત્તરમાં જ હાથ ઢીસો પડે છે, અને પદાર્થ મુકી દેવાય છે. આવા સંદેશાઓ ફેટલી ગતિથી ચુસાફરી કરે છે, એ ભૌતિક શાસ્ત્રના અભ્યાસિઓએ માખી કાઢ્યું છે, અને તેગનાથી વપરાતાં સાધનોવડે તેમાં ફેટલો સમય લાગે છે, એ પણ, માખી શકાય છે, જો કે આપણને તો એ ક્ષણ બીજાકલ લક્ષમાં આવતો નથી.

આપણે જ્યારે જ્યારે દરેક વખતે વિચાર ચલાવીએ છીએ, ત્યારે ઉપરનાને મળતી જ એક રીતિ સંબંધે છે, અને તે સમયે શું શું થાય છે તે જો અવશેષકલ હોય તો દિવ્ય-દૃષ્ટિની જરૂર પડે છે. જ્ઞાનામાં માનસિક-ભુવનની દૃષ્ટિ ખીલી હોય છે તેને વિચાર તેના બંધારણના સમયમાં, વિગાર કરતાંનાં માનસિક શરીરના જડના એક સ્તરણ રૂપે માલુમ પડે છે. પછીથી એટલું જણાય છે કે એ સ્તરણ વડે એક અન્ય સ્તરણ ઉત્પન્ન થાય છે જોકે એક સમય નીચું હોય તેવું એક મોજું, વિચાર ક-તોના કામના-ફેદના રચ્યલ-જડમાં તે જણાય છે, અને પછીથી ક્રમમાં માણસના મગજના વાયુરૂપ પરગાણાઓમાં અસર થાય છે. અને તેમના દ્વારા આખરે રચ્યલ ભુરો પદાર્થ કાર્ય કરવા માંડે છે. એક વિચાર, રચ્યલભુવન ઉપર કાર્યરૂપે પરિણમે તે પૂર્વે આ સર્વ આનુક્રમિક વિધિઓ ચલાવે જોઈએ; આ ઉપરથી એટલું કહી શકાય કે, એક વિચારની

આપણા જીવન ઉપર અસર થવામાં તેને એ આપણા જીવનો તથા અન્યના અડધા વિભાગમાં થઇને પસાર થવું પડે છે. દિવ્ય-દર્શિત વડે અવલોકતાં આ વિધિ કેવો જાણાય છે એ મારે તમને જણાવવાની જરૂર છે, કે નથી, તેની એક માનસિકશ્રુતિ તમારા સમિપ ખડી થઈ શકે:—

સ્વસ્થમગજનાનાં દરેક છિદ્રને—એટલુંજ નહિ પરંતુ તેના જડના દરેક પરમાણુને પણ તેની પોતાની સાથે સંબંધ ધરાવતું તથા જ્ઞાતપ્રેત થયેલું કામના જીવનનું જડહોય છે, અને તેના પછવાડે અથવા તેના આંતરમાં તેથી પણ વધારે સૂક્ષ્મ માનસિક જડ હોય છે. તમને સર્વના જાણવામાં છે તેમ મમજ એક ધનરૂપ સમૂહ છે, પરંતુ અવલોકન કરવાના હેતુથી આપણે એમ ધારીએ કે, તેને એક પરમાણુ જેટલી જડાઈમાં પાય રી શકાય છે. એટલું પણ ધારો કે, તેની સાથે સંબંધ ધરાવતું કામના અને માનસિક જીવનનું જડ પણ તેની પેટેજ પડમાં ગોઠવી શકાય, કામના જીવનના જડનું પડ સ્વસ્થતાથી સદાજ હપર, અને માનસિક જીવનનું જડ તેનાથી સંદર્ભ ઉપર વિવિધ કમની ધરતાના જડનાં આ પ્રમાણે ત્રણ પડા પ્રાપ્ત થાય છે, સર્વે અન્યોન્ય સાથે સંબંધ ધરાવે છે, પરંતુ કોઈ પણ પ્રકારે અન્યોન્યમાં જોડાયલાં નથી, ફક્ત સ્થૂલ અને માનસિક પરમાણુઓ વચ્ચે સંબંધ ચલાવવાના અવતર તારો દોષ છે અને તેઓ માનસિક જડમાં આગળ જાય છે. આથી એક સામાન્ય મનુષ્યના મગજમાં અસ્તિત્વ ધરાવતી સ્થિતિઓનો સારો ખ્યાલ આવી શકે છે. જીવનમુક્તમાં, સંપૂર્ણ યથેક્ષા મનુષ્યમાં દરેક પરમાણુને તેનો પોતાનો તાર હોય છે, અને મગજના દરેક ભાગમાં સંબંધ સંપૂર્ણ રીતે જાળવી શકાય છે; પરંતુ સામાન્ય મનુષ્યમાં તો આ સંબંધ ધટ્ટાચાના ધણી યોગજ મર્ગો જુલા થયેલા છે: આપણે જાણે જાણીએ છીએ કે મગજના વિવિધ ભેદોમાં વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે, અને તે દરેક શ્રેણીના અમુક સમુહો સાથે સંબંધ ધરાવે છે. સંપૂર્ણ મનુષ્યનામાં આ સર્વ શ્રેણી સંપૂર્ણ જીવેલા હોય છે, કારણ કે તે સર્વ સાથે સંબંધ ધરાવતા તારો ગતિમાન હોય છે; પરંતુ સાધારણ મનુષ્યમાં તો ધણીખરા તારો જીવ ગતિમાન થયા નથી, અથવા તો અસ્તિત્વમાંજ આગ્યા નથી, અને તેથી તેમના સાથે સંબંધ ધરાવતા શ્રેણી તેના મગજમાં સુષ્પ દશામાં હોય છે.

તમે આ તારોની નજીકે રહે કલ્પના કરો કે જેનાદારા આંતરના વધાર્ય પ્રચલન પોતાના વિચારને સ્થૂલ જીવનમાં મોકલવો પડે છે. સંપૂર્ણ રીતે વિગ્રસ પામેલાં મનુષ્યમાં દરેક વિચારને પોતાને યોગ્ય પોતાનીજ નસિકા હોય છે, અને તેના દારા તે જારોતાર, સ્થૂલ સગજ સાથે સંબંધ રાખતા યોગ્ય જડમાં તે અવતરે છે; પરંતુ સાધારણ મનુષ્યોમાં જીવ એ માર્ગો જુલા થયા નથી, અને તેથી તેમના દારા પ્રવર્તવાના વિચારને પોતાના માર્ગોમાંથી ધણી લાંબા માર્ગમાં જવું પડે છે, જાણે કે તે અન્ય અને અયોગ્ય માર્ગે પ્રાપ્તિ થવા માગે છે, અને આખરે તેને જીલકુષ અયોગ્ય નસિકાદારાં નીચે જવાનો માર્ગ જડતા સુધી માનસિક મગજના જડમાં પાંચમાં ભગે છે, અને પછીથી સ્થૂલ જીવિકા સુધી પહોંચતાં, તેને દર્શાવી શકે એવા સ્થૂલ પરમાણુઓના સંબંધમાં ન આવતા

સુધી સ્થૂલ મગજના પાંચેમાં બદલું પડે છે. જામારાથી તૂટી જાય છે. સંકારો કે આવા પ્રકારનું વાંકુંકું પ્રદર્શન કેટલું બધું વિચિત્ર થઇ પડે છે અને હવે તમારાથી સમજી શકાશે કે કેટલાકને શા માટે ગણિત સમજી શકાતું નથી અથવા સંગીત અથવા કલા માટે રસપણું હોતો નથી. આનું કારણ એટલું જ કે, એ અમુક શુષ્ક સાથે સંબંધ ધરાવતા મગજના ભાગનો સંબંધ હજી સુધી ખુલ્લો થયો નથી તેથી તે વિષય સાથે સંબંધ ધરાવતા સર્વ વિચારને આસપાસ ચમને અયોગ્ય માગોદાર પસાર થતું પડે છે; મગજ હજી સંપૂર્ણ રીતે કાર્ય કરી શકે એવી સ્થિતિમાં આવ્યું નથી અને તેથી વિચાર છુટકા સર્વ દિશામાં કાર્ય કરી શકતો નથી. સ્થૂલ મગજ એક નક્કર જથ્થો છે અને કાનના અને માનસિક મગજો તેની સાથે આત્મપ્રેત સંબંધ ધરાવે છે, તેથી પડે અને નિશ્ચિત-જો ખરેખરી રીતે અસ્તિત્વા ધરાવતાં નથી; તે પછી માનસિક, કામિક, અને સ્થૂલપર-માણ્યો વચ્ચેના વ્યવહારની ખોટને દર્શાવતરૂં અને દર્શાવાયેલું વર્ણન એક આખેલું બ રૂપક છે.

આ સ્થૂલજીવન ઉપર આપણે વિચારનો અલોપલો કરીએ છીએ. સારું થાય છે તેનો વિચાર કરો હું-એક વિચાર અલાયું છું, પરંતુ તે તમારી પાસે પહોંચે તે પહેલાં તેણે મારા મનસમાંથી મારા મગજના કામિક જડમાં અવતરતું જોઇએ. પછી ગમે તો તે તમારા કાનના પડના ઉપર અથડાતાં વાયુનાં મોજા દ્વારા તમને અસર કરે છે અથવા છાપેલા પાનામાંથી તમારી અક્ષિયોમાં પ્રતિબિંબિત થતા પ્રકાશ વડે તમને અસર કરે છે. એ વિચાર સ્થૂલમગજમાં પ્રવચ્ચ પામે છે, પરંતુ આંતરના મધ્યમ પુરૂષને પહોંચતા પૂર્વે કામનાજીવનદ્વારા માનસિકજીવન સુધી પસાર થતું પડે છે, આ પ્રભાણે વિચાર મોકલતી વખતે જ વિધિ મારામા થઇ હતી તે આ સમયે ઉલટાઈ જાય છે. ફરીથી વળી તમારી ખાત્રી થયે કે આ માથાકુટ બરેલી રીતિ છે. સંદેશને ધણે કાંબે માગે ફરવા જતું પડે છે; અને તમને અનિવાર્ય રીતેજ એવો પ્રશ્ન થશે કે, આ વાંકાંકું કે રસ્તો ખરેખરી રીતે જરૂરનેજ છે-ટુંકો માર્ગે સંજ્ઞા શકે એમ નથી, સંદેશના તારને મધ્યમાંના કેઈ સ્થાનેથી ખાખખાવી શકાય એમ છે. પ્રારંભની તથા અંતિમ વાત માનસિક જીવન ઉપર એક સરખીજ છે ઉપર આવવાના અને નીચે જવાના હોય માગે. સંદેશને કામના અને વાયુરૂપ જડનાં [Ether] જીવનોમાંથી પસાર થતું પડે છે, તો સ્થૂલ સુધી ઉતરવાની વિધિને સંબાળવા વિના, શું આમાંના એકાદ સ્થાનેથી સંબંધ થઇ શકે એમ લાગતું નથી ?

આના પ્રકારનો એક સંભવ છે; ખરેખર આ વાત ત્રણ પ્રકારે સંભવે છે, અને “સંદેશવાહક વિદ્યા” એથી પણ મધ્યમ રીતે આટલુંજ સચવાય છે. અનુકૂલ પ્રસંગોમાં આપણે બે માનસિક સ્તરીશ વચ્ચે, બે કામના દેહો વચ્ચે અથવા બે વાયુરૂપ જડ મગજો વચ્ચે, બારેબારનો સંબંધ યોજી શકીએ; આથી સંદેશવાહકવિદ્યાના ત્રણ પ્રકાર સંભવે છે. આપણે અધમ પ્રકારથી પ્રારંભીએ.

જો હું મારા સ્વસંમગ્નમાં કોઈ સાદા સ્વરૂપનો તીવ્ર વીચાર અસાનું તો, તે સ્વ, વાપુરૂપ જડમાં [Ethereal] ઉત્પન્ન થાય છે, તે એક દિવ્યદૃષ્ટિવાળા મનુષ્યથી જોઈ શકાય છે, પરંતુ જો મૂર્તિને ખડી કરવામાં યતા પ્રયત્ન વડે, જળમાં પડતા પરપરથી યતાં મોજાંઓની પેઠે, મારી આસપાસ વાપુરૂપજડમાં મોજાંઓ પ્રવર્તિ રહે છે. જ્યારે આ મોજાંઓ અન્ય વાપુરૂપ જડ મગ્નમાં અવસ્થા છે, ત્યારે તેમાં તેવીજ પ્રતિમા પુનઃ પેદા કરે છે. એ પ્રતિમાને પોતાનેજ મોકલવામાં આવતી નથી, પરંતુ એ પ્રતિમાને ખડી કરે એટલાં એક પ્રકારનાં મોજાંઓને મોકલવામાં આવે છે. વાતચિત્ત કરવાની એક નિષ્ક્રિયા જેના દ્વારા સ્વર પોતેજ ગતિમાન થાય છે તથા તેના માર્ગમાં મધ્યમાં આવતા કોઈ પણ ર્થેજે સ્વરૂપેજ સંભળાય છે તેના જેવું આ નથી પરંતુ તે ટેલીફોનને મળતું આવે છે, જેમાં અવાજ જતેજ પસાર થતો નથી, પરંતુ અવાજથી દૃષ્ટાન મતાં મોજાંની અમુક સંખ્યાજ પસાર થાય છે, અને તેઓ સંદેશમાહકમાં પ્રવેશ પામતાં ફરીથી વળી અવાજરૂપે બદલાઈ જાય છે. જો તમે ટેલીફોનના તારને કાપીને, છેડેયા સંદેશમાહક વિના સાંભળવા માગો તો તમારા સાંભળવામાં કંઈ નહિ આવે, કરજ કે મોજાં એ કંઈ અવાજ નથી, પરંતુ યોગ્ય સ્થિતિયો પ્રાપ્ત થતાં તેમનાથી સ્વરૂપજ ઉત્પન્ન થાય છે.

જરોખર આવી રીતેજ એક સાદા સ્વરૂપને એકદમ એક મગ્નમાંથી અન્યમાં મોકલી શકાય. જો કોઈ એ મનુષ્યો એ ગતતી મહેનત લેવામાં સંપૂર્ણ રીતે આનંદ માનતા હોય તો, જો એક સહેલથી યદ્ય શકે એવો પ્રયોગ છે. એક જણને જૂમિતિના સાદા વિદ્યારૂપ નેવારૂપનો વિચાર કરવાની જરૂર છે, અને અન્યને તદ્દન શાંતિથી બેસવાની તથા પોતાના મનમાં સ્વતઃજ શાશ્વત વિચારો ઉત્પન્ન થાય છે, એ અવસોલવાની જરૂર છે. યજ્ઞો ખરેં દૃષ્ટાંતોમાં તે આવેલો પ્રયોગ બીજી અથવા તોજી વાર અજમાવતાં સફળ નિવડે છે; તો પણ કેટલાંક મનુષ્યો અન્યના કરતાં વિશેષ સામર્થ્યવાળાં હોય છે, અને કેટલાંક અન્યના કરતાં શુદ્ધપ્રતિમાઓ ખડી કરી શકે છે. આ દૃષ્ટાંતમાં આપણે જડની વાપુરૂપ સ્થિતિ સુધી આવી શક્યા છીએ, અને તેમાં લખવા અથવા બેસવાની સામાન્ય રીતિયો કરતાં એક ડગલું આગળ વધ્યા છીએ. જરોખરી રીતે આમાં જે થાય છે તે માર્કેટનીની તાર વિના સંદેશ પહોંચાડવાની રીતિને મળતું આવે છે. હવે આપણે વિચારીએ કે આનીઆજ વાત એક ડગલું આગળથી કામના જીવનમાંથી સંભવિ શકે નહિ.

આમ યદ્ય શકે છે એટલુંજ નહિ પરંતુ આપણા જાણવામાં નથી આવતું તો પણ તે આપણી આસપાસ દમેઘાં યદ્યાં જાય છે. આપણે આગળનાં વ્યાખ્યાનોમાં જોતા આ આં તેમ કામના-દેહ (Astral Body) ઉપર અને શક્તિ વાંદન છે, તેમાં આ જૂમિશાએ એક પુરુષમાંથી અન્યમાં જે વિનિમય થશે તે માંવ રૂપ વિષયક અથવા ઉર્મિ વિષયક પ્રતિમા એક સંસ્કારરૂપે જ થશે. તમારા કુદુરૂ જીવનમાંજ આ વાતનું તમારી જાતે અવસોલન કરો. જ્યારે એક મનુષ્ય લીનનિરાશની સ્થિતિમાં હોય છે ત્યારે એનું જડી આવરો કે તેની આસપાસનાં અન્ય મનુષ્યો પણ તેના જેવીજ અવસ્થા પામવાને

સર્વ સંભવ હોય છે. જો એક મનુષ્ય ખાસ ક્ષીને નીકળે, હોય તો, અવલોકનથી માલમ પડશે કે, કેમવાર અન્ય મનુષ્યો પણ એમાં શાંત થતાં જશે અને દરેકના કરતાં તેમના ઉપર જલદી અમુક થશે. આનો સારો અર્થ એટલેજ થાય કે, જે કોઈ મનુષ્ય અમુક પ્રકારની લાગણીના બલવાન મેળને પ્રવર્તાવે છે, તે મુક્તમણનના મોજાની અમુક ગતિને જન્મ આપે છે, અને તે અન્યનાં સદ્મશરીરમાં અથડાતાં તેમનામાં પણ તેવીજ લાગણીને જન્મ આપે છે. આ બાબત અન્યના કરતાં મનુ પામેલાના સંબંધમાં અગત્યની છે કારણ કે, તેઓ સંપૂર્ણ રીતે કામના-દેહમાં વસતાં હોય છે, અને તેથીજ જીવતાંમનુષ્યોના કરતાં તેઓ ઉભિઓનાં આવાં મોજાનાં વિશેષ આદક હોય છે; જીવતાંમનુષ્યોને આવી અસરોમાંથી તેમનાં રચ્ય શરીરોની રચ્યતાને લીધે ઘોડો થઈ જાય છે. તેથીજ જો કોઈ મનુષ્ય, મરી ગયેલાને માટે સ્વાર્થિ રીતે અનિ-રૂદ્ધ શોક કરે તો તેથી વારંવાર તેનાંથી વિમુખ પડેલા મિત્રમાં તીવ્ર અને બારે નિરાશા ઉત્પન્ન કરે છે. અન્યપક્ષે, જો તે મનુષ્ય તેનાથી જુદા પડેલા મિત્ર માટે પ્રેમ તથા તેની વૃદ્ધિની તીવ્ર ઇચ્છા રાખે તો, તેને બાધ કરવા કરતાં તે ધણી મદદ કરી શકશે. કારણ કે આ લાગણીઓ પણ તેના કામના-દેહમાં સંપૂર્ણ નિશ્ચિતતાથી પ્રદર્શિત થાય છે. આજ એક સંદેશવાદક વિદ્યા અથવા “ દૂરથી સંદેશ અનુભવવાની વિદ્યા.”

હવે આપણે એક પગલું આગળ વધીને જોઈએ કે કામના-જીવન સુધી નીચે ઉતરી વિના એક મનસમાંથી ખીલમાં બારેબાર માનસિક જીવનમાંથીજ એક વિચાર મોકલી શકાય કે નહિ. આપણુ નિઃશંક રીતે થઈ શકે છે, વારંવાર થાય છે, એક નિયમિત વાતરૂપે, ઉચ્ચ ભૂમિકાના ઇન્દ્રિયો માટેજ વાતચિત કરવાનું તે એક સાધન છે, એક ઉચ્ચભૂમિકાએ પહેલો મનુષ્ય, અક્ષરશઃ વિચારનીજ ઝડપથી પોતાના વિચારોને અવકાશ (Space) આ પ્રમાણે મોકલી શકે, પરંતુ સામાન્ય મનુષ્યોમાં તો આ શક્તિ ક્વચિત જ જોવામાં આવે છે. તો પણ જ્યાં જે મનુષ્યો વચ્ચે અસાધારણ સંપૂર્ણ સંબંધ હોય છે ત્યાં આ વાંત કોઈ કોઈ વાર જોવામાં આવે છે, અને મારી ખત્રી છે કે માનવ જાત ઉત્તરિક્રમમાં આગળ વધતાં આપણે જ્યારે જ્યારે સલાવવાની આવી રીતિ સામાન્ય થઈ પડશે. જ્ઞાનીમહુર્ષિઓ પોતાના શિષ્યોને ઉપદેશ આપવામાં આ રીતિનો ઉપયોગ કરે છે, અને આ પ્રમાણે તેઓ ઘણાજ અગત્યના બરેલા વિચારોને ધણી જ સહેલાઈથી મોકલી શકે છે.

આ પ્રમાણે આપણે જોઈએ કે ત્રણ-પ્રકારની સંદેશ-વાદકવિદ્યા સંભવિ શકે છે. પોતપોતાની ભૂમિકાઓથી માત્ર મોજાને પ્રવર્તાવવામાંજ આમનો સમાવેશ થાય છે-ઉપર ઉપરનું અવલોકન કરનારનેજ તે અગત્યમાં નાંખે એવો સંભવ હોય છે, પરંતુ દિવ્ય-દૃષ્ટિ કેળવાયલા મનુષ્યને તેઓ એકદમ મિત્ર મિત્ર માલમ પડી આવે છે. આમાંનાંએક અથવા અન્યનાં સામાન્ય દૃષ્ટિએ આપણને રોજ મળી આવે છે, કારણ કે ઘણાં દૃષ્ટાંતોમાં આપણે જે દિશામાં વિચાર ચલાવતા હોઈએ છીએ તેજ દિશામાં આપણે એક મિત્ર વિચાર ચલાવતા હોય છે-એમ ધારીએ કે, આપણામાંથી એકે પણ મહિનાએપૂર્વેથી જે વાતનો વિચાર પંજુ નથી કર્યો હતો તે હોય તો પુણ્ય.

હવે સમજવામાં આવશે કે, સરેશ્વરેશ્વર-વિદ્યા અને માનસિક રોગ શમન-વિદ્યા એ ઉભયને કેટલો નિકટનો સંબંધ છે; આ અન્ય વિદ્યામાં વિધાયક, વિધેયનામાં હંતમ પ્રયત્ન વિચારોનો વિનમય કરે છે. માનસિક-રોગ-શમનના અનેક પ્રકારો જોવામાં આવે છે, પોત-પોતાના ઉપદેશોમાં પણ ધણીજ રીતે જુદા પડે છે, તથા સામાન્ય રીતે ક્રિશ્ચિયન-વિદ્યા, માર્નસિકશાસ્ત્ર, માનસિક-રોગશમન, ઇલાદિ નામોથી જ્ઞવહરાપ છે; પરંતુ તે સર્વે સ્થલવિનાનાં સાધનો વડે સ્થૂલરોગ શમત ઉપજાવવાના પ્રયત્નમાં એકમત થાય છે. એક એવો પાયાવિનાનો વિચાર પ્રવર્તે છે કે, થીઓસોફી આ સર્વ સંસ્થાઓના વિરુદ્ધ છે, પરંતુ આ તદ્દન જૂઠા બરેલી વાત છે. થીઓસોફી કોઈ પણ પ્રકારના શ્રદ્ધાના સ્વરૂપના વિરુદ્ધ નથી; આથી દલીલ રીતે, તે દરેકમાં જ જો સાફ હોય છે તે તે દર્શાવી આપે છે, તેના ઉપર બાર મૂકે છે તથા ખુલાસો કરી સમજાવે છે, અને આ પ્રકારે એ સર્વ એક અભેદમયરૂપમાં જગતની કાઢે છે. કોઈ પણ મત અથવા વિધિની ગેર-સમજ અને દુરપયોગનો જ તે પ્રતિકાર કરે છે; આ વિરિધ ધર્મો ઉપર આદેષ કરવાનું કામ તેનું નથી, પરંતુ તેમને જુદિપૂર્વક સમજાવે તથા તેમનામાંથી નિઃપક્ષપાત રીતે જે જે શુભરૂપ તથા સલાહ હોય તેને પસંદ કરવાનું છે. અંતરની એવી પ્રયત્ન માન્યતા છે કે, નજીવી ખામતો વિશે હાલ થાય છે તેમ ધાર્મિક પુરોગોએ તકનામાં ઉતરતું એ ગોઠામં મોટી જૂઠા છે. ખા અને જોટાનાં વિચાર તત્વોથી અવલોકતાં તે સર્વનો એકમાં જ સમાવેશ થાય છે; અધમતો જાગ કરીને હૃદયનો શોધ ચલાવવો, એ બાબતમાં તો એ સર્વ એકમત થાય છે; સારે તો તે સર્વેએ એકલા ધર્મને, બાકીની દુનિયાને એટલી ધાર્મિકશ્રદ્ધા સુધી લાવવાની જરૂર છે, અને નિર્ણય બાબતોના વાદવિવાદોને આ મહાન કાર્ય સંધાતા સુધી દૂર કરવાની જરૂર છે. અમને આ એક સામાન્ય-જુદિના સમજાવે લાગે છે; પરંતુ આટલી વાતને એક ક્ષણ પણ લક્ષ આપ્યા માટે કેટલા ચોક્કસ લક્ષ-આવી શકાય એમ છે !

તેથી થીઓસોફીના અધ્યાસિઓ કોઈ પણ રીતે માનસિક રોગ-શમન-વિદ્યાના વિરુદ્ધ નથી. તો પણ તેના સાથે સંબંધ ધરાવતી કેટલીક વાતો છે કે, જેનાં સાથે અમે મજાતા યદ શકતા નથી. એવો મૂર્ખ વિચાર ધણીજ મહાન છે-વિચારની શક્તિ વિશેનો, કોઈ પણ રીતે આ એક નવિન વિચાર નથી, કારણ કે પ્રાચીનધર્મોએ હમેશા આ વાતને ઉપદેશી છે: હાખલા તરીકે તમને જુદધર્મના મહાન મંચ ધરમપદના પ્રથમ અધ્યાયમાં જ સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવાયેલી જડી આચરો. માનસિક-રોગ શામકો માટે વિચારની શક્તિ શોધી કાઢાવો. હાલો કરવો એ એક જૂઠા છે, તથા પૂર્વના મહાન ધર્મોના ઉપદેશોનું અંગ્રાન દર્શાવે છે; પરંતુ પશ્ચિમમાં તો તેઓ કેટલાક પુરોગોને તે વાતનું પ્રથમ વારજ્ઞ જાન કરાવે છે, એ વાત માનવા યોગ્ય છે. આટલા માટે તો આપણે તેમને આ બાર માનવો જોઈએ કે, તેઓ કેટલાકને જરૂરમાંથી ઉદ્ધાર કરે છે તથા તેનાથી કંઈક હૃદય અને વિશેષ યુક્તિયુક્ત વાત તરફ તેમની દૃષ્ટિને ઉઠાડે છે; આટલું કરવું એપણ એક મહાન વાત છે, કારણ કે એકવાર પણ આમ થવા પછી આગળ વધવાનું જની શકે છે. હાલના જમાનાના વિચારને હૃદય રિધતિએ અગવવાના કાર્યમાં તેમણે લીધેલા ભાગ માટે તેમને સંપૂર્ણ માન ધટે છે; આપણે ટીકા કરી સહીએ એવી વાતો આમની

સંસ્થાઓમાં હોય છે. તો પણ એટલું જુલવાઈ નથી કે, એ હમેશાં તેમના લાભમાં જ હોય છે. તેમના કેટલાક સિદ્ધાંતો કે જેની સાથે હું એકમતુ થઈ શકતો નથી તેનું જ પ્રથમ વર્ણન ચલાવીશ, અને તેમને આપણા સ્વભાવમાંથી બાજુએ રાખીને પછીથી અમે સંપૂર્ણ એકમત થઈ શકીએ છીએ એવા વિચારો જણાવવાનું મળત વડું કાર્ય આરંભીશ.

પ્રથમ તો એ જ મારાથી નથી સમજી શકતું કે, એક વૈદ્યક્રિયિને શા માટે 'ધર્મ'ના ધર્તિગત રૂપ આપવું જોઈએ; એમ તો કાઈ એક હોમીઓપથી અથવા હાઈડ્રોપથીની વૈદ્યકરીતિઓને પ્રથમ મેના ધર્તિગતમાં અગ્રવી બેસશે; તેથી જો આવા સંતોષ વિનાના માનસિક આધાર ઉપર કાર્ય કરે છે તેમને થીઓસોફીમાં (જ્ઞાપિયા) નહીં આવે એવી તત્વ-વિદ્યાની ઉચ્ચ સંસ્થા આપણ કઈ છું—તેમને વિચારનો ખોરાક પુરોપાડે તથા વિશ્વવિશેનો એક સુક્તિયુક્ત વાદ પુરો પાડે એવી એક સંસ્થા. માનસિક રોગ શ્લેષનની એક મૂખ્યશાલા જડના અસ્તિત્વને બીલકુલ સ્વિકારતી નથી—તેને ક્રિશ્ચિયનરાય-સં (શાસ્ત્ર) ના નામથી ઓળખવામાં આવે છે; આનું નામ શા ઉપરથી ધારણ કર્યું એ વિચારનું પણ મુશ્કેલ છે, કારણ કે જડના અસ્તિત્વનો નકાર બહુવેળાં એક ક્રિશ્ચિયનધર્મ સ્વીકારતો નથી તેમજ તે શાસ્ત્રીય પણ નથી. અરેબર ડ્રે રથૂલ-વિદ્યાન શાસ્ત્રનો જ હોઈ શકે, કારણ કે તે શાસ્ત્રનો માત્ર જડને જ જોઈ શકે છે અને તેના સર્વ પ્રયોગોને સાધન પડે જ ગણાવવામાં આવે છે. જડવસ્તુઓના અસ્તિત્વનો વાદ ખાત્રા પૂર્વક ક્રિશ્ચિયનધર્મનો નથી પરંતુ નારીનકોનો છે, કારણ કે તે વાદ એક પૂર્વ દેશીય પ્રાચીનમાં પ્રાચીન સંસ્થાઓનો છે. જે તેને અરેબર સમજવામાં આવે તો તેની પછાડે ખાત્રી ગરેલી રીતે સસનો સમાવેશ થાય છે. સમગ્ર દર્યાવશ્વ પરબ્રહ્મમાંથી ઉદ્ભવે છે, અને ખાત્રીથી તે સર્વ એક દિવસે તેમાં સમાય છે. તેથી સર્વ દર્યાવશ્વગત અનિલ છે, અને નિલતાના દૃષ્ટિબિંદુથી તેને અનિલ અને ક્ષણિક કહી શકાય તથા તે કંઈ પણ દિશામાં લેવા યોગ્ય ભાગે ગણી શકાય, તો પણ તેને અસ્તિત્વ નથી એમ કહેવું એવો મને બ્રમભૂલક લાગે છે, કારણ કે સત્ય રીતે જોતાં તે પણ જેમ એવન પરબ્રહ્મનું એક પાસાનું પ્રદર્શન છે, તેમ અન્ય પાસાનું પ્રદર્શન છે. લગવાનું બુદ્ધિ કહું છે કે નિલ એવી બે વસ્તુઓ છે, આકાશ અને નિર્વાણ; અને પૂર્વાપર સંબંધ ઉપરથી એમ સમજાય છે કે, આપણે હાલમાં જેને જડ (matter) અને શક્તિ (force) ના નામથી વ્યવહારીએ છીએ તે જ સ્થિતિવાનો તેમનો ઉદ્દેશ છે. આ ખાત્રીમાં આધુનિક ભૌતિક-વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર તેની સાથે એકમત થાય છે; મારા ધારવા પ્રમાણે જ્યાં સુધી પ્રદર્શન અસ્તિત્વમાં હોય છે. લાં સુધી જડનો દરેક પ્રકાર તેના તેના જીવન ઉપર યથાર્થ, એમ માનવું વધારે સસ અને ખાત્રી ભરેલું છે. જ્યાં સુધી આપણે રથૂલ જીવન ઉપર હોઈએ છીએ લાં સુધી માત્ર રથૂલ જડના આપણને ખરે લાગે છે, તથા કામના અને માનસિક જીવનનું જડ આપણી અધમ ધ્વનિઓને અદરશ રહે છે, એ વાત તદ્દન ખરી છે, પરંતુ આપણા અંતઃકરણને હચ્ચ ભૂમિકામાં સ્થાપતાં વસ્તુઓની આ સ્થિતિ પસંદ નથી; આમાં માત્ર આપણા અંતઃકરણનું કેન્દ્ર જ અદલાયલું હોય છે, સમગ્ર બ્રહ્મનું પ્રદર્શન અદલાયલું નથી. આપણે સંપૂર્ણ રીતે જાણીએ છીએ કે અદરશ વસ્તુઓ, જાણી જ અગત્યની છે, તો પણ જ્યાં સુધી આપણે તેની ભૂમિકા ઉપર હોઈએ લાં સુધી આપ-

છુને જડ સહરૂપે બાંસતું હોય એમ ગણવાનું પસંદ કરીએ છીએ. પ્રથમથીજ સારીના અસ્તિત્વનો નકાર બહુવેળા વધા તેના અસ્તિત્વના નકારના પરિણામરૂપે તેની સ્થિતિમાં સુધારો દર્શાવેલો, એ વાત બાબેજ વિચારવા યોગ્ય લાગે છે; કારણ કે જેનું અસ્તિત્વ જ નથી તેને શી રીતે સુધારી શકાવાનું છે ?

એક મર્તિમાન અગ્રેયના પ્રાચીન અને બધુંકર વાદ સામેના એક પ્રતિકારરૂપે આ જડના અનગિતત્વના સ્વીકારનો વાદ હોય, એમ મને માનવાનું મન થાય છે. આપણા મિત્રોને આંતર અનુભવ થાય છે કે, બાલથી કંઈક આપણા ઉપર આવી પડ્યું હોય એ રૂપે અશુભને વિચાર ખીલકુલ સ્વીકારવા યોગ્ય નથી, કારણ કે દરેક મનુષ્ય પોતાનું શુભાશુભ પ્રાન્નધ પોતાને હાથેજ ધડી કાઢે છે; તેથી તેઓ કહે છે કે, ખરેખર કહેવા માગીએ તો આપણી જાતે ઉત્પન્ન કર્યા વિનાનું કંઈ પણ અશુભ હોતું નથી—સર્વ આંતરમાં વર્તવાવાળું છે; અને તેઓ પોતાની જાતને જડ અને તેના શુભો જોડે વારંવાર મથન કરતી જુએ છે તેથી જડ અને અશુભને એક ગણવાની ભૂલ તેઓ કરે છે, અને આ ઉપરથી એવા નિર્ણય ઉપર આવે છે કે યથાર્થ રીતે જડ એજ નહિ આ પ્રમાણે ગિરિશાખ અકંસિતો વાદ આપા પ્રકારનાં બિજા પરિવર્તનોમાં પુનઃપ્રવર્તેનાં એકને નવાઈ લાગે છે, તથા તેના રિશે સ્વોદ્દે કરેલી દીક્ષા યાદ આવે છે, “જો બકંઠિ એમ કહેતો હોય કે જડનું અસ્તિત્વ જ નથી, તો એ શું કહે છે તેનો ખાતોશી કંઈ પણ દિસાવ નથી ”

પરંતુ આ સર્વ વારોમાં અયોગ્ય અક્ષર વડે પૈસો પ્રાપ્ત કરવાના વિચારરૂપી એક વાતથી, જે મારી જાતને દૂર રાખવાને સજ્જ રીતે બંધાયેલો છું; આ જાનતમાં તો માર મૂકીને કહું છું કે જે ખીલકુલ એક મત ધર્મ શકતો નથી. રોગ મટાડવામાં માનસિક શક્તિનો ઉપયોગ કરવા માટે પૈસા માગવા, એ પણ મને તો ખીલકુલ હરિષ્ટતા યોગ્ય નથી લાગતું; ખીજ પાસેથી અન્નાન બહેલી રીતે પૈસા કઢાવવામાં માનસિક-શક્તિનો ઉપયોગ કરવો, એ નિઃસ્વાર્થ કાર્ય માટે પવિત્ર ગણવા યોગ્ય ઉચ્ચગતના અધઃગત તથા વેરપાટિ સમાન છે. જેની માનસિક પ્રવૃત્તિકાર પૈસો ઘોષવાની મરજી હોય તે મણે માત્ર ન્યાયપૂર્વક માર્ગોદ્ધાર જ તેમ કરવું જોઈએ અને તેનો પ્રયત્નતો પોતાની પાસેના પદાર્થો વધારવા કરતાં પોતાની કામનાઓ ઓછી કરવામાંજ થવો જોઈએ, કારણ કે તેજ માત્ર સસદાનનો માર્ગ છે.

કોઈ પણ માણસ જાણી શકે તેમ પ્રજા શ્રદ્ધા અને સ્વીકારની દીમત જે સારી પેઢે સમજીતું છું, પરંતુ સારી કોઈ પણ દીવસ અનારોગ્ય દશામાં ન દોષ ગ્રસ્ત, એવાત આશયો મત્ત ખાતર કણુલ યજ્ઞ શકતી નથી. યથાર્થ પુરુષ, જીવાત્મા, આત્મા, મોહી હોતો નથી, અને રોગનો નકાર બહુવામાં આવે છે તે આપાજ અર્થમાં દોષ તો તે વાતમાં એક પણ જાણ નથી. પરંતુ પર્લુ-કરીને એ વાતને એવી રીતે સમજવામાં આવતી નથી; સ્પષ્ટ રીતે પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે કે, માયુ કુઃખતું મટાડવાનો માર્ગ, “માઈ-માયું કુઃખતું નથી.” એ વાતની પોતાની જાતને ખાત્રી કરવાનો છે; આ વાત એવું છે કે કાશ ને વર્તમાનમાં ખઈ યજ્ઞ પડે, પરંતુ જ્યારે તે પ્રથમ વાર બેઠા-

વામાં આવે છે ત્યારે તે બાળીથી અસહ્ય દુઃખ છે. એ જોડા વાક્યનું વારંવાર પ્રત્યક્ષવર્તન કરવાથી કદાચ અસર હપજે, એ વાતનો હું નકાર બહુવાનો નથી; પરંતુ મારા ધારવા પ્રમાણે. ધીમેધીમે મટતા મારા અથવા દાંતના દુખાવા કરતાં એવા એક અસહ્યનો ઉચ્ચાર વધારે પાપ ભરેલો છે; કોઈ પણ મનુષ્ય ન્યાયપુરઃસર કહી શકે કે, “માફ માયુ અથવા દાંત દુખશે નહિ.” અને આ પ્રમાણે પોતાની ઇચ્છાશક્તિને અંતથી તેના સામે યોજવાથી ઘણું કરીને તે દુઃખ દૂર થાય છે. ઇચ્છાશક્તિનો આવો પ્રયત્ન સીધે માગે છે અને ઇચ્છવા યોગ્ય છે; તેનાથી સ્વયંવાતી વિચારની ઇચ્છામતા, કોઈ પણ મનુષ્ય માટે ઇચ્છવા યોગ્ય કસરત છે. આ પ્રમાણે કોઈ પણ મનુષ્ય અમુક રોગના વિશ્લેષ વિચાર પ્રવર્તાવે અને તેના દુર્મલાને પાછો દહાવે, અને જો તે રોગ શરીરમાં ધર કરી ન પડ્યો હોય તો તેને તદ્દન દૂર કરી શકે, અથવા જો તે ધર કરી બેઠો હોય તો તેને મટાડવાના ઉપાયોને ઘણી અસર કરે છે. વિચારની શક્તિ મહાન છે, અને તેની બાગ્યેશ અતિશયોક્તિ થઈ શકે એમ છે.

આ ઉપરથી આપણે માનસંશાસ્ત્રના એવા વિચારો હપર આવીએ છીએ કે જે મની સાથે આપણે એકમત થઈ શકીએ. જ્યારે તેઓ તેમના રોગીઓને, હમેશાં આ નહીં વિચારો અજ્ઞાપવાનું, તેમનામાંથી ભીતિ અને શોકને દૂર કરવાનું, દોષ-શોધન કે જે હમેશાં અશ્રેયને વધારે છે તેને મહેનત પૂર્વક દૂર કરવાનું કહે છે-એ સર્વમાં, અને એથી પણ કેટલુંક વધારે કહે છે તેમાં અમે તેમનાં હૃદયપારનાં વખાણ કરીએ છીએ. તેમના અયોગાંનો એકમાં થોડાં વિવેક પૂરેલાં એક માણસને આ પ્રમાણે આપેલી શિખા મણ મારા વાચવામાં આવી—“તમને નિરાશાનો અથવા તમને ઘેરી લેતા શોક બધા વિચારોનો અનુભવ થતો હોય તો, તર્જન ! આનંદિત થવાનો, ખુશી થવાનો વિચાર કરો, તમારે નિરાશામાંથી બહુલ વખત ગમાવાની જરૂર નથી,” બીતિ વિશે તેઓ વારંવાર આપણી ખાતરી કરી આપે છે કે, આપણે જે વાતોની ભીતિ ગાંધતા હોઈએ છીએ તે કદાપિ અનતી નથી અને તેઓ બને છે અથવા નથી અનતી તો પણ તેમની પ્રથમથી ભીતિ ગાંધતા રૂપી દુઃખ સહન કરીએ તો તેઓ જમણી અથવા ત્રણ ઘણી થઈ પડે છે, આવો સર્વવાહ સત્ય તથા ઉત્તમ છે. કોઈ કોઈ વાર આ વાતને પણ હૃદયપાર ખેંચી જવામાં આવે છે. જો મનુષ્યોને રોગની ભીતિ ના હોય તો તેમને તેના ચેપ લાગશે નહિ, એમ મારા વાચવામાં આવ્યું છે, એ બીલકુલ ખરું નથી કારણ કે માણસોને રોગની દવાતીનીએ ખગર હોતી નથી-તે પૂર્વે તો તે તેમને થઈ બેસે છે, પરંતુ આમાં સત્ય વાત એમ છે કે, જે મનુષ્ય અમુક રોગ વિશે બીલકુલ ભીતિ રહિત રહે છે તેને અન્યના કરતાં તે રોગ થવાનો યોગો અભવ છે; જો તે હૃદયપાર ચાહી ગયો હોય, જો તેના ચેપને હાવવામાં શરીરની શક્તિયો પ્રબલ ના હોય, તો પણ તે રોગ તેને થઈ બેસે છે. જો કે તેને સત્યનો આધાર છે તો પણ આવા અતિશયોક્તિ ભરેલા રૂપમાં તે વાત અસહ્ય છે.

વિચારની અન્યના હપર થતી અસરનો અનુભવ, તથા તેથી ઉભી થતી આપણી જાણદારીનો વિચાર, ઘણાજ આકર્ષક છે. માનસશાસ્ત્રના ઉચ્ચ વર્ગના બાધાસાહિત્યમાં

આ માત્ર વારંવાર જડી આવે છે. દર્શાવતી રીતે એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે, "પ્રથમ સંબંધીના ખોરા વિચારો, અને આસપાસની અનંત કાળ સુધી વૈરાગ્યવાદી શિક્ષા મારેની થકા, તેમની અનારોગ્ય અંસર શરીરના દરેક કષ્ટમાં ઉપજાવે છે." એક વિચિત્ર પરંતુ સ્પષ્ટ રીતે અન્ય વાત કહેવામાં આવી છે, કે જે પોતાની જાતને સુરત ધર્માનુયાયી કહે વરણનારા ધણાં ચોટા મારે ધણેજ વિચાર કરવા યોગ્ય છે. જ્યારે ધણા સમયથી ધાર્મિક માનવો વિશેનો બદલાવ રહે એવો, ભવિષ્ય-દાયક, સ્વાર્થો વિચાર વાતાવરણમાં સંપૂર્ણપણે રહ્યો છે, — કોઈપ્રકાર વિશેના, શિંગડાવાળા તથા ધારવાળા મુઠડીવાળા રાક્ષસનાં, નંદની જ્વાલાઓનાં, આચાર્યોની માંદી પડેલી કષ્ટનાએ ઉપજાવેલી નિંદાકષ્ટનાંઓનાં વિચાર-ચિત્રોથી થયેલી રહેલાં મનુષ્યોથી વાતાવરણ બારે યથા મયું છે — કાષ્ટ પશુ અભેદાનુભવી સદૃશ સમજી શકે તેમને વિચારમાં ધણા સમયનો સમાવેશ થાય છે, ત્યારે આપણા મધ્યમાં આટલા જવા રોગો અને આસપાસ કરીને માનવજાતના રોગોની વૃદ્ધિથી આજે કેવી રીતે નવાજ પામીએ, એમ તેમનું પૂછવું છે.

જો એક મનુષ્ય પોતાની જાતને એક કુદ કીડા સમાન ગણે તથા સાદૃશ્ય અધમતાથી ભરેલા એક કુખી પાપી રૂપે જુએ તો તે તેને એક એવા પ્રકારની નિંદા વ્યક્તિ બનાવવાનો બરોજાર માર્ગ છે, એમ જે આપણા મિત્રોનું કહેવું છે તેની સાથે હું અતઃકરણ પ્રવંક એક ગત યાદ છું. પ્રારંભમાં જો તે પોતાની જાતને ધીકારતો દોષ છે તો તે ધીકારને પાત્ર જ થઈ પડે છે. જો તે પોતાની જાતને માન આપવા યોગ્ય ગણે છે તો તે માન મેળવવા યોગ્ય રહી શકે છે. જો તે પોતાની જાતને વિચ્છેદનના એક તથુખા રૂપે સ્વીકારે છે તથા પોતાને પ્રત્યક્ષ જાનાવતા આંતરમાદારા તે સર્વ વાતો કરી શકે એમ છે એવું તેના જાણવામાં આવે છે તો તે રાગદ્વેષના વાવાઝોડમાં ચોટા જેવાજ જાય છે તથા સતત પ્રવર્તતી લાલચોને પશુ ચોટા જ અધીન થાય છે. આપણું સર્વ પાપીઓ છીએ. એ ખરી વાત છે, પરંતુ કંજાલ પાપીઓ માટે આપણા અપરાધો વધારવાની જરૂર નથી; કીટ વિશે પશુ, આપણે ને. દશમાંથી ધણાં નવો પૂર્વે પસાર થયા છીએ, અને કંઈપણ દિસાજ ચિનાની વાનો કરવાથી કંઈ મજવાનું નથી! એક અધમ રિયતિએ ભઈ જતી બેરી વાતમાં શ્રદ્ધા રાખ્યા અથવા કલુષ કરવા કરતાં આપણી વધાર્યું રિયતિ અને માનવું વધાર્યું જ્ઞાન થાય તો આપણને પાળને લાગ કરવામાં તથા સદૃશ્ય પ્રાપ્ત કરવામાં ધણુંજ લેજેન મળે છે, માનવ દક્ષિણતર વિશે રસદીન બદલાનાં કારણમાં, "કમાલ પાપી" પોતાની જાતને પ્રચાલ રીધી કાઢે છે. તે પોતાની જાતે જ પોતાનાં કર્તવ્યો તથા પોતાનાં લક્ષિતિ-ક્રમ મારે જવાજદાર છે, તથા પોતાની કષ્ટા દોષ તેવા ધરાની લક્ષિતિ તેનામાં છે. એ વાત વિશ્વપ્રસિદ્ધ તો જાણતોજ દોષ છે.

દરેકજના સામાન્ય જીવનમાં વિચાર-શક્તિના ઉપયોગ વિશેનો વિચાર માનસિક રોગ-સમનના પુરતમાં મારા વામણમાં આવ્યો છે અને તે અત્રે અદ્ધારણ વતારવા માણું, કારણ કે તે એક વજો જ સુદર વિચાર છે, અને જાણે અમારા ગુરુઓ પામે

ધાન્ય ભારતીય આવતો હોય એવો થીઓસોફીના વિચારને મળતો છે. "તમે જે રોગ-
કથી પકાવો છો તેમાં પ્રેમને કેળવો; કંઈએલા વ્હેરાવાળા સ્ત્રી માટે તમે જે પાસેલ મો-
કો છો તેને બલ અને દિમ્ભતેવડે વિંદી છો; સક્રિત દૃષ્ટિવાળા મનુષ્યને તમે જે પૈસા
આપો છો તેની સાથે વિશ્વાસ અને સરલતાને અર્પણ કરો." શબ્દોમાં તેના આ અસંગત
લાંગ્રે છે પરંતુ વિચારમાં સુરમ્ય છે; દરેક સંબંધ એ મળતા લાગ સમાન છે તથા
આપણે જે જે મનુષ્યને ગમે તો આકર્ષિક રીતે મળીએ છીએ પણ તેને મદદ કરવા
લાયક છે; એવા થીઓસોફીના વિચાર સાથે આ વિચાર બરોબર મળતો આવે છે.
આ પ્રમાણે શુભ નિયમનો અભ્યાસ પોતાની આસપાસ આશિર્વાદ વરસાવતો પોતાનું
જીવન માળ્યાં જાય છે, જે કે આશિર્વાદ અને મદદના આદેશોને ધણીવાર તે કમળથી
મજે છે તેનો વિચાર નથી હોતો તો પણ તે સર્વ જગ્યાએ આધ વિના શ્રેય આદયો
જાય છે. આવા પરોપકારમાં ગરિબમાં ગરિબ તેમજ પૈસાદારમાં પૈસાદાર દરેક મનુષ્ય
પોતાનો ભાગ ભજવી શકે છે. જેઓ જેઓ વિચાર ચલાવી શકે છે તેઓ માયાળુ, મ-
દદમાર વિચારોને મોકલી શકે અને જ્યાં સુધી વિશ્વના નિયમો પ્રવર્તે છે ત્યાં સુધી તો
એવો કોઈ પણ વિચાર કોઈ સમયે નિષ્ફળ ગયો નથી તેમજ જશે પણ નહિ. પરિણામ
તમારા જેવામાં ન આવે પરંતુ પરિણામ તો હોય છે જ, અને તમારા પ્રેમ અને
શાંતિના માર્ગમાં આગળ વધતાં તમે વાવેલા નજીવા બીજમાંથી કેવા પ્રારંભે વૃક્ષ ઢગી
નિકળશે એ તમારા જીજ્ઞાસામાં ના પણ આવે.

સામાન્ય નિયમોનો વિચાર કરીને હવે વારંવાર ચતા નિશ્ચિત રોગ-સમનનો વિ-
ચાર ચલાવતાં, તે શી રીતે થાય છે, એ વિચારવાનું રહે છે, આની અનેક વિધિઓ છે
અને મારા ધારવા પ્રમાણે આપણે તેના ચાર વર્ગ પાડીએ, જે કે એક પાંચમો વિ-
ભાગ પણ છે અને તે વિશે મારે કહેવાનું છે—આપણે વિચારવાના છીએ તેવી રોગ-
સમનની વિધિઓથી તે એક તદ્દન અગ્રમ છે તો પણ આપણી નામાવલિને પૂરી કરવાને
તેની પણ જરૂર છે.

૧. પ્રથમ વિધિ, જડ તથા રોગ ઉભયનું અસ્તિત્વ સ્વીકારતો નથી, અને રોગી
મનુષ્યને માત્ર તે સામે છે એટલું મનાવવાથી જ સામે કરવાને ઉદ્દેશ રાખે છે. આવા
પ્રકારના પ્રયત્નના સંમર્ધમાં વારંવાર પ્રાણવિપયક અસર ધણી જ જાય છે, અને એવી
આશા રાખવામાં આવે છે કે જે મનુષ્ય પોતાની જાતને ખરેખરી રીતે સાજા
છે એમ માને તો મનસુ, શરીર ઉપર વર્તવું હોવાથી, (પરંતુ શરીર તો અસ્તિત્વમાં જ
હોતું નથી) તેને પોતાની સાથે એકતાલ જનાવશે અને એમ રોગ-સમનને ઉપજ-
વશે. મારા જેવા પ્રમાણે તેઓ આને રોગ-સમન કહેતા નથી, પરંતુ દમેશ "રોગ-
સાધન" જેવો શાસ્ત્રીય શબ્દ વાપરે છે, કે જ્યાં આ વિધિ ઉપર એક પ્રકારનો ધાર્મિક
દેખાવ અર્પા શકાય છે, તથા શાસ્ત્રમાં વર્ણવતાં ચમત્કારો સાથે આને સરખાવવા સૂચના
કરે છે. આ વિપયને આવા અસ્વાભાવિક શબ્દો કે જેથી વિપય સૂચવાય છે અને સ્પષ્ટ
વાત ઉપર માન્યતા રૂપી શ્રુત્યો આપી પડે છે, તેથી દૂર રાખવો એ મારા ધારવા પ્ર-

સ્થાન સહ શકે એમ નથી તો તે દાલના કરતાં પણ વધારે વિનયવંત નિવડે. એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે વિવિધ જાતના રોગોને વિવિધ પ્રકારની વિધિઓથી મટાડી શકાય છે; અને કદાચ સર્વ પ્રકારનાં માનવદુષ્ટો માટે એક સર્વમાન્યવિધિ પણ હોય, પરંતુ અલગ સુધી ને જે વર્ગોનું વર્ણન કર્યું છે તેમાં તેનો સમાવેશ થતો નથી. સાત વિચારવું પ્રજાને કેન્દ્ર કાઢી પણ મનુષ્યનું સાર કયા વિના રહેતું નથી; જે તેને એક પા મેટાડવાના પ્રયત્ન તરીકે ગણવામાં આવે તો આપણે કદી શકીએ કે તે શક્તિ નકામા ઉપયોગ સંભાળે છે; એક માણસની અશુભિ ધોવા માટે તેના ઉપર હાડો ભરીને પાણી રેડવા સમાન આ થાય છે; ધાર્મિક સંબંધમાં તો આ એક અધ પ્રયત્ન છે. ચોથા વર્ગમાં કરવાનું આવે છે તેનો તે કંઈ કેન્દ્રિત પ્રયત્ન નથી; ચોથા વર્ગમાં આથી નુકશાનને સુધારવામાં પ્રકૃતિને પીયુષ ઘડવામાં મદદ થાય છે. એટલું સંભવિત છે કે, કોઈ મદદપિ એ પ્રાકૃતિક વિધિને એટલો ઉનાવડો જનતાવે કે, નુકશાન પામેલા જામના તાંત્રીઓ, એકદમ બધાઈ જાય; પરંતુ આવા કાર્ય માટે સામાન્ય મનુષ્યનો વિચાર કદાપિ પ્રજા હોતો નથી અને તેણે તો સતત પ્રવર્તતા કાર્યદ્વારા જ પોતાનું પરિશુભ લાવવાની આશા રાખવી જોઈએ.

૫. પછી એક અન્ય વિધિ છે કે જે વિશે આપણે ઘણું યોદ્ધાં જાણીએ છીએ. તો પણ તેનાં બૃહ વિનાનાં ચિહ્નો વારંવાર જોવામાં આવે છે. તેના વિશે વાચનાર અથવા સાંભળનાર કોઈએ ગર્વથી એમ માનવાનું નથી કે તેનામાં તેનાથી મજબૂત સક્તિનો સમાવેશ થાય છે; તે પણ નિર્જાત્યની પાત છે કે માનવ અભિમાન એટલું મદાન છે કે કેટલાક તો ગૃત્તે એમ માની લેવાને તૈયાર થાય છે ! અમારે જોમને આપણે આપવાનું છે અથવા લખવાનું છે તેઓ આ વાત સારી રીતે સમજીએ છીએ. જે જોમ અમારા ઉલ્લેખ અંબાસિઓ માટે તથા તેમને એક ઉત્તેજનરૂપે શુદ્ધિજીવનના દેખાવનું વર્ણન કરવાનો પ્રયત્ન કરીએ તો કોઈક કે જોમ કદાચ એકાદવાર કામિક-જીવનની ઝાંખી થઈ છે તે એકદમ કુદતો એવું કહેવાને બદલે આવશે કે શુદ્ધિજીવનનો તેનો અનુભવ કમ બાગ્ય બાંધણું કરી અથવા લેખના કરતાં ઘણાજ સરસ અને સચ છે ! આ વિચારનો દુરપયોગ થશે એવી ખાતરી હોવા છતાં પણ મારે કહેવું જોઈએ કે પ્રકૃતિના મનોરસામક તત્ત્વ સાથે સંબંધ રાખતાં એક અન્ય વિધિ છે-અનુક્રમ-શક્તિનાથી પ્રાપ્ત થતી મદાન જીવન-શક્તિ સહિત તે હોય છે, કે જે અમુક નિર્મિત સમય સુધી અમુક માણસદ્વારા તેની ઇચ્છા વિના અથવા વિચિત્રવાર રાખવાના અમુક જનાઓમાં વર્ણ કરે છે. આમાં માત્ર તેને સ્પર્શ સાંતિદાતા નિવડે છે, અને તેનાથી વપરાતી શક્તિને કોઈ દર હોય એમ લાગતું નથી તથા તેનાથી ના મટે એવો કોઈ શમ પણ હોતો નથી. આપણે તે વિશે યોદ્ધાં જાણીએ છીએ; આપણા ધર્મચુસ્ત મિત્રો કહેશે તેમ દેવોના મદાન વર્ગોની સક્તિઓમાંની તે એક છે. આ શક્તિ નિઃસંશય રીતે અસ્તિત્વ ધરાવે છે; પરંતુ આથી વિશેષ તેના વિશે આપણાં પી યોદ્ધાં કદી શકાય છે. આપણા પ્રેરણા-કર્તા એટલેકાનામાં યોદ્ધાં સમય સુધી આ કમલ સક્તિ હતી, અને તે તે પોતાની જાતે સુધીમાં તેમજ અદ્યતન રામરામન ઉપાસનાં છે.

આ સર્વમાંથી આ મહાત્મા વાત તરીકે ગ્રહીત છે કે આ માનસિક રોગ-શામન વિધિ દ્વારા લાખો મનુષ્યો વિચારની શક્તિની વધારવાનો સ્વીકાર કરવાને લક્ષ્યાર્થ છે, અને માત્ર આ સ્થૂલજડની દુનિયાની પાર કેટકે અસ્તિત્વ ધરાવે છે, એટલું સમજતા થયા છે; વિશેષ નહિ તે. આટલી પણ ઉત્તમ વાત છે, અને તે એવી વાત છે કે જે માટે માનસિક રોગ શામન વિદ્યાને બુદ્ધિપૂર્વક ધન્યવાદ આપવો ઘટે છે. પરંતુ જેઓ માત્ર તેનો પારમાર્થિકહેતુઓમાં ઉપયોગ કરતા માટે તથા માત્ર સ્થૂલશરીરને સાજું કરવા કરતાં કેટકે ઉચ્ચ પ્રતિ પોતાના વિચારને ચઢાવવા માટે અભ્યાસ દૂર છે તે અને માટે તે ઉત્તમ છે; કારણ કે જેમનો વિચાર તેની પાર નથી તેમને તૂર્તજ બ્રહ્મ પડશે કે તેમનો ધર્મ પડી જાય છે; દુનિયા ક્રાંતિક્રમમાં વધતી હોયથી ખાતરી એવો એક સમય આવશે જ્યારે રોગનું નામનિશાન પણ જોવામાં નહિ આવે કારણ કે તે સમયે મનુષ્યો બુદ્ધિપૂર્વક, ખવિતતાથી તથા આરોગ્ય રીતે રહેતાં શિખ્યાં હશે. પરંતુ જો તેઓ તેમના જ્ઞાનનો ઉચ્ચ ઉપયોગ કરે તો, સ્થૂલનો માનસિક માટે ભોગ આપે તો, શરીરને સાજું કરવાની વાતનો આત્માની ઉત્થિતિ માટે ભોગ આપે તો; દુનિયાના ઉચ્ચ ક્રમમાં તેઓ એક મહાત્મા શક્તિરૂપ થઈ પડે. તેમને શરીર વિશેનો વિચાર થોડો કરવા ધો, અને જીવન અને આત્મા વિશે વિશેષ વિચારવા ધો; સ્થૂલ દુઃખ દૂર કરવાનું થોડું વિચારવા ધો અને અજ્ઞાન તથા ભૂતભરણાવિચારોને દૂર કરવાનું વિશેષ વિચારવા ધો; શારીરિક આરોગ્ય અને પોતાના લાલ માટે થોડું વિચારવા ધો અને પ્રેમ, દયા તથા ખાતર-ભાવ વિશે વિશેષ વિચારવા ધો; નેથી તેમનું ધીમ-પ્રવર્તનું કાર્ય શ્રેયની એક શક્તિ રૂપ થઈ પડશે કે જેનો દ્વિસાગ મણ્યા વિના ચાલશે નહિ; એક વિશ્વવ્યાપક આત્મ-વાદરૂપે થઈ રહેશે કે જે હજી અજ્ઞાનવાદી મુગોમાં પણ આશ્ચર્ય કરશે અને વ્રદિ પામ્યાં જશે.

સુદર્શન

(પુસ્તક—૧૯-ઈ. સ. ૧૯૦૩-૧૯૦૪.)

“ સત્યં પરં ધીમહિ ”

ભાગવતમ્ ।

તન્ત્રી.

પ્રો. આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ.
એમ. એ. એલ. એલ. બી.

દ્વિતીય તન્ત્રી.

માધવલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદી.

સુદર્શન.

પુસ્તક—૧૯ અં.

અનુક્રમણિકા.

વિષય. લેખક. પૃષ્ઠ.

અર્.

આત્મતત્ત્વ.....રા. રા. લવજી શ્યામાસ્ત્રી..... ૧૦૪

આત્મવિનિમયનું ચાલ.....ઉપતંત્રી..... ૧૩૦

ઉપવિતનું રહસ્ય.....રા. રા. શંકુપ્રસાદ શિવપ્રસાદ મહેતા બી. એ..... ૧૧૮

એ.

એક મહાત્માના આધુનિકો રા. રા. કાશીરામ પ્રાગજી ઉપાધ્યાય બી. એ..... ૧૯૧
આયેષમે વિચાર. —૨૦૯—૨૩૩

અં.

આંતર જીવનની કેટલીક અગત્યજો.....ઉપતંત્રી..... ૨૧૨—૨૯૧

કં.

કલક કાલેસોક વિચાર } અને પરિણામો }પ્રવાસી..... ૯૫
કાવ્યો.

અદ્વૈતરાસ.....શુકદેવ..... ૧૮૩

અશ્રુદાર.....પંખી..... ૨૫૭

એક યોગીને ઉપદેશ.....ગાંધી..... ૨૧૧

ધર્મરસ્તવન.....મયંક..... ૧

ઉદવસદેશમાંથી.....વાલ..... ૧૯૪

જાંદગીના સ્થાવ.....લલિત..... ૩

રોસ્તકે દુકમન.....હીરા..... ૧૫

લીગન્તેલીપદ.....વિનોદી..... ૧૦૦

દિવ્યતાનું એકાંશરૂપ.....મદદારનાગર..... ૨૨૭

પ્રેમવિનિમય.....	ગાંધી.....	૩૩
પ્રેમકીરી.....	ગાંધી.....	૯૯
અજન.....	મહાકરનાગર.....	૧૯૫
યોગદશા.....	શુકદેવ.....	૩૫૮
વિશ્વવ્રત.....	મહાકરનાગર.....	૨૨૫
વૈરાગ્ય.....	તારાચંદ્ર.....	૩૪
સખીને સાતવન.....	હીરા.....	૧૨૯
સનમને.....	ગાંધી.....	૩૫૭
સાતવન.....	લલિત.....	૩૪
સ્નેહલતા.....	પંડ્યા.....	૧૬૧
હમારાદેશ.....	મહાકરનાગર.....	૩૨૫

ગ

પ્રા

ગૂર્જર સાક્ષરજયંતી. રામચિત્રાલ ન. દિવેદી }	તાંત્રી.....	૧૭૦
ગૌતમ બુદ્ધ શ્રી,.....	મધુકર.....	૪૦ - ૪-૨૪૧-૩૦૧

જ.

જન્માતરવાદ.....	રા. રા. લવણી જીજ્ઞાસુભારતર.....	૧૪૩
.....	થ.	

ધીઓસોફીનો જીહ્વી માથેનો સબંધ.....	ઉપતંત્રી.....	૩૧૨
ધીઓસોફી અને ધર્મ.....		”
” અને સામાજિક વિદ્યા.....		૩૧૪
” અને રાજનીતિ.....		૩૧૭
” અને ભૌતિકવિજ્ઞાનસાહિત્ય.....		૩૨૦

ઢ.

દરેક વેદાન્તિને “અભેદ યાનમંડલમા.....	ઉપતંત્રી.....	૩૦-૫૬
દાખલ થવાની શી જરૂર ?		

ન.

નૃત્યપ્રક્રિયા.....	રા. રા. શંકુપ્રસાદ (શિવપ્રસાદ મહેતા જી. જી. એ.).....	૮૭
ન્યાય.....	રા. રા. મ. ન. દિવેદી.....	૫૩-૨૭-૩૪૧

પ.

પ્રારબ્ધ અને પુરુષાર્થ.....	ઉપતંત્રી.....	૧૯
પૂર્વવું જ્ઞાન.....	રા. રા. મણિલાલ નયુભાઈ હાસી બી.એ. ૧૨૧-૧૫૩-૨૦૨	